

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Historický ústav

Ondřej Haváč

Exil a Identita

Komparace českého exilu v Rakousku a Švýcarsku po roce 1968

Dizertační práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D.

Brno 2018

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracoval samostatně za použití uvedených pramenů a literatury.

.....
Mgr. Ondřej Haváč

Na tomto místě bych rád poděkoval především svému školiteli a vedoucímu dizertační práce prof. PhDr. Jiřímu Hanušovi, Ph.D., jehož cenné rady a připomínky mě nasměrovaly ke zdárnému dokončení této práce a jehož trpělivost a smysl pro humor mi byly a jsou trvalou inspirací. Dále velký dík patří všem lidem, kteří se podíleli nejrozličnějšími způsoby na výsledné podobě této dizertace, ať se již jednalo o samotné narátory, bez nichž by práce nikdy nevznikla, vedoucí oddělení kateder a institutů, se kterými jsem práci mohl konzultovat nebo o kolegy a přátele v jednotlivých archivech a knihovnách. Speciální dík patří také: The Wirth Institute for Austrian and Central European Studies, který mi poskytl tolik potřebné zázemí a klid pro samotné psaní práce. V neposlední řadě směřuje můj vděk k mé rodině a především k mé ženě Tereze, která mi vždy byla nezlomnou oporou a rovněž první čtenářkou následujících stran. Vám všem ze srdce děkuji.

Obsah

Exil a Identita	1
Úvod.....	8
1. Metodologická část.....	10
1. 1. Zdůvodnění výběru tématu.....	10
1. 2. Cíle výzkumu	11
1. 3. Předmět výzkumu.....	12
1. 4. Stanovení hypotéz	13
1. 5. Prameny a strategie sběru dat.....	13
1. 5. 1. Komparativní metoda	14
1. 5. 2. Prameny k tématu integrace	15
1. 5. 3. Orálně-historické prameny k tématu národní identity.....	17
1. 5. 4. Strategie sběru dat a použitá metoda.....	18
1. 5. 5. Kritéria výběru narátorů	19
1. 5. 6. Metodika vedení rozhovorů a způsob nahrávání.....	20
1. 5. 7. Narátoři: seznam účastníků výzkumu	22
1. 6. Literatura	25
2. Teoretická část.....	27
2. 1. Emigrace a exil.....	28
2. 2. Češi, Slováci a Čechoslováci	32
2. 3. Asimilace a integrace	35
2. 3. 1. Asimilace.....	35
2. 3. 2. Integrace	37
2. 4. Identita a národní identita.....	39
2. 5. Paměť, vyprávění a orální historie	42
2. 5. 1. Paměť	42
2. 5. 2. Role tazatele, rozhovor jako dialog.....	45
2. 5. 3. Vyprávění a reprezentace	46
2. 5. 4. Struktura vyprávění	48
3. Pražské jaro a jeho vliv na posrpnový exil	49
3. 1. Naděje.....	51
3. 2. Jaro 1968	52
3. 3. Akční program a cesty do zahraničí	54
3. 4. Ohlas Pražského jara: Západ	55
3. 5. Ohlas Pražského jara: Východ	58
3. 6. Invaze	62

3. 7. Nezdařený puč a moskevská jednání	64
3. 8. Návrat z Moskvy	66
3. 9. Zmařené naděje a Dubčekův pád	68
3. 10. Závěr.....	72
4. Exil	74
4. 1. Motivy k odchodu	74
4. 1. 1. Strach z budoucího vývoje	75
4. 1. 2. Zklamání z ukončení Pražského jara.....	77
4. 1. 3. Uplatnění	78
4. 1. 4. Návrat nebo exil?	80
4. 2. Rakousko	83
4. 2. 1. Reakce rakouské politické reprezentace.....	83
4. 2. 2. Rakouské velvyslanectví v Praze	85
4. 2. 3. Pomoc uprchlíkům	86
4. 2. 4. Situace ve Vídni	88
4. 2. 5. Pomoc UNHCR.....	90
4. 2. 6. Vyčkávání.....	92
4. 2. 7. Druhá vlna	93
4. 3. Švýcarsko	94
4. 3. 1. Reakce švýcarské politické reprezentace	94
4. 3. 2. Přijímání československých uprchlíků	97
4. 3. 3. Změna přístupu.....	101
4. 4. Komparace	102
5. Integrace.....	103
5. 1. Strukturální integrace	104
5. 1. 1. Solidarita	104
Rakousko: tradice humanitární pomoci.....	105
Švýcarsko: Tschechoslowakeneuphorie.....	106
5. 1. 2. Politický azyl a občanství.....	108
5. 1. 3. Pracovní trh	114
5. 1. 4. Ubytování a prostorová koncentrace.....	119
5. 1. 5. Vzdělání	123
5. 1. 6. Komparace	128
5. 2. Kulturní integrace.....	128
5. 2. 1 Znalost jazyka	129
5. 2. 2. Kulturní blízkost.....	136
5. 2. 3. Komparace	143

5. 3. Sociální integrace	144
5.3.1. Rakousko	145
5. 3. 2. Švýcarsko	148
5. 3. 3. Komparace	151
5. 4. Sociální identifikace	152
5. 4. 1. Rakousko	153
5. 4. 2. Švýcarsko	155
5. 4. 3. Komparace	157
5. 4. 4. „Navrátilci“	157
5. 5. Závěr.....	163
6. Československo ve vyprávění	164
6. 1. Identita a identifikace	164
6. 2. Identifikace se státem	167
6. 2. 1. Dětství a dospívání v diktatuře (1948 – 1960)	168
6. 2. 2. Doba tání a 60. léta (1960 – 1968)	174
6. 2. 3. Československo vzdálené (1968 – 1989)	178
6. 2. 4. Postoj ČSSR k „emigrantům“	181
6. 2. 5. Česká republika blížká (1989 – současnost)	191
6. 2. 6. Závěr.....	198
7. Národ v exilu	199
7. 1. Identifikace s českým národem	199
7. 2. Česká menšina v Rakousku.....	200
7. 2. 1. Vítězný únor a rozkol v menšině.....	202
7. 2. 2. Poúnorový exil v Rakousku	204
7. 2. 3. Jaro a srpen roku osmašedesát	206
7. 2. 4. Rozdílný pohled na svět	208
7. 2. 5. Charta 77	212
7. 2. 6. Nevítaní bojovníci	214
7. 2. 7. Češi jako národnostní menšina.....	216
7. 2. 8. Závěr.....	217
7. 3. Češi ve Švýcarsku	218
7. 3. 1. České spolky ve Švýcarsku do roku 1948.....	219
7. 3. 2. Krajanské hnutí za druhé světové války.....	221
7. 3. 3. Reakce krajanů na únorový převrat.....	222
7. 3. 4. Poúnorový exil ve Švýcarsku	224
7. 3. 5. Než přišlo jaro	225
7. 3. 6. Krajanské hnutí v roce 1968.....	226

7. 3. 7. Nová krev	230
7. 3. 8. Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – Sokolská župa Švýcarská	232
7. 3. 9. Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – nové spolky	233
7. 3. 10. Charta 77 a uprchlíci v 80. letech	235
7. 4. Komparace: Český exil ve Švýcarsku a v Rakousku	238
7. 5. Závěr: Vyvrácení hypotézy	241
7. 6. Národní identita v rozhovorech	242
7. 6. 1. Český jazyk	243
7. 6. 2. Česká kultura	246
8. Závěrečné shrnutí	251
8. 1. Kritéria integrace	251
8. 2. Solidarita	254
8. 3. Navrátilci	255
8. 4. Česká identita jako kategorie praxe	256
8. 5. Identifikace se státem	256
8. 6. Identifikace s národem	258
8. 7. Sebe-porozumění	260
Summary	261
Seznam zkratk	265
Použitá literatura a prameny	268
I. Archivní prameny	268
II. Edice pramenů	268
III. Orálně historické prameny	269
Rakousko	269
Švýcarsko	270
Česká republika	270
IV. Dobový tisk a časopisy	270
V. Literatura: monografie	271
VI. Články	277
VII. Internetové zdroje	283
Obrazová příloha	288

„Historie je reálná, pokud je o individuálních lidech. Problém s velkými čísly je, že vám smažou tu individualitu.“ (Timothy Snyder, Hydepark ČT24, 3. 10. 2015)

Úvod

Když se otec budoucí režisérky a scénáristky Zuzany Brejchové krátce po sovětské invazi do Československa v srpnu 1968 rozhlédl po rozstříleném bytě, bylo mu podle slov jeho dcery jasné, že musí pryč. O pár dnů později se rodina připojila k proudu uprchlíků směřujících k rakouským hranicím, které otevřelo, stejně jako většina západního světa, v tu dobu odcházejícím Čechům a Slovákům náruč. Dnes sedí tehdy čtrnáctiletá Zuzana Brejchová ve vídeňské kavárně Ritter a při šálku „wiener Brauner“ popisuje plynulou češtinou tazateli svůj životní příběh odehrávající se většinu jejího života v rakouském hlavním městě. Její poutavé vyprávění otevřelo novou cestu mému výzkumnému projektu, na jehož konci byly po pěti letech desítky nahraných rozhovorů, prostudované stovky stran archivních materiálů, a jehož výsledkem se stala tato dizertační práce. Hlavní roli v ní hrají osudy těch, kteří odešli po 21. srpnu 1968 a spojili svůj život s novou hostitelskou zemí, v tomto případě s Rakouskem a Švýcarskem.

Cílem práce je popsat a objasnit integrační proces, kterým tito lidé procházeli a poukázat – za použití komparativní metody – na rozdíly v jeho průběhu u českých uprchlických skupin v Rakousku a Švýcarsku. Dizertace sleduje ovšem navíc ještě jeden cíl: analyzuje na třech desítkách nahraných rozhovorů metodou orální historie způsob, jakým narátoři během rozhovorů utvářeli českou národní identitu. Jinými slovy zjišťuje, na jakých základech stavěli narátoři, lidé žijící v některých případech za československými hranicemi více než 40 let, svoji příslušnost k českému národu. Jde mi o identitu – slovy sociologů Brubakera a Coopera – jako o „*kategorii praxe*“, neboli o pojem běžně používaný v sociální komunikaci (stejně jako třída, rasa nebo národ). S odkazem na zmíněné autory a jejich vlivnou studii „*Beyond identity*“ jsou pro přesnější rozbor zkoumaného jevu použity pojmy *identifikace a sebe-porozumění*.

Výzkumných otázek spojených s oběma zmiňovanými cíli práce je celá řada. Například jakým způsobem reagovaly na československé uprchlíky majoritní společnosti v hostitelských zemích a jak toto přijetí ovlivnilo integrační proces? Jak se k nově příchozím postavila česká menšina dané země? Co vůbec znamenalo být Čechem v zemích západní

Evropy a jaký byl jejich vztah k bývalé vlasti? Procházel tento vztah během let proměnami? Toto jsou všechno otázky spojené s českým exilem druhé poloviny 20. století, na jejichž základě je strukturovaná tato dizertační práce.

Její první kapitola se věnuje metodologii, použitým pramenům a literatuře, metodice vedení rozhovorů i hypotézám spojeným s exilem a identitou. Rovněž je v ní představena strategie sběru dat nebo kritéria výběru narátorů. Druhá kapitola se zabývá definicí základních teoretických pojmů použitých v této práci jako exil, integrace a identita. Jsou v ní popsány hlavní teoretické koncepce, na kterých byl postaven tento dizertační projekt. Následující dvě kapitoly jsou věnovány Pražskému jaru a československým uprchlíkům. Třetí kapitola popisuje průběh a pád reformního procesu v Československu v roce 1968 a jeho recepci v zahraničí, která se odrazila na velmi benevolentním přístupu k uprchlické vlně následující bezprostředně po okupaci země vojsky Varšavské smlouvy. Televizní záběry demonstrujících Čechů a Slováků obletěly svět a například ve Švýcarsku vyvolaly mezi obyvatelstvem obrovskou vlnu solidarity, která ovlivnila i přístup tamní vlády. Čtvrtá kapitola pak rozebírá z několika hledisek odchod tisíců československých občanů na Západ. Pozornost je v ní věnována jak motivům vedoucí jednotlivce k opuštění Československa, tak i přístupu mezinárodního společenství a především vlád v Rakousku a Švýcarsku. Závěrečná komparace poukazuje na řadu shodných rysů mezi oběma zkoumanými hostitelskými zeměmi, jako byl obdobný počet přijatých žádostí o azyl, shovívavý přístup při jejich udělování, ale i postupná změna přístupu k uprchlíkům v průběhu roku 1969.

Pro popis a analýzu integračního procesu, kterému je věnována pátá kapitola, jsem zvolil teorii profesora Friedricha Heckmanna, která mi umožnila nejen popsat integraci v rámci zařazování nově příchozích do struktur hostitelské společnosti, ale i zachytit její psychologický rozměr. Podle Heckmannovy teorie se proces integrace skládá ze 4 oblastí (strukturální, kulturní, sociální a identifikační), z nichž zachycuje každá jiným způsobem změny, kterými lidé procházejí v průběhu začleňování do cizí společnosti. Jednotlivým oblastem jsou věnovány podkapitoly rozdělené podle komparovaných zemí na integraci uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku. Samostatnou část tvoří potom fenomén, který dle mého názoru stál v základech úspěšného začlenění československých uprchlíků v obou zemích. Spolu s vysokou motivací samotných uprchlíků jím byla obrovská míra solidarity, která zaplavila hostitelské společnosti. Pojem solidarita je zde analyzovaná na základě teorie amerického sociologa Jeffreyho C. Alexandera.

Závěrečné kapitoly se zaměřují výhradně na rozbor nahraných rozhovorů a analýzu narátory prezentované národní identity. V obou pracuji v rámci analýzy s termínem

identifikace. Šestá kapitola je věnována míře ztotožnění se narátorů se zemí jejich původu, tedy s Československem. Narace vztahující se k mateřské zemi se zásadně lišily v závislosti na vzpomínaném období, přičemž identifikace účastníků výzkumu doznala zásadní proměny po sametové revoluci a po vstupu České republiky do západních struktur: NATO a EU. Sedmá kapitola rozebírá identifikaci narátorů s českým národem v exilu, respektive s českými komunitami v Rakousku a Švýcarsku. Nejenže je v ní stručně nastíněna historie daných komunit a jejich složitý vývoj ve druhé polovině 20. století, ale jsou zde analyzovány mnohdy rozporuplné vzájemné vztahy mezi posrpnovým exilem a ostatními českými skupinami. Závěrečná podkapitola je výhradně věnována „*sebe-porozumění*“ narátorů, jakožto Čechů žijících za hranicemi bývalého Československa, které bylo před půlstoletím jejich vlastí. Právě pohled osob, pro něž přestalo být „češství“ životem v zahraničí samozřejmostí, přidává nový rozměr náhledu na nás samotné. Přitom identita a exil jsou fenomény, které jsou nerozlučně spjaty nejen s českým národem, ale s poválečnou historií Evropy vůbec. Tato práce přidává další díl do této složité mozaiky moderních dějin.¹

1. Metodologická část

První kapitola představuje popis toho, jak tato práce a její výsledky vznikaly a podle jakých metodologických postupů. Z důvodu dvou rozdílných cílů – procesu integrace a utváření národní identity v rozhovorech – jsou různé použité metody i historické prameny. Nejprve bude nastíněn integrační proces uprchlíků v hostitelských zemích, stojící na pramenech převážně institucionální povahy a komparativní metodě, aby následně byl dán prostor rozboru získaných rozhovorů a metodě orální historie.

1. 1. Zdůvodnění výběru tématu

Během terénních výzkumů v rakouských a švýcarských městech, které byly základem této dizertační práce, jsem v pozici badatele navazoval kontakty a nahrával rozhovory s lidmi nejrůznějšího věku i profesí. Ti mi poskytli pomoc nejenom s výzkumem samotným, ale často mi dali během rozhovorů možnost nahlédnout do jejich životů a sdíleli se mnou své životní úspěchy, ale i své pády a obavy. Bez jejich pomoci a zájmu o toto téma by práce nikdy

¹ Migraci v Evropě se mimo mnoha jiných autorů věnuje i profesor nejnovějších dějin a ředitel Institutu pro výzkum migrací a interkulturní studia na univerzitě v Osnabrücku Klaus Jürgen Bade. Z jeho prací vyšlo česky v Nakladatelství Lidové noviny: BADE, J. Klaus: *Evropa v pohybu*. Evropské migrace dvou staletí. Praha 2005.

nevznikla. Přepis a analýza nahraných rozhovorů mě často vedly k zamyšlení a k reflexi vlastních pozic. Každý autor má své vlastní důvody, proč se zabývá právě oním tématem. Mě samotného k tématu integrace a národní identity přivedla, jak to občas bývá, žena – Francouzka s alžírskými kořeny a krásnými černými očima – s níž sdílet osud znamenalo do budoucna nejen učení se novému jazyku, život v jiné zemi, ale také přijetí její víry a víry její rodiny. Nutně tak přede mnou vyvstala otázka, zda po této změně budu ještě Čechem. Co to vůbec znamená „být Čechem“? Na jakých pilířích stojí nebo by mělo stát „češství“, aby mohlo být zachováno i v cizí zemi?

Právě zkušenosti a životní příběhy lidí, kteří opustili před dlouhými desetiletími svoji vlast, mi pomáhaly nacházet na tyto složité otázky odpovědi. Tématem českého exilu a emigrace, stejně jako identitou a utvářením českého národa se zabývala celá řada autorů² a tato dizertace na jejich práci navazuje a čerpá z ní důležité podněty a informace. Její přínos tkví v odlišném přístupu ke zmíněným tématům a v kladení jiných výzkumných otázek. Komparace českých exilových skupin a míry jejich začlenění v majoritních společnostech hostitelských zemí, stejně jako utváření národní identity v rozhovorech, se jako cíle výzkumu vyskytují v odborné literatuře ojediněle, respektive mají jinou podobu.³

1. 2. Cíle výzkumu

Jak již bylo zmíněno v úvodu, tento badatelský projekt sledoval dva cíle, ke kterým se váží rozdílné metody a prameny, a které dělí tuto práci na několik propojených částí, které se ovšem vzájemně doplňují. Prvním tématem byla integrace českých⁴ uprchlíků, kteří přišli v emigrační vlně koncem šedesátých let, do majoritní rakouské a švýcarské společnosti.

² Českým exilem, krajanskými sdruženími a migrací se kromě akademiků sdružených kolem Centra pro československá exilová studia při Katedře historie FF UPOL, zabývá i Stanislav Brouček z Etnologického ústavu AV ČR, který na tyto témata napsal několik monografií. Viz například BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš: *Domácí postoje k zahraničním Čechům*. Praha 2009. O národním obrození a utváření českého národního vědomí se můžeme dočíst v dílech vynikajících historiků, jako byli Miroslav Hroch, Arnošt Gellner, Vladimír Macura nebo Jiří Rak.

³ O začleňování a komparaci etnických skupin do majoritních společností v západní Evropě pojednává výborná kolektivní monografie: LUCASSEN, Leo – FELDMAN, David – OLTMER, Jochen (edd.): *Paths of Integration: Migrants in Western Europe 1880–2004*. Amsterdam 2006. Češi v ní však chybí. Utvářením (specificky židovské) identity v naraci se zase zabývala Eleonóra Hamar z brněnské Masarykovy univerzity. Viz: HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství*. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit. Praha 2008.

⁴ Ačkoliv se v pramenech v rakouských a švýcarských archivech hovoří o uprchlících z Československa jako o Čechoslovácích (tschechoslowakische Flüchtlinge), předmětem mého výzkumu byli především čeští uprchlíci a jejich exilové organizace. Slovenský exil, který byl ovlivněn existencí Slovenské republiky (1939–1945) a poválečným vývojem, zakládal ve druhé polovině 20. století vlastní organizace. Nejvýznamnější byl Světový kongres Slováků založený 1970. O vztahu českého a slovenského exilu například: ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom. Praha 1994. Více k pojmům „český, slovenský a československý exil“ nabízí třetí kapitola.

Jednalo se přitom o zkoumání integrace na několika úrovních – analyzovány byly kroky vládních i nevládních organizací při přijímání uprchlíků, postoje českých spolků a krajských organizací k nim, stejně jako aktivity nově příchozích hostitelských zemí. Komparativní metodou byly následně hledány podobnosti a rozdíly v integraci uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku. Oproti magisterské práci, ve které jsem se zabýval výhradně Čechy žijícími ve Vídni,⁵ je optika této dizertace jiná, zaměřená více na získaný orálně-historický materiál. Druhým cílem je zde totiž zjištění, jakým způsobem je prezentována během rozhovoru národní identita jako *kategorie praxe*, respektive jaké prvky vybírají narátoři pro zdůraznění jejich sounáležitosti s českým národem. Snahou bylo rovněž zjistit, zda mezi narátory žijícími ve Švýcarsku a Rakousku existovaly v konstruování přináležitosti k národu nějaké rozdíly, popřípadě zda narátoři kladli důraz na různé (nebo podobné) prvky, které pro ně samotné konstituovaly národní identitu.

1. 3. Předmět výzkumu

Předmětem výzkumu jsou čeští posrpnoví uprchlíci, kteří opustili Československo po invazi vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a usadili se v Rakousku nebo Švýcarsku. V průběhu dizertačního projektu přibýly z důvodu komparace ještě další dvě skupiny českého exilu. První z nich představují narátoři, kteří opustili nebo byli nuceni opustit zemi svého původu po komunistickém převratu v roce 1948 a stali se tak součástí pounorové emigrační vlny. Druhou skupinu tvoří signatáři Charty 77, respektive osoby, které se dostaly za hranice koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let. Tyto dvě skupiny byly do výzkumu zahrnuty z několika důvodů. Především měly vztahy mezi „starousedlíky“ a nově příchozími po roce 1968 vliv na integrační proces posledně zmiňovaných a podoba těchto vztahů výrazně formovala podobu českého posrpnového exilu.⁶ Studium pramenů i odborné literatury tuto tezi potvrzovalo.⁷ Dále signatáři Charty 77 a uprchlíci z ČSSR, kteří přicházeli do Rakouska a Švýcarska koncem sedmdesátých a v polovině osmdesátých let, tak činili za jiných okolností, a proto i jejich začleňování do majoritní společnosti probíhalo jiným způsobem. Jejich pohled

⁵ HAVÁČ, Ondřej: *Vídeňští Češi po 40 letech*. Národní identita a integrační proces v naraci českých uprchlíků po roce 1968. Diplomová práce. Historický ústav FF MU, Brno 2011 [cit. 2017-07-12]. Dostupné <https://is.muni.cz/th/180640/ff_m/>.

⁶ O vztahu obou emigračních vln například: STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 300–323.

⁷ Mnoho příkladů vzájemných antipatií je možné nalézt například ve spolkovém tisku. Viz: JONÁŠ, Josef: *Protestujeme!* Vídeňské svobodné listy, 2. 8. 1968, č. 31/32, s. 1 anebo *K otázce politických a sociálních práv*. Krajské noviny, 24. 2. 1977, č. 4, s. 5.

a životní příběhy přidaly této práci nový rozměr. Nejenže pomohly formování hypotéz, ale určily i směr dalšího výzkumu. Platilo rovněž, že tito „českoslovenští uprchlíci“ navazovali vztahy především s lidmi spojenými s posrpnovým exilem.

1. 4. Stanovení hypotéz

Během terénního výzkumu v Rakousku mě zaujalo konstatování několika odborníků, že Češi v Rakousku představují příklad úspěšné integrace. Proč tomu tak ale bylo? Jaké byly příčiny jejich úspěšné integrace? K zodpovězení těchto otázek jsem stanovil následující hypotézy:

- 1. Příčinou úspěšného začlenění většiny posrpnových uprchlíků bylo především velmi vstřícné přijetí v hostitelské zemi a velká míra solidarity rakouské a švýcarské společnosti k nově příchozím (podle teorie Jeffreyho Alexandera). Ta následně způsobila snadnější identifikaci uprchlíků s hostitelskou zemí.**

Druhá hypotéza, která reflektuje identifikaci narátorů s bývalou vlastí a týká se tématu národní identity, vychází z nahraných semi-strukturovaných rozhovorů pořizených během tří terénních výzkumů v Rakousku, Švýcarsku a České republice.

- 2. Pocit sounáležitosti se zemí původu (se státem) je u uprchlíků i přes dlouhá léta strávená za jejími hranicemi stále přítomný.**

Závěrečná hypotéza vychází z pozorování vzájemných vztahů jednotlivých skupin české menšiny ve Vídni zaznamenaného v průběhu terénního výzkumu v rakouském hlavním městě v roce 2011.

- 3. Bylo to právě rozdílné vnímání národní identity, které vytvářelo mezi jednotlivými českými skupinami v exilu („osmačtyřicátníci“, „osmašedesátníci“, chartisté) vzájemnou nedůvěru a v některých případech až do dnešní doby přetrvávající antipatie. Ty byly v Rakousku znásobeny existencí a činností prorežimních menšinových spolků a organizací.**

1. 5. Prameny a strategie sběru dat

Tato podkapitola je rozdělena do dvou částí. Nejprve zde představím použité prameny k tématu integrace posrpnových uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku a následně se budu věnovat

rozboru nahraných rozhovorů, které tvořily páteř výzkumu zabývajících se tématem národní identity. Důvodem pro toto dělení je kromě přehlednosti především rozdílná povaha orálně-historických pramenů, u kterých je nezbytné, kromě pouhého vyjmenování, věnovat prostor i způsobu jejich získávání a formě následného přepisu.

1. 5. 1. Komparativní metoda

Slovy Stefana Bergera, profesora moderních německých dějin na univerzitě v Manchesteru, „*Historici zkrátka srovnávají, a nemá-li se jejich obor spokojit jen s výčty dat a událostí, ani nemohou jinak.*“⁸ Stejně tak se komparaci nemohla vyhnout ani tato práce. Závěry, ke kterým jsem došel po dokončení diplomové práce zabývajících se Čechy ve Vídni, mě postavily před řadu otázek týkajících se tématu českého exilu. Ty ovšem nebylo možno zodpovědět bez porovnání s ostatními českými exilovými skupinami. Zajímalo mě například, do jaké míry byla situace posrpnových uprchlíků ve Vídni společná s ostatními českými skupinami v jiných městech a zemích? Čelili rozdílným problémům? A jakým způsobem probíhalo jejich začleňování? Tyto otázky mě vedly k rozšíření původního tématu o Čechy, kteří se po sovětské invazi usadili ve Švýcarsku a k použití komparativní metody. V rámci premisy, že „*srovnávat lze jen celky stejného druhu*“⁹, padla při tvorbě projektu dizertační práce v rámci předběžného sběru dat o českých exilových skupinách v západní Evropě volba na krajanskou komunitu ve Švýcarsku. Příčin bylo několik, ale tím hlavním se stal počet československých žadatelů o azyl. Obě země si totiž za svoji cílovou destinaci zvolilo přibližně stejné množství českých a slovenských uprchlíků, a to kolem 11 000. Očekával jsem, že obdobná velikost uprchlické vlny bude mít i podobný vliv na integrační proces. Byly zde ovšem i další důvody. Jednak vlády obou zemí, Rakouska i Švýcarska, zavedly vstřícnou politiku vůči prchajícím občanům Československa a stejně tak i společnosti v daných zemích slovy pamětníků „*otevřely svoji náruč.*“¹⁰, což v praxi znamenalo, že rakouské i švýcarské úřady poskytovaly azyl, právo pobytu i pracovní povolení doslova na požádání.¹¹ Zároveň se v obou případech mluví o posrpnových uprchlících jako o příkladu úspěšné integrace.

⁸ BERGER, Stefan: *Komparativní historie*. In: BERGER, S. – FELDNER, H. – PASSMORE, K. (edd.): *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe*. Brno 2016, s. 232.

⁹ SCHOLZ, Milan: *Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika*. In: *Sociální studia* 1/ 2009. [cit. 2016-01-11]. Dostupné z: <<http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/090723122837.pdf>>.

¹⁰ Například Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

¹¹ Viz BUMOVÁ, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963-1983* (s dôrazom na Záposlovenský kraj). In: LUTHER, Daniel: *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 41–74.

Tyto podobnosti mě tedy vedly ke komparaci procesu integrace, kterým nově přichozí v obou zemích procházeli, na základě teorie profesora Heckmanna. Ta mi dovolila komparovat obě skupiny v několika rovinách. Jednak byly analyzovány kroky obou vlád ve vztahu k československé krizi a masivní uprchlické vlně. Zde byla porovnávána nejrůznější vládní nařízení, která ovlivnila přístup místních úřadů k československým uprchlíkům. Dále byly porovnávány kroky nejrůznějších místních vládních i nevládních organizací, stejně jako českých krajanských spolků, ve vztahu k přichozím Čechům a Slovákům. Analyzován byl přístup předních českých spolků a jejich představitelů, pomoc nebo naopak odmítání posrpnových uprchlíků „starousedlíky“. Komparace se rovněž dotkla samotných účastníků posrpnové uprchlické vlny v Rakousku a Švýcarsku. Porovnávány byly jejich začátky v nové zemi, hledání zaměstnání, učení se cizímu jazyku i schopnost navázat nové vztahy během integračního procesu.

1. 5. 2. Prameny k tématu integrace

Při sběru dat k tématu integrace československých uprchlíků jsem postupoval v několika rovinách, které odpovídaly jednotlivým úrovním Heckmannovy teorie, na kterých probíhala komparace. Vzhledem k tomuto dělení se lišil i typ použitých pramenů. Reakce a nařízení národních vlád na československou krizi a masivní uprchlickou vlnu, statistiky počtu přijatých uprchlíků a postup vůči nim popisují prameny institucionální povahy, jedná se většinou zápisy z jednání vlád, o nařízení a statistiky ministerstev vnitra a zahraničních věcí uložené v rakouském státním a švýcarském spolkovém archivu (Österreichisches Staatsarchiv, Schweizerisches Bundesarchiv), doplněné o údaje z českého Archivu bezpečnostních složek.¹² Údaje o integraci a jejím průběhu signatářů Charty přijímaným od druhé poloviny roku 1977 se nacházejí převážně v archivu Bruna Kreiského (Kreisky-Archiv) ve Vídni ve fondu Länderboxen: CSSR.¹³

K činnosti a pomoci spolků a krajanských sdružení uprchlíkům existuje celá řada pramenů uložená ať již v archivech těchto organizací nebo ve specializovaných archivech, jako jsou například Výzkumné středisko historických menšin (Forschungszentrum für Historische Minderheiten)¹⁴ ve Vídni nebo Centrum pro československá exilová studia při

¹² V Rakousku se jednalo o prameny z fondu ministerstva vnitra nazvaného Flüchtlingswesen: Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), Bundesministerium für Inneres 1945-2002, Flüchtlingswesen; ve Švýcarsku to byly archiválie ze Schweizerisches Bundesarchiv Bern (SBB), fondy: Politische Flüchtlinge a Tschechoslowakische Flüchtlinge.

¹³ Kreisky-Archiv (KA), Länderboxen: CSSR, Box 6, Charta 77, sg. 31/10.

¹⁴ Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten Wien, fond Pozůstalost Karla Mataly, Tschechen in

Katedře historie FF Univerzity Palackého v Olomouci či Gruntoradovo Libri Prohibity. Mezi nejdůležitější prameny uložené v těchto archivech patří spolkový tisk, v němž je možno se dočíst nejenom o konkrétní pomoci uprchlíkům, nabídkách ubytování, ošacení či práce, ale i o reakci většinové společnosti na nově příchozí.

V Rakousku spolkový tisk reprezentoval zároveň jednotlivé skupiny rozdělené české menšiny, které vydávaly vlastní noviny. Na jedné straně zde existovaly *Vídeňské svobodné listy* založené po druhé světové válce (1946), jejichž jednotlivé ročníky mi k ofocení poskytla přímo v redakci šéfredaktorka Hana Herdová. Ty patřily zásluhou svých šéfredaktorů, sociálních demokratů Josefa Petru a Josefa Jíravy, ke hlasitým kritikům politického vývoje v Československu po únorovém převratu a byly vydávány Menšinovou radou české a slovenské větve v Rakousku. Jako odezva na sílící kritiku kroků KSČ byl v květnu 1948 českými komunistickými funkcionáři ve Vídni založen týdeník *Vídeňské menšinové listy*, který se stal hlavním tiskovým orgánem hájícím politiku nového československého vedení. Od roku 1972 nesly listy název *Krajanské noviny. Časopis pro přátelství, svébytnost a svornost* a vycházely nejdříve jako čtrnáctideník a pak jako měsíčník.

Posledním periodikem využitým při komparaci byl od roku 1982 vydávaný *Informační bulletin Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku* (později *Kulturní klub: Informační časopis Čechů a Slováků v Rakousku*), který se stal jedním z hlavních tiskových orgánů české posrpnové emigrace.¹⁵ U jeho zrodu, stejně jako u založení samotného Kulturního klubu, stál sociální demokrat Přemysl Janýr, který po dlouhou dobu určoval jeho podobu. Na stránkách těchto zmíněných periodik můžeme vyzorovat polemický tón dávající tušit rozpory nejen mezi „starousedlíky“, ale i mezi nimi a nově příchozími. Tyto rozpory proces integrace výrazně ovlivnily.

Pro vykreslení situace Čechů ve Švýcarsku po roce 1968 jsem využíval především časopis *Zpravodaj*, který vznikl nejprve jako stručný informační bulletin pro potřeby uprchlíků pobývajících v různých švýcarských kantonech, aby se z něj následně stal krajanský časopis celo-švýcarského významu. Dodnes poskytuje časopis dobrý přehled o aktivitách různých krajanských spolků a o událostech, které mají vliv na českou komunitu ve Švýcarsku.

Wien. Nach amtlichen Zählungen 1880–1981, sg. 13/662. Zároveň mi doktorka Stárková a Matěj Kundračik pracující pro FzHM poskytli vedle cenných rad i 6 autorizovaných rozhovorů s Čechy žijícími ve Vídni (Dáša Vokatá, Jiří Chmel, Jan Brabenec, Přemysl Janýr, Ota Koutný a Robert Urbánek).

¹⁵ Více o menšinovém tisku: STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 300–323.

Kromě tohoto periodika byly využity i různé archiválie krajských spolků jako zápisy z jednání, pozvánky na kulturní akce či stanovy jednotlivých krajských organizací.¹⁶

Jak integrační proces působil na samotné uprchlíky, jak se v nové zemi orientovali, jak jednali a co očekávali – to vše je možné najít v nejrůznějších pramenech osobní povahy od autobiografií až po osobní korespondenci. V této práci jsou využity materiály z Československého dokumentačního střediska Viléma Prečana, stejně jako materiály Moravského zemského muzea. Jedinečné je také DVD, které mi poskytl narátor Peter Cejnar, na kterém je nahraný dvouhodinový rozhovor v rámci orálně-historického projektu *MenschenLeben*. Projekt byl organizovaný profesorem Gerhard Jagschitzem z Institutu soudobých dějin Vídeňské univerzity.

Na závěr ještě doplním, že k vybraným (a v očích pražského režimu nebezpečným) osobám byly rovněž shromažďovány podrobné informace Státní bezpečností nacházející se v Archivu bezpečnostních složek. Využity zde byly archiválie uložené ve fondech: Objektové svazky a Svazková agenda hlavní správy rozvědky. Analyzován byl především obsáhlý svazek Demokrat vedený Státní bezpečností na Přemysla Janýra, který čítal několik set stran. Získané informace byly využity nejen pro rozbor motivů vedoucí československé občany k odchodu či naopak návratu do země, k popisu situace českého exilu v 70. a 80. letech, ale i pro analýzu faktorů ovlivňujících míru identifikace narátorů s Československem.

1. 5. 3. Orálně-historické prameny k tématu národní identity

S prameny získanými metodou orální historie, která stojí na nahrávání, přepisu a analýze rozhovorů s narátory – pamětníky, jsou spojena specifika, kterých si každý, kdo s touto metodou pracuje, musí (nebo by měl) být vědom.¹⁷ Ať již jde o samotné údaje obsažené v rozhovorech, které jsou *byťstně subjektivní*¹⁸, o podíl tazatele na utvářeném rozhovoru, nebo o selektivní charakter lidské paměti, to jsou vše jevy, se kterými se musí badatel vypořádávat. I přes kritiku této metody¹⁹, respektive jejího nesprávného používání, má dnes orální historie své místo mezi uznávanými historickými metodami. Nadto získala tato metoda

¹⁶ Například: Archiv Besedy Svatopluka Čecha. Almanach 1910 – 2010.

¹⁷ Nejlépe vystihl specifičnost orální historie a životních vyprávění jako historických pramenů italský profesor americké literatury Alessandro Portelli v příspěvku: *Co činí orální historii odlišnou*. Viz PORTELLI, Alessandro: *What makes oral history different*. In: Perks, R. – Thomson, A. (edd.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998, s. 63–74.

¹⁸ MÜCKE, Pavel – VANĚK, Miroslav – PELIKÁNOVÁ, Hana: *Naslouchat hlasům paměti*. Teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha 2007, s. 21.

¹⁹ Například GRUBER, Jan: *Orální historie mezi aktivismem a akademismem*. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2-2013, Praha 2013, p. 275–280.

v České republice institucionální základnu v podobě Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a České asociace orální historie. Zároveň se vyučuje jako samostatný obor na FHS UK.

Dnes existuje o orální historii i o způsobu vedení rozhovorů celá řada odborných publikací. Ty ji definují „zároveň jako historickou metodu, způsob práce s prameny a formu vedení výzkumu zasahující mezi různé vědecké obory.“²⁰ Především se ale jedná o metodu kvalitativního výzkumu, která je schopna zachytit „historii v perspektivě aktéra“,²¹ jejímž hlavním úkolem je „objasnit, jak se lidé v daném prostředí a situaci dobírají toho, co se děje, proč jednají určitým způsobem a jak organizují své všednodenní aktivity a interakce.“²² Druhá část této práce, která se zabývá konstrukcí národní identity právě během rozhovoru, je proto postavena především na orálně-historických pramenech.

1. 5. 4. Strategie sběru dat a použitá metoda

Většina rozhovorů s narátory – účastníky posrpnové emigrační vlny a signatáři Charty 77 – byla pořízena během tří terénních výzkumů v rozmezí let 2011 – 2014. První z nich proběhl v rámci programu Freemovers ve Vídni v srpnu 2011 ještě jako součást diplomového projektu *Češi ve Vídni po roce 1968* a byl zaštitěn Vídeňskou univerzitou, respektive ředitelem Ústavu pro soudobé dějiny (Institut für Zeitgeschichte), profesorem Rathkolbem. Během oněch zářijových dní se podařilo metodou sněhové koule (snowball sampling) získat množství kontaktů na členy české menšiny a uskutečnit 15 semi-strukturovaných rozhovorů, z čehož 9 bylo nahrávaných metodou orální historie. O dva roky později navázal na získané kontakty druhý terénní výzkum tentokrát již vedený v rámci projektu dizertační práce podporovaného Historickým ústavem Masarykovy univerzity. Sněhová koule se za tu dobu již rozrostla natolik, že bylo možné kontaktovat narátory na základě diferencovanějších kritérií a nahrané rozhovory tak pokryly daleko větší spektrum Čechů žijících v Rakousku. Nahráno bylo

²⁰ „Oral History ist zugleich eine Methode, eine Quellenart und ein interdisziplinäre Forschungsfeld. Interviews mit Zeitzeuginnen und –zeugen zu führen und diese auszuwerten, macht die Methode aus; die bei den Interviews entstehenden Bänder oder digitalen Aufzeichnungen und die von wiederum ins Schriftliche gezwungenen Transkriptionen stellen die Quellen dar, auf denen Oral History basiert.“ Viz OBERTREIS, Julia – STEPHAN, Anke: *Die Methodik der Oral History und die Erforschung (post)sozialistischer Gesellschaften*. In: OBERTREIS, Julia – STEPHAN, Anke (Hg.): *Errinerungen nad der Wende. Oral History und (post)sozialistische Geselschafte*. Essen 2009, s. 9. Mezi další literaturu zabývající se orální historií patří například ABRAMS, Lynn: *Oral History Theory*. New York 2010; VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku*. Teorie a praxe orální historie. Praha 2011.

²¹ PAVLÁSEK, Michal: *Promýšlet Veliké Srediště*. Etnologická brikoláž sociokulturních aspektů života krajanů v jižním Banátu. Dizertační práce. Masarykova univerzita. Brno 2013.

²² HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum*. Základní metody a aplikace. Praha 2005, s. 52.

dalších 10 rozhovorů, z nichž tři představovaly „druhé sezení“ a vyvinuly se v plnohodnotné životopisné vyprávění.

Závěrečný terénní výzkum realizovaný v srpnu 2014 směřoval za krajany do Švýcarska. Rozdíl mezi oběma zeměmi byl již v samotném průběhu oslovování narátorů. Oproti postupnému navazování kontaktů na Čechy ve Vídni, kdy se sněhová koule nabalovala jen pomalu a „obezřetně“ na základě osobních doporučení, proběhlo kontaktování krajanů ve Švýcarsku nejčastěji přes e-mailové adresy uvedené na stránkách *Svazu spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku*, který jednotlivé krajské spolky sdružuje. Ve většině případů jsem získal na žádost o rozhovor (samozřejmě opět po představení svého dizertačního projektu) kladnou odpověď a pak jen záleželo na určení konkrétního data a času. Rozhovory, kterých bylo nakonec 13, proběhly v několika švýcarských městech – v Bernu, Ženevě a Curychu a Basileji – a získané poznatky byly pro výzkum a komparaci neobyčejně cenné.

Vedle těchto tří velkých terénních výzkumů v zahraničí jsem navázal kontakty i s narátory, kteří se po pádu železné opony rozhodli vrátit zpátky do České republiky – s dostatečně „velkou sněhovou koulí“ již jejich oslovování nepředstavovalo vážnější problém. Tři rozhovory byly nahrány v Praze, jeden v Brně a jeden Blansku. Za jedním narátorem jsem se rovněž několikrát vracel do Vídně. Celkově bylo uskutečněno za čtyři roky práce na tématu českého „posrpnového“ exilu téměř pět desítek rozhovorů (48), přitom nahraných a přepsaných interview bylo 36. K použitým rozhovorům v této práci musím ještě připočítat šest autorizovaných a přepsaných rozhovorů, které mi ve Vídni poskytlo již zmiňované Výzkumné středisko historických menšin.

1. 5. 5. Kritéria výběru narátorů

Primárním hlediskem při oslovování narátorů byl jejich odchod za hranice v emigrační vlně následující po sovětské invazi 21. srpna 1968, která trvala až do října 1969, kdy bylo československou vládou omezeno vydávání cestovních dokladů a upravena platnost výjezdních doložek.²³ Toto časové kritérium bylo důležité z několika důvodů. Všichni narátoři, ať ve Švýcarsku nebo Rakousku, měli podobné motivy k odchodu za hranice,

²³ Konkrétně se jednalo o vládní nařízení (114/ 1969 Sb.), které nad rámec platného zákona z roku 1965 (63/ 1965 Sb.) stanovovalo, ve kterých případech může být odepřeno vydání cestovního dokladu. Stačilo například, aby byla *cesta do ciziny v rozporu s ochranou bezpečnosti státu, vnitřního pořádku, veřejného zdraví nebo morálky*. Zároveň byla vyhláškou ministerstva vnitra a zahraničních věcí upravena platnost výjezdních doložek (115/ 1969 Sb). Obě opatření v konečném důsledku odhody za hranice skutečně omezily. Přesné znění obou dokumentů in: *Vládní nařízení 114/ 1969 Sb. a Vyhláška ministerstva vnitra a zahraničních věcí 115/ 1969 Sb.* [cit. 2016-01-02]. Dostupné z <<http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=114&r=1969>>.

obdobné podmínky v hostitelských zemích, dostalo se jim podobné materiální nebo finanční pomoci a bylo s nimi po právní stránce zacházeno jako se skupinou „československých uprchlíků.“ Především ale všichni tito narátoři žili v zahraničí v době nahrávání rozhovoru více než 40 let, což mělo vliv na míru integrace ve společnosti a projevilo se i v rámci utváření národní identity během rozhovorů.

Ačkoliv byl brán zřetel i na další kritéria jako věk narátora v době opuštění země, motivy k odchodu, jeho povolání, náboženské nebo politické přesvědčení, přece jen hlavním a nejdůležitějším rozlišením zůstávala jeho příslušnost k posrpnové emigrační vlně. V rámci projektu dizertační práce vzniklo i několik rozhovorů jako osobních případových studií s narátory, kteří opouštěli Československo v rámci pounorové emigrační vlny nebo jako uprchlíci hledající azyl v osmdesátých letech, mezi něž patřili signatáři Charty 77. I v těchto případech hrálo primární roli časové hledisko odchodu za hranice.

1. 5. 6. Metodika vedení rozhovorů a způsob nahrávání

Kontaktování možných narátorů probíhalo především prostřednictvím e-mailu, ve kterém byly popsány hlavní cíle projektu a moje dosavadní publikační činnost – především tedy diplomová práce o Češích ve Vídni, na kterou dizertační projekt přímo navazoval. Druhým způsobem oslovování narátorů byl telefonát, ke kterému jsem přistupoval v případě, že jsem získal telefonní číslo a mohl se odkázat na doporučení známého či přítele narátora. Jednalo se o narátory, kteří z nejrůznějších důvodů nevyužívali počítač nebo se vyhýbali komunikaci po internetu. Naprostá většina oslovených po představení projektu dizertační práce souhlasila s nahrávaným rozhovorem. Odmítnutí, respektive tichý nezájem, projevíli jen dva oslovení narátoři, další tři se z projektu omluvili kvůli časové vytíženosti. Jen v jednom případě bylo nahrávání na výslovnou žádost oslovené narátorky, která se již podle jejich vlastních slov „*nechtěla k uplynulým událostem znovu vracet*“, úplně zrušeno.

Nahrávání rozhovorů probíhalo nejčastěji u narátorů doma, což byla varianta, které jsem dával přednost z důvodu dobré slyšitelnosti pořízené nahrávky. Nebránil jsem se ani vedení rozhovorů v kavárně či restauraci v okolí narátorova bydliště. Vzhledem ke kvalitnímu diktafonu Olympus (VN-711 PC), na který byly rozhovory pořizovány, okolní šumy v restauracích většinou na kvalitě zvuku příliš neubraly. Jen v jednom případě – když si pamětník k vyprávění objednal jídlo – musel být rozhovor přerušen. Kromě rozhovorů s pěti narátory, které byly uskutečněny ve více sezeních, a které se vyvinuly v životopisná vyprávění, se jednalo o semi-strukturovaná interview realizovaná díky omezeným možnostem

autora v jednom sezení. Otázky byly rozděleny do několika okruhů a kromě základních biografických údajů pátraly po příčinách, průběhu a následném životě v exilu, stejně jako po vztahu narátorů ke své dřívější vlasti a k jejím občanům.

Všechny rozhovory obsahují také záznam o rozhovoru a informace ke způsobu jeho přepisu. Stejně jako u diplomové práce byli i nyní někteří narátoři zaskočeni přepisem, který se snažil „zachytit stylistická a jazyková specifika narátora.“²⁴ Většinou pomohlo opětovné ujasnění cílů dizertační práce a zdůvodnění takového způsobu přepisu v e-mailové korespondenci. V jednom případě nepomohlo ani to a byl jsem vyzván ke změně povolání.²⁵

Ne vždy se ovšem rozhovory podařily podle přání tazatele. O objednaném jídle již byla řeč, jindy zase nahrávání zhatil alkohol, respektive jeho přemíra nebo hodinové zdržení tazatele v městské hromadné dopravě, po kterém již narátor ztratil o jakýkoliv rozhovor zájem. V jiném případě zase krásný slunný den a vysoká teplota vzduchu „svedly“ pamětníka ke koupání v Dunaji s přáteli než k vyprávění životního příběhu v zaplněné vídeňské kavárně. Jindy se naopak protáhl rozhovor natolik, až jej předčasně (pro badatele zpravidla takřikajíc „v tom nejlepším“), ukončil příchod narátorova kamaráda, člena rodiny nebo známého. V těchto případech byla veškerá příprava marná, ale to vše patří k metodě orální historie, jejímž hlavním pramenem jsou lidé samotní.

²⁴ VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku*. Teorie a praxe orální historie. Praha 2011, s. 157.

²⁵ Jednalo se o kombinaci: kuchař-číšník.

1. 5. 7. Narátoři: seznam účastníků výzkumu

Rakousko			
Jméno	Datum narození	Místo narození	Rok odchodu
Ilona Mühlbergerová (roz. Žmolová)	1945	Brno	1956
Zdena Kasparová (rozhovor z roku 2011)	1939	Neuvedeno	1968
Zuzana Brejchová	1953	Praha	1968
Milan Ráček (rozhovor z roku 2011)	1943	Zlín	1968
Irena Ráčková (rozhovor z roku 2011)	1943	Povážská Bystrica	1968
Petr Cejnar (rozhovor z roku 2011)	1944	Čáslav	1968
Gustav Líbal (rozhovor z roku 2011)	1954	Neuvedeno	1968
Vladimír Čevela (rozhovor z roku 2011)	1948	Bystřici pod Hostýnem	1968
Anna Žaloudková	1947	Praha	1968
Helena Baslerová	1950	Jižní Čechy	1968
Ludvík Kavín	1943	Brno	1977
Přemysl Janýr ml.	1949	Praha	1978/1979
Helena Medková	1946	Praha	1978
Ondřej Kohout	1953	Praha	1981
Stanislav Adámek	1962	Brno	1983
Miloslav Korbělík	1953	Ústí nad Orlicí	1988

Švýcarsko			
Jméno a příjmení	Datum narození	Místo narození	Rok odchodu
Hana Sládková-Koželuhová	1928	Praha	1950
Dana Linhartová	1946	Praha	1968
Karel Kukul	1927	Praha	1968
Jaroslav Havelka	1937	Loštice (Šumperk)	1968
Libor Šimeček	1951	Ostrava	1968
Iva Gikalová	1934	Brno	1968
Marie Fischerová	1954	Praha	1976
Petr Chour	1943	Praha	1968
Jaroslav Zrůst	1940	Praha	1968
Josef J. (Anonym)	Neuvedeno	Neuvedeno	1968
Stanislav Kráčmer	1955	Havlíčkův Brod	1983

Rozhovory mimo zkoumanou oblast			
Jméno	Datum narození	Místo narození	Důvod zařazení
Dušan Šimko	1945	Košice	Národnost: slovenská
Bruno Aigner	1942	Waidhofen an der	Národnost:

		Ybbs	rakouská
Josef Blažek	1937	Brno	Exil v SRN

Skupinové rozhovory		
Sokol Baden Jaroslav Zrůst Marie Franzlová Marie Koubová		
Sokolská župa švýcarská Peter Chour Eva Svobodová Jiří Svoboda Jana Vodičková Václav Günter		
Katolický klub Stanislav Adámek Robert Beck Anna Žaloudková		

1. 6. Literatura

První část této práce, která se zabývá integrací Čechů, kteří přišli do Rakouska a Švýcarska v posrpnové emigrační vlně, navazuje na publikace autorů, kteří se místním krajanským hnutím a spolkům věnovali dlouhodobě. V případě Rakouska jde o publikace historičky Vlasty Valešové, která se zabývala vídeňskými Čechy ve 20. století a v současnosti pracuje jako archivářka Školského spolku Komenský. Kromě monografie *Videňští Češi včera a dnes* redigovala katalog z výstavy *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století*²⁶ konané v Clam-Gallasově paláci v Praze v roce 2001 a 2002, do nějž přispěli renomovaní autoři jako doktor Brousek. Ten se zabýval především odbojem vídeňských Čechů za 2. světové války, nicméně jeho kniha *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert* napsaná v roce 1980²⁷ se stala odrazovým můstkem nejenom pro mě, ale navazovali na ni i další autoři, kteří se zabývali tématy asimilace a integrace Čechů ve Vídni jako třeba Vera Kapeller (dříve Mayer)²⁸ z Rakouské akademie věd (Institut für Stadt- und Regionalforschung). Velmi cenné pro mě byly také publikace akademiků sdružených kolem Výzkumného střediska historických menšin, jakými byly Jana Starek a Regina Wonisch,²⁹ stejně jako kolektivní monografie: *Videňští Češi 1945 – 2005. K dějinám národnostní menšiny* vydanou Kulturním klubem Čechů a Slováků ve Vídni, do níž přispěli čelní představitelé české menšiny ve Vídni.³⁰

Důležité pro mě byly i sborníky *Asylland wieder willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914* a Maticí moravskou vydaný *Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft* a v roce 2009 publikovaný sborník a katalog k výstavě *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení*. Informace jsem čerpal i z knihy *Přišli jsme odjinud* Marie Brandeis, která vedla pro časopis KLUB rozhovory s nejrůznějšími

²⁶ VALEŠOVÁ, Vlasta (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. /Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002 a VALEŠOVÁ, Vlasta: *Videňští Češi včera a dnes. Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni. /Die Wiener Tschechen einst und jetzt. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien*. Praha 2004.

²⁷ BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*. Wien 1980.

²⁸ MAYER, Vera: *Tschechen in Wien. Alte und neue Migration am Beispiel des tschechischen Vereinswesens*. In: Heumos, P. (ed.): *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*. München 2001, s. 59–72.

²⁹ STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Videňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 300–323. WONISCH, Regina (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010.

³⁰ BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří – STAREK, Jana (edd.): *Videňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006.

členy české menšiny, stejně jako z autobiografií Pavla Kohouta nebo Ivana Medka.³¹ Rovněž nesmím zapomenout zmínit, že tato dizertační práce navazuje tématem integrace českých uprchlíků v Rakousku také na shromážděný materiál a závěry Margity Urbanek,³² která se obdobnou problematikou zabývala ve své dizertaci a především na detailní sociologickou studii *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, kterou pro rakouské ministerstvo vnitra po téměř čtyřletém úsilí zpracovala doktorka Mlynářová-Dubská. Tato studie, která vyšla v březnu 1988, zkoumá téma integrace z „[...] pohledu očekávání, potřeb a zkušeností již začleněných uprchlíků z východního bloku, mezi nimiž nechyběli ani uprchlíci z Československa.“³³

Stejně různorodá je i literatura k tématu českých uprchlíků ve Švýcarsku. Nejvýznamnějšími průvodci po – pro mě tehdy ještě neznámé – krajině českého exilu a krajanských spolicích ve Švýcarsku byly publikace Centra pro československá exilová studia při Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci jako *Emigrace, Studie z dějin emigrace* a také *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*.³⁴ Důležitá byla především studie profesora Trapla a doktora Skoupého: *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku*,³⁵ která mi spolu s konzultacemi práce u profesora Trapla poskytla základní orientaci v problematice a ovlivnila směřování mého švýcarského terénního výzkumu. Vedle těchto prací vydávaných při Katedře historie Univerzity Palackého mé psaní ovlivnily publikace doktora Broučka z Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, který se spolu s kolegy (například s doktorem a nynějším senátorem Tomášem Grulichem) dlouhodobě zabývá problematikou českého exilu a krajanskými sdruženími v Evropě i ve světě. Z jeho prací to byly například sborníky: *Češi v cizině, Migrace a česká společnost, Češi*

³¹ KOHOUT, Pavel: *To byl můj život??* (Druhý díl) 1979–1992. Příbram 2006; MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně*. Praha 2005.

³² Margita Urbanek (*1954) přišla jako desetiletá spolu s rodinou do Rakouska v posrpnové emigrační vlně. Studovala nejprve oděvní průmyslovou školu (Textilhandelsakademie) ve Vídni a koncem sedmdesátých let započala studium Sociologie na Vídeňské univerzitě a dlouhodobě se věnovala právě tématu českých uprchlíků v Rakousku. Magisterský titul získala za práci: *Tschechische Flüchtlinge in Österreich*. Viz URBANEK, Margita: *Tschechische Flucht - und Arbeitsmigranten in Österreich*. Wien 2009.

³³ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988, s. 2.

³⁴ KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006; KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Studie z dějin emigrace*. Sborník studentských prací. Olomouc 2003; TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc 2004.

³⁵ TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku*. In: Sborník prací historických XIX, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 31-2002, Olomouc 2003, s. 337–343.

za hranicemi na přelomu století, anebo monografie představující pohled na exil těch, co zůstali doma: *Domáci postoje k zahraničním Čechům*.³⁶

Z literatury, která byla vydána k tématu ve Švýcarsku, to byl například sborník *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert* a především kniha *Exil in Basel*, která představuje sbírku rozhovorů s Čechy a Slováky ve Švýcarsku vedených spisovatelem a žurnalistou Dušanem Šimkem.³⁷ Neméně zajímavé byly i autobiografie samotných českých krajanů žijících ve Švýcarsku, kteří opustili komunistickou stranou vedené Československo: Oskara Leo Krause, Petra Chudožilova, Libuše Paukertové-Leharové a kniha *Matchball* o Haně Sládkové-Koželuhové.³⁸ Ve svých knihách popisují nejenom život v totalitním Československu, motivy k odchodu a jeho průběh, ale i těžké začátky v hostitelské zemi a nový život.

2. Teoretická část

Třetí kapitola – v mnoha ohledech klíčová – představí teorie, o které se tato práce opírá a na jejichž základech stojí. S pojmy, které jsou zde představeny a v následujících kapitolách používány, nakládá řada autorů různým způsobem a ty tak nabývají odlišných významů.³⁹ V hustém lese interpretací a reinterpetací společenských fenoménů není těžké se ztratit ani po mnohaletém badatelském úsilí. Stejný pojem použitý v jiném kontextu získává často nový obsah.⁴⁰ Tato práce je plná fenoménů, které vyžadují teoretické upřesnění. Jsou například lidé, kteří opustili svoji vlast – Československo – emigranti, exulanti, uprchlíci, anebo slovníkem státních komunistických médií „zrádci národa“? Co se s nimi stalo poté, co odešli?

³⁶ BROUČEK, Stanislav (ed.): *Češi v cizině*. Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, Praha 1996; BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš (edd.): *Migrace a česká společnost*. Výběr textů a diskuse z konference k aktuálním problémům migrací. Praha 2012; BROUČEK, Stanislav – HRUBÝ, Karel: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29.–30. června 1998. Praha 2000; BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš: *Domáci postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*. Praha 2008.

³⁷ ŠIMKO, Dušan: *Exil in Basel*. Gespräche mit Flüchtlingen aus der Tschechoslowakei. Košice 2003.

³⁸ KRAUSE, L. Oskar: *Snad jsem nezabloudil*. Vzpomínky na posledních 60 let. Pfäffikon 2008; CHUDOŽILOV, Petr: *Boj o fusekli*. Praha 1996; PAUKERTOVÁ-LEHAROVÁ, Libuše: *V exilu s Olgou Masarykovou-Reivilliodovou*. Praha 2007; KOLÁŘ, Petr: *Matchball*. Hana Sládková-Koželuhová. Praha 2010.

³⁹ Jeden příklad za všechny, který v této práci zazní ještě několikrát. Tím je termín „identita“, na jehož nejednoznačné užívání ve společenských vědách upozornili sociologové Rogers Brubaker and Frederick Cooper. Viz BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick: *Beyond Identity. Theory and Society* 29, 2000, s. 1–47. Online, cit. 18. 11. 2015 dostupné na <http://works.bepress.com/wrb/2>. Rozdíle významy se váží například k pojmům náboženství, kultura nebo nacionalismus.

⁴⁰ Jednou se emigrací rozumí odchod, ať již nucený nebo dobrovolný za hranice země, podruhé je jí označován stav, ve kterém se přichází v nové zemi nacházejí a jindy se vůbec místo emigrace používá pojem exil. Problematice pojmů exilu a emigrace se věnuje například profesor Miloš Trapl z Univerzity Palackého v Olomouci. Viz TRAPL, Miloš: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*. In: Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 1/2005*, Brno 2005, s. 73–77.

Asimilovali se nebo integrovali v majoritních hostitelských společnostech? Jsou to Češi, Slováci nebo Čechoslováci? Co je to identita a může být vůbec národní? Přál bych si, abych na tyto otázky mohl dát jasné odpovědi podložené konsensem napříč vědními obory. Ale, jak je uvedeno v této kapitole, není to tak snadné.

2. 1. Emigrace a exil

Začneme nejdříve u zdánlivě jednoznačných kategorií – emigrace a exilu. Pojmem emigrace řada autorů označuje legální migraci, akt odchodu z původní vlasti a trvalé usazení se v nové zemi. Emigrace je „*dvojstranným právním aktem, legitimním pro krajinu odchodu a příchodu*.“⁴¹ Často, především pro emigraci z Českých zemí v 19. a na počátku 20. století, bývá emigrace nahrazována pojmem „vystěhovalectví“ a jedná se o migraci osob za lepšími životními podmínkami.⁴² Jak uvádí profesor Špetko, emigrace je: „*sociální a hospodářskou kategorií*.“⁴³ Ti, kteří emigrovali, jsou z logiky věci „emigranti.“ Tento pojem se ovšem používá v české historiografii i pro turbulentní 20. století, kdy – vlivem obou totalitních režimů – byla situace o poznání komplikovanější, a kdy se v odborných publikacích vedle pojmu „emigrace“ začal používat i termín „exil.“

Bojovná hesla typu: „*Kdo nejde s námi, jde proti nám*“ nebo „*Celý národ s komunisty*“,⁴⁴ vystihují podstatu totalitarismu, který se snaží ovládnout celého člověka, lépe než cokoli jiného.⁴⁵ Jednotlivci, skupiny, stejně jako celé národy,⁴⁶ byly vystaveny perzekuci a pronásledování. Opustit domov znamenalo pro jednotlivce si často zachránit život. Pro tyto lidi utíkající před nacizmem a komunismem se vžilo označení „exulanti“ a jejich útek (či vyhnání) za hranice vlasti na základě politických, národnostních nebo náboženských důvodů se stal exilem. O tom, že lidé opouštějící Protektorát Čechy a Morava před nacismem odcházeli do exilu, stejně jako fakt, že Benešova vláda v Londýně byla exilová, panuje mezi historiky zabývajícími se tímto tématem shoda. S pochopením se setká užití tohoto termínu i pro občany, kteří opustili Československo po komunistickém „Vítězném únoru“ v roce 1948.

⁴¹ ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. Storočí*. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom. Praha 1994, s. 5.

⁴² Například: BROUČEK, Stanislav – HRUBÝ, Karel: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Sympozium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29. - 30. června 1998. Praha 2000.

⁴³ ŠPETKO: *Slovenská politická emigrácia*, s. 5.

⁴⁴ Jazyk komunistického režimu v Československu s jeho slovními kolokacemi a oblíbenými syntaktickými strukturami zachytila Věra Schmiedtová. Viz: SCHMIEDTOVÁ, Věra: *Malý slovník reálií komunistické totality*, Praha 2013.

⁴⁵ Jak píše Hannah Arendt, totalitarismu nejde jen o vládu nad člověkem pomocí státního aparátu, ale o dominanci uvnitř člověka samého. Viz ARENDT Hannah: *The Origins of Totalitarianism*, New York 1961, s. 325.

⁴⁶ Viz: SNYDER, Timothy: *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. New York 2010.

Byli to exulanti, „protože šli do exilu z oprávněné obavy před pronásledováním (činitelé nekomunistických stran), jednak z důvodů zásadnějšího nesouhlasu s komunistickým režimem.“⁴⁷ Zjednodušeně bychom mohli uvést, že emigrace pro řadu autorů souvisela s hledáním vhodnějších podmínek k životu v nové zemi, kdežto exil znamenal různými vnějšími vlivy vynucený odchod za hranice.⁴⁸

Problém s terminologií nastává ovšem u lidí odcházejících z Československa do zahraničí o dvacet let později v souvislosti s násilným potlačením Pražského jara vojsky Varšavské smlouvy. Pavel Tigrid, který ze země odešel do exilu kvůli oběma diktaturám⁴⁹ a od roku 1960 žil ve Francii, při svém bilancování uplynulých šesti let od srpnových událostí, označil lidi, kteří se různým způsobem zapojili do exilové činnosti jako „emigraci politickou.“⁵⁰ Do této kategorie spadali především reformní komunisté, popřípadě lidé, odpůrci Husákova režimu, kteří se aktivně podíleli na politické činnosti v západním světě, jako například Jiří Pelikán nebo Jan Kavan. Ostatní jsou potom označováni pojmem „hospodářská emigrace.“ Tito lidé měli Československo opustit především kvůli vidině lepšího života a lepším životním podmínkám na Západě a jejich motivace měla být ovlivněna především ekonomickými faktory. Toto dělení převzali i další autoři a zmiňuje se o něm i profesor Trapl.⁵¹ Je pravdou, že podmínky, ve kterých lidé odcházeli v roce 1968, potažmo v roce 1969, byly velmi rozdílně oproti konci čtyřicátých let. Dlouhou dobu byly v platnosti pravidla pro cestu do zahraničí schválená v *Akčním programu KSČ* 5. dubna 1968. Hranice byly dlouho otevřené, a to až do 9. října 1969, kdy byla zrušena platnost výjezdních doložek. Také přijímání uprchlíků bylo v zemích, kam přicházeli, a ve kterých byla koncem šedesátých let hospodářská konjunktura, vstřícnější.

⁴⁷ TRAPL, Miloš: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*. In: Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 1/2005*, Brno 2005, s. 74.

⁴⁸ Toto dělení najdeme například v článku Dušana Ratici: *Fenomén emigrácie zo Slovenska v 2. polovici 20. storočia – etnologické východiská*. „Emigrácia ako pojem spojený v motivačnej oblasti s hľadáním vhodnejších životných podmienok mimo hranice vlasti všobecne, exil, jako odchod za hranice vynútený různorodými formami útlaku a danými negativními politickými okolnostami v domovskej krajine.“ Viz RATICA, Dušan: *Fenomén emigrácie zo Slovenska v 2. polovici 20. storočia – etnologické východiská*. LUTHER, Daniel (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 17–40.

⁴⁹ Pavel Tigrid poprvé opustil Československo v březnu 1939, kdy se mu naskytla příležitost uprchnout do Londýna. Zde navázal spolupráci s Československou prozatímní (exilovou) vládou a začal se podílet se na českém vysílání rádia BBC. Do země se vrátil po konci války 18. června 1945, ale musel znovu odejít do exilu v souvislosti s únorovým převratem. Měl být zatčen již 23. února 1948, ale v té době pobýval jako reportér v západním Německu. Zpátky do vlasti se vrátil až v prosinci 1989. Viz TIGRID, Pavel – KOTYK, Petr: *Mně se nestýskalo*. Rozhovor Petra Kotyky. Praha 2010.

⁵⁰ Pavel Tigrid psal svou *Politickou emigraci v atomovém věku* v roce 1974, a kromě hodnocení činnosti různých exilových skupin v ní předjímal i vývoj mezinárodních vztahů a roli českého a slovenského exilu v bipolárním světě. Viz TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990.

⁵¹ TRAPL, M.: *Terminologie pojmů*, s. 74.

Při bližší analýze situace v Československu a při rozboru nahraných rozhovorů s narátory – pamětníky, zjistíme, že obraz této „posrpnové emigrační vlny“ a motivy odchodu jejich členů jsou daleko plastičtější a nedají se omezit jen na zlepšení životní úrovně. Jak uvedl Milan Ráček a vyjádřil tím pocity i ostatních mnou oslovených účastníků této vlny:

„Tak důvody k emigraci. Já myslím, že to je, že vám na tudle otázku odpovídají pravděpodobně všichni osmašedesátníci stejně. [...] K tomu opuštění republiky, tak to bylo tak, že jsme vsadili v podstatě na jednoho koně, a to byla demokratizace. Ty změny byly v tom šedesátém osmém roce evidentní. A najednou měl být konec. Lidi byli nadšení z toho společenského pohybu a najednou byl konec. My jsme to velice trpce nesli.“⁵²

Motivům, které vedly tisíce lidí k odchodu z vlasti, bude věnovaná jedna z následujících kapitol, nicméně již z výše uvedeného je patrné, že pro velkou část z nich nehrály ekonomické důvody primární roli. V knize *From Dubcek to Charter 77* vydané k desátému výročí okupace Československa popisuje historik Vladimír Kusin tři hlavní motivy, které vedly většinu uprchlíků k odchodu ze země. Patřily mezi ně obavy z budoucího domácího vývoje, znechucení z brutálního ukončení reformního procesu v Československu a nakonec vize materiálního přilepšení. Jak následně dodává, většina těch, co opustili vlast, tak jednala na základě více než jen jednoho motivu.⁵³

Velkou roli při rozhodování, zda odejít či zůstat, hrála ovšem nemožnost návratu a neblahá vidina přerušení rodinných kontaktů, stejně jako vědomí, že odchod zkomplikuje existenční situaci sourozencům či jiným členům rodiny. Komunistický režim pochopitelně ochod svých občanů na Západ, který měl být ovládaný „nemilosrdným kapitálem“, nelibě nesl, a nejenže trestal odnětím svobody až na 5 let (podle paragrafu 109 trestního zákona)⁵⁴ ty, kteří se k tomuto kroku odhodlali, ale šikanoval nejrůznějšími uměle vytvářenými překážkami i členy jejich rodiny, kteří zůstali doma v Československu (například znemožněním studia nebo kariérního postupu). To vše znamenalo obrovský psychologický tlak. Ještě jednou si dovolím citovat spisovatele Milana Ráčka:

⁵² Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

⁵³ “[It] consisted of three basic factors: disgust over the forcible termination of the reformist experiment; fear of the turn which future events in Czechoslovakia could take, and the vision of material betterment for themselves and their children.” Viz KUSIN, Vladimír: *From Dubcek to Charter 77. A study of ‘normalization’ in Czechoslovakia 1968–1978*. Edinburgh 1978, s. 172.

⁵⁴ *Sbírka zákonů č. 140/1961* [cit. 2017-01-23]. Dostupné z: <<https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrceni-hranice/dokumenty/zakon140-1961.pdf>>.

„A když jsme odcházeli, tak jsme opravdu odcházeli navěky. Nedovedli jsme si představit, že bychom se tam jednou vrátili.“⁵⁵

Souhlasím s názorem profesora Trapla, který se přimlouvá, aby i ti, kteří odešli proto, „aby nemuseli znovu žít v politickém ovzduší diktatury a útlaku [...], a šli, prostě řečeno, za svobodou“;⁵⁶ byli označeni termínem „exulanté“. K exulantům řadí profesor i ty, kteří byli přinuceni k odchodu za hranice režimem v 70. a 80. letech (například v rámci akce Asanace), nebo kterým byl znemožněn návrat do vlasti jako kardinálu Josefu Beranovi či spisovateli Pavlu Kohoutovi. Proto se v této práci bude o *emigraci* mluvit pouze jako o aktu opuštění země původu a o stavu, ve kterém se v zahraničí ocitly tisíce Čechů a Slováků jako o *exilu*. Zároveň československé občany, kteří emigrovali, budu v následujících kapitolách charakterizovat termínem *exulanté*, anebo – terminologií archivních pramenů v Rakousku či Švýcarsku – pojmem *uprchlíci* (die Flüchtlinge, Refugees).⁵⁷

O definici uprchlíka tak, jak byla ustanovena v *Úmluvě o právním postavení uprchlíků*,⁵⁸ přijaté v roce 1951 Valným shromážděním OSN v Ženevě, jsem se opíral již ve své diplomové práci: *Videňští Češi po 40 letech*, na kterou nyní v řadě ohledů navazuji.⁵⁹ Nejenže byli na základě tohoto dokumentu přijímáni českoslovenští občané západními hostitelskými zeměmi po srpnové invazi, ale zároveň mi tento pojem dovoluje vyhnout se negativně hodnotícímu náboji, který obsahují termíny: *emigrace* nebo *emigranti* pro řadu narátorů. Za emigranty byli starší generací exulantů často označováni lidé spojení výhradně s ekonomickými zájmy, kteří měli odcházet na „zlatý Západ“ s vidinou rychlého zbohatnutí. Hanlivé označení „emigrant“ znamenalo v některých kruzích českých starousedlíků nebo pounorových exulantů ve své podstatě totéž, co zlatokop deformovaný komunistickým režimem nemající žádné národní cítění.⁶⁰ Nesmíme také zapomínat, že rovněž komunistický

⁵⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

⁵⁶ TRAPL, M.: *Terminologie*, s. 15.

⁵⁷ Fondy rakouského i švýcarského ministerstva vnitra hovoří o československých uprchlících (tschechoslowakische Flüchtlinge). Viz označení fondu ve Švýcarském spolkovém archivu (SBB, f. Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge.)

⁵⁸ „Uprchlík je osoba, která se nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám, odmítá ochranu své vlasti.“ Viz *Úmluva o právním postavení uprchlíků* [cit. 2017-01-22]. Dostupné z: <<http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf>>. Více o tématu uprchlictví: GOODWIN-GILL, Guy: *The refugee in international law*, New York 2007.

⁵⁹ HAVÁČ, Ondřej: *Videňští Češi po 40 letech*. Národní identita a integrační proces v naraci českých uprchlíků po roce 1968. Diplomová práce. Historický ústav FF MU, Brno 2011, s. 13–14 [cit. 2017-07-12]. Dostupné <https://is.muni.cz/th/180640/ff_m/>.

⁶⁰ Proto i historik Bořivoj Čelovský, při publikování dopisů účastníků českého exilu, uvedl název své knihy do uvozovek. Viz ČELOVSKÝ, Bořivoj: „*Emigranti*“. Dopisy politických uprchlíků z prvních let po "Vítězném

režim v Československu mluvil o lidech, kteří odešli jako o „emigraci“, často ve spojení s adjektivem „zrádná“.

2. 2. Češi, Slováci a Čechoslováci

Problém s terminologií nastává i u pojmů český, slovenský a československý. Československá socialistická republika byla podle Ústavního zákona 100/1960 Sb. ze dne 11. července 1960 především republikou československého pracujícího lidu, založená na *pevném svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele stála dělnická třída*.⁶¹ Mělo se jednat stát dvou rovnoprávných bratrských národů, Čechů a Slováků, jak pravil v ústavě článek jedna. Rakouské, švýcarské, ale i úřady dalších zemí západního světa pochopitelně přistupovaly k uprchlíkům jako k občanům Československa a v archivních materiálech nalezneme převážně zmínky o Čechoslovácích, československých uprchlících, případně o československých turistech, kteří se v prvních dnech po Sovětské invazi nemohli vrátit do vlasti.⁶²

Nicméně v exilu spolupráce obou „bratrských národů“ nefungovala hladce. Obě národní skupiny převážně tíhly k formování vlastních organizací, spolků a klubů, které zřídkakdy spolupracovaly. To bylo dáno vývojem i rozdílnými cíli exilových skupin, přičemž neuralgický bod představoval už *Košický vládní program* z 5. dubna 1945. Ten mimo jiné zakázal vládní pravicové strany, potvrdil přeorientování zahraniční politiky na Sovětský svaz a výrazně změnil tvář poválečného Československa. Jablkem sváru byl nejen pro Čechy a Slováky, ale také i pro samotný český exil. Ostře proti němu vystupovala skupina kolem generála Lva Prchaly. Celou situaci popisuje doktor Cholínský zabývající se exilovým politickým aktivismem jako „nesmiřitelný rozkol“.⁶³ Problémem bylo, že slovenský poválečný a poúnorový exil byl formovaný nejen demokratickými a církevními představiteli (Josef Lettrich, Rev. Dušan Tóth), ale i bývalými členy Hlinkovy slovenské lidové strany a představiteli Slovenské republiky (Ferdinand Ďurčanský, Karol Sidor), kteří usilovali o

únoru" 1948. Šenov u Ostravy 2008.

⁶¹ Toto znění ústavy platilo až do října 1968, kdy byl schválen ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci. Text ústavy z roku 1960 viz *Ústava Československé socialistické republiky*. Ústavní zákon 100/1960 Sb. [cit. 2017-02-06]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html>.

⁶² O situaci československých turistů v Rakousku viz: STERN, Silke: *Die tschechoslowakische Emigration. Österreich als Erstaufnahme- und Asylland*. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1025–1042. Zároveň ve Švýcarském spolkovém archivu je k dispozici celý fond nazvaný Českoslovenští uprchlíci pod signaturou 255. 2.

⁶³ CHOLÍNSKÝ, Jan: *Nesmiřitelný rozkol 1948–1956*. Politický aktivismus v první etapě českého exilového hnutí. In: *Securitas imperii*, sv. 16/1, Praha 2010, s. 52–87.

obnovení slovenské státnosti.⁶⁴ Pro český exil byla primární obnova demokratických poměrů v zemi, zatímco pro velkou část členů slovenského exilu hrála, vedle pádu komunistického režimu v Československu, zásadní roli také otázka národního sebeurčení.

To vytvářelo řadu třecích ploch mezi oběma skupinami. Rozdílná stanoviska byla patrná například při vzniku Rady svobodného Československa, organizace s ambicí zastupovat celý československý exil.⁶⁵ Pokusy o dosažení česko-slovenské dohody, které na její půdě probíhaly, končily neúspěchem. Jak se v záznamu z panelové diskuse věnované českému a slovenskému exilu zmiňuje Jiří Pernes *„jakkoliv čeští politikové verbálně uznávali existenci svébytného slovenského národa, nebyli ochotni akceptovat požadavky, s nimiž slovenští členové Rady svobodného Československa vystupovali.“*⁶⁶ Rozpory se projevovaly nejen uvnitř a mezi exilovými organizacemi, ale dotýkaly se členů exilu i na osobní rovině. Několik narátorů, ve Švýcarsku i Rakousku, popisovalo v rozhovorech tento ambivalentní vztah, který panoval mezi vztah oběma exilovými skupinami. Josef Blažek, praktikující katolík, který chtěl dát zapsat v polovině osmdesátých let své syny do Slovenského gymnázia v Římě, uvedl:

*„Jenže Češi a Slováci to... Spouště Slovákům byl bližší slovenský komunista než český katolík. Ten nacionalismus tam byl hodně cítit. Tam jich bylo hodně v Mnichově ještě z toho Slovenského státu. Pak tam ale oba kluci studovali a Petr tam maturoval.“*⁶⁷

Jiný příklad zmínil v rozhovoru Stanislav Kráčmer, který po svém odchodu z Československa bydlel krátkou dobu u slovenské rodiny ve švýcarském Boudry:

*„Já jsem se dostal do toho Boudry a ze začátku to bylo dobré, ale pak začaly ty národnostní problémy mezi Čechy a Slováky. To jsem neznal. [...] A najednou jsem narazil na: „Češi jsou lepší pečení v troubě!“ Při večeři, kdy se trochu pilo, tak najednou přišlo: „Češi jsou lepší pečení v troubě.“*⁶⁸

⁶⁴ Literatura k slovenskému exilu viz: ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. Storočí*. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom. Praha 1994.

⁶⁵ O vzniku, činnosti i problémech Rady svobodného Československa existuje řada odborných publikací například: JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika 1948-1956*. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa. Olomouc 1996.

⁶⁶ *Záznam panelové diskuse. Slovenský, český a československý exil po roku 1945*. In: GONĚC, Vladimír (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 2005*, Brno 2005, s. 90.

⁶⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem Blažkem, Praha, 14. 7. 2013.

⁶⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kračmerem, Ženeva, 14. 8. 2014.

I přes pomoc, kterou rodina poskytla, začaly problémy narůstat a vedly nakonec Stanislava Kračmera k odchodu. I když národnostní rozdíly nebyly, jak následně pan Kračmer dodává, pro rozhodnutí odejít těmi nejdůležitějšími, vždy představovaly citlivé téma. O vztahu obou národů v exilu bude ještě řeč v kapitole o české národní identitě, nicméně podle Ladislava Holého byl jedním z hlavních důvodů vzájemného nepochopení fakt, že Češi vnímali Československo, které bylo mnohonárodním státem již od svého vzniku, jako *svůj* národní stát. Jeho vznik pro ně představoval obnovení české státnosti po „300 letech temna“.⁶⁹ Naopak pro část slovenské veřejnosti šlo o dominanci Prahy ztělesňované ve 20. století nejprve českými úředníky a inteligenci působící na Slovensku, následně Komunistickou stranou Československa a v 60. letech nejmocnějším mužem v zemi – prvním tajemníkem ÚV KSČ a zároveň prezidentem – Antonínem Novotným. Tyto neshody mezi českou a slovenskou částí republiky popisuje i řada dalších autorů, i když ne tímto zjednodušeným schématem.⁷⁰ V exilu se národnostní problémy projevovaly nezakrytě a promítala se do nich složitá historie samotného Československa.

Zajímavé přitom je, že část českých spolků a organizací v Rakousku, ale i ve Švýcarsku, nesla názvy zahrnující obě národní skupiny. Mezi tyto spolky patří nejen *Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku* nebo *Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku*, ale i *Svaz spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku*. Tyto spolky sice vědomě sdružovaly Čechy i Slováky, ale cestu do nich si našlo jen nepatrné procento Slováků. To jen zvýrazňuje fakt, že to byli především Češi, kdo se plně ztotožňoval s idejí Československa jako státu dvou rovnoprávných národů. Navíc slovenský exil, kromě vztahu k Čechům a Československu, byl rozdělen i na konfesní bázi. Vedle katolických spolků a skupin existovaly i organizace převážně evangelické. Například naprostá většina členské základny Demokratické strany byla augsburského vyznání. Až v 70. letech 20. století byla založena organizace sjednocující alespoň formálně členy slovenského exilu: *Světový kongres Slováků*, který ale přes výraznou aktivitu měl skutečně aktivních členů jen okolo 100.⁷¹

Problematika vztahu obou exilových skupin by vydala na samostatnou publikaci. Tento nástin složitého vývoje představuje především zdůvodnění pro použitou terminologii v této práci, která pojednává o *českém* exilu. Přídavné jméno *československý* využívám jen

⁶⁹ HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha 2010, s. 87–95.

⁷⁰ Skvělý rozbor krizového roku 1968 a vztahu mezi Čechy a Slováky podal Petr Pithard ve své knize *Osmadesátý* v kapitole: Češi a „soudruzi ze Slovenska“. Viz: PITHART, Petr: *Osmadesátý*. Praha 1990. Dále například RAŠKA, Francis: *Opuštění bojovníci*. Historie Rady svobodného Československa 1949-1961. Praha 2009.

⁷¹ *Záznam panelové diskuze*, s. 89.

v případech, kdy se jedná o Čechy a Slováky jako o občany státu a vždy s odkazem na příslušné archivní zdroje. Důvodem je, že přijímající státy, mezi kterými bylo Rakousko i Švýcarsko, přistupovaly k oběma národnostem jako k jedné skupině, tedy jako k *československým uprchlíkům*. Problém představují pochopitelně statistické údaje, protože z nich není možné určit přesné počty Čechů a Slováků odcházejících do exilu (především pro roky 1968/1969). Část autorů odhaduje, s jistou dávkou opatrnosti, že poměr mezi oběma národnostmi, tedy mezi Čechy a Slováky, byl v exilu 4:1. Napovídají o tom i statistiky v dokumentech StB z archivu Ústavu paměti národa v Bratislavě uvedené v článku doktorky Bumanové, kdy například za rok 1979 odešlo z ČSSR celkově 4152 občanů, přičemž z SRR to bylo 1079.⁷²

2. 3. Asimilace a integrace

Problém s terminologií nastává i u dalších klíčových pojmů této práce – asimilace a integrace. Oba pojmy se používají v různých akademických oborech (od sociologie, etnologie, antropologie až po psychologii a pedagogiku)⁷³ a jejich významy se v některých případech doplňují nebo překrývají, v jiných zase liší. Zároveň bývají oba termíny nahrazovány jinými, jako jsou adaptace či akulturace. Aby toho nebylo málo, tak i autoři zabývajícími se Čechy v Rakousku, respektive ve Vídni, používají oba termíny. Část z nich popisuje proces, kterým členové české menšiny procházeli jako *asimilaci*, jiní zase jako *integraci* či *akulturaci*.⁷⁴ Nezbyvalo mi tedy nic, než se vrátit ke kořenům a vyjít ze základních definic obou pojmů a zjistit, který nejvíce odpovídá cíli výzkumu.

2. 3. 1. Asimilace

Asimilace (z latinského *assimilāre*) znamená připodobnit nebo přizpůsobit, v tomto případě

⁷² BUMOVÁ, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963-1983* (s dôrazom na Západoslóvenský kraj). In: LUTHER, Daniel (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 62.

⁷³ V pedagogice je termín integrace často spojován s konceptem inkluze. Například: HÁJKOVÁ, Vanda – STRNADOVÁ, Iva: *Inkluzivní vzdělávání. Teorie a praxe*. Praha 2010.

⁷⁴ O asimilaci vídeňských Čechů píše Karl Brousek nebo Regina Wonisch: BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*. Wien 1980; WONISCH, Regina (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010. Naproti tomu autoři jako Vlasta Valeš nebo Vera Mayer dali přednost termínu integrace: VALEŠ, Vlasta: Die Integration der tschechoslowakischen Flüchtlinge in die tschechische Volksgruppe in Wien nach 1968. In: *Der Donauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa*, roč. 48/ 1-2, 2008, s. 135-143; MAYER, Vera: Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni. In: *Český lid*, roč. 88/ 2, Etnologický ústav AV ČR 2001, s. 123–164.

tedy přizpůsobení se nově přichozích hostitelské majoritní společnosti. Jedná se komplexní fenomén zahrnující přejímání zvyků, jazyka a kultury většinové společnosti. Rozdíl nastává v popisu důsledků, ke kterým tento proces vede. V Evropském prostředí je časté pojetí asimilace jako ztráty původní národní (či kulturní) identity a úplné splynutí jednotlivých imigrantů či celých menšin s hostitelskou společností. Takto je asimilace definovaná například v knize *Wegen Überfremdung abgelehnt* Reinholdem Jahwarim.⁷⁵ Obdobným způsobem popisoval proces asimilace české menšiny do rakouské společnosti i Karl Brousek, na jehož práci o vídeňských Čechách navázala řada současných autorů. Doktor Brousek rozlišoval asimilaci uvědomělou (ať spontánní nebo násilnou, ke které docházelo vlivem politického a sociálního tlaku) nebo neuvědomělou, kdy se ztrácí vědomí sounáležitosti s menšinou, ale mateřský jazyk zůstává.⁷⁶

Jak poukazují mladší autoři Richard Alba a Victor Nee ve své knize *Remaking The American Mainstream*, ze které jsem vycházel při psaní diplomové práce, takto chápaný pojem asimilace byl od 60. let 20. století terčem kritiky jako projev „*blahosklonného a povýšeného etnocentrismu*.“⁷⁷ Sami definovali asimilaci dané skupiny jako ubývání etnických rozdílů a z nich pramenících sociálních a kulturních rozporů. Čím méně měl „*jedinec význačných etnických rysů, tím méně jeho příslušnost k původnímu etniku hrála roli v každodenních sociálních interakcích*.“⁷⁸

Takto odlišně používaný koncept asimilace nalezneme i u řady dalších autorů pocházejících ze Spojených států nebo Kanady. Ti proces přizpůsobování chápali na principu vzájemnosti, kdy příchod imigrační vlny ovlivňuje i majoritní společnost. Margitta Urbanek poukazuje na práce akademiků z vlivné Chicagské školy (Thomas Williams, Florian Znaniecki), kteří se jako jedni z prvních začali zabývat kulturní a sociální organizací imigrantů v USA a jejich adaptací na Nový svět.⁷⁹ Představuje také teoretické modely profesorů Richardsona, Tafta nebo Eisenstadta, které popisují vzájemné působení a

⁷⁵ „Das Phänomen [der Assimilation] umfasst den Verlust der ursprünglichen nationalen Identität und das ideologische Bekenntnis zu einer anderen Nation. [...] Das Konzept der Assimilation beinhaltet, dass sich EinwanderInnen kulturell vollständig der Aufnahmegesellschaft anpassen.“ JAHWARI, Reinhold – PELINKA, Anton (edd.): *Wegen Überfremdung abgelehnt*. Ausländerintegration und symbolische Politik. Wien 2006, s. 6.

⁷⁶ BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen*. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert. Wien 1980. str. 120–122.

⁷⁷ ALBA, Richard – NEE, Victor: *Remaking the American Mainstream*. Assimilation and Contemporary Immigration. Harvard 2003, s. 1.

⁷⁸ „Individual ethnic origins become less and less relevant in relation to the members of another ethnic group.“ ALBA, R. – NEE, V.: *Remaking the American Mainstream*, s. 11.

⁷⁹ Jejich několika svazková kniha o polských přistěhovalcích a jejich rodinách v USA vyšla poprvé v roce 1918 a bývá považována za jednu z klasických prací současné sociologie. Viz ZNANIECKI, Florian – THOMAS, William: *The Polish Peasant in Europe and America*. Monograph of an immigrant group. New York 1918.

ovlivňování imigrantů a většinové společnosti, ke kterému v průběhu asimilace dochází. Podle Noaha Eisenstadta je to zároveň i sociální struktura přijímací společnosti, která se musí změnit, aby se přistěhovalci mohli plně začlenit a podílet se na chodu jejích institucí.⁸⁰

Jindy ovšem bývá proces asimilace pouze součástí širších teoretických koncepcí jako je tomu například u prací profesora sociologie z univerzity v Mannheimu Hartmuta Essera. Ten věnuje pozornost vlivu kultury a dávají přednost termínu *akulturace*. Během procesu přizpůsobování dochází u nově příchozích k přebírání kulturních vzorů, postupů a vlastností hostitelské společnosti. Asimilace pak bývá až výsledkem akulturace. Esser podle míry začlenění imigrantů dělí akulturaci na čtyři základní typy: na asimilaci, integraci, segregaci nebo marginalizaci.⁸¹ Akulturace je definovaná jako změna kultury způsobená „*spojením dvou nebo více autonomních kulturních systémů*.“⁸²

Z uvedeného je patrné, že se teorie popisující začleňování nově příchozích do majority mohou překrývat a doplňovat. Popisují stejný proces z různého úhlu pohledu. V této práci dávám před asimilací a akulturací přednost konceptu integrace, aniž bych tím ale zpochybňoval práci svých předchůdců zabývajících Čechy v Rakousku nebo Švýcarsku. Předně je potřeba zdůraznit, že jde v jejich publikacích často o starší období (nejčastěji přelom 19. a 20. století), kdy byly asimilační tlaky na českou menšinu velmi silné a k asimilaci jako k úplnému splynutí příchozích s majoritou, jak ji definoval Jahwari, docházelo běžně. Zároveň se proces asimilace, o kterém mluvil například doktor Brousek, nejnvýrazněji projevuje až u potomků přistěhovalců, tedy ve druhé a třetí generaci. Předmětem mého výzkumu, smím-li je tak nazvat, jsou ale členové první generace českých exulantů (a jejich životní příběhy), kteří jsou dnes již začlenění v hostitelských zemích, a u kterých asimilační teorie nacházejí jen omezené uplatnění.

2. 3. 2. Integrace

Ze sociologického hlediska znamená integrace (z latinského *integrō* – zcelovat) proces začleňování jednotlivců nebo celých skupin do již existujících sociálních struktur hostitelské společnosti, neboli začleňování do socioekonomického, právního a kulturního systému majority. Pojem integrace použila i Vera Mayer (dnes Kapeller) ve své studii věnované

⁸⁰ Viz URBANEK, Margita: *Tschechische Flucht - und Arbeitsmigranten in Österreich*. Wien 2009, s. 61.

⁸¹ Tamtéž, s. 65.

⁸² “Culture change that is initiated by the conjunction of two or more autonomous cultural systems.“ Viz BERRY, John: *Acculturation*. Living successfully in two cultures. In: *International Journal of Intercultural Relations*, roč. 29/ 6, 2005, s. 701 [cit. 2017-01-25]. Dostupné z: <<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014717670500132X>>.

integračnímu procesu české menšiny ve Vídni⁸³ nebo Irena Mlynář-Dubská v jejím výzkumu *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*,⁸⁴ o jejichž výsledky bádání se opírám při pozdější interpretaci. Stejně tak pracuje s tímto termínem Margita Urbanek, která dodává, že i když, se „jedinec stane v procesu integrace součástí hostitelské země, kulturní integrita původní společnosti zůstane zachována.“⁸⁵

Friedrich Heckmann, emeritní profesor sociologie na Univerzitě Otto-Friedricha v Bamberku a ředitel výzkumného institutu zabývajícího se migrací v Evropě (European forum for migration studies) integraci dále dělí do 4 oblastí: na integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační. 1) Strukturální integrace znamená nabití práv, která umožňují přístup k pracovním pozicím a k zisku postavení v klíčových institucích hostitelské společnosti. Pod tuto kategorii spadá přístup ke vzdělávacímu systému, pracovnímu trhu, bydlení či k zisku občanství. 2) Kulturní integraci se rozumí „kognitivní, behaviorální a kulturní změny v osobnosti.“⁸⁶ Tyto změny se netýkají výhradně imigrantů a jejich potomků, ale jedná se o vzájemný proces, který pozměňuje i samotnou hostitelskou společnost. 3) Pod sociální integraci spadá osobní život imigrantů. Patří sem členství v nejrůznějších zájmových organizacích, navazování přátelství, partnerských vztahů a celková sociální interakce. Tyto členství v nových společenstvích vypovídají na subjektivní úrovni následně o 4) sociální identifikaci, neboli o vytvoření pocitu sounáležitosti a ztotožnění se nově příchozích (migrantů či uprchlíků) s novou zemí (popřípadě s daným etnikem, či národem).⁸⁷

O model profesora Heckmanna a jeho týmu se opírám v této práci nejvíce. Takto definovaný pojem integrace mi totiž dává daleko největší prostor k detailní obsahové analýze nahraných rozhovorů oslovených narátorů. Zároveň mi umožňuje lépe popsat proces, kterým narátoři procházeli, a který do značné míry formoval způsob, jakým následně prezentovali svou národní identitu. Výzkumu se totiž účastnili lidé začlenění (na více úrovních) do rakouské společnosti, kteří ale zároveň pociťovali sounáležitost s národem, který byli nuceni opustit před téměř padesáti lety.

⁸³ MAYER, Vera: Integrační procesy na příkladech etnických menšin ve Vídni. In: *Český lid*, roč. 88/ 2, Etnologický ústav AV ČR 2001, s. 123–164.

⁸⁴ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988.

⁸⁵ Die kulturelle Integrität mit der Herkunftsgesellschaft bleibt erhalten, aber man wird trotzdem ein Teil der neuen Gesellschaft. So entsteht eine pluralistische Gesellschaft. URBANEK: *Tschechische Flucht*, s. 67.

⁸⁶ “[Cultural integration] refers to processes of cognitive, cultural, behavioural and attitudinal change of persons. It concerns primarily the immigrant and their descendants, but is an interactive, mutual process that changes the settlement society as well.” HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (edd.): *The Integration of Immigrants in European Societies*. National Differences and Trends of Convergence. Oldenburg 2016, s. 10

⁸⁷ Tamtéž.

2. 4. Identita a národní identita

Začněme nejprve u kritiky identity jako analytického pojmu, kterou představili ve své vlivné studii sociologové Rogers Brubaker a Frederick Cooper v časopise *Theory and Society*.⁸⁸ Problém termínu *identita* spočívá, jak tvrdí, v jeho nadužívání, nadprodukcí a z toho pramenícího znehodnocení. Vedle identity jako analytické kategorie využívané ve vědeckých studiích, totiž existuje identita i jako tzv. kategorie praxe – tedy jako pojem běžně používaný v každodenním životě (stejně jako národ, rasa nebo třída) různými sociálními aktéry (například politiky). Problém nastává v momentě, kdy se začínají obě kategorie *identity* vlivem jejího nadužívání volně zaměňovat a jejich hranice stírat. Pojem se v humanitních vědách aplikoval od 80. let minulého století podle autorů tak často a v tak různých významech, že znamenal buď příliš málo, příliš hodně nebo v důsledku rozporů neznamenal vůbec nic.⁸⁹ Na straně jedné, především u starších publikací, představovala identita neměnné jádro osobnosti, které každý jedinec má nebo by měl usilovat, aby jej získal. Stejně tak na kolektivní úrovni znamenala v tomto pojetí *identita skupiny* její stěžejní jednotu (v anglickém originálu tzv. „sameness“), a to jak subjektivně pociťovanou, tak i objektivně existující.

Na druhou stranu odborníci, kteří oprávněně odmítali tuto definici pojmu, shledali identitu fluidní, neuchopitelnou a proměnlivou a výhradně sociálně konstruovanou.⁹⁰ Brubaker spolu s Cooperem proto odmítli používání identity jako analytického termínu a místo něj navrhli používání jiných, vhodnějších pojmů jako *identifikace*, *sebe-porozumění* (*self-understanding*) a *přináležitost ke skupině*.⁹¹

Na obdobné obtíže narazíme při snaze definovat identitu národní, respektive národ sám.⁹² Latinský pojem „natio“ odkazuje k místu narození nebo k místu původu a ve středověku termín zahrnoval jen politicky privilegované vrstvy státu. Národ (slovy Brubakera a Coopera) jako *kategorie praxe*, čili tak, jak tomuto pojmu dnes běžně rozumíme, je spojen až s průmyslovou revolucí a národním obrozením, respektive se ztotožněním lidu a státu v Americké a Francouzské revoluci, jak tvrdí Eric Hobsbawm.⁹³ Nejčastěji se uvádí definice

⁸⁸ BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick: Beyond Identity. *Theory and Society* 29, 2000, s. 1–47 [cit. 2017-01-24]. Dostupné na <<http://works.bepress.com/wrb/2>>.

⁸⁹ BRUBAKER – COOPER: *Beyond Identity*, s. 10.

⁹⁰ Takto je termín *identita* používán například v publikaci *Identity v českých zemích v 19. a 20. Století*. Hledání a proměny. Praha 2012.

⁹¹ BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 14.

⁹² Skvělá je v tomto ohledu „čítanka“ textů významných autorů věnujících se národu, nacionalismu a národní identitě sestavena profesorem Hrochem. Viz HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*. Čítanka textů. Praha 2003.

⁹³ HOBBSBAWM, Eric: *Národy a nacionalismus od 1780*. Program, mýtus, realita. Praha 2000. Z českých historiků zabývajících se procesem vzniku moderních národů nesmím opomenout zmínit profesora Hrocha a jeho hojně citovaná *Evropská národní hnutí*. Viz HROCH, Miroslav. *Evropská národní hnutí v 19. Století*.

pojdnávající o společenství lidí žijících na společném území, hovořících jedním jazykem a sdílející stejnou kulturu a historii. Často býval dáván do protikladu národ etnický a politický.⁹⁴ První měl být založen na společném jazyku, kultuře a historii (například národ německý), ten druhý potom primárně na občanství a přináležitosti ke státu (jako Francie a Spojené Království). Jak uvádí Ernest Gellner, byla to průmyslová revoluce a nacionalismus jako politická ideologie, která moderní národy v 19. a 20. století utvářela; a nejen utvářela, ale zvláště v nacistickém pojetí krve a půdy (*Blut und Boden*), spojeného s konceptem životního prostoru vedla do válečné katastrofy.⁹⁵

Vzhledem k historickému zatížení nacionalismu a negativním konotacím, které tento pojem obsahuje, navrhli autoři – mezi nimi i Miroslav Hroch – nahradit jej pojmem *národní identita*, jehož výhodou je hodnotová neutralita a možnost jej kombinovat s dalšími druhy identit, jako například s identitou státní, regionální nebo etnickou.⁹⁶ Národní identita je podle definice profesorky Montserrat Guibernau, z jejíhož díla jsem čerpal při psaní své diplomové práce: „*kolektivním postojem založeným na přesvědčení o přináležitosti ke stejnému národu a na přesvědčení o sdílení vlastností, které tento národ odlišují od ostatních.*“⁹⁷ Podle Guibernau se národní identita navíc skládá z pěti oblastí: z psychologické, kulturní, teritoriální, historické a politické. Toto rozdělení jsem chtěl využít i při psaní dizertační práce, ale následná analýza nahraných rozhovorů ukázala, že k jeho provedení neexistuje dostatečné množství dat pro obě skupiny, tedy pro Čechy v Rakousku a Švýcarsku. Navíc členit výpovědi narátorů do představených kategorií by neznamenovalo žádný přínos oproti zjištěním již uvedeným v magisterské práci.⁹⁸

Pro větší upřesnění jsem se proto rozhodl vybrat teorii Anthonyho Smithe, který definoval národ v knize *National Identity*, jako „*pojmenovanou lidskou populaci sdílející historické území, společné mýty a historickou paměť, masovou veřejnou kulturu, společnou ekonomiku a pro všechny členy společná zákonná práva a povinnosti.*“⁹⁹ Nicméně průběhu

Společenské předpoklady vzniku novodobých národů. Praha 1986.

⁹⁴ Na této dichotomii byla založena i vlivná teorie historika Hanse Kohna dělící nacionalismus na „západní“ s důrazem na občanská práva a demokracii, v protikladu k nacionalismu „východnímu“ stojícím na odvěkém pokrevním svazku členů národa. Viz KOHN, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York, 1944.

⁹⁵ GELLNER, Ernest: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993. Více o konceptu Blut und Boden např. LOVIN R., Clifford: *Blut Und Boden*. The Ideological Basis of the Nazi Agricultural Program. In: *Journal of the History of Ideas*, roč. 28/ 2, University of Pennsylvania 1967, s. 279 – 288 [cit. 2017-02-07]. Dostupné z: <<http://www.jstor.org/stable/2708423>>.

⁹⁶ HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody*. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů, Praha 2009, s. 37.

⁹⁷ GUIBERNAU, Montserrat: *The Identity of Nations*. Cambridge 2007, s. 11.

⁹⁸ HAVÁČ: *Videňští Češi*, s. 55–71.

⁹⁹ Tento český překlad pochází z pera Jany Ogrocké a nalezneme jej v již jednou zmíněné čítance profesora Hrocha. Viz SMITH, Anthony: *Etnický základ národní identity*. In: Hroch, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a*

terénního výzkumu při snaze o aplikace této teorie na český exil ve 20. století jsem narazil na množství obtíží. Důvodů byla celá řada. Lidé, kteří žili mimo hranice své vlasti téměř 50 let, nejenže nesdíleli historické území a zákonná práva a povinnosti s občany Československa, natož společnou ekonomiku, ale po tak dlouhé době života mimo svůj původní domov ani masovou veřejnou kulturu. Dokonce i historická paměť se lišila, a to jak mezi obyvateli Československa a exulanty, tak i mezi jednotlivými exilovými skupinami. Při nahrávání rozhovorů se členy různých českých skupin v zahraničí jsem zjistil, že národní identita jako „*kolektivní postoj založený na přesvědčení o příslušnosti ke stejnému národu*“,¹⁰⁰ znamenal pro každou ze skupin něco jiného. Právě z tohoto rozporu se zrodila jedna z hlavních otázek mého výzkumu: *Existuje něco, co spojuje i přes všechny rozpory Čechy v exilu?*

Rozhodl jsem se proto přenést pozornost plně na pořízené rozhovory a nechat narátory vedle vyprávění životních příběhů zodpovědět i otázku zjišťující jejich vlastní pohled na českou národní identitu, neboli odhalit tazateli, za koho se sami považují v rámci národa. Jak uvádí Benedict Anderson v *Imagined Communities*: „*národ je pomyslné politické společenství – a to existující v představách jako společenství ze samé své podstaty vnějškově ohraničené a svrchované*.“¹⁰¹ Pomyslné neznámá v žádném případě „vymyšlené či vykonstruované“. Naopak společenství se stává národem, teprve až když si každý z jeho příslušníků je schopen představit, že je součástí pospolitosti s lidmi, které nikdy osobně nepoznal a ani nepozná, a kteří žijí na teritoriu, které si může rovněž pouze představovat. Národ je v těchto představách vnějškově ohraničený, svrchovaný a vždy jako společenství, kde působí „*hluboká horizontální spřízněnost*“.¹⁰²

Právě tyto představy spojené s českým národem a verbalizované v naraci jsou podstatou této práce. Jde mi o to zachytit českou národní identitu ve vyprávění právě jako *kategorii praxe*, tedy jakým způsobem rozumí sami nárátoři tomuto pojmu, jakými významy jej naplňují, respektive jakými cestami toto vědomí vlastní příslušnosti k národu vytvářejí v rozhovorech. Otázkou je, jakých obsahů „češství“ v životních příbězích nabývá a zda se tyto obsahy nějakým způsobem liší u skupin Čechů žijících ve dvou různých státech. Je to právě pojetí národa jako *kategorie praxe*, které nakonec z nahraných výpovědí skládá mozaiku toho, jaké je to být Čechem za hranicemi.

Na tomto místě musím ještě zmínit jeden podstatný fakt: tento výzkum opomíjí

nacionalismus. Čítanka textů. Praha 2003, s. 270–296.

¹⁰⁰ SMITH, D. Anthony: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford 1999, s. 101.

¹⁰¹ “It [the nation] is an imagined political community - and imagined as both inherently limited and sovereign.”
In: ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities*. London 1991, s. 49. V překladu Jany Ogrocké viz HROCH: *Pohledy*, s. 243.

¹⁰² HROCH: *Pohledy*, s. 245.

početnou skupinu občanů Československa, kteří odvrhli z některých níže uvedených důvodů v průběhu integračního procesu „české já“ a přestali se s českým národem a Československem identifikovat. Hlas v tomto výzkumu nezískali ne proto, že by jejich pohled na zkoumanou problematiku byl marginální, ale především kvůli zvolené strategii sběru dat, kdy vybranými metodami (sněhová koule a archivní výzkum) bylo obtížné s těmito lidmi navázat kontakt a přesvědčit je k účasti na výzkumu věnovaném národní identitě. Ač jsem učinil jeden telefonický rozhovor s účastnicí posrpnové exilové vlny, která se již s Československem, respektive Českou republikou, dle jejího vyjádření neidentifikovala, nebylo v mých silách přesvědčit pamětnici ke spolupráci na dizertačním projektu.¹⁰³

2. 5. Paměť, vyprávění a orální historie

Nejprve se ale musím vrátit k orální historii, či spíše k procesu nahrávání rozhovorů, jakožto prostoru, kde dochází k vzájemné interakci mezi narátorem a tazatelem. Během něj se totiž vytváří materiál, který je následně přepsán, analyzován, popsán a v některých případech uložen do archivu či rovnou zveřejněn. V rámci tohoto procesu se vytváří „to“, co bude později nazváno (orálně) historickým pramenem. Co to ale je? A mají vůbec nahrané rozhovory právo být nazývány historickými prameny. Vzhledem k tomu, že pramenem mohou být jakékoliv artefakty lidské činnosti vypovídající o minulosti, tak pod tuto definici nahrané rozhovory samozřejmě spadají. Problém je ale v něčem jiném: v lidské paměti a v interakci tazatel – narátor.

2. 5. 1. Paměť

O paměti, jejím fungování a významné roli v rámci historického bádání existuje celá řada kvalitních publikací i studií.¹⁰⁴ Rozmach badatelského zájmu o tento fenomén se odráží ve vzniku nového akademického oboru tzv. paměťových studií (Memory studies) a paměť se stala optikou k nahlížení na minulost, stejně jako klíčem k porozumění fungování společnosti. Teoretické koncepty kolektivní paměti, kulturní paměti nebo míst paměti „otců zakladatelů“ paměťových studií Maurice Halbwachse, Jana Assmanna nebo Pierra Nory¹⁰⁵ pronikly i do

¹⁰³ Jednalo se o rozhovor s paní Mílou B., která žila v rakouském Fladnitz an der Teichalm, ze kterého byl pořízen stručný záznam. Viz Soukromý archiv autora, záznam o rozhovoru s Mílou B., Sloup 15. 3. 2015.

¹⁰⁴ Dobrý přehled nabízí studie: ŠVAŘIČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí*. Současná bádání v paměťových studiích. In: *Dějiny - Teorie – Kritika*, roč. 4/ 2, Praha 2007, 232–255.

¹⁰⁵ HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha 2010; ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*. Písmo, vzpomínka a politická identita rozvinutých kulturách starověku. Praha 2001; NORA, Pierre: *Between Memory and History*.

historiografie. Slovy Pierra Nory byla dnes „*paměť povýšena do samotného středu dějin.*“¹⁰⁶ Na tento vývoj hledí Nora kriticky, protože paměť, byť ve středu historie a jakkoliv definovaná, je všechno jen ne objektivním nástrojem k popisu minulosti.

Ponecháme stranou debaty nakolik je kolektivní paměť pamětí kolektivu či individua a přenesme pozornost na tento modelový příklad, na dva jedince nadané průměrnou schopností si pamatovat události, věci, tváře nebo třeba data – například na manželský pár. Dejme tomu, že během dovolené ve Španělsku, na které byli spolu před pěti lety v roce 2013, byli okradeni maskovaným mužem, který je donutil k vydání peněz. Už při hlášení celého incidentu na policii o den později se lišil jejich popis muže, který je obral o veškeré úspory. Podle – nazvěme jej Jiřího – byl nižší, zavalitý s hnědýma očima, podle Evy byl průměrně vysoký, dobře stavěný a jeho oči byli spíš zelené a mluvil anglicky. Když pak oba manželé, kteří od té doby jezdili raději na dovolenou do Portugalska, poskytli rozhovor reportérovi místní televize natáčejícímu reportáž o kriminalitě v západní Evropě, divák se dozvěděl, že k celému incidentu došlo v Portugalsku v roce 2014 a pachatelem, který byl původně maskován, byl *nejspíš* Afričan. Lhali manželé záměrně? Ne, jen si celou událost „přesně“ nepamatovali.

O tzv. *záměně*, neboli o neschopnosti člověka správně přiřadit událost k jejímu zdroji (v tomto případě okradení ve Španělsku v roce 2013, nikoliv v Portugalsku o rok později), stejně jako o dalších problematických faktorech souvisejících s funkcí pamětí, pojednává kniha profesora psychologie z Harvardovy univerzity Daniela Schacter: *Sedm hříchů paměti.*¹⁰⁷ Pro historika snažícího se pracovat s objektivními fakty při práci nad kapitolou o turismu na počátku 21. století a tvrdícího v závěru své práce, že v Portugalsku okrádal turisty gang vedený Afričany, je to velký problém. Při popisu nestálosti a „zrádnosti“ paměti ostatně nemusím vytvářet takového modelové situace a mohu se opřít o reálné případy. Jeden takový je uvedený například na stránkách *Zpravodajství policie České republiky*, kdy muž z Mladoboleslavska nahlásil 1. října 2013 krádež auta svého otce, aby toto trestné oznámení vzal druhý den zpět, protože ve skutečnosti auto v opilosti půjčil svému kamarádovi a *nepamatoval si to.*¹⁰⁸

Les Lieux de Mémoire. In: Representations, č. 26, Oakland 1989, s. 7–24. [cit. 2017-01-02]. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/2928520?seq=1#page_scan_tab_contents>. Česky: NORA, Pierre: *Mezi pamětí a historií*. Problematika míst. In: Cahiers du CEFRES, č. 10, Praha 2010 [cit. 2017-01-02]. Dostupné z: http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1996_mezi_pameti_historii.pdf

¹⁰⁶ NORA: *Mezi pamětí*, s. 63.

¹⁰⁷ SCHACTER, Daniel. *Sedm hříchů paměti*. Jak si pamatujeme a zapomínáme. Praha/ Litomyšl 2003.

¹⁰⁸ Viz: BALÁKOVÁ, Ivana: *Auto půjčil kamarádovi, ale nepamatoval si to*. Zpravodajství Policie České republiky, 3. 10. 2013 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<http://www.policie.cz/clanek/auto-pujcil-kamaradovi-ale-nepamatoval-si-to.aspx>>.

Paměť jako schopnost jedince uchovávat informace a ty si potom v rámci vzpomínání vybavovat podléhá různé typologii. Nejčastěji se dělí podle délky zapamatovaného (krátkodobá, střednědobá, dlouhodobá) nebo podle typu ukládání informace (vizuální, akustickou). Dlouhodobou paměť pak dělí autoři na deklarativní (vědět, *co* je to kolo)¹⁰⁹ a procedurální (vědět, *jak* jezdit na kole). Nikdo z nás si ale nepamatuje, a ani nemůže pamatovat, všechno.¹¹⁰ Německý historik Johannes Fried poznamenává, že zapamatovaný vjem je ve skutečnosti produktem emocionálně podmíněného a extrémně selektivního procesu zapomínání. S odkazem na odborníky na neurobiologii a neuropsychologii tvrdí, že mezi krátkodobou a dlouhodobou pamětí existuje třetí stupeň tzv. senzorká nebo „předřazená paměť“ (Vorschaltgedächtnis), která ve skutečnosti rozhoduje – během velmi krátké doby a bez našeho vědomého rozhodnutí – co má být zapamatováno a co naopak zapomenuto.¹¹¹ Je to ona, která brání dlouhodobou paměť před zahlcením. V paměti se proto uchovávají nejčastěji vzpomínky se silným emocionálním nábojem, jako by se jednalo o obrazy „vypálené“ v naší mysli. O tyto signifikantní vzpomínky, okolo kterých se často točí vyprávění životní příběhu narátora, se budu opírat v následné obsahové analýze nahraných rozhovorů.¹¹²

Nicméně vzpomínky nejsou stálé a neměnné a ani dlouhodobá paměť není „skladištěm“ minulých událostí a jevů. Vzpomínka, jak uvádí v knize *Koncepty a dějiny* v kapitole věnované paměti Jan Tuček, totiž není objektivním obrazem minulých vjemů, je jejich „neustálou aktualizací, je selektivní, subjektivní, emotivní a výsledná podoba je závislá spíše na principech rekonstrukce a integrace jednotlivých prvků ve chvíli vzpomínání než na minulém vjemu samotném.“¹¹³ Zde se dostáváme ke druhému problému, ke kterému dochází při nahrávání rozhovorů, a kterým je historik jako tvůrce orálně-historického pramene. Jinými

¹⁰⁹ Deklarativní paměť bývá ještě dále dělena na sémantickou a epizodickou a některými autory ještě na dějovou a rozpoznávací. Přehled druhů paměti a jejich funkcí je uveden například v práci: NESTÁVALOVÁ, Hana: *Výkon paměťových funkcí u dospělých osob s narušenou komunikační schopností*. Rigorózní práce, Praha 2007, s. 19 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/125866>>.

¹¹⁰ Tedy až na jednu výjimku. Jeden takový kuriózní případ existuje. Je jím paní Jill Price, o které referuje článek v magazínu Der Spiegel, která si podle svých vlastních slov pamatuje vše od 5. února 1980. Více: SHAFY, Samiha: *Mein Kopf zeichnet jede Minute meines Lebens auf*. In: Der Spiegel, 19. 11. 2008 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/frau-mit-perfektem-gedaechtnis-mein-kopf-zeichnet-jede-minute-meines-lebens-auf-a-590935.html>>.

¹¹¹ FRIED, Johannes: *Erinnerung und Vergessen*. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit. In: Historische Zeitschrift, č. 273/3, Oldenbourg 2001, s. 561–593 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z <<http://www.jstor.org/stable/27634257?origin=JSTOR-pdf>>.

¹¹² Profesor Norman Denzin z University of Illinois označuje tyto momenty zaznamenané v paměti jako signifikantní (například svatba, promoce, úmrtí blízké osoby atd.) a určující podobu životní příběhu jako epifanie. Viz DENZIN, Norman: *Interpretative Biography*. London/New Delhi 1989, s. 33. Tento pojem zde ovšem nepoužívám vzhledem k jeho mnohovýznamovosti.

¹¹³ TUČEK, Jan. *Paměť*. In: STORCHOVÁ, Lucie (ed): *Koncepty a dějiny*. Proměny pojmů v současné historické vědě. Praha 2014, s. 244.

slovy tazatel sám.

2. 5. 2. Role tazatele, rozhovor jako dialog

Vrátíme se ještě jednou k „modelovému příkladu“ okradení Jiřího a Evy ve Španělsku. Po pěti letech byla pro ně celá věc již dávno minulostí. Jejich následné cesty do Portugalska celou událost přikryly tenkou rouškou zapomnění. Po návratu z dovolené, kde k incidentu došlo, se podělili o nepříjemnou zkušenost se svými přáteli a rodinou, ale od té doby se už k události nevraceli. Až jednou u nich doma zazvonil telefon a reportér, kterému dal kontakt na manželský pár jejich přítel, požádal o rozhovor na téma kriminality v západní Evropě, které bylo zrovna vlivem uprchlické krize aktuální. Jiří, který si hned *vzpomněl* na okradení, souhlasil. Domluvil se s reportérem na dni jeho příjezdu a řekl Evě, aby se nahrávání rozhovoru také zúčastnila. Oba pak u večere vzpomínali, jak se zločin seběhl. Reportér vybaven potřebnými otázkami a očekávající odpovědi, které by mohl vztáhnout k uprchlické krizi, přijel ve smluvený den a společně se pustili do rozhovoru. Typem a strukturou otázek získal reportér přesně to, co od manželů potřeboval – odpovědi potvrzující domněnku, že za nárůstem kriminality stojí příliv migrantů do západní Evropy. Afričan, který *musel* být migrantem, tento koncept naplnil.¹¹⁴ A co víc, tuto verzi o přepadení africkým migrantem přijali následně za svou i manželé.¹¹⁵

Takový přístup si samozřejmě badatel nemůže dovolit, protože jej k tomu zavazuje etika výzkumu. Nic to ale nemění na faktu, že je to právě tazatel, kdo se zásadním způsobem podílí na tvorbě rozhovoru. Je to on, kdo z manželů *udělá* pamětníky. A to i v případě nestrukturalizovaného rozhovoru (životního příběhu), kdy má být role tazatele upozaděna. Jsou to jím formulované otázky a interakce mezi tazatelem a narátorem, která vytváří výslednou podobu pramene. Jak zakončuje svůj článek Radmila Švaříčková-Slabáková: „*Způsob, jakým vzpomínáme na danou událost, závisí na našem účelu v momentě, kdy vzpomínáme. Jinými slovy – jde především o to, kdo chce od koho, aby si pamatoval co a proč.*“¹¹⁶ Byl to reportér, který chtěl od manželského páru vzpomínky na incident v západní Evropě, aby mohl zveřejnit reportáž o kriminalitě, která se podle něj rozmohla v souvislosti s uprchlickou krizí. Otázkou

¹¹⁴ O tom, že tento modelový případ není svým obsahem příliš daleko od skutečnosti, svědčí například článek o islamofobii v Česku: BOUŠKA, Josef: *Data místo dojmů aneb jak pracují čeští docenti islamofobie*, Respekt 8. 3. 2016 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z <<https://www.respekt.cz/politika/data-misto-dojmů-aneb-jak-pracují-cesti-docenti-islamofobie>>.

¹¹⁵ Tento „hřích paměti“, slovy profesora Schacter se nazývá sugestibilita, neboli pozměnění uložených informací vlivem způsobu, jak si je člověk vybaví. SCHACTER: *Sedm hříchů*, s. 113.

¹¹⁶ ŠVAŘÍČKOVÁ: *O paměti*, s. 255.

je, jak by výsledek vypadal, kdyby se zabýval například tématem, proč Češi milují moře. Nic takového jako migrace z Afriky by se nejen v reportáži, ale dost možná i ve vyprávění manželů, neobjevila.

Je to zvláště tazatel, který ovlivňuje a velkou měrou formuje strukturu narace. Sám jsem si během nahrávání četných rozhovorů uvědomil, jak někdy příliš zbrkle položená otázka ochudila výzkum o zajímavé postřehy narátorů, či jindy zase otázka netýkající se kontextu vypravovaného narátorovi, tak říkajíc, *přetrhla nit* myšlenek a stočila rozhovor úplně jiným směrem. Metoda orální historie počítá s druhým sezením, kdy je možné informace doplnit, ale ne vždy bylo možné druhý rozhovor zrealizovat. O významu tazatele během nahrávání hovoří řada autorů zabývajících se orální historií.¹¹⁷ Právě přítomnost druhého člověka utváří povahu rozhovoru a činní z něj pramen odlišný od jiných druhů písemných (ale i ústních) historických pramenů, například od pověstí či osobních deníků. Ronald Grele z Kolumbijské university v New Yorku v příspěvku *Movement without Aim*, zdůrazňuje, že rozhovor je vzájemná součinnost vypravěče a tazatele, která z *nahráného dialogu* činní tzv. konverzační narativ. Ten předpokládá oběma aktéry sdílený pohledu na minulost.¹¹⁸ Rozhovor tak představuje zaznamenaný mluvený projev, v němž se mísí vyprávěná minulost s prožívanou přítomností, objektivní události se subjektivními pohledy na ně, vztah narátora a tazatele, stejně jako prezentace osobní i skupinové identity. Výsledkem bývá vyprávěný příběh sdělující okolí „kým jsme“.

2. 5. 3. Vyprávění a reprezentace

I pod pojmem *vyprávění* se skrývá řada definic formulovaných nejen orální historií, ale i etnologií, sociologií či antropologií, které využívají tzv. biografickou metodu. Ta, jak bývá často zmiňováno, se snaží „*zachytit minulost v perspektivě aktéra*.“¹¹⁹ Jedná se o přístup k naraci, jakožto k zpětnému konstruování žité reality jedincem během rozhovoru.¹²⁰ Odrazím se zde od definice kolegy Jakuba Mlynáře, který tvrdí, že „*vyprávění – jakožto rozpomínání*

¹¹⁷ Například: PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (edd.): *The Oral History Reader*. London/ New York 1998; ABRAMS, Lynn: *Oral History Theory*. New York 2010. Česky potom: VANĚK, Miroslav: *Orální historie. Metodické a technické postupy*. Olomouc 2003, s. 16–26.; VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2011, s. 198.

¹¹⁸ “The recorded conversations of oral history [...] are joint activities, organized and informed by the historical perspectives of both participants.” In GRELE, Ronald: *Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history*. In: PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (edd.): *The Oral History Reader*. London/ New York 1998, s. 38–52.

¹¹⁹ Svoboda, Michal: *Biografická metoda v antropologii*. In: Antropoweb č. 2-3/ 2007 [cit. 2017-04-01]. Dostupné z <http://www.antropoweb.cz/webzin/archive_old/webzin_2-3_2007/01_Svoboda.pdf>. Jinými slovy viz VANĚK – MÜCKE: *Třetí strana* s. 14.

¹²⁰ O biografické metodě například DENZIN, Norman: *Interpretative Biography*. London/New Delhi 1989.

na minulé události a jejich reinterpetace z pozic aktuální přítomnosti – je jeden z klíčových způsobů, jimiž je realizován proces sociální re-konstrukce identity na úrovni individuální i skupinové.¹²¹ Během rozhovoru, respektive v průběhu vyprávění životního příběhu, dochází k utváření obrazu sebe sama, k vykreslení takového našeho portrétu, jakým bychom si přáli být, a skrze který bychom si přáli být vnímáni našim okolím. Bez schopnosti rekonstruovat naši osobní historii, bychom ztráceli naši osobní integritu; bez možnosti z jednotlivých vzpomínek skládat smysluplný příběh nás samotných, bychom nemohli vysvětlit, *jak a proč* jsme se stali, tím čím jsme.

Ostatně narace, ze kterých se skládají naše životní příběhy, které vyprávíme našim blízkým, nabývají často podobu shodnou s literárními texty. Mají chronologickou strukturu, jasný úvod, střed (zápletku) i závěr, a vždy – byť implicitně – předpokládají určitý sociální kontext, například interakci mezi tazatelem a narátorem. Zároveň jak poukazuje Grele, dotazovaný skrze odpovědi tazateli promlouvá k širšímu publiku, k dalším členům komunity, ke kterým cítí příslušnost, a jejíž historii popisuje.¹²² Eleonóra Hamar v knize o narativní konstrukci (židovských) identit dodává, že „*osobní identitu nelze myslet bez narativa. [...] Díky narativnímu uspořádání realizovanému v příběhu je to nejenom aktér, kdo je s to pochopit sebe sama: skrze životní příběh je schopen jeho identitě porozumět také ten druhý, se kterým se aktér setkává v průběhu sociálních interakcí.*“¹²³ Zde se vracím opět k tématu této dizertace. Identitu budu pojímat jako schopnost sebe-interpretace jedince realizovanou během rozhovoru. Je to „*biografické interview, které dává respondentovi/ narátorovi příležitost vyprávět příběh, který poodhalí jejich současné vnímání sebe sama,*“¹²⁴ v tomto případě vnímání sebe sama jako součásti národního společenství.

Rozhovor jako výsledek interakce mezi tazatelem a narátorem, ve kterém skrze vyprávěný životní příběh verbalizuje narátor porozumění sobě samému a své osobní historii na pozadí „velkých“ dějin, je největší silou i slabinou metody orální historie, což záleží na přístupu k této metodě. Jak uvádí Alessandro Portelli, orálně historické prameny jsou ze své vlastní podstaty *proměnlivé, vytvářené a dílčí.*¹²⁵ Pokud budeme očekávat od narátora informace o minulosti, jak *skutečně* byla, často – ať již vlivem *7 hříchů paměti* nebo

¹²¹ MLYNÁŘ, Jakub: *Paměť a narativita*. In: MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (edd.): *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 235.

¹²² GRELE: *Movement without aim*, s.45.

¹²³ HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství*. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit. Praha 2008, s. 45.

¹²⁴ „Life history of the individual, the respondent is given the opportunity to tell the story that reveals their present sense of self.“ Viz ABRAMS, Lynn: *Oral History Theory*. New York 2010, s. 35.

¹²⁵ PORTELLI, Alessandro: *What makes oral history different*. In: PERKS, R. – THOMSON, A. (edd.): *The Oral History Reader*. London/ New York 1998, s. 70.

tazatelovou špatnou interpretací – narazíme na mnohá úskalí. Pokud ovšem budeme k těmto pramenům přistupovat jako k reprezentacím, ve kterých vytvářejí narátoři koherentní a smysluplný příběh sebe sama, dostáváme se na jinou úroveň.

Jde o význam, jaký pamětníci přisuzují historickým událostem, než o události samotné. Přitom pátrání po významech, jak dodává Portelli, v žádném případě nesnižuje jejich výpovědní hodnotu.¹²⁶ Uvádění reálných jmen v interview – spolu se základními údaji jako jsou místo a rok narození, studium na vysoké škole či zaměstnání – je to, co orální historii spojuje s historiografií. Ať již je vyprávění jakkoliv nepřesné, subjektivní a selektivní, vždy existuje v reálném čase a prostoru. Informace prezentované v interview se do určité míry dají verifikovat, potvrdit nebo vyvrátit, jinými historickými metodami. Není důležité, zda narátor tvrdí, že přišel do Rakouska v únoru roku 1978, a v dokumentech rakouského ministerstva vnitra stojí, že tomu bylo v březnu. V publikacích založených na metodě orální historie nejde (nebo by nemělo jít) primárně o události, ale o jejich významy. Zásadnější je hodnota, jakou dotyčný přičítá například samotnému aktu příchodu do země, kde hledal azyl. Vzhledem k tomu, že cílem této práce je vysvětlit, jakým způsobem narátoři rozumí národu (jako kategorii praxe), a co tento postoj formovalo během procesu integrace, je pro mě metoda orální historie nenahraditelná.

2. 5. 4. Struktura vyprávění

Podle Alessandra Portelliho je proces vzpomínání často strukturován okolo zásadních a zlomových skutečností v životě člověka. O významu těchto zlomových okamžiků svědčí jak rozsah a detailnost narace, které se k nim v rozhovoru váží, tak i emoční náboj, se kterým je účastníci výzkumu zdůrazňují. Jak uvádí Alessandro Portelli ve své knize: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*: „Abychom mohli určit datovat nějakou událost, znamená to rozložit souvislý čas na sled vzájemně nesouvisejících skutečností.“¹²⁷ Tyto následně seskupujeme do časového období okolo zlomových událostí (jako příklady zmiňuje Portelli věty typu: „Před válkou...“ nebo „poté co jsem se oženil...“).

V každém okamžiku našich životů se podle Portelliho odehrává nepřeborné množství událostí současně, a proto vybudovat chronologickou strukturu vyprávění vždy představuje

¹²⁶ PORTELLI: *What makes*, s. 67.

¹²⁷ “To date an event is to break down continuous time into sequences of discrete events; grouped into periods around certain key facts (before the war, after i was married...).” Viz PORTELLI, Alessandro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*. New York 1991, s. 21.

výběr jen určitých jevů, které jsou spojeny vnitřním smyslem uděleným v rozhovoru vypravěčem. Většina narátorů se při vytváření smysluplnosti svého vyprávění přidržuje tzv. vzorců výběru („mode of selection“).¹²⁸ Jedná se o vzorce utvářené tématy, okolo kterých se rozhovor točí. Portelli ukazuje na vyprávěních pamětníků dělnických protestů roku 1949, během kterých byl v italském městě Terni usmrcen mladý dělník Luigi Trastulli, jak jsou narace formovány sdílenou skupinovou identitou příslušníků „pracující třídy“. Tyto „vzorce výběru“ ovlivňuje celá řada faktorů od skupinové identity po politickou orientaci či osobní víru vypravěče.

V tomto výzkumu se jedná o vyprávění skupiny osob, jejichž narace byly formovány životem v exilu. Nejčastěji jde o vzpomínky vázané na několik významných témat: na život a dospívání v bývalé vlasti, události roku 1968, odchod do exilu a následné začleňování se do nové společnosti, v některých případech potom návrat zpátky do Československa po pádu železné opony. Každá z těchto životních etap při zpětném pohledu dávala význam současné situaci narátora a utvářela to nejdůležitější – smysluplný příběh jeho vlastního života.¹²⁹

3. Pražské jaro a jeho vliv na posrpnový exil

Pražské jaro a zvláště způsob jeho potlačení vojsky Varšavské smlouvy ovlivnily nejen politický vývoj v Československu, ale i charakter posrpnové uprchlické vlny, která následovala bezprostředně po jejich vpádu. Byla to snaha nového vedení KSČ o vydání se „*do neprozkoumaného terénu a hledání československé socialistické cesty*“, jak psal Josef Smrkovský v Rudém právu¹³⁰, která vzbudila značný ohlas v zahraničí a vedla k zájmu západních společností, jejich vlád i médií, o tento – do té doby z jejich pohledu pozapomenutý

¹²⁸ Tamtéž.

¹²⁹ Jsem si vědom toho, že v jiných oborech a především v současné sociologii by byla dána přednost Foucaultovu termínu „diskurz“ a celá práce založená na rozboru nahraných rozhovorů by byla postavena na kritické diskurzivní analýze. Nicméně jako historikovi mi nejde o „identifikaci činitelů skrývajících se za data a jejich interpretaci za pomoci teorie na sociální úrovni.“ Jako historikovi mi jde především o data, respektive o údaje skrývající se ve statistikách ministerstev, vládních nařízeních, novinových článcích nebo sepsaných autobiografiích. Použít diskurzivní analýzu by znamenalo soustředit se výhradně na rozhovory jako na texty, ve kterých se v různých podobách představuje *národní identita* jako kategorie diskurzu. Otázky porovnávající míru začlenění v majoritní společnosti, které vychází z komparativní metody a archivních materiálů, by nenašly uplatnění v takovém rozsahu, v jakém bych si přál. Jinými slovy se nesnažím odhalit diskurz za data, ale představit údaje v patřičných souvislostech. Výše zmíněná citace je z přehledové studie Petra Vašáta zabývající se kritickou diskurzivní analýzou. Viz VAŠÁT, Petr: *Kritická diskurzivní analýza. Sociální konstruktivismus v praxi*. In: Antropoweb č. 2-3/2008 [cit. 2017-04-01]. Dostupné z <<http://www.antropoweb.cz/cs/kriticka-diskurzivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi>>.

¹³⁰ SMRKOVSKÝ, Josef: *Jak nyní dál. Nad závěry lednového pléna ÚV KSČ*. In: Rudé právo, roč. 48, č. 39, 9. února 1968 [cit. 2017-03-19]. Dostupné z: <<http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/2/9/3.png>>.

– satelit Moskvy. V této úvodní kapitole jsou představeny ty aspekty reformního procesu v Československu, které na jednu stranu vyvolaly zájem i očekávání na Západě a na stranu druhou usnadnily cestování československým občanům i jejich následný odchod za hranice po potlačení Pražského jara. Pozornost je rovněž věnována invazi armád „pětky“ a (z politického hlediska) nevydařenému bezprostřednímu pokusu sovětského vedení o převrat v zemi a nastolení dělnicko-revoluční vlády. Právě záběry sovětských tanků obklopených překvapenými a rozhořčenými Čechy a Slováky a jejich nenásilný odpor proti okupačním vojskům vytvořily na Západě velkou míru solidarity s „hrdinným československým lidem“¹³¹, ve Švýcarsku hovoří někteří autoři dokonce o tzv. „československé euforii.“¹³² Toto ztotožnění se s osudem těžce zkoušené země stálo na pozadí velmi otevřeného a benevolentního přístupu vůči přicházejícím posrpnovým uprchlíkům, který zaujaly vlády většiny západních zemí. Ať již se jednalo o hromadné udělování víz a povolení k pobytu, o rychlé poskytování politického azylu nebo o nejrůznější peněžité sbírky na podporu uprchlíků – to vše byly kroky učiněné v reakci na Pražské jaro a jeho násilné ukončení, které měly dopad na pozdější integrační proces tisíců Čechů a Slováků.

Představení historického kontextu a zlomových událostí roku 1968 a 1969 je zároveň důležité pro pochopení motivů, které narátory vedly k rozhodnutí opustit zemi, a které stály na počátku jejich integračního procesu v nové zemi. Opírám se zde vedle archivních a orálně historických pramenů také o publikace Antonína Benčíka věnované Pražskému jaru a srpnové okupaci¹³³, stejně jako autobiografii Zdeňka Mlynáře¹³⁴, skvělou práci Duben 1969¹³⁵ a dokumenty prezentované na webovém portále Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, který byl založen v rámci projektu *Pražské jaro 1968* k 40. výročí srpnových událostí.¹³⁶ Řada uvedených informací o samotné invazi potom pochází z knihy *Sedm pražských dnů*, tzv. černé knihy vydané nejprve v listopadu 1968 a následně až v roce 1990.¹³⁷

¹³¹ Weltwoche 30. 8. 1968.

¹³² BANKI, Christine – SPÄTI, Christoph: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit.* In: Goehrke, C. – Zimmermann, W. G. (Hg.): *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas.* Zürich 1994, s. 369–415.

¹³³ BENČÍK, Antonín – DOMAŇSKÝ, Josef: *21. srpen 1968.* Praha 1990; BENČÍK, Antonín: *V chapadlech kremelské chobotnice.* Praha 2007; BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi.* Drama muže, který předběhl svou dobu. Ostrov 2001.

¹³⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremli.* Praha 1990.

¹³⁵ DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969.* Anatomie jednoho mocenského zvratu. Brno 2006.

¹³⁶ Více: *Pražské jaro 1968.* In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/>>.

¹³⁷ MACEK, Josef: *Sedm pražských dnů.* 21.–27. srpen 1968. Dokumentace. Praha 1990.

3. 1. Naděje

V nahraných rozhovorech narátoři, shodně s dobovými dokumenty, popisovali celý proces, který započal již na plenárním zasedání ÚV KSČ 19. prosince 1967, jako období zvýšeného pocitu svobody, očekávání, ale i obav. Zasedání Ústředního výboru KSČ od 3. do 5. ledna 1968, které navazovalo na plenární zasedání, rozhodlo o rozdělení funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky. Antonín Novotný, který ve své osobě obě funkce spojoval, byl nucen se vzdát pozice generálního tajemníka strany. Místo něj nastoupil Alexander Dubček, s nímž se dostalo k vedení země reformně naladěné křídlo strany nespokojené s dosavadním vývojem v zemi. Zdeněk Mlynář tuto změnu vystihl ve svých pamětech: „*Vnitrostranický převrat, spojený se sesazením Novotného, probíhal v první fázi tak, jak to odpovídalo režimu totalitní diktatury a její kabinetní politiky: za zavřenými dveřmi sekretariátů, jako boj o moc ve špičce stranické byrokracie.*“¹³⁸

Celá nastalá situace se jevila v podobném světle i lidem ve společnosti – jako boj o moc mezi špičkami stranického aparátu, kdy „*vše zůstane, jen panáci se vymění.*“¹³⁹ Ale věci se začaly měnit nejen v politice. Již 24. ledna 1968 byl projednán na 35. schůzi sekretariátu ÚV KSČ nástin Akčního programu KSČ, ve kterém budou později zachyceny hlavní myšlenky reformních komunistů. Ve stejný den se odehrála i jiná významná událost – na zasedání výboru Čs. svazu spisovatelů byl zvolen jeho novým předsedou Eduard Goldstücker, profesor dějin německé literatury Karlovy Univerzity, který se stal významnou postavou v reformním procesu. I první projev Alexandra Dubčeka na VIII. sjezdu JZD o týden později, 1. února 1968, ve kterém byly poprvé veřejnosti nastíněny budoucí změny v politice KSČ, vzbudil velký ohlas.¹⁴⁰ Jak vzpomíná spisovatel, překladatel a psychiatr Jan Cimický, který byl v té době studentem medicíny, ve svém částečně autobiografickém románu: „*Už první Dubčekův projev zněl jinak, než byly uši zvyklé. Rychlostí světla se začala projevovat iniciativa lidí.*“¹⁴¹ Ta byla podpořena výroky i ostatních představitelů reformního proudu uvnitř KSČ. Jen pár dní po Dubčekově vystoupení vyšel v Rudém právu příspěvek Josefa Smrkovského: *Jak nyní dál. Nad závěry lednového pléna ÚV KSČ*, ve kterém vyzývá

¹³⁸ MLYNÁŘ Z.: *Mráz*, s. 144.

¹³⁹ CIMICKÝ, Jan: *Pěšinky času*. Praha 2007, s. 159.

¹⁴⁰ Faktografické údaje převzaty z dokumentu Československo 1966 – 1971 (přehled událostí) vydaného Komisí vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967 až 1970. Viz *Československo 1966 – 1971 (Přehled událostí)*. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-19]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html>>.

¹⁴¹ Tamtéž.

k politické aktivitě, „vydání se do neprozkoumaného terénu a hledání československé socialistické cesty.“¹⁴²

Spolu s tím, jak se měnil přístup představitelů strany, se společnosti, která vnímala politické uvolnění šedesátých let, zmocňovala euforie. S nadšením se ovšem mísily i obavy vyjadřované především starší generací, která zažila poválečný komunistický teror. Pravdou je, že polednový vývoj v zemi bedlivě sledovaly i špičky ostatních „spřátelených“ socialistických republik. Když se poslední únorový týden roku 1968 sjely do Prahy stranické delegace Maďarska, NDR, Polska, Rumunska, Jugoslávie a SSSR na oslavy 20. výročí Února, vyjádřil Walter Ulbricht na společné večeři delegace NDR se zástupci KSČ (Lubomírem Štrougalem a Jiřím Götzem) své znepokojení nad probíhající situací v zemi. Neváhal přitom přirovnat poměry v Československu k Maďarskému povstání z roku 1956. Jako by jen pár hodin předtím nepronesl slavnostní řeč na zasedání ÚV KSČ a ÚV NF ve Španělském sále Pražského hradu.¹⁴³ Bylo 22. února 1968, necelé dva měsíce po nástupu Alexandra Dubčeka na pozici generálního tajemníka strany.

3. 2. Jaro 1968

Občanská společnost a s ní i atmosféra v celé zemi, jak vzpomínala řada narátorů, se ale proměnily. Symbolem této změny se stalo první vydání týdeníku Literární listy 1. března 1968, ve kterém publikovali své texty přední a reformám naklonění spisovatelé a intelektuálové. Právě dodržování zásady svobody projevu a ukončení cenzorských zásahů do obsahu reportáží, novinových článků či rozhlasového vysílání, na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ ze 4. března 1968, zvedlo zájem obyvatel o československá média a aktivizovalo občanskou společnost. Omezením a nakonec zrušením cenzury¹⁴⁴ proděla společnost „opravdovou explozi informací.“ Historik Hanuš Renner k tomu ve své knize dodává: „*Strach zmizel a společnost se totálně proměnila.*“¹⁴⁵ Československá televize začala již počátkem roku vysílat ve zpravodajství politické komentáře nazvané „Tváří v tvář“, ve kterých redaktoři nebo sami politici, jako například Ota Šik nebo Zdeněk Mlynář, rozebírali témata reformního procesu a snažili se zodpovědět na ožehavé otázky.

¹⁴² SMRKOVSÝ, Josef: *Jak nyní dál. Nad závěry lednového pléna ÚV KSČ.* In: Rudé právo, roč. 48, č. 39, 9. února 1968 [cit. 2017-03-19]. Dostupné z: <<http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/2/9/3.png>>.

¹⁴³ Viz URIÁNEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966 – 1971 (Přehled událostí).* Chronologie. Praha 1991, s. 47. Převzato z: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-20]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html>>.

¹⁴⁴ Cenzura byla zrušena zákonem č. 84/1968 Sb., který přijalo Národní shromáždění 24. června 1968.

¹⁴⁵ RENNER, Hans: *Dějiny Československa po roce 1945.* Bratislava 1993, s. 24.

Úpadek cenzury a představiteli reformního křídla KSČ vyzdvihovaná pluralita názorů vedly k rozvoji občanských iniciativ. O své slovo se začaly přihlašovat nejrůznější skupiny obyvatel – od vysokoškolských studentů, přes členy církví až k bývalým politickým vězňům. Představitelé strany a vládních organizací se snažili těmto hlasům vyjít vstříc, jak o tom svědčí například záznam diskuzního večera: *Mladí se ptají na minulost, přítomnost a budoucnost* uskutečněného 13. března ve Slovanském domě v Praze. Josef Smrkovský, v té době ještě ministr lesního a vodního hospodářství, pronesl na adresu mladých „*Máte právo a také povinnost být revolučnější a radikálnější než jsme my, vaši tátové. [...]*“¹⁴⁶ Ve společnosti se začalo otevřeně mluvit o obrodném procesu, demokratizaci, socialismu s „lidskou tvář“ i nutnosti zahájit proces rehabilitace. Ve stejný den, kdy Josef Smrkovský promlouval k mládeži ve Slovanském domě, pověřilo předsednictvo Národního shromáždění předsedu Nejvyššího soudu, aby zajistil důsledný rehabilitační proces.

Události rychle nabíraly spád: v průběhu března byli odvoláváni představitelé spjatí se stalinistickými praktikami Novotného režimu¹⁴⁷, který sám abdikoval 22. března 1968. Na jeho odstoupení, kdy jej nahradil generál Ludvík Svoboda o týden později, vzpomínal Přemysl Janýr, ml., který byl v maturitním ročníku, takto:

„No tak ten první okamžik, když odstoupil Novotný, tak to jsme byli zrovna maturanti, v maturitním ročníku, takže jsme okamžitě vystartovali a po celé škole jsme sundávali Novotného obrazy ze zdí. To byla právě ta euforie, že se věci vyvíjí od horšího k lepšímu, jo?“¹⁴⁸

Všechny vzpomínky na jednotlivé události jara 1968 – ať se jednalo o oslavu prvního máje nebo zakládací schůzi KAN či větší náboženskou svobodu – kterými narátoři charakterizovali Pražské jaro, měly společný základ v naději a optimismu v budoucí vývoj země. Bylo patrné, že reformní proces v Československu zasáhl skutečně celou společnost a ještě dnes hraje důležitou roli v životních příbězích narátorů. Reformy formulované novým vedením země dostaly konkrétní podobu v dubnu 1968 v tzv. Akčním programu.

¹⁴⁶ *Mladí se ptají na minulost, přítomnost a budoucnost*. In: Rudé právo, roč. 48, č. 73, 14. února 1968.

¹⁴⁷ 15. března 1968 byli odvoláni ministr vnitra J. Kudrna a generální prokurátor Bartuška. Viz URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 60. Převzato z: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-20]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html>>.

¹⁴⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem, ml., Vídeň 15. 9. 2013.

3. 3. Akční program a cesty do zahraničí

Nové předsednictvo ÚV KSČ, které bylo zvoleno na plenárním zasedání začátkem dubna (1. – 5. dubna 1968) schválilo dokument, jehož obsah shrnoval myšlenky reformních komunistů, a který se měl stát základem budoucí politiky strany. Již v úvodu Akčního programu se hovořilo o potřebě překonání společenské krize, která byla způsobena chybnou politikou při budování socialismu v Československu a pomalým a nedůsledným odstraňováním vzniklých chyb. Jak se píše v jeho druhé části: „*Budování nového společenského řádu bylo poznamenáno nedostatkem zkušeností a poznání, dogmatismem a subjektivismem.* [...]“¹⁴⁹ Reformy představené v novém programu měly proběhnout po stránce politické, společenské a ekonomické a zasáhnout tak do všech sfér československé společnosti.

Pro uprchlickou vlnu, která následovala po invazi vojsk Varšavské smlouvy, byla zásadní deklarovaná snaha nového vedení strany „*právně přesně zaručit ústavní svobodu pohybu, zejména výjezd našich občanů do zahraničí; jde hlavně o to, aby občan měl právní nárok i na dlouhodobější nebo trvalý pobyt v cizině a aby lidé nebyli bezdůvodně stavěni do postavení emigrantů.*“¹⁵⁰ Byl vypracován návrh zákona zaručujícího československým občanům právo na vlastnictví cestovního pasu s možností kdykoliv na něj vycestovat. Výjimku představovaly jen osoby, na které se vztahovala branná povinnost, osoby přicházející do styku se státním tajemstvím, či lidé, s jejichž výjezdem nesouhlasila organizace, u které byli zaměstnáni.¹⁵¹ Cestovní doklad v té době získala řada občanů a bylo to právě získání pasu, které pro některé narátory charakterizovalo atmosféru celého Pražského jara.¹⁵² Snazší získání cestovního dokladu spolu se vstřícným přístupem k cestám do zahraničí způsobily, že v létě roku 1968 vyrazily na dovolenou přes hranice tisíce rodin. Prázdniny díky tomu trávil v sousední NDR i narátor Přemysl Janýr, ml., který byl v Zittau (Žitavě) na brigádě nebo rodina Ondřeje Kohouta, která v srpnu 1968 vyrazila autem přes Německo do Itálie a Švýcarska. V nahraném rozhovoru vzpomínal pan Kohout na otevřenou a přátelskou atmosféru, která na členy rodiny přijíždějící z Československa v Itálii čekala:

¹⁴⁹ *Akční program.* In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, s. 3 [cit. 2017-03-22]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf>.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 12.

¹⁵¹ K uvolnění přísného režimu v oblasti cestovního ruchu z 50. let došlo po zasedání ÚV KSČ z prosince roku 1963, kdy se cestování – především do zemí socialistického tábora – mělo stát normální záležitostí těch občanů, kteří si „řádně plní svoje pracovní úkoly a aktivně se zapojují do veřejného a politického života, a s jejich výjezdem souhlasí závodní nebo místní orgány“. Viz RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu.* Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989. Praha 2007, s. 65.

¹⁵² [Tazatel]: „A jaká byla ta atmosféra toho pražského jara?“ [D. L.]: „To jsme po žádosti dostali i pasy, protože předtím člověk žádný pas nedostal.“ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

„[...] *A vraceli jsme se 20. srpna v roce šedesát osm do Prahy s velmi dobrou náladou, protože to se otvíral nový svět pro Československo, že jo. A všude i ve světě to bylo velmi vstřícně přijímáno to dění v tom Československu. Dubček byl velmi známá osoba tehdy, to znamená, že i Čechoslováci byli v podstatě... se nás ptali po Itálii, jak to vypadá a ukazovali V jako Victory. Prostě bylo to příjemný.*“¹⁵³

Tyto „*uvolněná pravidla Pražského jara na cesty do zahraničí*“¹⁵⁴, které trvaly až do 9. října 1969, kdy byla zrušena platnost výjezdních doložek, umožnily tisícům československých občanů legálně opustit zemi. Výrazným způsobem tak ovlivnily charakter celé posrpnové uprchlické vlny a odlišily ji od uprchlických krizí předchozích, zejména té, která vznikla po potlačení Maďarského povstání jen necelých dvanáct let před srpnovými událostmi v Československu.

3. 4. Ohlas Pražského jara: Západ

Nové reformně naladěné křídlo KSČ v čele s Alexandrem Dubček získávalo stále větší ohlas i v zahraničí. V západních listech se objevily již od poloviny ledna zprávy popisující Novotného pád a nastiňující možnosti dalšího vývoje. Například ve francouzském *Le Monde* vyšel 14. ledna 1968 článek: *Okolnosti Novotného pádu*.¹⁵⁵ Švýcarský *Gazette de Lausanne* zase uveřejnil o dva týdny později v článku: *V Československu klidná revoluce* názory Antonína Liehma, který označil leden 1968 za nejvýznamnější datum v dějinách Československa od února 1948.¹⁵⁶ Kroky nového vedení ÚV KSČ byly pozorovateli západních tiskových agentur – jako například dopisovatelem listu *The New York Times* Američanem Henry Kammem¹⁵⁷ – vnímány se stále většími sympatiemi. Tyto reportáže, jejichž prostřednictvím se občané západních společností dozvídali o polednovém vývoji v Československu a novém směřování země, získaly velký ohlas.

¹⁵³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň, 17. 9. 2013.

¹⁵⁴ „These relaxed Prague Spring rules on foreign travels.“ Viz: KUSIN, V. Vladimír: *From Dubcek to Charter 77. A Study of 'Normalization' in Czechoslovakia 1968 – 1978*, Edinburgh 1978, s. 171.

¹⁵⁵ URIÁNEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966 – 1971 (Přehled událostí)*. Chronologie. Praha 1991, s. 38. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-27]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html>>.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 42.

¹⁵⁷ Henry Kamm (narozen 1925 ve Vratislavi, tehdejší Breslau) byl dlouholetým korespondentem amerického *The New York Times*, který za své zahraniční reportáže obdržel prestižní Pulitzerovu cenu v roce 1978.

Na jaře 1968 již psaly o reformním procesu v této „západní provincii Sovětského bloku“¹⁵⁸ všechny hlavní světové deníky. Alexander Dubček a další představitelé reformního procesu byli žádáni o rozhovory západními žurnalisty a například 30. března poskytl Dubček rozhovor italskému deníku L'Unita. Právě on – nový generální tajemník ÚV KSČ – se stal pro západní veřejnost ztělesněním celého procesu liberalizace. 5. dubna 1968 vyšel na přední straně magazínu: TIME Dubčekův portrét s pozadím Staroměstského náměstí s titulem: *Sebeurčení pro Československo*. Uvnitř se potom čtenář dočetl o směřování země do „neprobádaného území.“¹⁵⁹ Jak se zmiňuje historik Antonín Benčík: „*Jméno A. Dubček se stalo nejfrekventovanějším jménem z řad představitelů reformního procesu Pražského jara 1968 v zahraničních médiích.*“¹⁶⁰

O měsíc později věnoval magazín Der Spiegel dění v Československu celých 8 stran v detailní reportáži nazvané: *Do Evropy* a jeho přední strana hlásala: *Praha. Nový komunismus.*¹⁶¹ Spolu s rostoucím zájmem západní veřejnosti rostlo ovšem i znepokojení a nedůvěra vedení okolních „spřátelených“ socialistických republik v čele se Sovětským svazem, což dokonce přimělo státního podtajemníka Bohlema z ministerstva zahraniční USA¹⁶² k vystoupení na briefingu amerických novinářů konaného 3. května 1968 s požadavkem, aby byla snížena publicita ČSSR v americkém tisku. Na pozadí tohoto požadavku stál zájem vyhnout se obvinění z ovlivňování vývoje v Československu a snaha nezhoršovat vztahy se SSSR.¹⁶³

Důležitou roli hráli v procesu popularizace reformního procesu v západním světě i žurnalisté rakouské ORF. Síť kontaktů mezi československými reportéry a jejich rakouskými kolegy se vytvářela již od poloviny 60. let, kdy vznikl na popud ředitele Československé televize Jiřího Pelikána a rakouského moderátora Helmuta Zilka¹⁶⁴ ojedinělý pořad Telemosty (Stadtgespräche Prag – Wien) v česko-rakouské koprodukcí. V pořadu diskutovali na tu dobu velmi otevřeně rakouští a čeští politici a významné osobnosti o problematických otázkách. První živé a necenzurované vysílání z Národního muzea na Václavském náměstí znamenalo zásadní změnu pro televizní diváky obou zemí. Poprvé se na obrazovkách televize uskutečnila v přímém přenosu tlumočená debata politiků pocházejících z různých státních zřízení, debata

¹⁵⁸ *CSSR. Mit Koffer*. In: Der Spiegel 11/ 1968, 11. 3. 1968, s. 112.

¹⁵⁹ *Czechoslovakia. Into Unexplored Terrain*. In: TIME, roč. 91, č. 41, 5. 4. 1968.

¹⁶⁰ BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi*. Drama muže, který předběhl svou dobu. Ostrov, 2001, s. 123.

¹⁶¹ *Liberalisierung*. Nach Europa. In: Der Spiegel 20/ 1968, 13. 05. 1968, s. 128–138.

¹⁶² The United States Department of State.

¹⁶³ URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 110.

¹⁶⁴ Helmut Zilk (1927 – 2008), rakouský novinář, moderátora a politik, od roku 1967 ředitel ORF. V desetiletí od roku 1984 do 1994 také starosta města Vídně za SPÖ.

mezi „Východem a Západem“.¹⁶⁵ Pořad byl ojedinělý nejen v Československu, ale vůbec v celém východním bloku. V mnoha ohledech signalizoval příchod změn v československé společnosti a slovy Helmuta Zilka se jednalo o „*politickou bombu*“.¹⁶⁶ Také rakouským divákům dával poprvé možnost nahlédnout za železnou oponu. Takto zhodnotil pořad Přemysl Janýr, ml. „*V ČSSR to bylo vůbec první necenzurované televizní live vysílání, skutečné okno do svobodného světa, ve kterém jsou kladeny neslýchaně otevřené otázky a zároveň jeden z důležitých faktorů utvářejících obnovujícího se československého demokratické povědomí.*“¹⁶⁷

Během Pražského jara, a zvláště pak po invazi vojsk Varšavské smlouvy, využili rakouští reportéři vytvořených kontaktů a patřili k nejlépe informovaným. Právě skrze záběry jejich kamer a prostřednictvím jejich zpravodajství se svět dovídal o dramatických událostech v Československu v srpnu 1968. Tyto reportáže, stejně jako řada pořadů o zemi a jejím reformním procesu,¹⁶⁸ měly rovněž velký vliv na přijetí, jakého se dostalo na Západě uprchlíkům z okupované země v prvních měsících po invazi.

Pozitivní ohlasy, které události v Československu vzbudily, se začaly projevat i na politické úrovni. 25. března 1968 se zastavil v Praze při svém návratu z Moskvy rakouský ministr zahraničních věcí Kurt Waldheim, aby zde pohovořil se svým československým protějškem o možné spolupráci. Ve stejný den sdělil Československý ústav zahraniční sídlící ve Washingtonu, že demokratizační proces byl velmi vítán v USA. Nicméně jejich představitelé, v čele s administrativou amerického prezidenta Lyndona Johnsona, zaujali prozatím vyčkávací stanovisko. S narůstající kritikou ze strany představitelů okolních socialistických republik a Sovětského svazu se představitelé amerického „State Departmentu“ vyslovili pro umírněný vývoj v Československu, se „*zřetelnou snahou neriskovat hlubší konflikt se Sovětským svazem*“¹⁶⁹, zvláště v době probíhající války ve Vietnamu. Uvažovalo se sice o navázání hospodářské spolupráce, navrácení blokovaného československého zlata v USA, o zavedení nízkých tarifů v rámci dohody GATT¹⁷⁰ a kompenzací majetku

¹⁶⁵ *Erste Live-Sendung zwischen Ost und West*. In: NewsORF, 1968 [cit. 2017-03-27]. Dostupné z: <<http://news1.orf.at/070530-12820/>>.

¹⁶⁶ ZILK, Helmut: *Zum Beginn des Prager Frühlings*. Die Stadtgespräche Prag–Wien. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumensčikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1089.

¹⁶⁷ JANÝR, Přemysl: *Rakousko a Pražské jaro 1968*. In: Britské listy, 3. 6. 2008 [cit. 2017-03-27]. Dostupné z: <<http://blisty.cz/art/40976.html>>.

¹⁶⁸ Například již v dubnu vysílala rakouská ORF pořad o Československu, ve kterém vystupovali Eduard Goldstücker a Milan Hübl. Viz URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 92.

¹⁶⁹ URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 121.

¹⁷⁰ GATT neboli General Agreement on Tariffs and Trade (Všeobecná dohoda o clech a obchodu) byla

znárodněného v Československu. Navrhováno bylo i obnovení členství země v Mezinárodním měnovém fondu spojené s konvertibilitou československé koruny i poskytnutí půjčky Světovou bankou. Bylo ovšem zřejmé, že se USA nechtěly příliš vměšovat do záležitostí východního bloku.¹⁷¹

Obdobně se vyjádřili i představitelé dalších západních mocností. V první polovině dubna konstatoval například Československý ústav zahraniční velmi pozitivní francouzské přijetí vývoje v ČSSR. Zároveň by prý Francie uvítala, kdyby se ČSSR s žádostí o případnou půjčku obrátila i na ni.¹⁷² Velkou nadějí do reformního procesu v Československu vkládala i většina komunistických stran v západní Evropě. Italská, rakouská a zpočátku i francouzská komunistická strana vyjadřovaly ve svých prohlášeních novému vedení ÚV KSČ podporu, a to i v létě roku 1968, kdy se tlak ze strany zemí socialistického tábora velmi zintenzivnil.

3. 5. Ohlas Pražského jara: Východ

Státy východního bloku v čele se Sovětským svazem reagovaly na sesazení Novotného v průběhu lednového zasedání ÚV KSČ nejprve opatrným souhlasem. Politbyro ÚV KSSS zaslalo 5. ledna 1968 nově zvolenému generálnímu tajemníkovi pozdravný telegram a hned na druhý den ráno uveřejnila moskevská Pravda obsáhlý životopis Alexandra Dubčeka. Koncem ledna odletěl Dubček na „krátkou přátelskou návštěvu“ do Moskvy, kde se sešel s Leonidem Brežněvem i s předsedou prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Nikolajem Podgorným. Zpočátku vyjadřovalo vedení ÚV KSSS novému vedení v Československu podporu, kterou demonstrovalo v Praze během oficiálních oslav dvacátého výročí únorového převratu. Dubček s Biřákem sice museli, podle Biřákových pamětí, celou noc přepisovat slavnostní Dubčekův projev podle Brežněvových připomínek, který vyjádřil „*nad mnohými formulacemi a stanovisky, které se v referátu objevily, určité znepokojení*“¹⁷³, ale jinak tento vedoucí představitel Sovětského svazu nové pražské vedení podpořil. Ještě na setkání politického poradního výboru členských států Varšavské smlouvy v Sofii začátkem března 1968 byla vyjádřena československé delegaci vedené Alexandrem Dubček a Jozefem Lenártem podpora ostatními komunistickými představiteli s tím dodatkem, aby strana rázně čelila protikomunistickým silám.¹⁷⁴

multilaterální smlouva mezi USA a ostatními zeměmi.

¹⁷¹ URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 67.

¹⁷² Tamtéž, s. 93.

¹⁷³ BIEĀK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha 2014, s. 89.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 53.

Brzy se ale – s tím, jak polevila cenzura v zemi – začaly ozývat kritické hlasy. A to především ze sousední NDR a Polska, jejichž vedení spatřovalo v demokratizačním procesu v Československu ohrožení svých vlastních pozic. 11. března vyšel ve východoněmeckém listu v Neues Deutschland komentář rozebírající aféru kolem útěku generála Šejny¹⁷⁵ a kritizující „jisté kruhy“ v zemi, které mohou změnit zahraniční politiku ČSSR a ohrozit zde vývoj socialismu.¹⁷⁶ Podle zpráv Československého zahraničního ústavu se v Berlíně na půdě ÚV SED konala schůzka šéfredaktorů, na které bylo dohodnuto nezveřejňovat nic o situaci v ČSSR kromě oficiálních zpráv tiskové agentury ADN.¹⁷⁷ Novinářům bylo zakázáno navštěvování československé ambasády, čs. kulturního domu a uveřejňování jakýchkoliv zpráv o sousední zemi. Skupině novinářů vracejících se 18. března z ČSSR byly dokonce zabaveny veškeré tiskoviny.¹⁷⁸

Na schůzi vedoucích představitelů komunistických stran a vlád v Drážďanech 23. března 1968 zazněla již z úst Waltera Ulbrichta a Jaroslava Gomulky na adresu ÚV KSČ ostrá kritika. Biřak ve svých pamětech vzpomínal, jak soudruh Gomulka „na rozdíl od soudruha Brežněva neradil, neupozorňoval, ale nadával.“ K tomu ještě dodal, že „sám obsah nebyl vždy špatný, ale jeho tón, přednes, byl velmi urážlivý.“¹⁷⁹ Svoboda tisku byla trnem v oku ale také Leonidu Brežněvovi, který na schůzi hodnotil situaci v ČSSR slovy: „Nevím, máte-li dost času, abyste si sami přečetli váš tisk. Ale my jej však číst musíme a jsme velmi znepokojeni jeho celkovým laděním. Rozhlas a televize a tisk jsou bez řízení, bez vedení. K tomu nejsou třeba žádné zvláštní důkazy. To vědí soudruzi velmi dobře sami. Snad je to hořká pravda.“¹⁸⁰

S pokračujícím demokratizačním vývojem v Československu se zostřovala v průběhu jara i reakce vedení komunistických stran socialistického bloku. Při bilaterálním jednání nejvyšších stranických a vládních představitelů v Moskvě 4. – 5. května byli českoslovenští

¹⁷⁵ Generál Šejna uprchl 25. února spolu se svou milenkou a synem na diplomatický pas do USA, kde požádal o politický azyl. Podle amerického listu Evening Star poskytl generál výměnou za získání azylu Američanům cenné informace o obraných plánech a strategii Varšavské smlouvy. In: URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 61.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 57.

¹⁷⁷ ADN (Der Allgemeine Deutsche Nachrichtendienst) představovala tiskovou a vzdělávací agenturu bývalé NDR, která vlastnila monopol na vydávání všech deníků v zemi, stejně jako udržovala kontrolu nad rozhlasovým a televizním vysíláním především nadregionálního charakteru. Dohled nad agenturou vykonával samotný stranický aparát Sjednocené socialistické strany Německa, ač oficiálně podléhala vládě Německé demokratické republiky.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 62.

¹⁷⁹ BILAK, V.: *Až po mé smrti*, s. 99.

¹⁸⁰ *Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ*. In: VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011 [cit. 2017-03-29]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/images/stories/prameny/22.jpg>>.

komunisté upozornění, že SSSR „je v zájmu zachování socialismu v Československu připraven učinit i ty nejdalekosáhlejší kroky.“¹⁸¹ O tři dny později se do Moskvy sjeli představitelé Bulharska, Maďarska, NDR, Polska a tentokrát již bez československé delegace jednali o dalším možném vývoji. Brežněv se vyslovil pro podporu sil ve vedení ÚV KSČ, které jsou „schopny bojovat proti kontrarevoluci.“¹⁸² V souladu s přijatou strategií následně tisk v těchto zemích (polská Trybuna Ludu či východoněmecký Berliner Zeitung) zesílil v sérii článků kampaň útočící na „kontrarevoluční síly“ uvnitř samotné KSČ.

Celou situaci z pohledu československého vedení značně zkomplikoval manifest *Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem* Ludvíka Vaculíka, publikovaný 27. června 1968 ve třech československých listech, který vyzýval k odchodu ty veřejné činitele, kteří zneužili své pravomoci, a vybízel k občanské aktivitě: „*Máme znovu možnost vzít do rukou naši společnou věc, která má pracovní název socialismus (...)*“¹⁸³ Následující den proběhla schůze ÚV KSČ, která manifest odsoudila, ale další kroky proti autorovi či signatářům prohlášení podniknuty nebyly. Manifest se tak stal municí všem kritikům polednového vývoje v Československu jak doma, tak i v zahraničí. Na prohlášení naráželi v tzv. Varšavském dopise zaslaném ÚV KSČ i představitelé pěti komunistických stran. Dopis byl výsledkem jejich jednání ve Varšavě 14. a 15. července 1968, v jehož závěrečném komuniké byla zmíněna možnost intervence, pokud by v zemi socialistického tábora hrozila kontrarevoluce. Manifest byl navíc publikován v době konání velitelsko-štábního cvičení vojsk Varšavské smlouvy nazvaného „Šumava“, které probíhalo na československém území, a jehož se zúčastnilo až na 27 000 sovětských vojáků.¹⁸⁴ Řada zahraničních i domácích pozorovatelů se obávala intervence.¹⁸⁵

Na domácí půdě se ale Alexandr Dubček a nové vedení země zvolené v dubnu 1968¹⁸⁶ těšilo nebyvalé podpoře obyvatelstva. Jan Werich shrnul náladu v Československu a své názory na prvního tajemníka strany v televizním pořadu: *Co tomu říkáte, pane Werichu?* Alexandra Dubčeka charakterizoval těmito slovy: „*On se směje. [...] Ten jeho optimismus je*

¹⁸¹ URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 111.

¹⁸² Tamtéž, s. 116.

¹⁸³ VACULÍK, Ludvík: *Dva tisíce slov, Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem*. In: Liehm, A. (ed.): *Jaro 1968*. Čítanka pro děti a mládež. Köln 1988, s. 227

¹⁸⁴ Cvičení vojsk Varšavské smlouvy probíhalo od 19. do 30. června 1968. Některé sovětské jednotky se však stahovaly z československého území až začátkem srpna.

¹⁸⁵ Například 27. července 1968 informoval generální tajemník Komunistické strany Španělska Carillo československého velvyslance v Paříži Pitharta, že jeho strana odsoudí SSSR, pokud dojde k jakémukoliv kroku proti Československu. Viz URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 205.

¹⁸⁶ 8. dubna byla prezidentem republiky jmenována nová vláda, v jejímž čele stanul Oldřich Černík a ve stejný den byl jmenován předsedou ÚV Národní fronty František Kriegl. Josef Smrkovský byl následně zvolen předsedou Národního shromáždění 18. dubna 1968.

nakažlivej. On když se přerečne, tak nepředstírá, že se nepřerekl. On je obyčejnej člověk. A lidi takovému člověku rádi fanděj. Už se nemusíme bát mluvit, ale ještě se musíme naučit nebát se pracovat.“¹⁸⁷ Když bylo svolané z důvodu zmírnění napětí dvoustranné jednání ÚV KSČ A ÚV KSSS do Čierne nad Tisou 29. – 31. července 1968, vyšel v tisku text s názvem: *Poselství občanů předsednictvu Ústředního výboru Komunistické strany Československa* na podporu československé delegace, a to tři dny před jejím odjezdem na jednání. *Poselství* bylo koncipované spisovatelem a dramatikem Pavlem Kohoutem, který jej spolu s Jiřím Hanzelkou rovněž přečetl v Československé televizi. V jeho závěru stálo: „*Myslíme na vás. Myslete na nás! Pišete za nás osudovou stránku dějin Československa. Napište ji s rozvahou, ale především s odvahou. Ztratit tuto jedinečnou šanci by bylo naše neštěstí a vaše hanba. Věříme vám!*“¹⁸⁸ Toto *Poselství*, které se vyvinulo v následujících dnech v celostátní petiční akci, podepsalo na jeden milion československých občanů.¹⁸⁹ Komunistická strana se v té době těšila nebyvalé podpoře veřejnosti. V průzkumu veřejného mínění z 13. července 1968 uvedla více než poloviny dotazovaných, že „důvěřují“ či „plně důvěřují“ současnému stranickému vedení. Podle jiného orientačního průzkumu věřilo 75 % dotazovaných, že vývoj v zemi přispěje k posílení socialismu.¹⁹⁰ Tato důvěra se odrazila i v nárůstu počtu členů Komunistické strany. Za šest měsíců od odvolání Antonína Novotného na lednovém plánu ÚV KSČ vstoupilo do strany 18 282 nových členů.¹⁹¹

Po jednání v Čierné nad Tisou, které nepřineslo z pohledu ÚV KSSS žádný posun, následovala schůze československých komunistů s nejvyššími stranickými a státními představiteli pěti komunistických států v Bratislavě 3. srpna 1968, v jejímž závěru bylo přijato – podle účastníků po ostré a mnohahodinové diskuzi – společné *Prohlášení šesti komunistických a dělnických stran socialistických zemí*. I přes ústupky, kterých československá delegace v řadě formulací dosáhla, stálo v závěrečném usnesení, že podpora, ochrana a upevnění socialismus „*jsou společnou internacionální povinností všech socialistických zemí*.“¹⁹² Po zveřejnění Bratislavského prohlášení v tisku ovšem ujistil

¹⁸⁷ *Co tomu říkáte, pane Werich?* [cit. 2017-03-29]. Dostupné z:

<<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1064348637-co-tomu-rikate-pane-werich/26853131363/titulky>>.

¹⁸⁸ KOHOUT, Pavel: *Poselství občanů předsednictvu Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. In: Liehm, A. (ed.): *Jaro 1968*. Čítanka pro děti a mládež. Köln 1988, s. 279.

¹⁸⁹ O začátcích a průběhu podpisové akce Viz: KOHOUT, Pavel: *Jak se posílalo Poselství*. In: Liehm, A. (ed.): *Jaro 1968*. Čítanka pro děti a mládež. Köln 1988, s. 285–288.

¹⁹⁰ V průzkumu vyslovilo 11 % dotázaných naprostou důvěru KSČ a dalších 40 % potom důvěru. Viz URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 181.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 171.

¹⁹² *Prohlášení šesti komunistických a dělnických stran socialistických zemí*. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-30]. Dostupné z <<http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/803.pdf>>.

Alexander Dubček občany v televizním vystoupení, že je zde stále prostor pro nastavený reformní směr. Společnost, která žila v obavách z možné intervence vojsk Varšavské smlouvy, se uklidnila. Řada občanů nabyla dojmu, že to nejhorší bylo zažehnáno. Nicméně jak uvedl ve svých pamětech Zdenek Mlynář „*Viděno zpětně, po zkušenostech ze srpna 1968, jeví se ovšem všechna slovní a formulační vítězství delegace KSČ v Bratislavě jako bezvýznamné a směšné změny textu, na němž navíc už asi moc nezáleželo.*“¹⁹³ Byla to pravda. Sovětské vedení obdrželo na jednání v Bratislavě od konzervativního křídla KSČ tzv. zvací dopis a již od července plánované vojenské napadení Československa nazvané „Akce Dunaj“ dostalo v srpnu 1968 zelenou.

3. 6. Invaze

„*Včera dne 20. srpna 1968 kolem 23 hodiny překročila vojska SSSR, Polské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Maďarské lidové republiky a Bulharské lidové republiky státní hranice ČSSR.*“ Tak začíná slavné provolání Předsednictva ÚV KSČ: *Všemu lidu Československé socialistické republiky,*¹⁹⁴ který byl schválen většinou hlasů v předsednictvu (proti čtyřem: Biřak, Kolder, Rigo, Švestka) hodinu a půl po půlnoci. V textu bylo uvedeno, že vstup vojsk Varšavské smlouvy byl proveden bez vědomí stranických a státních představitelů a tento akt byl hodnocen jako „*odporující nejenom všem zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za porušení základních norem mezinárodního práva.*“¹⁹⁵ Hned vzápětí bylo provolání telefonicky oznámeno Zdeňkem Mlynářem Československému rozhlasu. I když ve stejné době – hodinu a půl po půlnoci – obsadili sovětská vojska Ruzyňské letiště a zanedlouho zde začaly přistávat v minutových intervalech sovětské vojenské letouny, uveřejněným provoláním se situace pro okupační síly a jejich spojence v zemi značně zkomplikovala. Příslušníci StB čekající na pokyny k pomoci okupačním vojskům byli uveřejněným prohlášením dezorientováni a žádali další instrukce. Nařízení pplk. Josefa Rippla¹⁹⁶ příslušníkům StB přerušit vysílání Československého rozhlasu nebylo vyslyšeno a tak v rozhlase začal ve 4:30 normální ranní provoz. Ihned bylo vysíláno provolání předsednictva ÚV KSČ a všichni občané Československa se tak dozvěděli o příchodu vojsk

¹⁹³ MLYNÁŘ, Z.: *Mráz*, s. 302.

¹⁹⁴ MACEK, Josef: *Sedm pražských dnů*. 21.–27. srpen 1968. Dokumentace. Praha 1990, s. 6.

¹⁹⁵ Tamtéž.

¹⁹⁶ Zástupce náčelníka II. správy HS-StB pplk. Josef Ripl byl spolu s náměstkem ministra vnitra plk. Viliamem Šalgovičem a ředitelem Ústřední správy spojů Karlem Hoffmannem, jednou z hlavních osob podílejících se na přípravě a provedení invaze vojsk Varšavské smlouvy. Více o činnosti Státní bezpečnosti během srpnové invaze viz: ŽÁČEK, Pavel: *Činnost Hlavní správy Státní bezpečnosti ve dnech 20. – 26. 8. 1968*. In: Šanca, O. (ed.): *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro*. Praha 2009, s. 125–159.

Varšavské smlouvy, který byl okupací a ne „bratrskou pomocí socialistických států k zamezení kontrarevoluce,“ jak byla oficiálně prezentovaná sovětským vedením.

V ulicích Prahy se začali shromažďovat lidé a v 7:30 ráno se odehrály první střety mezi Pražany a sovětskými vojáky před budovou Československého rozhlasu. Došlo k prvním obětem na životech; 3 lidé byli zastřeleni a dalších 52 bylo v následujících hodinách zraněno.¹⁹⁷ Politicky se sovětský plán – obhajující invazi jako bratrskou pomoc proti kontrarevoluci a jako podporu nové dělnicko-rolnické vlády – zhroutil. Ač byli již kolem 5 hodiny ranní zadrženi sovětskými vojáky v kanceláři generálního tajemníka Alexander Dubček, Josef Smrkovský, František Kriegel a další, stejně jako o 2 hodiny dříve předseda vlády Oldřich Černík, přijalo předsednictvo Národního shromáždění oficiální dokument odsuzující okupaci Československa. Za zadržené nejvyšší představitele státu a strany se postavili politici, státní instituce i občané v celé zemi. Všude se okupační vojska setkávala s pasivní rezistencí a na nejrůznějších místech republiky se demonstrovalo. Na invazi vzpomínali i narátoři žijící tehdy v Brně, Ostravě, či Košicích.¹⁹⁸

Například v Brně došlo po třetí hodině ranní k obsazení celého letiště, odkud vyrazily okupační jednotky do centra města, kde obsadily důležité cíle – brněnské nádraží, krajský a městský výbor KSČ, kasárna, Vojenskou akademii, stejně jako brněnský rozhlas a televizi. Ve středu dopoledne kontrolovaly sovětské jednotky celé město včetně všech hlavních dopravních křižovatek.¹⁹⁹ Již od rána začalo přitom docházet ke spontánnímu odporu obyvatel. Stanislavu Adámkovi, pozdějšímu signatáři Charty 77 žijícímu v současné době ve Vídni, bylo v den invaze pouhých 6 let, ale příjezd sovětských armády se mu podle jeho vlastního vyprávění hluboce zapsal do paměti. Invaze spojená s obrazem sovětského tanku znamenaly ve vyprávění klíčovou životní událost, která dávala význam dalšímu vyprávění:

„Pamatuji si, jak přijel ruský tank na Náměstí míru v Brně, to bylo mezi internátem a naším domem. Ten tank tam nebyl z žádného strategického záměru. Přijel tam, udělal do asfaltu odpovídající stopy a já jsem dostal úplně příšerný strach. [...] Nikdo nikoho nezastřelil, ale pro šestileté dítě to byla atmosféra, kdy ten sovětský voják byl nepřítel.“²⁰⁰

¹⁹⁷ URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo*, s. 260. Převzato z: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-20]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html>>.

¹⁹⁸ Rozhovory se Stanislavem Adámkem, Josefem Blažkem, Ludvíkem Kavínem, Liborem Šimečkem a Dušanem Šimkem (viz příloha dizertační práce).

¹⁹⁹ BŘEČKA, Jan: *Brněnský 21. srpen 1968*. K 40. výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa. In: *Vlastivědný moravský*, roč. 60, č. 3.3, Brno 2008, s. 242–249.

²⁰⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň, 14. 7. 2013.

V těchto obrazech sovětské armády jako nepřítele, které během vzpomínání při rozhovoru vyvstaly z paměti, se odrážely životní postoje pana Adámka. Vedle rodinného zázemí a katolické výchovy to byl právě Sovětský svaz a komunistická ideologie jako protivník, které určovaly narátorovy životní osudy a tvořily hlavní osu jeho vyprávění. Toto vše se projevilo i při vytváření jeho národní identity.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968 představuje zásadní a zlomovou událost – jak pro politický vývoj země, tak i pro životy československých občanů, z nichž mnohé změnila natrvalo. K lidem, pro které se invazí „všechno změnilo“, patřili i účastníci mého výzkumu. Životní příběhy narátorů, kteří se následně účastnili posrpnové uprchlické vlny, jsou díky tomu rozděleny na několik částí (život v Československu, Pražské jaro a invazi, život v exilu, popřípadě život po návratu zpátky do vlasti), přičemž je to právě příjezd armád Varšavské smlouvy, který představuje klíčovou životní událost, okolo které byl v procesu vzpomínání strukturován celý životní příběh. Rozhovory jsou ve většině případů rozděleny na narace vážící se k životu *před* vpádem vojsk a *po* něm. Samotné vzpomínky na dobu těsně po invazi nesou nejen emoční náboj, ale vyznačují se i vysokou detailností popisovaných událostí. Jsou v nich zachyceny různé dramatické epizody z okupovaných měst, obrovský šok celé společnosti, solidarita účastníků následných protisovětských protestů, stejně jako zklamání nad politickým vývojem po návratu zajatých československých představitelů. Invaze do Československa a události, které následovaly, byly příčinou nevratných životních rozhodnutí a v paměti narátorů zaujímaly prvořadé postavení.

3. 7. Nezdařený puč a moskevská jednání

Z nahraných rozhovorů stejně jako z archivních pramenů je patrné, jak velký šok způsobila invaze a následná okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy mezi obyvatelstvem. Protesty a demonstrace pokračovaly s neutuchající silou i celý další týden, kdy byli představitelé země v čele s Alexanderem Dubčekem drženi v Moskvě. Svět v té době obletěly zprávy a fotografie z dění v okupovaných českých a slovenských městech, záběry obklopených tanků, zničených domů a tisícových demonstrací, které získaly srdce mnoha občanů na Západě. Nenásilně protestující českoslovenští občané, „*obdařili slovo hrdinství nový významem,*“ jak psaly švýcarské noviny.²⁰¹ Vlády většiny západních zemí ostře

²⁰¹ Weltwoche 30. 8. 1968.

odsoudily invazi a přehodnocovaly svůj přístup k československým občanům prchajícím ze země, kteří se obávali budoucího vývoje.

Sovětský plán přitom počítal s ustanovením nové revoluční dělnicko-rolnické vlády pod vedením Aloise Indry, která měla situaci v zemi pacifikovat. Ve svých pamětech popsal Zdeněk Mlynář jednání mezi sovětským velvyslancem Červoněnkem a členy KSČ, kteří se měli stát předpokládanými členy této nové vlády (Kolder, Indra, Biřak, Rigo, Mlynář, Lenárt aj.), ke kterému došlo hned následující den po invazi v odpoledních hodinách. Protože jednání na Sovětském velvyslanectví skončila patovou situací, přesunulo se celé shromáždění v doprovodu sovětských důstojníků a pancéřových vozů na Hrad k prezidentovi republiky. Důvodem bezvýchodné situace byla neochota části „pučistů“ do ní vstoupit v momentě, kdy zasedal v Praze ve Vysočanech XIV. sjezd KSČ a rozhlas již vysílal zprávy o chystané kolaborantské vládě, což působilo na přítomné značně „deprimujícím dojmem“.²⁰² Ludvík Svoboda ovšem návrh na jmenování kolaborantské vlády odmítl, a tím definitivně zmařil snahu o její vytvoření. Po nezdaru jednání, vzpomínal Zdeněk Mlynář, „vypadal Vasil Biřak jako zpráskaný. Najednou bylo vidět, že je to přece jen prostě nedoučený krejčík, plný ambicí, touhy po moci a zloby, který však teď má především strach. Seděl skrčen a nedíval se nikomu do očí, nervózními, trhavými pohyby mnul něco v ruku, a kdo na okamžik zachytil jeho pohled, viděl v jeho očích právě ten strach, nezměrný, až živočišný strach z debaklu v osudové chvíli.“²⁰³

Velvyslanci Červoněnkovi bylo sděleno, že není možné přijmout návrh alternativní vlády, aniž by na svá místa znovu usedli legálně zvolení představitelé státu a strany v čele s předsedou vlády Oldřichem Černíkem a generálním tajemníkem Alexandrem Dubčekem. Navíc si prezident republiky Svoboda vymohl na sovětském vedení svou osobní účast v Moskvě, kde chtěl jednat osobně s Brežněvem o návratu unesených státních činitelů. Po krachu zmíněného plánu přistoupilo vedení KSSS na vyjednávání. „Moskva, donucená jednat, neměla nakonec jiného partnera než dubčekovské vedení KSČ.“²⁰⁴ Akceptovala tak ve vedení země ty, které měla původně invaze odstranit.

Jednání mezi československými představiteli strany i státu, mezi kterými byli unesení reformní komunisté a sovětskou delegací vedenou Leonidem Brežněvem, trvala od 23. do 26. srpna 1968. Na jeho konci, jak uvedl Milan Šimečka, se dosavadní vedení KSČ „vrátilo

²⁰² MLYNÁŘ, Z.: *Mráz*, s. 374.

²⁰³ Tamtéž, s. 387.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 399.

z Moskvy sice celé fyzicky, ale psychicky a morálně zlomené.“²⁰⁵ I když se v oficiálním Komuniké z československo-sovětského jednání v Moskvě z 27. srpna 1968 můžeme dočíst, že „sovětští představitelé vyjadřující jednoznačné úsilí národů Sovětského svazu o přátelství a bratrství s národy socialistického Československa, potvrdili svou připravenost k nejširší a upřímné spolupráci na základě vzájemné úcty, rovnoprávnosti, územní celistvosti, nezávislosti a socialistické solidarity,“²⁰⁶ ve skutečnosti probíhala oboustranná jednání v naprosto jiném duchu. V jejich průběhu, kdy bylo československým představitelům opakovaně vyhrožováno občanskou válkou a zavedením okupačního režimu, se Alexander Dubček několikrát psychicky zhroutil.²⁰⁷ Jeho návrh k rezignaci byl odmítnut, stejně jako požadavek, aby celou záležitost mohli unesení politici konzultovat s ústavními orgány. Nakonec byl všemi kromě Františka Kriegla podepsán Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23. – 26. srpna v Moskvě (tzv. moskevský protokol). V něm byl obsažen základ budoucí „normalizační“ politiky. Měla být opět zavedena cenzura, zneplatněn Vysočanský sjezd i rozpuštěny „protisocialistické“ organizace. Invaze byla prohlášena za podporu ohroženému socialismu v Československu. Část okupačních armád vojsk Varšavské smlouvy sice měla být stažena, ale „dočasně“ bylo na československém území dislokováno na 73 500 vojáků (spolu s 1220 tanky a 2500 bojovými vozidly), kteří opustili zemi až v roce 1991.²⁰⁸ Měly být rovněž provedeny kádrové změny ve stranických a státních orgánech, stejně jako prověřena činnost ministerstva vnitra. Čs. představitel se měl rovněž kategoricky ohradit proti projednávání otázky o situaci v ČSSR v Radě bezpečnosti nebo jiném orgánu OSN.²⁰⁹

3. 8. Návrat z Moskvy

Po návratu československé delegace z Moskvy to ale nejprve vypadalo, že se reformní kurz podaří udržet navzdory přítomnosti okupačních armád. Hlavní snahou obnoveného vedení bylo uklidnit napjatou situaci v zemi a splněním hlavních požadavků obsažených v tzv. moskevském protokolu umožnit odchod armád zemí Varšavské smlouvy. Dubček a spolu

²⁰⁵ DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969*. Anatomie jednoho mocenského zvratu. Brno 2006, s. 28.

²⁰⁶ BENČÍK, A. – DOMAŇSKÝ, J.: *21. srpen 1968*, s. 114–115.

²⁰⁷ TÝŽ: *V chapadlech*, s.180.

²⁰⁸ HAKAUF, Martin: *20. výročí odchodu sovětských vojsk a ukončení vojenské okupace Československa*. In: Informační centrum vlády [cit. 2017-04-06]. Dostupné z: <<http://icv.vlada.cz/cz/tema/20--vyroci-odchodu-sovetskych-vojsk-a-ukonceni-vojenske-okupace-ceskoslovenska--85082/tmplid-560/>>.

²⁰⁹ *Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.-26. srpna v Moskvě*. In: Vondrová, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011 [cit. 2017-04-06]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/826_1.pdf>.

s ním i další představitelé Pražského jara doufali v pokračování reform, byť v omezenějším rozsahu a pomalejším tempu. „*Na návrat k poměrům Novotného éry nikdo nepomýšlel. Reformátoři věřili, že alespoň torzo ze svých plánů dokáží zachránit.*“²¹⁰ Tato víra se mohla opřít o téměř naprostou podporu obyvatelstva, které stálo za reformním vedením země. V prvních týdnech po svém návratu dosahovala Dubčekova popularita vrcholu, i když zlom pro mnohé nastal v momentě, kdy generální tajemník strany vystoupil po návratu z Moskvy v rozhlasovém projevu 27. srpna 1968. V jeho projevu, ve kterém se dlouze odmlčoval a často nemohl popadnout dech, bylo patrné nervové vypětí, které mu únos do centra Sovětského svazu způsobil. Milan Kundera vystihl ve slovech jedné ze svých hlavních postav Nesnesitelné lehkosti bytí pocit, který cítili mnozí: „*Od té doby, co se Dubček vrátil, všechno se změnilo, řekla Tereza. [...] Často se jí vracel na mysl projev, který pronesl do rádia Dubček po svém návratu z Moskvy. Zapomněla už docela na to, co říkal, ale slyšela pořád jeho třesoucí se hlas. [...] Byl tak ponížěn, že nemohl mluvit.*“²¹¹ Zklamání rovněž způsobilo rozhlasem ve stejný den vysílané oficiální Komuniké z československo-sovětského jednání v Moskvě.

Ovšem spolu s projevem Ludvíka Svobody, Oldřicha Černíka a vyjádřeními Josefa Smrkovského se situaci podařilo uklidnit. „*Občané svým představitelům, zpočátku neochotně, ale přece jen uvěřili a vyjádřili vůli pokračovat v polednovém kurzu.*“²¹² Proreformní vedení se snažilo přijít s novou strategií, která by skloubila požadavky moskevského protokolu a zároveň zachovala polednový kurz strany. Zasedání ÚV KSČ 31. srpna 1968 částečně potvrdilo tuto dubčekovu linii. Byl schválen text *Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.–26. srpna v Moskvě* a anulován Vysočanský sjezd, ale zároveň bylo jeho 80 delegátů kooptováno mezi řádné členy Ústředního výboru strany. Z předsednictva museli sice odejít pro sovětské vedení nepřijatelní reformní komunisté František Kriegel a Čestmír Císař, avšak zároveň odešli i konzervativci Kolder, Švestka a Rigo. Rozkolu ve straně bylo zabráněno a poměr sil se zdál být ve prospěch reformistů. Také Sověti neměli zpočátku promyšlený postup a naděje mnohých se tak stále držely při životě.

Toto přechodné období, kdy se počítalo s pokračováním reform, je nesmírně důležité pro charakter celé posrpnové uprchlické vlny a výrazným způsobem ovlivnilo chování Čechů a Slováků, kteří se po invazi ocitli v exilu. Velká část československých turistů trávících léto na dovolené v zahraničí se vrátila přes Rakousko zpátky do Československa a ostatní

²¹⁰ DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 28

²¹¹ KUNDERA, Milan: *Nesnesitelná lehkost bytí*. Toronto 1985.

²¹² DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 28.

vyčkávali, jak se bude situace v zemi dále vyvíjet. O politický azyl požádalo v prvních týdnech po invazi jen malé procento československých uprchlíků, kteří se nacházeli v té době v západoevropských zemích. Většina z nich měla obavy, aby si žádostí o udělení statusu uprchlíka na základě tzv. Ženevské konvence nekomplikovali případný návrat. Stále také platila „uvolněná pravidla“ pro cestovní ruch a lidé mohli odcházet z republiky legálně až do října 1969, kdy se zavřely hranice. Někteří tak využili platnosti výjezdní doložky a po svém návratu do země vlivem zhoršující se politické situace opět zvolili odchod do zahraničí. Možnost legálně odcházet ze země po takto dlouhou dobu je v dějinách exilu 20. století výjimečná. Z důvodu neustále se proměňující situace na československé státní hranici neměla StB ani ministerstvo vnitra kompletní přehled o počtech uprchlíků a „navrátilců“²¹³. Neustávající příliv uprchlíků ovšem působil problémy hostitelským zemím a jejich úřadům.

3. 9. Zmařené naděje a Dubčekův pád

Jak uvádí Zdeněk Doskočil, prvotní vítězství reformistů bylo pouze zdánlivé, protože se brzy dostali mezi „mlýnské kameny požadavků Moskvy a svého lidu.“²¹⁴ Nový plán Kremlu, jehož hlavním cílem byla „konsolidace poměrů“, obsahoval několik rovin. Zaprvé izolovat a zdiskreditovat hlavní představitele Pražského jara a vnést rozkol mezi její hlavní čtveřici (Dubček, Smrkovský, Černík a Svoboda). Dále postupným kladením stále nových požadavků vzdalovat reformátory jejich vlastní politické linii a připravit je tak o podporu obyvatelstva. Počátek konce reformu mohl být spatřen již v sérii zákonů, které schválilo Národní shromáždění 13. září 1968, jejichž smyslem bylo vyjít vstříc Moskevským požadavkům. Těmito zákony dostaly státní orgány právo rozpouštět veřejná shromáždění a povolovat existenci a činnost jen stranám a organizacím existujícím v bloku Národní fronty. Tím byly fakticky rozpuštěny kluby K 231 a KAN a stejně tak ukončil svoji činnost i přípravný výbor socialistické strany. Zároveň byl vytvořen nový Vládní výbor pro tisk a informace a Československé televizi i rozhlasu byli přiděleni vládní zmocněnci, čímž byla znovu zavedena cenzura. Z funkcí byly odvolány osobnosti nejvíce spojené v očích Kremlu s reformním procesem jako Jiří Pelikán, Zdenek Hejzlar, Ota Šik, Jiří Hájek nebo ministr

²¹³ Srovnej: BUMOVÁ, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963-1983* (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In: Luther, D. (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 42.

²¹⁴ Tamtéž, s. 29.

vnitru Josef Pavel. „*Přes tyto normalizační kroky si reformátoři dokázali zatím udržet důvěru občanů. Zdálo se, že se v polednových změnách bude dále pokračovat.*“²¹⁵

Poznání, že směr vytyčený Dubčekem a jemu nakloněnými politiky po návratu z Moskvy, se nepodaří udržet, se šířilo mezi obyvateli především po jednání československých představitelů se sovětskými protějšky na podzim a v zimě roku 1968. Tlak na reformátory rostl. Počátkem října se konalo v Moskvě jednání o plnění tzv. moskevského protokolu. Vedle Alexandra Dubčeka a Oldřicha Černíka se jej zúčastnil i Gustáv Husák, což již naznačovalo, že si jej vedení ÚV KSSS vybralo jako svého „trojského koně“ ve vedení KSČ, se kterým do budoucna počítá. Všechny kompromisní návrhy prezentované Dubčekem byly zavrženy a celý Akční program byl razantně odmítnut jako revizionistický. Kremelští vládcí zároveň získali souhlas se smlouvou o pobytu vojsk, kterou následně schválilo Národní shromáždění 18. října 1968. Okupační armáda se tak stala jedním z mocných nástrojů Moskvy, který využívala k vměšování se do vnitřních záležitostí Československa. Schválení této smlouvy mělo velmi negativní dopad na veřejné mínění, které si začalo uvědomovat, že českoslovenští politici již nejsou schopni uhájit nezávislost své země.

Občanská společnost se však stále ještě nevzdávala, jak o tom svědčily protisovětské manifestace při oslavách 50. let od vzniku Československa 28. října 1968 nebo několikadenní studentská stávková probíhající jako okupace vysokých škol, ke které se přidala i řada dalších občanů, včetně dělníků, vyhlášená 17. listopadu 1968. Stále ještě někteří věřili, že dubčekovské vedení hraje s Moskvou promyšlenou taktickou hru a reformy se podaří udržet. Obrat nastal po listopadovém plénu ÚV KSČ, které opět odsunulo konání XIV. sjezdu KSČ a na vrchol politiky vyneslo vedle Biřáka i trojici politiků „*ochotných vyhovět řadě sovětských přání*“²¹⁶ – Husáka, Černíka a Štrougala. Ústřední výbor zároveň opustil Zdeněk Mlynář v předtuše marnosti boje za zachování reform. Po tomto plénu se reformisté definitivně dostali do defenzívy.

Zásadní úder, koordinovaný z Moskvy, způsobila federální přestavba republiky, kdy byl zvolen předsedou nového Federálního shromáždění namísto stále populárního Josefa Smrkovského Slovák Peter Colotka. Odbory, podpořené studenty, chystaly na Smrkovského podporu generální stávku. Dubček mohl tohoto vzednutí občanské společnosti využít a Smrkovského pozici zachránit, ale neučil tak. Ani samotný Smrkovský již neprojevil dostatek odhodlání a souhlasil se jmenováním Colotky předsedou Federálního shromáždění. Tato změna ve státních orgánech měla obrovský negativní psychologický dopad na veřejnost.

²¹⁵ Tamtéž, s. 31.

²¹⁶ DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 36.

„Místo odhodlání zbyly jen pocity zklamání, skepse a vzrůstající se marnosti. Začala se šířit apatie, lhostejnost a poznání, že ti, na které všichni tolik spoléhali, nebudou asi těmi nejlepšími hráči.“²¹⁷ Navíc takový to způsob ustanovení federalizace vnesl mezi oba národy značnou nedůvěru. Česká společnost, která usilovala především o zachování demokratizačního procesu, se cítila slovenským postupem (ztělesněným v Husákových prosincových projevech) zrazena.

V této atmosféře šířící se beznaděje se 16. ledna 1969 na protest proti stávající situaci polil hořlavinou a zapálil student Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Jan Palach, který na následky těžkých popálenin o tři dny později zemřel. Jeho pohřeb, který se konal 25. ledna, a kterého se zúčastnilo na 100 000 lidí, se proměnil masou manifestací tichého odporu proti okupaci země i stávající ústupové politice. Na tvářích jejich účastníků zachycených v krátkém dokumentárním filmu *Jan 69* natočeného Stanislavem Milotou²¹⁸ se zračí smutek a lítost. Výrazy zklamání se však stále mísí s odhodlání pokračovat v pasivním odporu. Celou zemí proběhla vlna tryzen a demonstrací. Jeho čin navíc následovali Jan Zajíc, Evžen Plocek a Josef Hlavatý.²¹⁹ Společnost se znovu semkla k zoufalému odporu proti nastupující normalizaci.

Spolu s rostoucími pocity zmařených nadějí ve společnosti klesala i autorita Alexandra Dubčeka a zbývajícího reformního křídla. Jak slábl odpor občanské společnosti, klesala i potřeba Moskvy dále držet v čele strany ty, které měla již odstranit vojenská intervence. Konzervativní křídlo KSČ pod vedením Gustáva Husáka, se projevovalo stále agresivněji a bylo otázkou času, kdy budou zbývající reformní komunisté v čele s Alexanderem Dubčekem odstraněni ze svých pozic. Záminka se naskytla již v březnu 1969 v souvislosti s hokejovým mistrovstvím světa pořádaným ve Stockholmu. Když porazila 21. března 1969 československá hokejová reprezentace sovětskou sbornou na hrách ve Stockholmu, nejprve 2:0 a o týden později 4:3, vyrazili lidé slavit do ulic českých a slovenských měst. Společnost zachvátila po výhře euforie, která představovala malou náplast za rány způsobené vpádem vojsk Varšavské smlouvy a pokračující okupací země. Demonstrace v noci z 28. na 29. března 1969 tak nabyly celostátního rozsahu. Lidé provolávali protisovětská hesla a na celkem 21

²¹⁷ Tamtéž, s. 39.

²¹⁸ MILOTA, Stanislav: *Jan 69*. Dokumentární film. Více v projektu Jan Palach Univerzity Karlovy [cit. 2017-04-08]. Dostupné z: <www.janpalach.cz/cs/default/archiv/video>.

²¹⁹ Mladý dělník z Plzně Josef Hlavatý, který se upálil 20. ledna 1969, bývá považován za Palachova prvního následovníka. Jeho čin byl však zpochybněn a označen za sebevraždu z důvodu neuspořádaných rodinných poměrů (rozvodové řízení a alkoholismus). Jeho pohřeb se konal v rodinném kruhu a bez zájmu veřejnosti. Více: BLAŽEK, Petr: *První následovník*. Sebevraždění Josefa Hlavatého 20. ledna 1969. In: *Paměť a dějiny*, roč. VII, č. 1, Praha 2013, s. 95–102 [cit. 2014-04-10]. Dostupné z: <<http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1301/095-102.pdf>>.

místech došlo k útokům na sovětské cíle, z nich především vydrancování kanceláří Aeroflotu a Inturistu v Praze mělo obrovský politický dopad. Jednalo se přitom podle mnohých svědectví o provokaci Státní bezpečnosti, která mimo jiné nechala svézt hromadu zbytečných dlažebních kostek právě před kancelář letecké společnosti.²²⁰

Českoslovenští představitelé sice předali sovětskému velvyslanci oficiální omluvu 31. března, ale Brežněv a jeho spolupracovníci se rozhodli využít události k rozhodujícímu tlaku proti zbývajícím reformním komunistům. Na zasedání ÚV KSSS a rady ministrů SSSR bylo schváleno prohlášení k situaci v ČSSR, kterým sovětské představitelé kritizovali Dubčekovo vedení a neplnění moskevského protokolu. Z podpory a osobní účasti na protisovětských demonstracích obvinili Josefa Smrkovského a v závěru ještě varovali „před nedozírnými následky“ při opakování provokací.²²¹ Hned první dubnový týden byl Alexander Dubček dvakrát při setkáních se sovětskými představiteli (maršálem Grečkem a náměstkem MID Semjonovem)²²² podroben nevybíravému nátlaku. Také Gustáv Husák se již zákulisním jednáním připravoval na převzetí moci.

Vyvrcholení nastalo na plenárním zasedání ÚV KSČ v prostorách Pražského hradu 17. dubna 1969. Na jeho počátku ohlásil odchod z funkce prvního tajemníka samotný Alexander Dubček, který ve svém proslovu uvedl, že nechce odejít z politiky, ale dodal: „*Jen si budu muset odpočinout. Jsem vyčerpaný člověk.*“²²³ Během hlasování se pro Dubčekovu rezignaci vyjádřilo 150 ze 182 přítomných členů a v následující tajné volbě byl na místo prvního tajemníka zvolen Gustáv Husák, proti jehož zvolení hlasovalo jen 22 členů Ústředního výboru.²²⁴ Husák byl zároveň zvolen i do nového předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ. Jeho zvolením získaly konzervativní síly uvnitř strany moc do svých rukou. Řada autorů označuje dubnové plénum KSČ za zlom a počátek nové éry.²²⁵ Akční program se stal minulostí. Dubčekův pád uvítali jak všichni vrcholní představitelé státu a strany v Moskvě, tak i vedení okolních socialistických zemí, které se podílely na invazi. Brežněv vyjádřil novému prvnímu tajemníkovu strany podporu a vyslovil naději v brzkou normalizaci poměrů.

Alexander Dubček se stal předsedou Federálního shromáždění. Na této pozici ovšem podepsal 22. srpna 1969, den po masových protestech k prvnímu výročí okupace

²²⁰ „Účast StB na provokaci potvrdilo několik svědků: pracovník FMV Josef Frolík, tehdejší poradce prezidenta Svobody Miloš Paris a také Lubomír Štrougal, který v roce 1991 vypověděl: „Ten hokej byla jasná provokace. Mně to tehdy dokládal náčelník StB ČSR [...]“. DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 52.

²²¹ Tamtéž, s. 55.

²²² MID, neboli Ministerstvo inostrannych del (Министерство иностранных дел), je zkratka ministerstva zahraničních věcí SSSR.

²²³ DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 212.

²²⁴ Více o hlasování samotném viz: DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 211–230.

²²⁵ Tamtéž, s. 211.

Československa vojsky Varšavské smlouvy, spolu s Ludvíkem Svobodou a Oldřichem Černíkem tzv. „pendrekový zákon“. Dubček svým podpisem pod toto zákonné opatření připravil půdu konzervativním silám k jeho konečnému odstranění ze všech funkcí. Takto celou situaci zhodnotil Antonín Benčík: „*Hlasování pro přijetí tohoto zákonného opatření [...] bylo zvonění umíráčku nad definitivním koncem pokusu o vybudování demokratického humánního socialismu.*“²²⁶ Na zasedání ÚV KSČ v září 1969 byl zbaven funkce předsedy Federálního shromáždění a jmenován velvyslancem v Turecku. Zároveň již na tomto zasedání začalo vylučování „pravicových revizionistů“ ze strany a bylo rozhodnuto o výměně stranických legitimací. Éra, známá pod názvem normalizace, začala. Až definitivní konec Pražského jara, stvrzený symbolicky Dubčekovým politickým pádem, utvrdil mnoho lidí v přesvědčení odejít do exilu, respektive usadit se v zahraničí natrvalo. Jak uvádí český historik publikující v Británii Vladimír V. Kusin: „*Až po dubnu 1969, a ve zbývajících částech roku, pod dopadem změn na vedoucích pozicích ve straně a státu, pod dojmem stranických čistek ohlášených na rok 1970 a znovu zavedeného propagandistického tónu a obsahu v československých médiích, se rozhodnutí zůstat v exilu stalo masovou záležitostí.*“²²⁷

3. 10. Závěr

Uvedení průběhu a konce Pražského jara v této kapitole bylo pro popis českého posrpnového exilu důležité z několika důvodů. 1) Předně to byly reformy dubčekovského vedení, uvedené v Akčním programu, které vytvořily podmínky pro snazší cestování do zahraničí. Cestování mělo být jedním ze základních práv občanů. Z legislativního hlediska platil stále zákon z 18. června 1965 o cestovních dokladech, který poskytoval československým občanům právní nárok na získání cestovního dokladu, i když úřady disponovaly pravomocí jej kdykoliv odejmout nebo omezit jeho platnost, pokud shledaly cestu v rozporu se „státními zájmy“.²²⁸ Navíc podle prováděcí vyhlášky ministerstva vnitra a ministerstva zahraničních věcí z 23. června 1965 potřebovali občané i tzv. výjezdní doložku. Jak ale uvádí Jan Rychlík ve

²²⁶ BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi*. Drama muže, který předběhl svou dobu. Ostrov, 2001, s. 54.

²²⁷ „Only after April 1969, in remaining part of the year, under the impact of sweeping changes in the leading bodies of the party and the state, rank-and-file purges announced for 1970 and re-ideologised content and tone of the Czechoslovak media, were the decisions to remain in exile made en masse.“ In: KUSIN, V. Vladimír: *From Dubcek to Charter 77. A study of 'normalization' in Czechoslovakia 1968 – 1978*. Edinburgh 1978, s. 172.

²²⁸ Jedná se o zákon 63/1965 Sb., který nabyl účinnosti 1. srpna 1965. Cestovní doklad mohl být odejmut, pokud proti osobě bylo vedeno trestní řízení, byla odsouzena za trestný čin nebo při pobytu v cizině svým jednáním poškodila dobré jméno Československé socialistické republiky (v § 4 odst. 1 písm.). Viz *Zákon o cestovních dokladech*. 63/1965 Sb. In: Poslanecká sněmovna [cit. 2017-04-27]. Dostupné z: <<https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=63&r=1965>>.

své studii: „*Přesto byla pasová politika až do léta 1969 poměrně liberální: pokud proti občanovi nebyly zásadní námitky bezpečnostního rázu [...] a pokud předložil devizový příslib Státní banky československé (SBCS) anebo pozvání osoby žijící v zahraničí, zpravidla cestovní pas i výjezdní doložku dostal.*“²²⁹ Mnoho lidí, jako například narátorka Dana Linhartová se svým manželem, získalo během Pražského jara poprvé v životě cestovní pas. Úřady postupovaly k žádostem značně benevolentně a tisíce Čechů tak mohly trávit letní dovolenou v cizině, kde je často zastihla zpráva o vpádu vojsk Varšavské smlouvy.

2) Zadruhé, díky programu reforem se stal Alexander Dubček známou a oblíbenou postavou nejen v ČSSR, ale i na západ od šumavského pohorí. Veřejnost, stejně jako vlády, západních zemí pozorovaly události v Československu na jaře 1968 se značnými sympatiemi. O to větší šok a pobouření vyvolal ve svobodném světě vpád vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR a záběry sovětských tanků v ulicích českých a slovenských měst. Byl to také jeden z důvodů, proč se uprchlíci přehající po invazi ze země setkali s tak velkou vlnou solidarity a porozumění. Naproti tomu Sovětský svaz ztratil kredit v očích řady západoevropských komunistických stran. Proti invazi se také postavily státy „socialistického zřízení“ v Evropě jako Rumunsko, Jugoslávie a Albánie a ostře proti ní vystoupila také Čínská lidová republika.

3) Nesmírně důležitá byla rovněž role československých představitelů, kteří věřili po návratu z Moskvy v udržení polednového reformního kurzu a záchranu části rozběhnutých reforem. Tato naděje, se kterou se ztotožnila i velká část české společnosti, trvala několik měsíců. Lidé, kteří se ocitli 21. srpna 1968 v zahraničí, proto dlouho zvažovali návrat zpět do vlasti, nezažádali o azyl a vyčkávali. Pro život v exilu se stovky z nich rozhodly, až když se do čela strany dostal Gustáv Husák a zahájil podle přání sovětského nejvyššího vedení éru tzv. „normalizace“ v Československu. Ovšem než se tímto způsobem „konsolidovala“ situace v KSČ a v celé zemi, byly hranice otevřené. Do exilu odcházeli lidé od 21. srpna 1968 až do 9. října 1969, kdy skončila platnost výjezdních doložek²³⁰ a hranice byly uzavřeny – tedy více než jeden rok. Tato částečná propustnost československých hranic po takto dlouhou dobu odlišuje posrpnový exil nejen od exilů předchozích z let 1939 či 1948, ale i od jiných uprchlických vln 20. století.²³¹

²²⁹ RYCHLÍK, Jan: *Na západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí*. In: Paměť a dějiny č. 03/ 2015, Praha 2015, s. 3.

²³⁰ Jednalo se o společnou vyhlášku ministerstva vnitra a ministerstva zahraničních věcí, kterou se upravovala platnost výjezdních doložek (č. 115/1969 Sb.) Její celé znění viz: *Předpis 115/1969 Sb.* In: Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky. Sběrka zákonů [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <<https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=115&r=1969>>.

²³¹ Například ji odlišuje od uprchlické vlny spuštěné potlačením Maďarského povstání 23. října 1956, která kulminovala již v polovině listopadu téhož roku. V květnu 1957 při hodnocení událostí prohlásil rakouský ministr vnitra Oskar Helmer na jednání jednotlivých ministerstev, že Rakousko udělalo dobrý dojem a

4. Exil

Popisem odchodu narátorů do exilu začíná stěžejní kapitola této práce, která se zabývá jejich vyprávěními následující po srpnové invazi. Pozornost je v ní především věnována zemi, která pro uprchlíky z Československa jako první otevřela dveře do svobodného světa – Rakousku. Při popisu událostí a fenoménů charakteristických pro posrpnový exil²³² se budu opírat nejen o vzpomínky jeho účastníků, ale také o řadu dokumentů a studií obsažených v knize *Prager Frühling* a o získané prameny z rakouských a švýcarských archívů.²³³ Nejistá a stále se zhoršující politická situace v Československu v kontrastu se vstřícným přijetím, jakého se dostalo uprchlíkům za hranicemi jejich vlasti, byly jedněmi z hlavních faktorů, které se podepsaly na rozhodnutí mnohých Čechů a Slováků začít novou etapu jejich života ve svobodném světě.

4. 1. Motivy k odchodu

Pražské jaro a s ním spojené naděje brutálně potlačené příjezdem armád „pětky“ měly klíčový vliv i na narátory, se kterými jsem se setkal během svého terénního výzkumu. Postava Alexandra Dubčeka, vpád vojsk Varšavské smlouvy, tanky v ulicích českých a slovenským měst, masové protesty a odhodlání společnosti, ale i nástup Husákova vedení – to vše se objevovalo v životních příbězích narátorů. Ti do svých vzpomínek vetkali i motivy, které je vedly, stejně jako tisíce dalších Čechů a Slováků, k rozhodnutí opustit Československo. Tyto faktory vedoucí k odchodu se dají nicméně vztáhnout na celý posrpnový exil a je možné je rozdělit na několik skupin: 1) na strach z budoucího vývoje; 2) zklamání z ukončení Pražského jara; 3) na vliv příbuzných žijících v exilu; 4) na vizi uplatnění v zahraničí a život ve svobodném světě.²³⁴ Řada autorů zabývajících se migrací je označuje termínem „push

získalo ve světě jméno svým přístupem k uprchlíkům. Tyto slova shrnující uplynulé měsíce vypovídají o zvládnutí a ukončení uprchlické krize. Viz článek: GÉMES, Andreas: *Deconstruction of a Myth? Austria and the Hungarian Refugees of 1956–57*. In: Dempsey, S. – Nichols, D. (edd.): *Time, Memory, and Cultural Change*, Vienna 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <<http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxv/deconstruction-of-a-myth/>>.

²³² Mezi tyto fenomény patří například tzv: „wait-and-see tendency“, neboli vyčkávací taktiky řady Čechů a Slováků v prvních týdnech a měsících po invazi; dlouhou dobu otevřené československé hranice či nebyvalá solidarita s uprchlíky probíhající napříč rakouskou i švýcarskou společností.

²³³ Zmíněný Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, Österreichisches Staatsarchiv nebo Schweizerisches Bundesarchiv Bern.

²³⁴ Zajímavý pohled na příčin odchodu občanů ČSSR do kapitalistických krajin jsou uvedené v hodnocení II.

factors“. Jedná se o okolnosti, které člověka donutí k odchodu ze svého domova.²³⁵ Jejich charakter má zároveň dopad na následný integrační proces v hostitelské zemi, a proto jim je věnována další podkapitola. K rozvedení těchto vlivů se musím ovšem vrátit ve vyprávění do okupované Prahy.

4. 1. 1. Strach z budoucího vývoje

Narátorka Zuzana Brejchová, které bylo v době Pražského jara 15 let, vyprávěla během našeho společného setkání ve vídeňské kavárně Ritter při mé otázce pátrající po příčinách odchodu z Československa následující příběh:

„V noci z 22. na 23. srpna jsem ležela v tzv. dětském pokoji. My jsme měly okna na Palackého náměstí přímo u pomníku, protože to byl roh Palackého náměstí a Gorazdovy ulice, dům U pomníku. Tak já jsem ležela takhle v tom dětském pokoji, četla jsem si asi v půl jedenácté a najednou se ozvala rána. Pak jsem slyšela, jak se sype sklo a najednou se mě začala sypat omítka. A já koukám takhle nahoru nad postel a vidím tam díru ve zdi. A v ten moment se začalo střílet. Tak jsem sebou mrskla na zem a proplazila jsem se do ložnice mých rodičů a řekla jsem: ‚Oni střílejí!‘ a táta říkal: ‚Zůstaň dole! Zůstaň dole!‘ A odplazili jsme se zase přes obývací a přes chodbu, až před záchod, kde byl vchod do bytu, takže tam už jsme byli chránění. No a tam jsme přespali. No a pak jsme ráno viděli, jak nám rozstříleli byt. Tam bylo všechno... Okna byly vymlácené, záclony shořely, v koberech byly díry, obrazy byly prostrálené. No vypadalo to příšerně. Tak jsme odešli do Filmového archivu, kde jsme byli tři dny. Pak jsme se vrátili domů. No a tak táta se prostě rozhlédl po tom rozstříleném bytě [...] a řekl: ‚My jdeme! My tady nezůstaneme!‘²³⁶

správy FS ZS (Federální správa zpravodajských služeb Federálního ministerstva vnitra ČSSR), která hodnotí emigraci jako „podlehnutí občanů buržoazní propagandě“. Ve zprávě se uvádí, že primárním motivem k útěku bývají 1) výhodné ekonomické podmínky pro uprchlíky na Západě; 2) politické důvody, na jejichž základě odchází skupina osob stojící na „protisocialistických pozicích“; 3) snaha si vydělat a s finančními úsporami se vrátit zpátky republiky za pomoci amnestie, takže tito odcházející tvoří rozsáhlou skupinu „spekulantů a dobrodruhů“; 4) osoby, které utíkají před zákonem. Zpráva pochopitelně vůbec nepřipouštěla odchod z náboženských nebo etnických důvodů, stejně jako nesouhlas s politickým vývojem po srpnové invazi. Více ve studii Ivici Bumové: BUMOVÁ, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963-1983* (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In: LUTHER, Daniel (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 55–56.

²³⁵ K hlavním představitelům teorie push-pull factors patří profesor Donald Bougue. Například: BOGUE, J. Donald: *A Migrant's-Eye View of the Costs and Benefits of Migration to a Metropolis*. In: Brown, A. Alan – Neuberger, Egon (edd.): *International Migration. A Comparative Perspective*. New York/ London 1998, s. 167–183.

²³⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Tato narace obsahuje z hlediska vyprávění přesně ty ingredience, které ji činí pro posluchače velmi přitažlivou – živý děj s uvedenou přímou řečí, detailní popis místa, dramatické okamžiky a zápletku vrcholící rozhodnutím odejít z Československa. Ze struktury vyprávění a jistoty přednesu bylo patrné, že tento příběh nebyl vyprávěn poprvé, což mu ovšem neubíralo na věrohodnosti ani přitažlivosti. Spíše byla tato narace potvrzením významu, jaký představovala srpnová invaze v celém životním příběhu paní Brejchové. Vedle bezprostředního ohrožení na životě představoval násilný konec Pražského jara rovněž existenční nejistotu pro rodinu. Otec narátorky, Bohumil Brejcha, který byl od roku 1963 ředitelem Filmového archivu Čs. filmového ústavu, tzv. Filtotéky, a v padesátých letech musel z politických důvodů na čas ukončit práci scénáristy a režiséra na Barrandově, podle slov Zuzany Brejchové již „*nebyl ochotný se ohnout a někde říct: „Ano, vítám svaz armád [Varšavské smlouvy, pozn. přepis]!*“²³⁷ Využil nabytých kontaktů, které získal v zahraničí v 60. letech během spolupráce s Jiřím Trnkou a v říjnu 1968 opustil spolu s rodinou Československo.

Stejně tak byla invaze zásadním zlomem i v životě Ivy Gikalov, která v té době pracovala již devátým rokem na III. interním oddělení Fakultní nemocnice v Olomouci. Otec jejího manžela patřil k ruské meziválečné emigraci, která našla útočiště v Československu. Podle vyprávění narátorky se zachránil před NKVD, která v závěsu za Rudou armádou osvobozující české území pátrala po lidech, kteří předtím uprchli před bolševickým terorem z Ruska zmítaného občanskou válkou.²³⁸ V rodině i nadále přetrvávala nejistota a strach, který dostal konkrétní podobu v příjezdu sovětských tanků do ulic českých a slovenských měst. Při otázce, kdy se rozhodla odejít ze země, odpověděla:

„Okamžitě! Toho 21. srpna jsem se podívala z okna a tam na ulici jezdily tanky. Pustila jsem televizi a viděla, že tam jsou taky tanky! To jsem už věděla, o co jde. Sbalila jsem dceru, sedla do auta a jela za otcem do Brna. Otec mi hned vynadal. Říkal: „Taková situace! Máš stát ve frontě a kupovat mouku, košile a spodní prádlo a všechno! To teď nebude! To musíš jezdit zrovna za mnou, však já se protluču [smích].“ On byl velice praktický člověk.

²³⁷ Týž. Bohumil Brejcha byl filmovým publicistou, scénáristou i režisérem dokumentárních filmů věnovaných osobnostem československého filmu (jako například Půlhodinka s Ferencem, Vlasta Burian, Jaroslav Marvan). Spolupracoval s Karlem Zemanem na filmech Král Lávra, Ukradená vzducholod' a Baron Prášil.

²³⁸ O zatýkání, věznění a deportaci členů ruské meziválečné emigrace zpět do Sovětského svazu se zmiňuje Anastásie Kopřivová ve své studii: Osudy ruské emigrace v Československu, která vyšla v časopise Paměť a dějiny. Viz: KOPŘIVOVÁ, Anastásie: *Osudy ruské emigrace v Československu*. In: Paměť a dějiny 2015/02, s. 27–50. Na základě archivních pramenů uvádí, že celkově bylo na českém území zatčeno a odvečeno do Sovětského svazu 215 osob, z nichž se vrátilo zpátky do Československa pouhých 60, a to až v letech 1955–1957. Viz: KOPŘIVOVÁ, A.: *Osudy*, s. 34.

*Manžel ovšem byl v té době v zahraničí se studenty. Musela jsem tedy počkat, až přijede. Nebylo žádné spojení, neměli jsme, jak se domluvit. On za týden přijel a už ve dveřích jsme si řekli, že jedeme. A do týdne jsme byli pryč.*²³⁹

Nejisté situace v prvních dnech po vpádu vojsk Varšavské smlouvy, kdy ani sovětské vedení v Moskvě nemělo po krachu převzetí moci „revoluční dělnicko-rolnickou vládou“ ucelenou novou strategii, a kdy byly hranice částečně otevřené, se rozhodl odejít i Jaroslav Zrůst, který prožíval po svém návratu z pracovní cesty v Chotěboři dramatické dny v okupované Praze. Na moment, kdy padlo rozhodnutí odejít, vzpomínal následovně:

*„Pak jsem telefonoval s jedním kamarádem, se kterým jsme každou zimu lyžovali, a ten mi říkal, že se se mnou loučí, že odjíždí do Rakouska, že už tam vyvezl svoji slečnu a že hranice jsou otevřené. Já jsem mu na to odpověděl: „Tomáši, tak to my pojedeme taky!“ Měl jsem tenkrát přítelkyni, vyzvedli jsme si rakouské vízum a jeli jsme snad prvním vlakem, který projížděl vinohradským tunelem směrem na Rakousko.*²⁴⁰

4. 1. 2. Zklamání z ukončení Pražského jara

Ne všichni účastníci posrpnové uprchlické vlny odcházeli okamžitě po invazi a i ti, které vpád vojsk do Československa zastihl v zahraničí na dovolené, dlouho zvažovali návrat zpět do vlasti. Po příjezdu unesených čelných představitelů Pražského jara zpět do Prahy a po jejich prohlášeních o snaze pokračovat v polednovém vývoji, věřila řada občanů v pozitivní vývoj – v odchod okupačních armád i v zachování čerstvě nabytých svobod. Teprve postupem času, s tím jak reformní křídlo KSČ ztrácelo vliv a bylo stále více tlačeno konzervativci do kouta, měnila řada lidí na opuštění země názor. Spisovatel Milan Ráček, který odcházel spolu s manželkou Irenou do Rakouska 26. října 1968, se kterým jsem nahrával rozhovor v roce 2011, vzpomínal na rozčarování z domácího politického vývoje:

„K tomu opuštění republiky, tak to bylo tak, že jsme vsadili v podstatě na jednoho koně, a to byla demokratizace. Ty změny byly v tom 1968 roce evidentní. A najednou měl být

²³⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

²⁴⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrústem, Mellingen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

konec. Lidi byli nadšení z toho společenského pohybu a najednou byl konec. My jsme to velice trpce nesli. ²⁴¹

Stejně jako pro Milana Ráčka byla pro mnohé účastníky posrpnové uprchlické vlny rozhodující pro odchod až nastupující normalizace zřejmá z výměny reformistů na vrcholných politických postech, jejímž nejviditelnějším projevem byl Husákův nástup do čela strany. Rovněž i nový tón opět cenzurovaných médií dával tušit, že časy se změnilly. Toto poznání, že věci směřují po politické stránce jen k horšímu a vzrůstající se apatie zklamané občanské společnosti, utvrdily mnohé v přesvědčení, že mají hledat svoji budoucnost za československými hranicemi.

4. 1. 3. Uplatnění

Podle Vladimíra Kusina existoval vedle strachu z budoucího vývoje a znechucení z násilného potlačení Pražského jara ještě třetí motiv, kterým byla „*vize materiálního přilepšení pro sebe a své děti.*“²⁴² Jistě hrála představa zisku odpovídající práce na ekonomicky rozvinutém Západě při rozhodování roli. Nicméně obraz uprchlíků, kteří odešli na „zlatý Západ“ z důvodu rychlého zbohatnutí, jaká se pěstovala v některých českých exilových kruzích nebo v části české společnosti těsně po pádu železné opony, není úplně přesná. Často se totiž jednalo osoby, jimž československé úřady z nejrůznějších důvodů – například špatného kádrového posudku nebo členství v církevní organizaci – bránily ve studiu nebo ve výkonu jimi žádaného povolání. V odchodu za hranice tak tito lidé spatřovali jediné východisko ze situace, která jim bránila v plné realizaci. Například manžel narátorky Dany Linhartové, jehož otec byl vězněn po převzetí moci komunisty v Jáchymovských dolech, nemohl kvůli rodinným poměrům vykonávat vystudovanou profesi:

„On měl průmyslovku, na kterou se strašně těžko dostával, protože rodina byla strašně perzekvovaná. Otec byl vězněn v Jáchymově a poslali ho domů jen umřít, aby nemuseli platit pohřeb. Za dva týdny umřel. Ta rodina velmi držela při sobě. [Manžel, pozn. tazatele] ale nemohl dělat ve své profesi. Nejprve dělal nástrojáře, a protože jsme potřebovali peníze, tak

²⁴¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

²⁴² KUSIN, V. Vladimír: *From Dubcek to Charter 77. A study of 'normalization' in Czechoslovakia 1968 – 1978*, Edinburgh 1978, s. 171.

dělal i u drah. Bylo to hrozné. Já bych možná byla bývala zůstala v Česku, dostala bych angažmá, ale on nikdy ve svém oboru nemohl pracovat.“²⁴³

Obdobným způsobem uvažoval i Josef J.²⁴⁴ z Brna, který studoval v Československu na vysoké škole:

„V té době jsem studoval a snažil jsem se studia dokončit. Ale nedokončil jsem je, protože jsem se musel v roce 1969 rozhodnout, buď to studium dodělám a nebudu mít žádnou perspektivu, anebo se s rodinou seberu a perspektivu si udělám sám. A to jsem taky udělal.“²⁴⁵

Výše uvedené motivy k odchodu – od snahy získat uplatnění po zklamání z politického vývoje – byly zmiňovány naprostou většinou oslovených narátorů, byť byly formulovány jiným způsobem. Pochopitelně většina z těch, co odcházela, neuvažovala v takto schématických kategoriích. Na jejich rozhodnutí se velkou měrou podílela celá řada dalších faktorů odvíjejících se od momentální profesní, osobní a rodinné situace. Vladimír Kusin ostatně ve své knize věnované politickému vývoji v Československu od Pražského jara do vzniku Charty 77 dodává, že většina uprchlíků dospěla k rozhodnutí odejít až na základě kombinace výše zmíněných faktorů.²⁴⁶

Cenné informace nám dnes poskytuje studie švýcarského psychiatra Emila Pintéra, který v ní uveřejnil výsledky dotazníkového šetření uskutečněného v roce 1969 mezi československými uprchlíky nacházejícími se ve Švýcarsku. V dotazníku mimo jiné zjišťoval motivy opuštění jejich původní vlasti. Touhu po svobodě jako motiv k odchodu uvedlo 19.9 % dotázaných; 15.9 % zmínilo strach z budoucnosti a 10 % pracovní příležitosti a vyšší životní standart na Západě. Pouze 2.6 % uprchlíků se cítilo ohrožena na životě. Největší roli při rozhodování hrála podle výsledků šetření rodina. Celých 38, 8 % dotázaných uvedlo, že se pro exil rozhodli v souvislosti s odchodem jiných členů rodiny.²⁴⁷ To byl do jisté míry i případ narátora Petera Choura, jehož bratr s přítelkyní se rozhodli nevrátit se zpátky z dovolené

²⁴³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

²⁴⁴ Na přání narátora neuvedeno celé jméno.

²⁴⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej, Švýcarsko 21. 8. 2014.

²⁴⁶ KUSIN, V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 171.

²⁴⁷ Výsledky studie jsou publikovány v knize *Zuflucht Schweiz* v příspěvku Christine Banki a Christophera Späti. Viz. BANKI, Christine – SPÄTI, Christopher: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit. In: Goehrke, C. – Zimmermann, W. G. (Hg.): *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas*. Zürich 1994, s. 393.

v Jugoslávii, stejně jako narátorky Anny Žaloudkové, jejíž dva bratři žili na Západě již od druhé poloviny 60. let. Oba narátoři, kteří byli v den invaze v zahraničí, se museli rozhodnout, zda se vrátit zpět do okupovaného Československa nebo začít nový život v exilu.

4. 1. 4. Návrat nebo exil?

Stejně jako Petera Choura a Annu Žaloudkovou zastihla zpráva o invazi na dovolené v zahraničí i další desetitisíce občanů Československa. Většina z nich trávila léto kempováním na slunném pobřeží Jaderského moře nebo v autokempech v okolních zemích. Takto se vybavil 21. srpna 1968 Stanislavu Kračmerovi, kterému bylo 13 let, a který si užíval letní dny s matkou a sestrou v autokempu v Budapešti.

„Příchod tanků jsme poslouchali přes rádio, okolo v autokempu byli s námi, co si pamatuju, tak Švýcaři, Rakušani a komunikovali a pomáhali nám psychicky. Poslouchali jsme, jak tanky přijížděly do Prahy a jak padlo rádio a viděl jsem, jak mužský pláčou. Pro mě muž nepláče! Pro mě to byl šok. Nevěděl jsem, co to má znamenat a co se to děje. Všichni měli strach. V té době už jsme mohli někam jít pryč, jenomže jsme byli jenom s matkou, protože otec pracoval. Tak jsme se asi po týdnu vrátili. Samozřejmě všechno rozbité, silnice rozbité, značky přeházené, aby Rusové nevěděli, kam mají jet. Tyhle věci ve mně zůstaly.“²⁴⁸

Rodina Kračmerova se tehdy rozhodla pro návrat zpátky do ČSSR, ale v panu Kračmerovi to podle jeho slov „již zůstalo“ a on sám pak počátkem 80. let uprchl do Švýcarska. Ovšem s návratem váhali, tak jako Kračmerovi, i mnozí další. Vzhledem ke skutečnosti, že Maďarsko jako jedna ze zemí podílejících se na invazi uzavřelo neprodyšně své hranice, byl pro Čechy a Slováky trávící léto na pobřeží Jaderského moře jedinou možností návrat přes Rakousko. Ve zprávě zastupitelského Úřadu Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky (UNHCR) zaslaného do Ženevy 9. září 1968 stálo, že na rakouské území přijelo autem 47 641 československých občanů z Itálie a Jugoslávie a dalších západních zemí, dalších 5 524 přicestovalo ve zvlášť vypravených vlacích a 1 205 letadlem. Zpráva se týkala prvních dvou týdnů po invazi, od 21. srpna do 4. září 1968.²⁴⁹ Takto popsal situaci v Jugoslávii těsně po napadení ČSSR Peter Chour, který byl tou dobou s manželkou, bratrem a jeho přítelkyní na dovolené ve Hvaru:

²⁴⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kračmerem, Ženeva, Švýcarsko 14. 8. 2014.

²⁴⁹ ČSSR-Bürger in Österreich. Dokument 183. In: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 2.]

„Jugoslávské úřady tehdy rozhodly, abychom odjeli do obce Novi Grad [...]. Museli jsme tam zůstat, dál nás nepustili, protože Jugoslávie zavřela tehdy hranice do okolních zemí. Takže jsme tam strávili asi 10 dní. Ta zátoka, kde jsme stanovali, patřila k rybářské vesnici a ti se o nás skvěle starali. Nosili nám víno, ovoce... My jsme se styděli to brát. Peníze jsme odmítli, protože jsme nějaké ještě měli. Po 10 dnech přišel nějaký ten jejich úředník a sdělil nám, že můžeme vyjet, ale jenom směrem na Lublaň. Tak jsme vyjeli a po cestě se k nám přidávali další lidé a najednou z nás byl konvoj [úsměv]. Takto jsme se dostali na rakouské hranice a až do rakouského Gratzu.“²⁵⁰

V Rakousku, kde strávili první noc v hotelu, se čtveřice následně dostala do uprchlického střediska Arsenalu, který předtím sloužil rakouské armádě jako kasárna. V něm bylo již ubytováno několik stovek Čechů a Slováků. Zde zůstali několik dní, během kterých se bratr pana Choura a jeho přítelkyně rozhodli do Čech již nevrátit, což způsobilo, že svůj plán postupně přehodnocovali i manželé Chourovi. Stále ještě zvažovali, zda se vrátit zpátky domů nebo zůstat natrvalo v exilu. Jak nelehké rozhodování to bylo, dokládá i následná část nahraného rozhovoru:

„Tu noc, co jsme trávili ve Vídni, jsme celou dobu chodili po Vídni, protože si člověk uvědomil, že za sebou spálí mosty a že třeba už nikdy neuvidí rodiče. Já, ani moje žena, která studovala na ČVUT elektrotechniku, jsme neměli dodělané studium. Ráno jsme ale zašli na švýcarský konzulát, dostali jsme vízum a 5. září jsme už byli ve Švýcarsku.“²⁵¹

Lidé, podobně jako pan Chour, byli vystaveni při rozhodování velkému psychickému tlaku, protože zvolení života v exilu znamenalo nejen krok do neznáma, ale ve většině případů i přetrhání rodinných svazků. Byla zde velká pravděpodobnost, kterou si při rozhodování uvědomovali, že možná již nikdy nespatří své rodiče, známé a přátele. Navíc po propadnutí platnosti dokumentů opravňujících cestu do zahraničí se tito lidé automaticky dopouštěli trestného činu nedovoleného *opuštění republiky* a podle § 109 trestního zákona jim hrozil trest odnětí svobody v rozmezí půl roku až 5 let, anebo propadnutí majetku.²⁵²

Dokumente. Köln 2008, s. 1319.

²⁵⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

²⁵¹ Tamtéž.

²⁵² Jednalo se o paragraf 109 zákona č. 140/1961 Sb. schváleného Národním shromážděním Československé socialistické republiky. Znění celého zákona lze nalézt na stránkách Ministerstva vnitra ČR: *Trestní zákon č.*

V případě manželů Chourových pomohl vstřícný přístup švýcarských úřadů; jindy skutečnost, že v zahraničí pobýval již některý ze členů rodiny, jak tomu bylo u narátorky Anny Žaloudkové. Ona sama se v době invaze nacházela na západ od Československých hranic. Bylo jí 20 let, když poprvé v životě, během Pražského jara, získala vízum do Francie a Velké Británie. V létě roku 1968 proto mohla vyrazit spolu se sestřenicí na prázdniny za svým bratrem, který žil od roku 1967 v Paříži. Zpráva o vpádu vojsk Varšavské smlouvy je všechny tři zastihla na pobřeží Středozemního moře v Nice.

„A ráno, když potom jsme se probudili a roznášeli tam noviny, tak jsme viděli, že se něco stalo, tak jsme se vyděsili. [...] My jsme zkrátka s jedním člověkem ještě odjeli až do Monte Carla a pořád jsme přemýšleli, co máme dělat. Co teď? Bratr už stejně utekl, ale my dvě ještě s tou sestřenicí... A bez peněz, které jsme neměly, ani předtím ani potom.“²⁵³

Po komplikovaném návratu celé skupiny autostopem zpátky do Paříže, se rozhodla Anna Žaloudková využít platného víza do Velké Británie, kde pracovala několik měsíců, aby nakonec odletěla do Kanady za svým devatenáctiletým bratrem. Zajímavá byla přitom reakce jejich rodičů, kteří si její návrat zpátky do Československa nepřáli:

„Já jsem nechtěla [emigrovat, pozn. přepis], protože se mi stýskalo a nechtěla jsem zůstat někde venku. No ale rodiče opravdu trvali na tom, že [návrat, pozn. přepis] absolutně ne, že komunismus znovu že už nechceme. Nebo že oni si to nepřejí, nechtějí to pro svoje děti, že radši budou sami.“²⁵⁴

Jedním z důvodů, proč rodiče Annu Žaloudkovou podporovali v rozhodnutí zůstat za hranicemi a doporučovali odlet za oceán za jejím mladším bratrem, bylo pronásledování a perzekuce, kterou rodina paní Žaloudkové zažila po nástupu komunistů k moci po roce 1948.²⁵⁵ Rodiče chtěli pro své děti především život ve svobodném světě. Ostatně i starší bratr paní Žaloudkové byl již od roku 1966 v exilu v USA. Ona sama po odchodu z Evropy vystudovala *ruský jazyk* na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Zpátky na starý kontinent se

140/1961 Sb. [cit. 2017-04-27]. Dostupné z: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirkazakonu/>>.

²⁵³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Annou Žaloudkovou, Vídeň 15. 9. 2013.

²⁵⁴ Tamtéž.

²⁵⁵ Otec Anny Žaloudkové, silně věřící katolík a účastník zahraničního odboje za 2. světové války, byl podle vyprávění narátorky nucen opustit původní zaměstnání a manuálně pracovat poté, co odmítl vstup do KSČ. Jeho bratr byl vězněn v Jáchymovských dolech.

vrátila až po pěti letech, kdy získala práci jako zdravotní sestra v nemocnici ve švýcarském Aarau.

Obdobným způsobem jako rodiče Anny Žaloudkové uvažovali o životě ve svobodném světě i ostatní uprchlíci, jak vyplývá z výše citované studie Emila Pintéra. Touha po svobodě a po životě v demokratické společnosti po zkušenostech z Československa, kde byla moc nad celou společností soustředěna do rukou několika jednotlivců, byla silou, která poháněla podstatnou část uprchlíků na cestě na Západ. Klíčovou úlohu na této pouti sehrála pro uprchlíky – podruhé od roku 1956 – země na jih od československých hranic: Rakousko.

4. 2. Rakousko

4. 2. 1. Reakce rakouské politické reprezentace

Srpnová invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa byla pro rakouskou společnost překvapením a šokem. Panovaly obavy, že by sovětské jednotky mohly napadnout i Jugoslávii a Rumunsko. Rakouská politická reprezentace reagovala v prvních hodinách po invazi velmi zdrženlivě a především ujišťovala sovětské představitele ale i vlastní veřejnost o zachování politické neutrality. Snahou bylo dokázat, že Rakousko hodlá i nadále naplňovat vztahy k Sovětskému svazu na bázi Státní smlouvy z roku 1955, kterou se zavázalo zachovávat neutralitu v bipolárně rozděleném světě. V tomto smyslu promluvil v rakouském rozhlase již v 7 hodin ráno spolkový kancléř Josef Klaus, který se narychlo vrátil ze svého sídla ve Wolfpassing. Za jeho prohlášení se postavil i rakouský ministr zahraničních věcí Kurt Waldheim a v podobném duchu se vyjádřila po mimořádném jednání i spolková vláda.²⁵⁶ Waldheim také telefonicky ujistil sovětského velvyslance ve Vídni Borise Podcerova, že „*rakouská vláda následuje bezvýhradně politiku neutrality a za žádných okolností ji nezpochybní.*“²⁵⁷ I zprávy o narušení vzdušného prostoru invazními jednotkami nevedly k žádnému výraznějšímu protestu ze strany rakouského státu. Za tyto postoje, stejně jako za pozdní mobilizaci armády, byla vláda na domácí půdě podrobena ostré kritice.²⁵⁸

²⁵⁶Viz Gehler, Michael: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik*. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts. Innsbruck 2005, s. 341.

²⁵⁷ „Die österreichische Regierung [...] würde unerschütterlich die Neutralitätspolitik weiterverfolgen und sie unter keinen Umständen in Frage stellen.“ In: *Österreich sichert UdSSR ein neutrales Verhalten*. Dokument 178. In: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1305.

²⁵⁸ Z obavy, aby Rakousko neprovokovalo sovětské velení, byla mobilizace rakouské armády nařízena se zpožděním, což velmi znejistělo rakouskou veřejnost a vedlo ke kritice vlády. Více: GEHLER, M.: *Österreichs Außenpolitik*, s. 347.

I přes „přísně neutrální“ postoj, který se Rakousko rozhodlo zastávat na mezinárodní scéně, vyjadřovaly podporu okupovanému Československu a jeho občanům nejrůznější skupiny rakouské společnosti. Například tisková agentura Rakouského odborového svazu zveřejnila hned 21. srpna 1968 podpis svazu pod protestní listinu Mezinárodního odborové organizace, ve které stálo: *„Plni zděšení a odporu nad okupací Československa vojsky Sovětského svazu a [...] jeho vazalů jménem 63 miliónů pracujících vyjadřujeme solidaritu s nešťastným československým lidem. [...] Poslední týdny nezvratně potvrdily, že povaha a metody komunismu Sovětského svazu zůstaly nezměněny. [...] Jakmile se v libovolné zemi Sovětské sféry vlivu objeví znamení vzniku svobodné vývoje, musí pánové v Kremlu, zajatci vlastního hanebného systému, nechat promluvit tanky a děla.“* Tento protest byl zaslán telegramem generálnímu tajemníkovi OSN U Thantovi.²⁵⁹ Obdobným způsobem, protestními nótami a demonstracemi, reagovali na zprávy o napadení Československa i další složky rakouské společnosti. Reportéři rakouské televize, jako například Hugo Portisch, přinášeli díky svým dříve nabytým kontaktům nejaktuálnější informace z dění v Praze a Rakušané se tak bezprostředně dovídali o situaci v sousední zemi. ORF se na několik dní stala kvůli svým rozhlasovým a televizním reportážím z okupovaných českých a slovenských měst hlavním zpravodajským kanálem pro západní svět, jak ve svém příspěvku vzpomíná její bývalý ředitel Gerd Bacher.²⁶⁰

Ovšem i samotná politická reprezentace – navzdory zdrženlivým veřejným prohlášením – dávala v soukromých rozhovorech najevo nesouhlas se sovětským postupem vůči sousednímu státu. Samotný rakouský kancléř se osobně sešel s americkým velvyslancem MacArthurem, aby americké straně vysvětlil, že *„Rakousko sice zůstalo vojensky neutrální, avšak hluboce nesouhlasí se Sovětskou okupací Československa.“*²⁶¹ Zdůraznil také, že stojí

²⁵⁹ „Voll Entsetzen und Abscheu über die Besetzung der Tschechoslowakische durch die Truppen der Sowjetunion und ihrer [...] Vasallen bekundet der Internationale Bund Freier Gewerkschaften im Namen von 63 Millionen Werktätigen seine Solidarität mit dem unglücklichen tschechoslowakischen Volk (...). Die letzten Wochen haben unwiderleglich bewiesen [...], dass die Natur und die Methoden des Sowjetkommunismus unverändert geblieben sind. Sobald sich in irgendeinen Lande des sowjetischen Bereiches Anzeichen einer freiheitlichen Entwicklung anbahnen, müssen Herren im Kreml, Gefangene ihres eigenen verwerflichen System, eilends Panzer und Kanonen sprachen lassen. In: Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly, in. č. 81/ 2662, Protest der freien Gewerkschaftsinternationale.

²⁶⁰ BACHER, Gerd: *Hier ist ORF aus Prag!* In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1095–1100.

²⁶¹ „Klaus said he wanted to be absolutely sure we understand that GOA (Government of Austria), while military neutral, thoroughly disapproved of and opposed Soviet occupation of Czechoslovakia.“ In: *Österreich und die Niederschlagung des Prager Frühlings*. Dokument 179. In: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARIAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1305–1306.

za tím, aby byla nastalá situace vyřešena mírovou a zákonnou cestou, a bylo hledáno „politické řešení, které Čechům dovolí, určit svůj osud svobodně a nezávisle.“²⁶² Názor, že krizi je potřeba vyřešit diplomatickou cestou zastávala i administrativa Bílého domu, která nechtěla riskovat globální konflikt vměšováním se do sféry vlivu svého protivníka.²⁶³ Situaci popsal bývalý americký diplomat Kenneth N. Skough pracující na Americké ambasádě v Praze v době Pražského jara ve své knize věnované srpnovým událostem následovně: „Invaze a okupace Československa byla „mrtvou rybou“ pro bojem znavenou Johnsonovu administrativu.“²⁶⁴ Na mimořádném zasedání Rady bezpečnosti OSN k otázce Československa probíhajícím od 21. do 24. srpna 1968 sice odsoudili zástupci USA, Kanady či Velké Británie sovětskou intervenci, ale obě rezoluce Rady bezpečnosti k této krizi, které označovaly Sovětský svaz jako agresora a jeho čin za porušení mezinárodního práva, byly zablokovány Sovětským svazem.²⁶⁵ Širší iniciativu ovšem Spojené státy a jejich spojenci nevyvinuly. Aktivní postoj prostřednictvím mezinárodních organizací zaujaly USA v jiné otázce – v pomoci československým uprchlíkům, kteří již proudili po tisících do sousedního Rakouska.

4. 2. 2. Rakouské velvyslanectví v Praze

Prchajícím Čechům a Slovákům podalo Rakousko pomocnou ruku jako první západní země. Velkou zásluhu na tomto přístupu dovolávajícím se „rakouské tradice humanitární pomoci“²⁶⁶ měl rakouský velvyslanec v Československu Rudolf Kirchschräger. Ten se v době invaze nacházel ve Vídni, odkud vyrazil hned následující den autem přes hranice do Sověty okupované Prahy. Přitom budova rakouské ambasády sloužila již v den příjezdu vojsk

²⁶² „While publicly he had stressed Austria neutrality, he had also emphasized there should be peaceful, lawful, political solution which allows Czechs to determine their own fate freely and independently.“ TÝŽ, s. 1305.

²⁶³ Více o americké zahraniční politice v roce 1968 ve vztahu k ČSSR viz MICHÁLEK, Slavomír: *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*, Bratislava 2008. Michálek postoj americké administrativy charakterizoval jako „politiku platonických sympatií a verbálních protestov.“ TÝŽ, s. 8.

²⁶⁴ „The invasion and occupation of Czechoslovakia was a “dead fish” to the combat-fatigued Johnson administration.“ In: SKOUG, N. Kenneth: *Czechoslovakia's lost fight for freedom 1967–1969. An American Embassy Perspective*, Westport 1999, s. 244. Kniha Kennetha N. Skouga je zajímavá nejen jako osobní pohled amerického diplomata žijícího v Praze na události Pražského jara a sovětskou invazi, ale obsahuje i řadu cenných informací o tehdejších postojích Bílého domu opírajících se o materiály z Amerického národního archivu (Archives II in College Park, Maryland) a z Kongresové knihovny (Library of Congress).

²⁶⁵ Záznam z tohoto mimořádného Rady bezpečnosti, na kterém vystoupil rovněž československý ministr zahraničí Jiří Hájek se slavným projevem odsuzujícím toto „použití síly, které nemůže být ničím ospravedlněno“, během kterého popřel existenci kontrarevoluce v zemi a oficiální pozvání, kterým SSSR invazi zdůvodňovalo. Tím vyvrátil slova sovětského velvyslance Jakova A. Malika. Více: 1968: *Okupace a jednání v Radě bezpečnosti OSN*. In: Ministerstvo zahraničí České republiky [cit. 2017-04-28]. Dostupné z: <http://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/historie_a_osobnosti_ceske_diplomacie/ministri_a_ministerstvo_v_historii/srpen_1968_rada_bezpecnosti_osn_o.html>.

²⁶⁶ GEHLER, M.: *Österreichs Außenpolitik*, s. 348.

Varšavské smlouvy jako útočiště několika desítkám československých občanů, kteří na její půdě hledali azyl a žádali o vystavení víz do Rakouska. Ty byly vydávány zaměstnanci ambasády hned od ranních hodin, ovšem v rozporu s nařízením rakouského ministra zahraničí Waldheima, které znělo: „*Budovu velvyslanectví uzavřít a povolit vstup jen držitelům rakouského pasu.*“²⁶⁷ Zároveň mělo být osobám jiné státní příslušnosti doporučeno budovu opustit, a to do doby než bude „ambasáda připravena“ na jejich následný příjem. Rudolf Kirchschräger po svém příjezdu toto nařízení ignoroval a pracovníci ambasády začali vydávat několik stovek až tisíc rakouských víz denně. První týden po srpnové invazi bylo v průměru uděleno na 1500 víz denně.²⁶⁸

25. srpna 1968 ovšem vznikly ve Vídni obavy na základě nepodložených informací, že v Praze bylo okupačními jednotkami zabaveno 10 000 československých blanko-pasů, které by mohly být zneužity. Rakouské ministerstvo vnitra proto vydalo znovu nařízení další víza nevydávat, načež zaslal velvyslanec Kirchschräger ve stejný den telegram, v němž ministerstvu odpověděl: „*Přiznám, že nemohu toto nařízení následovat, aniž bych se nedostal do těžkých výčitek svědomí.*“²⁶⁹ V odpovědi zároveň prosil o přezkoumání důkazů, které vedly k vydání nařízení, a poukazyval na humanitární povinnost, kterou má Rakousko v této chvíli vůči Čechům a Slovákům prchajícím ze země. Nařízení ministerstva bylo za několik dní staženo a bylo to právě zásluhou rakouského velvyslance a pozdějšího prezidenta Rakouské republiky, že tisíce československých občanů mohly legálně – poté co obdržely všechny další nezbytné dokumenty včetně výjezdní doložky – odejít za hranice okupované vlasti. Ambasáda vydala za třetí čtvrtletí roku 1968 přes 100 000 víz.

4. 2. 3. Pomoc uprchlíkům

I přes umírněné vystoupení oficiálních představitelů rakouského státu v reakci na vpád Sovětů a jejich spojenců do Československa, byly politické elity a rakouská veřejnost, která prostřednictvím kamer reportérů ORF pozorovala dramatické dění v ulicích českých a slovenských měst, zajedno s potřebou humanitární pomoci československým uprchlíkům. Již 22. srpna 1968 vystoupil v rakouské televizi kancléř Klaus s prohlášením, ve kterém

²⁶⁷ STERN, Silke: *Die tschechoslowakische Emigration. Österreich als Erstaufnahme- und Asylland.* In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (edd.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968.* [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1028.

²⁶⁸ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1029.

²⁶⁹ „Ich geschehe, dass ich es kaum über mich bringen würde, dieser Weisung nachzukommen, ohne in schwerste Gewissenskonflikte zu geraten.“ Tamtéž, s. 1030.

prchajícím přislíbil veškerou pomoc. Toto stanovisko tlumočil československému velvyslanci Pavlu Novotnému i ministr vnitra Waldheim a přislíbil uprchlíkům pomoc v koordinaci s rakouským ministerstvem vnitra pod vedením Franze Soronicse.²⁷⁰ Do akce na pomoc Čechům a Slovákům se zapojila celá rakouská společnost. Již kontroly cestovních dokladů na hranicích měly probíhat „velkoryse“, jak uvádí vyhláška rakouského ministerstva vnitra z 23. srpna 1968. Situace na hranicích byla podle hlášení policie klidná a jen výjimečně bylo československým občanům zabráněno ve vstupu na rakouské území.²⁷¹ Také sovětské okupační jednotky nechávaly československé uprchlíky odcházet ve shodě s Brežněvovým prohlášením z 18. srpna 1968, že odcházejí pouze kontrarevolucionáři, kteří politicky zbloudili, a těm má být dána možnost utéct. Navíc dodal: „*Koneckonců naše jednotky nejdou proti poctivým lidem, proti Čechům a Slovákům.*“²⁷²

Také českoslovenští turisté,²⁷³ kteří se v den invaze nacházeli v zahraničí, ať již Jugoslávii, Bulharsku, Rumunsku, pro které jedinou možností návratu do Československa byla cesta přes Rakousko, se setkali na hranicích se vstřícným přijetím. Podle nařízení rakouského ministerstva vnitra jim bylo udělováno přechodné povolení k pobytu a tranzitní víza. V prvních týdnech po invazi, kdy přijelo do Rakouska kolem 50 000 Čechů a Slováků, bylo jen na samotném hraničním přechodu Spielfeld ve Štýrsku vydáno 22 500 tranzitních víz.²⁷⁴ V celém Rakousku se v těchto prvních dvou týdnech po vpádu vojsk Varšavské smlouvy nacházelo neuvěřitelných 162 000 československých občanů, jak uvádí historička Jana Stárková s odkazem na údaje zveřejněné ve *Statistické příručce Rakouské republiky*.²⁷⁵ V zemi vznikla řada nouzových ubytovacích zařízení a přijímacích středisek pro uprchlíky, a to ve Štýrsku, a v Horním a Dolním Rakousku.²⁷⁶ Těm, co překročili hranici, byli nápomocní jak pracovníci rakouského Červeného kříže, tak i řada běžných občanů, kteří poskytovali vedle cenných rad často i přístřeší a stravu. Většina Čechů a Slováků přicházejících z Jugoslávie pokračovala po krátkém odpočinku dále do Vídně, kde se rozhodovali, co dál.

²⁷⁰ POLÁČKOVÁ, Zuzana: *Za oponou slovensko-rakúskych vzťahov v 20. storočí*. Bratislava 2013, s. 139.

²⁷¹ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1031.

²⁷² „Schliesslich gehen unsere Truppen nicht gegen ehrliche Leute vor, gegen Tschechen und Slowaken.“ Tamtéž, s. 1026.

²⁷³ Označení českoslovenští turisté je převzato z rakouských archivních pramenů, které pro skupinu Čechů a Slováků vracějících se z dovolené přes Rakousko používaly termín „die tschechoslowakische Touristen“.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 1032. Tento počet vydaných tranzitních víz je pro období od 21. srpna do 2. září 1968.

²⁷⁵ STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: BASLER, H. – BRANDEIS, M. – KROUPA, J. – STAREK, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 302.

²⁷⁶ Ve Štýrsku se nacházely přijímací a ubytovací střediska jmenovitě ve Štýrském Hradci, Murecku, Radkersburgu, Bruck an der Mur, Kapfen-Hafendorf, Mürzzuschlagu; v Horním Rakousku ve městech Freistadt a Linz; v Dolním Rakousku potom ve Gmündu, Poysdorfu a Klein-Haugsdorfu, ke kterým přibýly střediska v průběhu času ještě ve Gänserdorfu, Marcheggu, Zistersdorfu, Hainburgu, Schwechatu a Hollabrunnu. Viz STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1032–1035.

Bylo to právě rakouské hlavní město, které neslo největší tíhu uprchlické vlny. Podle hlášení vedoucí úřadu správního orgánu vídeňské městské rady Marie Jacobi se zde uskutečnilo až 90% všech „přenocování“ československých občanů v Rakousku.²⁷⁷ Představitelé města brzy po invazi obdrželi zprávy informující v souvislosti s děním na rakouských hranicích, že do Vídně míří tisíce československých občanů. Město muselo jednat a s nastalou výzvou se – i podle vyjádření pamětníků – vypořádalo velmi dobře.

4. 2. 4. Situace ve Vídni

Velkou zásluhu na relativně hladkém zvládnutí náporu nese vídeňský starosta Bruno Marek, kterému se podařilo na základě existujícího krizového plánu přivést k jednomu stolu nejrůznější organizace a zmobilizovat „všechny síly k pomoci uprchlíkům“. Vídeňská městská rada ve spolupráci s katolickými organizacemi, které založily *Komisi na péči o české a slovenské turisty a uprchlíky*, dále s rakouským Červeným křížem, Charitou a Vídeňskými veřejnými kuchyněmi (WÖK)²⁷⁸ vzala péči o nově příchozí do svých rukou. Uprchlický tábor Traiskirchen blízko Vídně byl brzy plně obsazen a tak nouzové ubytování vznikalo po celém městě. Například stanový tábor pro příjíždějící československé turisty vznikl blízko Dunaje, jiný „Campingplatz“ s kapacitou 1 500 míst poskytnutý uprchlíkům se nacházel nedaleko centra. Rakouský odborový svaz a další organizace poskytly několik ubytoven s celkovým počtem 541 lůžek. V ubytovací zařízení se změnilo i městské haly a tělocvičny, jako například WIG hala²⁷⁹ s kapacitou 700 míst nebo Městská hala (její sál B) s kapacitou 800 lůžek.

Největší nouzové ubytovací středisko vzniklo v bývalých kasárnách rakouské armády nesoucí název Wiener Arsenal, které sloužilo jako přístřeší až pro 2 200 Čechů a Slováků. V důvěrné zprávě předsedovi *Centrálního židovského fondu na podporu a rehabilitaci Židů*²⁸⁰ sídlícímu v Londýně, jehož zaměstnanci mapovali situaci československých uprchlíků ve

²⁷⁷ Statistickou jednotkou zachycující pohyb Čechů a Slováků v zemi byly tzv: „Übernachtungen“, neboli přenocování uprchlíků a turistů z Československa v zemi. Přenocování bylo spojeno se základní péčí poskytovanou nejčastěji pracovníky Červeného kříže. Například vídeňský Červený kříž zaznamenal od 21. srpna do 15. září 1968 přes 61 000 přenocování v uprchlických táborech, které spravoval. STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1033.

²⁷⁸ WÖK je zkratka Wiener öffentlichen Küchen.

²⁷⁹ Jednalo se o prostory využívané během Mezinárodního zahradnického veletrhu tzv.: Wiener Internationale Gartenschau.

²⁸⁰ Pracovníci fondu měli za úkol péči o československé uprchlíky židovského původu, který podle jejich zprávy z 10. září 1968 bylo 1 500. Viz *The emigration from Czechoslovakia*. Dokument 184. In: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1321.

Vídni, stojí: „Zde [v Arsenalu, pozn. autora] *doslova stovky uprchlíků spí ve velkých halách s lůžky spojenými k sobě. Venku na nádvoří parkuje množství aut patřících uprchlíkům. Procházel jsem střediskem během dne. Těžké je si představit, jaká situace tam musí panovat v noci.*“²⁸¹ Navzdory tomuto kritickému popisu nebyla situace v Arsenalu tak špatná. O příchodí se starali pracovníci rakouského Červeného kříže, z nichž většinu tvořili dobrovolníci, kteří se rozhodli osobně zapojit do pomoci uprchlíkům. Celkově pracovalo na směny ve dne v noci v táboře – vedle 10 pomocníků a pomocnic švýcarského Červeného kříže – 280 dobrovolníků, kteří během několika dnů poskytli péči v 12 000 případech.²⁸² Takto na pobyt v Arsenalu vzpomínala po letech Dana Linhartová, která využila s manželem platných dokumentů k zájezdu do Bulharska, a přes jugoslávskou hranici se dostali na vytoužený Západ.

„A jak byla tenkrát propaganda v Československu, jak je to velice špinavý, tak to bylo naopak velice čistý. To provozoval Červený kříž, možná že i Švýcarský, nevím. Ale samozřejmě sály byly veliký. Tam bylo 40 lidí na sále. A taky plno fízlů. Pár dní jsme tam zůstali, ale ty český pasy jsme měli pořád u sebe. Tenkrát byla vysoká konjunktura a lidi byli žádání.“²⁸³

Červený kříž spravoval dohromady 11 nouzových ubytovacích táborů po celém městě, přičemž v každém pracovalo okolo 30 pracovníků, kteří se starali o jejich provoz. Jídlo pro uprchlíky zajišťovala spolu s Charitou a různými dobrovolníky i organizace WÖK, která denně vydala na 5 000 porcí jídla. I ve vyprávěních narátorů převažovaly pozitivní vzpomínky na velmi vstřícné zacházení ze strany rakouských vládních i neziskových organizací. Takto situaci uprchlíků ve městě popsal Jaroslav Zrůst, který přijel spolu s přítelkyní vlakem do Vídně 26. srpna 1968. Zde se jim po krátkém pobytu na zimním stadionu přeměněném v nouzový tábor podařilo získat víza do Švýcarska. Na dobu strávenou v rakouském hlavním městě vzpomínal:

²⁸¹ „Here literally hundreds of refugees sleep in large rooms with their camp beds adjoining. Outside in the courtyard are a number of cars belonging to these refugees. I went through the camp in the daytime. One can hardly imagine what the situation must be at night.“ Tamtéž, s. 1321. Židovské organizace jako HIAS nebo JOINT měly velký zájem na emigraci Židů do Izraele nebo alespoň na Západ a poskytovaly těm, kteří se přihlásili, nadstandardní podmínky k bezproblémovému odchodu. Finanční podpora na uprchlíka byla 2000 – 5000 šilinků. Srovnej: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB*, s. 48–49.

²⁸² STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1035.

²⁸³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

„Ve Vídni jsme bydleli na zimním stadionu. Všichni běhali po velvyslanectvích. Byly zprávy, jak je to s JAR, s Kanadou, s Austrálií, kde říkali, že se musí čekat tři až šest měsíců a tak dále. Pak se taky rozkřiklo, že blízko Vídně je nějaký lágr, který není moc příjemný, ten Traiskirchen. A to jsem potkal jednoho známého, který říkal, že Švýcaři berou hned. Švýcarsko tenkrát vzalo 10 000 lidí, aby odlehčilo Rakušanům. Brzo na to jsme jeli nočním vlakem do Švýcarska. Mimochodem musím říct, že se o nás Rakušané výborně starali. Na tom stadionu jsme dostávali jídlo, a když tam byly rodiny s miminky, tak jim tam nosili kojeneckou stravu a všechno. To bylo perfektní.“²⁸⁴

Obecně vyprávění narátorů, kteří odcházeli během prvních dvou týdnů sovětské okupace, vyzdvihovalo obrovské nasazení rakouské společnosti, solidaritu jejich občanů s uprchlíky, jejichž zemi postihl tragický osud. V kontrastu s děním v Československu, kde byli reformní komunisté stále více zbavováni moci, a kde se šířila mezi lidmi pesimistická nálada, našli českoslovenští uprchlíci u jižních sousedů jak azyl, tak i pochopení. Obojí bylo nesmírně důležité jako tzv. *pull factors*, které je nejen přesvědčily v zemi zůstat, ale příznivě ovlivnily i integrační proces. Rakouská pomoc v počátcích nového života je i po letech ve vzpomínkách pamětníků stále živá a velmi oceňovaná. Ostatně nebýt rakouské „tradice humanitární pomoci“, kdy v počátku veškerá tíha uprchlické krize dopadala na bedra rakouského státu, mohla se situace pro nově příchozí vyvíjet úplně jinak. Náklady na péči o nově příchozí se totiž během jednoho měsíce vyšplhaly na 4, 7 milionů rakouských šilinků, jak stálo ve zprávě vídeňské městské rady 27. září 1968. Rakousko ale nezůstalo v průběhu krize osamoceno.

4. 2. 5. Pomoc UNHCR

Již 10. září 1968 vyzval rakouský ministr vnitra Franz Soronics na jednání vlády, kde bilancoval situaci uprchlíků v zemi, aby Rakousko naléhavě apelovalo na Úřad vysokého komisaře OSN pro uprchlíky, stejně jako na Mezivládní výbor pro evropskou migraci (ICEM), o finanční pomoc a co nejrychlejší přepravu uprchlíků do tzv. třetích zemí. Organizace spojených národů v krátkém čase rozhodla o zřízení zvláštního fondu v rámci projektu 68/ES/Aus. 1 a poskytla Uprchlickému fondu Spojených národů ve Vídni částku 50 000 dolarů, která měla jít bezodkladně na péči o uprchlíky. Tato částka byla průběžně navyšována.

²⁸⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrústem, Mellingen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

Stejně jako v případě maďarské uprchlické vlny, i nyní se rakouské úřady ve spolupráci s UNHCR a ICEM snažily ty, kteří se rozhodli pro trvalý odchod ze země, co nejrychleji přepravit z Rakouska do vybraných hostitelských zemí. Do akce se zapojily vlády demokratických států – Švýcarska, Spolkové republiky Německo, Francie, Spojeného království, Kanady, Belgie, Švédska, USA, Austrálie či JAR. V době ekonomické konjunktury byl na Západě velký zájem o kvalifikovanou pracovní sílu, a tak do rakouských uprchlických táborů směřovali nejen zástupci vlád, ale i přímo zástupci firem. Jak uvádí Silke Stern v jejím článku, bylo rakouské ministerstvo vnitra „zaplaveno žádostmi vlastních i zahraničních firem o zprostředkování pracovní síly.“²⁸⁵ Podle statistik Státní bezpečnosti se zdržoval největší počet posrpnových uprchlíků ve Švýcarsku (13 000 osob), následně v Kanadě (12 000), v Rakousku (10 000), ve Spolkové republice Německo (9 000), v Izraeli (3 500), v Austrálii (3 100), v Jihoafrické republice a ve Švédsku (po 2 500 osobách), v Itálii a USA (2 000). Podle předběžných odhadů analytického odboru II. správy FS ZS z 26. května 1970 se k tomuto dni zdržovalo v zahraničí 67 873 československých občanů, z čehož 11 853 pocházelo ze Slovenska.²⁸⁶

Nicméně jak dodává doktorka Bumová, v této statistice nejsou zachyceni lidé, kteří vycestovali do Jugoslávie či Bulharska, protože se u nich neuplatňoval systém tzv. *hraničních průvodků*,²⁸⁷ které od listopadu 1968 usnadňovaly centrální evidenci pohybu osob. Navíc se seznamy osob pobývajících v zahraničí neustále měnily, protože řada občanů se stále snažila o legalizaci svého pobytu v cizině a část z nich se vrátila zpátky do Československa.²⁸⁸ Proto se i v současných odborných publikacích uvádějí pouze přibližné údaje o počtu posrpnových uprchlíků, přičemž čísla se značně rozcházejí. Milan Kučera například uvádí, že „[...] v letech 1968–1969 údajně z Československa odešlo dalších 245 tisíc lidí, opět ze tří čtvrtin obyvatelů České republiky – tedy kolem 180 tisíc lidí.“²⁸⁹ Oproti tomu zpráva UNHCR o situaci československých uprchlíků z 23. 7. 1969 hovoří celkově o 23 727, kteří odcestovali

²⁸⁵ „[...] eine Flut von Schreiben diverser Firmen aus dem In- und Ausland ein, die um Vermittlung tschechoslowakischer Arbeitskräfte baten.“ Tamtéž, s. 1038.

²⁸⁶ BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB*, s. 42. FS ZS znamená zkratku Federální správy zpravodajských služeb Federálního ministerstva vnitra ČSSR.

²⁸⁷ Tzv. hraniční průvodky byly zvláštní listky, do kterých musel cestující vyplnit osobní údaje, navštěvované státy i předpokládanou dobu pobytu v zahraničí. Tyto průvodky pak byly odevzdávány při odjezdu a při návratu ze země pasové kontrole a umožňovaly snadnější evidenci osob. Průvodky byly zavedeny na základě usnesení ministerstva vnitra a zahraničí 12. listopadu 1968 (č. 147/1968 Sb.) Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 8.

²⁸⁸ BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB*, s. 42.

²⁸⁹ KUČERA, Milan: *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*. In: FIALOVÁ, L. – HORSKÁ, P. – KUČERA, M. – MAUR, E. – MUSIL, J. – STLOUKAL, M.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 352.

do vybraných zemí²⁹⁰. Osobně bych se spíše přikláněl k údajům uvedeným Vladimírem Kusinem, který odhadoval počty uprchlíků celkově na 100 000. V tomto čísle je nicméně zahrnuto i na 31 000 etnických Němců, kteří měli povolení v letech 1968 až 1970 zemi opustit.²⁹¹ O problémech československých úřadů s evidencí obyvatel, kteří odešli do zahraničí v souvislosti se srpnovou invazí, svědčí i anekdota, kterou při nahrávání rozhovoru vyprávěl Václav Günter, člen Sokolské župě švýcarské. Ten si šel zažádat po svém návratu do Prahy po pádu železné opony o trvalý pobyt, ovšem nejprve musel na policii doložit místo svého posledního bydliště.

„Na policejní stanici se mě zeptali, kdy jsem tam byl naposledy a já jsem jim odpověděl, že před 20 lety. Ona na to: „Aha!“ Šáhla až do spodního šuplíku, tam hledala a vytáhla moji kartu a prohlásila: „Vy už jste 20 let mrtvej.“²⁹²

4. 2. 6. Vyčkávání

Budoucnost řady československých občanů, kteří se v prvních týdnech ocitli v Rakousku, byla nejasná, stejně jako situace v jejich vlasti. Většina autorů²⁹³ zabývajících se posrpnovým exilem se zmiňuje o fenoménu „počkáme a uvidíme“, který byl typický pro podstatnou skupinu nově příchozích – jak pro turisty pobývajících osudný den na dovolené, tak i ty, kteří na platné cestovní doklady vycestovali bezprostředně po vpádu vojsk Varšavské smlouvy. Tito všichni s napětím sledovali zprávy o unesených československých politicích, protestech a demonstracích po celé zemi. Viděli, jak se československá delegace vrací z Moskvy, slyšeli Dubčekův přerývaný rozhlasový projev, ve kterém se snažil veřejnost přesvědčit o pokračování reform. Hodně Čechů a Slováků vyčkávalo, jak se situace bude v zemi nadále vyvíjet, a nechtěli si zavřít dveře pro případný návrat. Zároveň podle existujících studií neměli dostatek informací o azylovém procesu a často se také báli o politický azyl požádat ze strachu před československými státními orgány po jejich případném návratu zpět domů.²⁹⁴ Tyto jevy

²⁹⁰ Do poloviny července odešlo 8008 československých občanů do Kanady, 3139 do Austrálie, 1520 do Jižní Afriky, 1926 do USA a 634 do dalších zemí (Skandinávie, Německo). Do Švýcarska bylo vydáno do zmíněné doby 8500 víz. Viz STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1039.

²⁹¹ KUSIN, V. Vladimír: *From Dubcek to Charter 77. A study of 'normalization' in Czechoslovakia 1968 – 1978*, Edinburgh 1978, s. 173. Podle Jana Rychlíka bylo povoleno vystěhování 78 909 občanům německé národnosti v letech 1952–1974, z čehož se jich celkem 64 000 vystěhovalo do NSR. Viz: RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 12.

²⁹² Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župě švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

²⁹³ Například: KUSIN, V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 173; STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1039.

²⁹⁴ URBANEK, Margita: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*. Biographische Brüche und

se podepsaly na skutečnosti, že do konce září 1968 požádalo o politický azyl v Rakousku jen 1 500 československých občanů. Přitom podle nařízení rakouského ministerstva vnitra měla cizinecká policie při udílení azylu v jejich případech postupovat benevolentně a status uprchlíka podle Ženevské konvence z roku 1951 *neudělit* jen na základě řádně „podloženého uvážení“, což v praxi znamenalo, že azyl získali téměř všichni žadatelé. Rakouské ministerstvo vnitra ponechalo tento stav do konce října 1968, aby se „českoslovenští státní příslušníci, kteří se zdržovali v zemi, konečně rozhodli, zda se vrátí zpět do vlasti nebo zda chtějí zůstat v Rakousku.“²⁹⁵ V reakci na toto ultimátum stoupl počet žádostí o politický azyl v Rakousku do začátku roku 1969 na 8 000. V souvislosti s tímto vývojem bylo rozhodnuto uvolnit z Uprchlíckého fondu OSN pro péči o uprchlíky 500 000 šilinků. I přesto zůstala situace po finanční stránce i nadále napjatá a prostředky na ubytování uprchlíků musely být čerpány z rozpočtu rakouského ministerstva vnitra.

4. 2. 7. Druhá vlna

Otázkami spojenými se vztahem k posrpnovým uprchlíkům se zabývala i československá federální vláda. V květnu 1969 se pokusili českoslovenští představitelé přesvědčit občany, kteří se zdržovali stále v zahraničí k návratu do země, kde již mezitím k moci nastoupilo konzervativní křídlo KSČ v čele s Gustávem Husákem. 27. května 1969 byla prezidentem republiky Ludvíkem Svobodou vyhlášena amnestie (59/1969 Sb.), která zaručovala beztrestnost československým občanům, kteří se dobrovolně vrátí do vlasti do tří měsíců od jejího vyhlášení. Tato amnestie se vztahovala výhradně na osoby, které se dopustily trestného činu nedovoleného opuštění republiky. Amnestie ovšem zdaleka nesplnila očekávání pražského režimu, neboť se z odhadovaných 70 000 občanů pobývajících v zahraničí vrátilo pouze 565 osob.²⁹⁶ Docházelo ovšem k pravému opaku, počet lidí utíkajících před československým normalizačním vedením se nepřestával zvyšovat až do uzavření státní hranice 9. října 1969.

Po odvolání Alexandra Dubčeka z pozice prvního tajemníka KSČ 17. dubna 1969 bylo zřejmé, že Pražské jaro a s ním spojená liberalizace režimu se stala minulostí. Lidé, kteří dlouhou dobu doufali v pokračování započatého procesu, poznali, že s reformami je konec a

Neuanfänge. Dissertation, Wien 2009, s. 178.

²⁹⁵ „[...] sich in die Österreich befindlichen csl. Staatsangehörigen nunmehr endgültig zu entscheiden [...], ob sie in ihre Heimat zurückkehren oder aber in Bundesgebiet verblieben wollen.“ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1037.

²⁹⁶ Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 8.

rozhodli se k trvalému opuštění vlasti. Jak stojí ve zprávě z archivu UNHCR, počet přijíždějících československých občanů do Rakouska se zvýšil na 3 000 až 3 500 denně.²⁹⁷ V dubnu, kdy došlo k Dubčekovu sesazení, se počet žádostí o politický azyl v porovnání s dubnem 1968 zečtyřnásobil. Přitom ubytovací kapacita v uprchlických táborech již byla naplněna, což vedlo k znovuotevření tábora Arsenalu, který byl zavřen od února 1969, stejně jako k otevření nových uprchlických středisek v Bad Kreuzenu, Thalham a rovněž k pronájmu pokojů v pohostinstvích v okolí přeplněných táborů. Tato druhá uprchlická vlna z Československa kulminovala v létě 1969, kdy další tisíce občanů opustily republiku, ve které již nadále nespárovali budoucnost pro sebe, ani své děti.

4. 3. Švýcarsko

4. 3. 1. Reakce švýcarské politické reprezentace

Nebývalá situace nastala ve Švýcarsku, které s optimismem sledovalo změny v Československu způsobené Pražským jarem. Vpád vojsk Varšavské smlouvy a násilné ukončení reformního procesu vyvolalo celonárodní vlnu vyjadřující podporu a solidaritu s okupovanou zemí. V tomto duchu promluvil hned 21. srpna 1968 v rozhlasovém vysílání švýcarský ministerský předseda Hans Conzett. V působivém rozhovoru, ve kterém podle rakouského velvyslance v Bernu Bielky „neskrýval své pohnutí“, vyjádřil své obavy z následujícího vývoje a zároveň sympatie s československým lidem.²⁹⁸ Na situaci v Československu narážela i tisková zpráva ze zasedání Spolkové rady.²⁹⁹ Vzhledem k nepřehledné situaci v prvních hodinách po invazi se z počátku švýcarští politici vyhýbali příliš ostrým prohlášením na stranu Sovětského svazu a jeho spojenců. První demonstrace uskutečněná v Bernu hned v den invaze byla brzy po zahájení rozpuštěna policií. Větší protestní shromáždění svolané studentskými organizacemi, na kterém vystoupili i zástupci české menšiny, se konalo ten den v Curychu za účasti cca. 10 000 lidí.³⁰⁰

Situace se výrazně změnila hned druhý den, kdy sovětský postup proti Československu ostře odsoudili všichni čelní představitelé politických stran, včetně členů

²⁹⁷ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1038.

²⁹⁸ Jedná se o zprávy rakouského velvyslance ve Švýcarsku z 21. srpna 1968 uložené v Rakouském státním archívu (ÖStA, AdR, II Pol, GZ 131846, Karton 1354). Viz: GRAF, Maximilian: *Internationale Reaktion auf die Intervention der Warschauer-Pakt-Staaten in der ČSSR 1968*. Diplomarbeit. Wien 2008, s. 133.

²⁹⁹ Spolková rada (německy Bundesrat) označuje ve Švýcarsku spolkovou vládu složenou 7 spolkových radních.

³⁰⁰ SKOUPÝ, Arnošt: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006, s. 23–36.

komunistické Švýcarské strany práce, a na večerní hodiny svolali protestní shromáždění. Ty se uskutečnily ve všech velkých městech napříč celou zemí. Do Bernu se podle švýcarských pramenů vrátil také československý velvyslanec Pavel Winkler, kterého zastihla invaze na léčení ve Františkových Lázních. Přes hranice se podle svých slov dostal „bez těžkostí“, i když u kontroly jeho dokladů byli i sovětsí vojáci. V Bernu se ihned sešel se spolkovým prezidentem a informoval jej o situaci v zemi a o sovětském postupu porušující mezinárodní právo.³⁰¹ Vyvrátil zároveň tvrzení sovětského chargé d'affaires Michajlova o probíhající kontrarevoluci a o příjezdu vojsk Varšavské smlouvy na základě pozvání československého vedení.

V Bernu se demonstrace a pochodu k Sovětské ambasádě zúčastnilo na 15 000 občanů a část demonstrantů se následně před ambasádou střetla s policií, jak uvedl švýcarský deník *Neue Zürcher Zeitung*.³⁰² Shromáždění a manifestace na podporu Československa se konaly i v následujících dnech ve všech kantonech. Obrovské vlny solidarity vyvolané vpádem vojsk Varšavské smlouvy do Československa si všiml i rakouský *Die Presse*, který hned na titulní straně uvedl článek „*Vlna sympatií ve Švýcarsku*“ popisující velký zájem švýcarské společnosti o dění v okupované zemi.³⁰³

Invazi velmi ostře odsoudila i švýcarská média jako výše zmíněný *Neue Zürcher Zeitung* nebo švýcarská SFR.³⁰⁴ 23. srpna 1968 vydala Zahraniční komise Spolkové rady³⁰⁵ po mimořádném zasedání veřejné oznámení, ve kterém vedle odsouzení invaze rovněž požadovala okamžité a úplné stažení okupačních vojsk, osvobození zadržovaných československých politiků a obnovení suverenity země.³⁰⁶ V protokolu ze zasedání stojí rovněž uvedeno, že spolkový prezident Willy Spühler již tehdy v paralele k maďarským událostem upozorňoval na možný příliv uprchlíků z Československa. Rovněž členům Zahraniční komise oznámil, že československým turistům, kteří se již ve Švýcarsku nacházeli, bylo policií uděleno přechodné povolení k pobytu a ponechána doba na rozmyšlenou, či se vrátit zpět nebo požádat ve Švýcarsku o azyl.³⁰⁷

³⁰¹ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2001E, Politische Bewegungen und Zustände. U.a. Einmarsch der Warschau-Pakt-Staaten (1968–1970), in. č. B.73.0; Zusammenfassung der Unterhaltung zwischen Herrn Bundespräsident Spühler und Herrn Botschafter Pavel Winkler, am 22. August 1968, 18.00, s. 1.

³⁰² *Zusammenstöße mit der Polizei vor der Sowjetbotschaft in Bern*. In: *Neue Zürcher Zeitung* 24. srpna 1968, s. 35.

³⁰³ *Sympathiewelle in der Schweiz*. In: *Die Presse*, 26. srpna 1968, s. 1.

³⁰⁴ Zkratka Schweizer Radio und Fernsehen.

³⁰⁵ Německy: Die Außenpolitische Kommission der Eidgenössischen Räte.

³⁰⁶ GRAF, M.: *Internationale Reaktion*, s. 134.

³⁰⁷ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E1050.12. Protokolle und Kommissionsakten (1967–1968), sg. p.B.73.Tch.0.(2), Nationalrätliche Kommission für auswärtige Angelegenheiten, Ständerätliche Kommission für auswärtige Angelegenheiten: Protokoll der ausserordentlichen, den Vorgängen in der Tschechoslowakei

O čtyři dny později, 27. srpna 1968, prohlásil Spühler, že sovětský postup, který vyvolal spontánní a výjimečně ostrou reakci švýcarské veřejnosti, znamená závazek i pro spolkovou vládu a měl by vést k přehodnocení zahraniční politiky země. Zmínil, že nedávno podepsaná mezinárodní Smlouva o nešíření jaderných zbraní³⁰⁸ dostala vážné trhliny, čímž byla ohrožena bezpečnost nejen v Evropě, ale i ve světě. Sám spolkový prezident se odmítl zúčastnit zahajovacího dne Konference zemí bez jaderných zbraní konající se počátkem září v Ženevě.³⁰⁹ Místo toho se sešel v Lohn s československým ministrem zahraničí Jiřím Hájkem, který v té době pobýval ve Švýcarsku. Při společném obědě, za přítomnosti československého i švýcarských velvyslanců, popsal Hájek situaci Alexandra Dubčeka usilujícího o zachování reformy jako velmi složitou a vyjádřil názor, že se musí Československo – i přes nabyté kontakty – nyní vyhnout bližší spolupráci se Západem. Vyslovil naději, že Rusové pochopí, že reformy neměly zemi vyvést ze socialistického tábora. Poděkoval zároveň švýcarské vládě, parlamentu i občanům za vyjadřovanou přízeň.³¹⁰

Z archivních pramenů je patrné, že účast s okupovanou zemí vyjadřovali nejen občané, ale i špičky švýcarské politické scény. Švýcarsko na popud svých představitelů podniklo několik kroků vyjadřujících odpor k Sovětskému postupu. Ze švýcarské strany byly pozastaveny obchodní transakce s východoevropskými státy účastnících se invaze a zastaveny kulturní aktivity se Sovětským svazem. Naopak československým turistům nacházejícím se v zemi měla být poskytnuta pomoc hrazená švýcarským rozpočtem a také švýcarská politická reprezentace se rozhodla slovy spolkového prezidenta Spühlera: „*vyslechnout vůli švýcarského lidu a poskytnout azyl a pohostinství*“³¹¹ československým občanům prchajícím ze země.

gewidmeten Sitzung vom 23.8.1968 in Bern, s. 27.

³⁰⁸ Smlouva anglicky nazvaná *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons* byla podepsána 1. července 1968 a v platnost měla vstoupit v roce 1970.

³⁰⁹ GRAF, M.: *Internationale Reaktion*, s. 134. Konference států bez jaderných zbraní (německy Der Konferenz der nichtnuklearen Staaten) se konala koncem srpna a začátkem září 1968 v Ženevě a vystoupil na ni mj. tehdejší německý ministr zahraničí a pozdější kancléř Willy Brandt.

³¹⁰ V dokumentu je uvedeno, že na závěr Jiří Hájek požádal, aby se skutečně schůzka nedostala na veřejnost, protože by mu mohla v tehdejší situaci způsobit potíže. Sám prý nevěděl, co jej očekává. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2806 Dossiers concernant les pays - Tchécoslovaquie (1961–1970), in. č. 17-93, *Zusammentreffen des Bundespräsidenten mit dem Aussenminister der Tschechoslowakei Jiri Hajek am 5. 9. 1968 anlässlich eines Mittagessens im Lohn*. Jiří Hájek byl nucen již 19. 9. 1968 odstoupit a stal se tak prvním členem vlády, který byl postížen nadcházejícími čistkami. Již v prosinci 1968 obdržel výpověď z ministerstva zahraničí a následující rok byl zbaven členství v ÚV KSČ. V roce 1970 byl vyloučen ze strany úplně.

³¹¹ „[...] in Übereinstimmung mit dem spontanen Willen des Schweizervolkes [...] eine weitherzige Gastfreundschaft zu gewähren.“ In: ³¹¹ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1038.

4. 3. 2. Přijímání československých uprchlíků

Spolková rada rozhodla 30. srpna 1968 „*umožnit příjezd všem Čechům a Slovákům bez bližšího prověřování*“.³¹² Stalo se tak teprve podruhé v moderní historii Švýcarska, kdy se pro občany určitého státu otevřely hranice této alpské země. Opakovala se tak situace, která vznikla po porážce Maďarského povstání 12 let před událostmi v Československu. Po zkušenostech s maďarskou uprchlickou vlnou nastavily švýcarské úřady takové podmínky, aby se mohli Češi a Slováci co nejrychleji začlenit do majoritní společnosti. Všem československým občanům, kteří se v době invaze ocitli ve Švýcarsku, a kterých bylo podle archivních pramenů kolem 1 000, poskytly úřady dočasné povolení k pobytu bez ohledu, zda v budoucnu hodlali požádat o politický azyl či nikoliv.³¹³ Těm, co se rozhodli ve Švýcarsku zůstat, byli k dispozici nejen pracovníci švýcarského Červeného kříže, ale i různé pomocné organizace a sociální úřady v daných kantonech. Cílem přitom bylo uprchlíky co nejdříve zaměstnat a usnadnit tím jejich začlenění.

Po zveřejnění usnesení Spolkové rady o poskytnutí azylu československým uprchlíkům, a v návaznosti na zprávy o jejich velkém zájmu o švýcarská víza, byl do Vídně vyslán sekční šéf policejního departmentu Hans Mumenthaler, aby na místě zjistil skutečnou situaci. Ten potvrdil po svém návratu do Bernu 4. září 1968, že počet podaných žádostí o víza na švýcarském velvyslanectví stoupl „enormně“, z přibližně jednoho sta před uveřejněním prohlášení až na 700 žádostí denně během konce týdne. Na švýcarském velvyslanectví ve Vídni pracovalo na jejich vydávání nepřetržitě šest lidí.³¹⁴ Obdobná situace panovala na švýcarském velvyslanectví v Praze. Víza se udělovala bez bližšího přezkoumávání, což potvrdila během našeho rozhovoru i Iva Gikalov, která opustila s manželem a tříletou dcerou autem Československo. Společně směřovali na kanadskou ambasádu, kde požádali o udělení kanadských víz.

„Pak už jsme měli papíry do Kanady a najednou jsme šli po ulici a tam byl shluk lidí. Slyšeli jsme češtinu, tak jsme se ptali, o co jde. Oni říkali, že tady Švýcaři začali udělovat víza. Ono chvíli trvalo, než Švýcaři otevřeli hranice, to nebylo hned. Řekli jsme si, kdo ví,

³¹² „[...] allen Tschechen und Slowaken [...] die inreise ohne nähere Prüfung ze gestatten.“ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 394.

³¹³ Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

³¹⁴ KOUŘIL, Miloš: *Pomoc Švýcarska československým uprchlíkům v roce 1968*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006, s. 37–41.

jestli se někdy ještě dostaneme do Evropy, tak si udělejme výlet do Švýcarska a odtud poletíme do Kanady. Dostali jsme se na řadu a ptali se nás, co chceme dělat ve Švýcarsku? A manžel povídá: „Turistiku.“ Oni se na něho podívali jak na blázna [úsměv] a dali mu do pasu velké razítko s nápisem „utečenec“ a šli jsme.“³¹⁵

I přes všechny vyřízené dokumenty a sehnané letenky do Kanady, se manželé Gikalovi rozhodli po vzájemné dohodě zůstat v Evropě a zvolili život ve Švýcarsku. Rozhodující pro ně byla nejen geografická blízkost bývalé vlasti, ale i velmi vstřícný přístup švýcarských úřadů, které zajistily manželům po příjezdu nejen ubytování, ale i zaměstnání. Obdobným způsobem bylo postaráno o další československé uprchlíky, kterých přišlo do země od srpna 1968 do konce roku 1970 podle statistik 11 973.³¹⁶

Přijímání Čechů a Slováků začalo v rakouských uprchlických táborech a v koordinaci s rakouskými úřady a UNHCR. V té době začal rakouský Červený kříž po jednání s vládou přepravovat československé uprchlíky, kteří získali víza do Švýcarska, na společné hranice vlakem a denně – kromě víkendů – bylo do země dopraveno na 300 Čechů a Slováků. Tuto dopravu financovala rakouská vláda. Zároveň i ti, kteří do Švýcarska přicestovali vlastním autem, měli nárok na finanční pomoc. Uprchlíci z Československa byli soustředěni ve vstupních táborech zřízených a spravovaných švýcarským Červeným křížem v Buchsu a v St. Margrethen v kantonu St. Gallen. Od 6. září 1968 přijíždělo do táborů denně na 300 osob, které zde ovšem trávily pouze omezenou dobu a byly co v nejkratším možném čase přesouvány dále do vnitrozemí. Ve zprávě šéfa policejního departmentu Hanse Mumenthalera adresované spolkovému prezidentovi Spühlerovi stojí, že od 1. do 16. září 1968 přicestovalo do zmíněných táborů přes 4 200 „Čechoslováků“, z nichž většina (téměř 3 000) byla přesunuta během 24–48 hodin dále do vnitrozemí.³¹⁷ Počet Čechů a Slováků nacházejících se ve Švýcarsku nepřetržitě stoupal a již koncem prvního týdne listopadu 1968 toto číslo přesáhlo 8 000. Nově příchozí byli rozmístřováni v jednotlivých švýcarských kantonech, kde jim kantonální úřady práce v koordinaci s místními firmami pomáhaly s hledáním vhodného zaměstnání.

³¹⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

³¹⁶ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibet, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

³¹⁷ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

To vše stojí ve zprávě řediteli Spolkového úřadu pro průmysl, podnikání a práci Maxi Holzerovi, jehož úřad zaměstnávání československých uprchlíků registroval.³¹⁸ V této zprávě jsou rovněž zmíněny první obtíže, se kterými se místní úřady musely vypořádávat, a mezi kterými zmiňoval šéf oddělení spolkového úřadu Pedotti především nutnost obstarat ubytování pro celé rodiny (a tedy nejen pro žadatele o práci) a slabou jazykovou vybavenost nově příchozích. Nicméně ve zprávě dodal, že dle jeho názoru tento fakt „*nepředstavuje absolutní překážku pro začlenění velkého počtu Čechů do pracovního procesu.*“³¹⁹ Nesnáze při obstarávání zaměstnání očekával jen u lékařů. Rovněž zaznamenal dle vlastních slov i „*jistou nedůvěru*“ zaměstnavatelů vůči příchozím technikům a inženýrům.³²⁰

Vedle překážek s nalezením vhodného zaměstnání pro uprchlíky se objevily i další komplikace. Ty způsobovaly švýcarským úřadům některé průmyslové podniky, které využily liberálního přístupu vlády a samy přímo ve Vídni prostřednictvím svých obchodních zástupců najímaly Čechy a Slováky do svých závodů jako snadno dostupnou pracovní sílu, což – jak poukázal ve zprávě šéf policejního departmentu Mumenthaler – „*nemělo s humanitární pomocí nic společného.*“³²¹ Péče o zahraniční pracovníky se totiž řídila jinými právními předpisy, než jaké platily pro uznané politické uprchlíky, kteří získali ve Švýcarsku azyl. Zároveň se podle policejního departmentu dalo očekávat, že v souvislosti s nařízením o pomoci uprchlíků vzroste zájem majitelů „relativně drahých nemovitostí“ tyto uprchlíky u sebe ubytovat, aby si zajistili snadný zdroj příjmů.³²²

Podle statistik z roku 1969 se usadilo nejvíce osob v kantonu Curych (2 236 osob), Bern (1 119), St. Gallen (615), Vaud (538), Basel-Stadt (537)/ Basilej-Land (300), Aargau (520) či například Ženeva (308) nebo Solothurnu (313).³²³ I přes velký počet československých uprchlíků situovaných ve velkých průmyslových centrech jakými byly Curych nebo Basilej je ze statistik patrná snaha rozložit péči o uprchlíky a s nimi spojené náklady na všechny švýcarské kantony rovnoměrně a zabránit vzniku velkých uprchlických ghett, které by následně ztěžovaly integraci nově příchozích do majoritní společnosti. Podle

³¹⁸ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7170B Tschechoslowakische Flüchtlinge (1968–1968), sg. 245.1, Notiz für Herrn Direktor Holzer, 9. September 1968. Spolkový úřad pro průmysl, podnikání a práci (německy Bundesamt für Industrie, Gewerbe und Arbeit).

³¹⁹ Tamtéž, s. 3.

³²⁰ Tamtéž.

³²¹ „Solche Aktionen haben mit Humanität nichts mehr zu tun.“ Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

³²² Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

³²³ Statistiku uvádí počet osob, které získaly v daném kantonu povolení k pobytu. Více: SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 28.

vzpomínek přímých účastníků uprchlické vlny se švýcarské orgány vynasnažily první kroky v jejich zemi co nejvíce usnadnit. Na příjezd do Švýcarska vzpomínal Jaroslav Zrůst, který se dostal na švýcarsko-rakouskou hranici v jednom z vlaků vypravených rakouským Červeným křížem:

„Přijeli jsme do Švýcarska, kde nám na hranicích všem zrentgenovali plíce. Pak jsme se dostali do nějaké školy, kde byly na tabuli napsané jména měst a počet lidí. Já jsem se tenkrát nechtěl učit německy, tak jsem tam viděl na tabuli napsáno Montreaux, tak jsme se tam přihlásili a nějaká paní nás doprovázela vlakem. My jsme byli nadšení, protože když jedete z Lausanne do Montreaux mezi těmi vinicemi a [vidíte, pozn. přepis] po straně Ženevské jezero, tak je to něco [...]. Tam jsme potom v tom Jugendherbergu čekali, co bude dál. Byly tam s námi takové chytré paní, především paní Vágnerová, která uměla hned několik jazyků, a ty nám pomáhaly a domlouvaly různé věci. Tak mi i sehnala práci a já jsem pak dělal závozníka ve vinných sklepech.“³²⁴

Na příčiny k odchodu do Švýcarska a své první kroky v nové zemi vzpomínal v rozhovoru i Peter Chour, který si spolu s manželkou zažádal na švýcarském konzulátu o udělení víz. Následovali tak příkladu jeho bratra a švagrové, kteří se již několik dní předtím rozhodli se zpátky do Čech nevrátit.

„My když jsme byli v tom Arsenalu ve Vídni, tak tam přijel švýcarský Červený kříž a ti nám řekli rovnou – oni tam byli už i zástupci německých firem, kteří říkali: „Pojďte k nám. Dostanete tolik a tolik marek.“ Na to lidi [slyšeli, pozn. přepis] a říkali si „Jo, dostanu tři marky na hodinu!“ A oni [z Červeného kříže, pozn. přepis] nás varovali před navazováním těchto kontaktů. Švýcaři řekli rovnou: „My jsme tady proto, že víme, co se stalo, a cítíme, že je naší povinností vám pomoci. My vás přivezeme do Švýcarska, zařídíme vám ubytování a zajistíme vám to, že se můžete začlenit do normálního života.“³²⁵

A tak se skutečně stalo. Oba manželské páry se dostaly do solothurnského Schönenwerdu, do areálu tehdy věhlasné obuvnické firmy Bauli, kde získaly provizorní zázemí v místní ubytovně. Ovšem již po pár dnech se celá čtveřice, které zajišťoval pohovory u firem v okolí šéf personálního oddělení zmíněné obuvnické společnosti, uchýtila u elektrotechnické firmy

³²⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Melligen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

³²⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

v Aarau, ať již ve zkušebně nebo v konstrukci. Takto Peter Chour vzpomínal na první dny v nové zemi:

„Můžu říct jednu věc. Švýcarsko nás přijalo s otevřenou náručí. To byla úplná senzace. Na každém autě vysela československá vlaječka, které se prodávaly po třech francích. Stalo se například, že když jsme byli ubytováni u té firmy, tak přišla jedna paní a říká: „Já jsem slyšela, že jste tady ubytováni jako uprchlíci. Já jsem vám tady přinesla cukr a kafe, abyste si ho mohli uvařit.“ Říkám, opravdu nás přivítali s otevřenou náručí.“³²⁶

4. 3. 3. Změna přístupu

O azyl požádalo podle zprávy policejního ředitele³²⁷ dr. Oscara Schürcha zaslané novému spolkovému prezidentu Ludwigu von Moosovi³²⁸ od 21. srpna 1968 do 13. června 1969 celkem 9 500 československých uprchlíků.³²⁹ V souvislosti s vývojem politické situace v Československu a také se zprávami o zneužívání švýcarské pomoci³³⁰ považovaly švýcarské úřady za nutné přehodnotit a upřesnit přístup k československým uprchlíkům. Ve zprávě švýcarské cizinecké policie z 19. listopadu 1968, která se tímto problémem zabývala, bylo rozpracováno několik dříve nejasných postupů. Především všichni nově příchozí, kteří měli zájem požádat ve Švýcarsku o politický azyl, museli disponovat vstupním vízem vydaným některým zastupitelským úřadem v zahraničí nebo švýcarskou ambasádou v Praze. Zároveň osoba, která se chtěla přihlásit jako uprchlík, nesměla pobývat před příchodem do země v „jiném státě“ déle než 10 dní. V takovém případě se měla hlásit na zastupitelském úřadě v dané zemi, kde se nacházela.

Také mělo skončit tolerování praxe: „počkáme a uvidíme“, kdy se stále značný počet v zemi nacházejících Čechů a Slováků nerozhodl, zda v zemi zůstat či nikoliv. Těmto lidem bylo po příjezdu poskytnuto dočasné povolení k pobytu s dobou platnosti 3 měsíce. V nové zprávě určené švýcarským úřadům byl nejzazší termínem pro rozhodnutí zvolen 31. březen 1969. Po uplynutí této lhůty neměli již být Češi a Slováci považováni za „potenciální

³²⁶ Tamtéž.

³²⁷ Přesný název této funkce zněl: ředitel Policejního oddělení spolkového departamentu pro justici a policii.

³²⁸ Ludwig von Moos vystřídal Willy Spühlera v úřadu od 1. 1. 1969.

³²⁹ KOUŘIL, M.: *Pomoc Švýcarska*, s. 39.

³³⁰ O problému zneužívání pomoci a vícetím žádání o sociální příspěvky některými československými uprchlíky se zmínil ve zprávě spolkovému prezidentovi šéf policejního departamentu Mumenthaler. Více Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

uprchlíky“ a mělo k nim být přistupováno jako k občanům cizího státu, kteří podléhají regulím vydaným Spolkovou radou 28. února 1968. Rovněž takto mělo být přistupováno k Čechům a Slovákům, kteří „výslovně odmítali“ o azyl zažádat.³³¹ Všechny tyto vydané upřesnění sledovaly jeden cíl – urychlit začleňování Čechů a Slováků do švýcarské majoritní společnosti. O integračním procesu, kterým tito lidé po příjezdu do Rakouska a Švýcarska museli projít, pojednává následující kapitola.

4. 4. Komparace

Rakousko i Švýcarsko, jejich vlády a společnosti, zareagovaly na „československou krizi“ obdobným způsobem. Invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 zde způsobila překvapení a šok. Reakce rakouské politické reprezentace byla v prvních dnech po invazi značně zdrženlivá, protože situace byla nepřehledná a panovaly obavy z postupu sovětských vojsk dále na jih. Rakousko, slovy svých představitelů, důsledně dbalo na zachování politiky neutrality a vyhýbalo se ostré kritice sovětského agresivního postupu vůči Československu. Vláda si za tento postoj, stejně jako za pozdní mobilizaci armády, vysloužila kritiku nejen opozice v čele s Brunem Kreiskym, ale i rakouských médií. Oproti tomu Rakouská ambasáda v Praze v čele s Rudolfem Kirchschlägerem hrála klíčovou roli pro odchod československých občanů na Západ. Rakousko se tak stalo branou do svobodného světa pro desetitisíce Čechů a Slováků a neslo – stejně jako v případě Maďarského povstání – hlavní tíhu uprchlické krize. Nejsložitější situace panovala v rakouském hlavním městě, které poskytovalo základní ubytování a péči až 90 % všech nově příchozích.

Pozice Švýcarska byla vzhledem k odlišné geografii a historii odlišná, což dovolovalo švýcarským politikům, poté co bylo jasné, že se jedná o agresi znamenající porušení mezinárodního práva, daleko tvrdšího odsouzení sovětské politiky. Kroky sovětského vedení odsoudily všechny hlavní švýcarské politické strany a ve všech hlavních švýcarských městech se konaly demonstrace odsuzující sovětskou agresi a vyjadřující podporu „československému lidu.“ Švýcarsko bylo také jednou z prvních zemí, která se rozhodla poskytnout azyl a „pohostinství“ československým občanům prchajícím ze země a ulehčit tak rakouským sousedům, kteří se potýkali s největším náporem uprchlíků od roku 1956. V Rakousku i Švýcarsku zůstalo po odeznění krize (tedy s nástupem „normalizace v Československu) téměř

³³¹ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), sg. B.41.21.0, Notiz 19. November 1968, s. 1–3.

12 000 československých uprchlíků. Právě jejich integrační proces v obou hostitelských zemích je předmětem následující kapitoly.

5. Integrace

K problematice začlenění českých posrpnových uprchlíků do rakouské a švýcarské společnosti se váže první hypotéza, se kterou jsem začínal před lety pracovat na tomto dizertačním projektu. Ze studia odborné literatury a z rozhovorů nahraných s narátory vyplynulo, že Češi, kteří přišli do zmíněných zemí ve druhé polovině 20. století, představují příklad úspěšné integrace. Pokud to byla pravda, zajímalo mě proč tomu tak bylo a jaké jevy toto úspěšné začlenění ovlivnily. Vytvořená hypotéza následně zněla:

Příčinou úspěšného začlenění většiny posrpnových uprchlíků bylo především velmi vstřícné přijetí v hostitelské zemi a velká míra solidarity rakouské a švýcarské společnosti k nově přichozím (podle teorie Jeffreyho Alexandra). Ta následně způsobila snadnější identifikaci uprchlíků s hostitelskou zemí.

Otázkou tedy bylo, do jaké míry se „otevřená náruč“ hostitelských zemí podílela na úspěšné integraci nově přichozích do majoritní společnosti. Při analýze integračního procesu jsem vycházel z teoretické koncepce profesora sociologie a ředitele institutu EFMS³³² Friedricha Heckmanna, který spolu s kolegy rozdělil integraci na 4 kategorie: na integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační.³³³ Každé z nich je věnována jedna část této kapitoly, jejíž závěry vychází z komparace obou skupin uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku. Mezi materiály, o které jsem se opíral při jejím psaní, patřily statistiky ministerstev a úřadů daných zemí, spolkový tisk, nahrané rozhovory i dříve publikované studie k této problematice.³³⁴ Integrační

³³² EFMS neboli European Forum for Migration Studies.

³³³ Viz HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (edd.): *The Integration of Immigrants in European Societies: National Differences and Trends of Convergence*. Oldenburg 2016.

³³⁴ Studie zabývající se integrací Čechů v Rakousku: MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988; URBANEK, Margita: *Tschechische Flucht - und Arbeitsmigranten in Österreich*. Wien 2009; MAYER, Vera: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni*. In: *Český lid*, roč. 88/ 2, Etnologický ústav AV ČR 2001, s. 123–164. Studie zabývající se integrací Čechů ve Švýcarsku: KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*. In: HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29. - 30. června 1998. Praha 2000, s. 101–107; RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*. In: BANKOWSKI, Monika (ed.): *Asyl und Aufenthalt: die Schweiz als Zuflucht und*

proces představuje „běh na dlouhou trať“. V mnoha případech se jedná i o desetiletí. Z toho důvodu i prameny k této problematice pokrývají časový horizont dvaceti let, od příchodu uprchlíků do hostitelských zemí až po pád železné opony v roce 1989.

5. 1. Strukturální integrace

Podle definice profesora Heckmanna představuje strukturální integrace nabytí stejných práv a povinností, kterými disponuje majorita a také přístup do klíčových institucí hostitelské společnosti. Mezi ně Heckmann řadí: vzdělávací systém, pracovní trh, bydlení a zisk občanství.³³⁵ Tímto směrem se ubírá i komparace obou hostitelských společností s primárním cílem zjistit a popsat podmínky a právní rámce, které byly nastaveny vládami v Rakousku a Švýcarsku pro přijetí nově příchozích. Nejdříve je ovšem analyzován jev, který stál na pozadí samotného otevření švýcarských a rakouských státních hranic a za přijetím tisíců československých občanů – solidarita.

5. 1. 1. Solidarita

Solidaritou jako dobrovolnou soudržností společnosti a ochotou ke vzájemné pomoci se zabývali již samotní zakladatelé sociologie.³³⁶ S tímto pojmem pracuje i současný profesor sociologie a zakladací ředitel Centra kulturní sociologie na Yaleově univerzitě Jeffrey C. Alexander, který solidaritu chápe jako stěžejní prvek při začleňování (hovoří o sociální inkluzi) skupiny do národní společnosti.³³⁷ Alexander koncept solidarity definuje jako „*subjektivně pocíťované pouto, které vnímají jedinci ke členům jejich vlastní sociální skupiny.*“³³⁸ Členové národních společenství sdílejí charakteristické rysy daného národa, tzv. primordiální kvality (jazyk, specifické zvyky apod.), okolo kterých strukturují svoji solidaritu. Začlenění libovolné etnické skupiny do majoritní společnosti tak závisí dle Alexandra na

Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert. Basel/ Frankfurt am Main 1994, s. 239–253.

³³⁵ „Structural integration is the acquisition of rights and the access to membership, positions and statuses in the core institutions of the settlement society (education system, training system, labour market, housing, citizenship).“ Viz HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (edd.): *The Integration of Immigrants*, s. 10.

³³⁶ Například Émile Durkheim, který tento jev spojoval s dělbou práce v tradiční a moderní společnosti (česky v překladu Pavly Doležalové: DURKHEIM, Émile: *Společenská dělba práce*. Brno 2004.) nebo Max Weber, který se zabýval typy solidarity v sociálních vztazích, česky viz Weberův výbor z díla: WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 2009.

³³⁷ Alexanderem vytvořený multidimenzionální model inkluze, který – velmi zjednodušeně – popisuje sociální inkluzi vnější, etnický vymezené, minority do národních skupin. Viz kapitola *Core Solidarity, Ethnic Outgroup, and Social Differentiation*. In: ALEXANDER, Jeffrey: *Action and its Environments*. Toward a New Synthesis. New York 1988, s. 78–106.

³³⁸ „The concept of solidarity refers to the subjective feelings of integration that individuals experience for members of their social group.“ ALEXANDER, J.: *Action and its Environments*, s. 78.

dvou faktorech: 1) na vnějším uspořádání hostitelské společnosti a schopnosti jejich institucí přijmout novou skupinu a 2) na vnitřních faktorech, neboli nakolik jsou nově příchozí „komplementární“ se zmíněnými primordiálními kvalitami.³³⁹ Jinými slovy nakolik je kultura a způsob života imigrantů vnímán jako „cizí“ nebo naopak podobný hostitelské společnosti.

Rakousko: tradice humanitární pomoci

V předchozí kapitole bylo zmíněno, že solidarita s prchajícími československými uprchlíky byla v Rakousku i Švýcarsku velmi velká a prostupovala doslova celou společností. V obou zemích existovala celospolečenská shoda na tom, že československým občanům bylo potřeba pomoci bez ohledu na náklady, které to přinášelo. Každý uprchlík byl v prvních týdnech pobytu v Rakousku „oprávněn získat 30 šilinků na týden a denně 5 cigaret,“³⁴⁰ a jen samotný rakouský stát vydal na jejich pomoc v roce 1968 okolo 40 miliónů šilinků.³⁴¹ A to i přesto, že ti, kteří získali azyl na základě Ženevské konvence, byli finančně podporováni z fondu Organizace spojených národů. Úřady při udělování přechodného pobytu, politického azylu nebo finanční podpory vycházely příchozím maximálně vstříc. Rakouská veřejnost nejenže postup své vlády a ministerstev nekritizovala, ale naopak tyto náklady považovala za samozřejmou součást humanitární pomoci. Redaktor ORF charakterizoval situaci uprchlíků následovně: „*Oni nechtějí nic jiného, než žít beze strachu a ve svobodě. Přání, která jsou nám již dávno samozřejmostí. 40 miliónů šilinků na pomoc uprchlíkům představuje ve skutečnosti jednu osmi tisícinu obnosu, kterou Rakušané vydají každoročně za cigarety.*“³⁴² Tento postoj obhajující základní požadavek uprchlíků po životě ve svobodě a vtělený do slov reportáže sdílela v prvních týdnech po invazi naprostá většina rakouské společnosti. Osobní svědectví o přístupu Rakušanů k nově příchozím přinesla Zuzana Brejchová v rozhovoru s Lukášem Valešem. Ta se s rodinou brzy po invazi ocitla v hlavním města bývalé monarchie.

„Pamatuji si, že se nám stávalo, že když jsme šly s mámou po ulici a mluvily jsme česky, tak nás lidé oslovovali dobrou nebo lámovou češtinou a říkali, že měli někde nějaké příbuzné nebo tak a všichni nás strašně litovali. Jen jednou se stalo, že nás v tramvaji oslovila

³³⁹ ALEXANDER, J.: *Action and its Environments*, s. 99.

³⁴⁰ Citováno z archívu ORF z 22. srpna 1968. Viz KLAUS, Magdalena: *Asyl – Transit – Integration. Krisen am Eisernen Vorhang 1956 und 1968*. Diplomarbeit, Wien 2013, s. 36.

³⁴¹ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*. s. 1036.

³⁴² „So wollen nichts anderes, als ohne Angst und in Frieden leben. Ein Wunsch der uns längst zur Selbstverständlichkeit geworden ist. 40 Millionen Schilling für die Flüchtlingshilfe, das sind 8 tausendstel des Betrages, den die Österreicher pro Jahr allein für Zigaretten ausgeben.“ In: Klaus, M.: *Asyl – Transit – Integration*, s. 37.

*česky jedna paní a řekla nám, že okupace Československa je odplatou za to, že jsme rozbili Rakousko. Ale to byla výjimka... A právě to bylo tehdy takové, že ti lidi byli příjemní a v podstatě nás všichni strašně litovali.*³⁴³

I přes minoritní hlasy mezi obyvatelstvem, které označovaly invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa jako odplatu za chyby, kterých se Češi v minulosti dopustili, panovala na pomoci uprchlíkům ve společnosti shoda. Nezpochybňovali ji ústavní činitelé rakouské druhé republiky, žádná z politických stran, rakouská média, ani většinová společnost. Vrcholní představitelé státu odkazovali na „*tradici humanitární pomoc*“ a běžní občané poukazovali na společnou minulost v habsburské monarchii a Čechy nazývali svými bratřenci.³⁴⁴ Uprchlíci byli často bráni jako bojovníci za čerstvě nabytou svobodu a jako ti, kteří s Rakušany sdíleli stejnou minulost i kulturu. Solidarita s nimi byla solidaritou s „bratřenci“, kteří možná nejsou jako my, ale pořád jsou členy rodiny.

Švýcarsko: Tschechoslowakeneuphorie

Ještě výraznějším způsobem, podle Christine Banki a Christopa Spätiho doslova všeobecnou *československou euforií*,³⁴⁵ zareagovala na napadení Československa a na příliv uprchlíků švýcarská společnost. Atmosféru bezpodmínečného přijetí, kterou zažívali během příjezdu do Švýcarska, popisovala většina mnou oslovených narátorů a rovněž studie zabývající se integrací československých uprchlíků tematizují tuto nebyvale silnou vlnu solidarity.³⁴⁶ Švýcarská společnost, která sledovala dění v okupované zemi se zaujetím, se identifikovala s osudem malé středoevropské země, jejíž občané se navzdory sovětským tankům v ulicích zoufale – a nenásilně – snažili o zachování nezávislosti a udržení na jaře 1968 započatých reform. Záběry sovětských tanků obklopených davy Čechů a Slováků požadujících po přítomných vojácích vysvětlení jejich příjezdu, nenásilný odpor i mnohatisícové demonstrace, našly ve švýcarské společnosti značnou odezvu. Takto o boji „československého lidu“ psal švýcarský týdeník *Weltwoche* 30. srpna 1968: „*Velká úcta k československému lidu je opravdový a znovu se vracející pocit těchto dramatických dnů [...]. Pokud zde existuje lid,*

³⁴³ Rozhovor se Zuzanou Brejchovou. Vedl Lukáš Valeš, Videň – České centrum 8. 5. 2008. Archiv ÚSD COH.

³⁴⁴ JANÝR, Přemysl: *Rakousko a Pražské jaro*. In: *Blisty* 3. 6. 2008 [cit. 2017-05-14] Dostupné z: <<http://blisty.cz/art/40976.html>>.

³⁴⁵ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 398.

³⁴⁶ RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*. In: BANKOWSKI, Monika (ed.): *Asyl und Aufenthalt: die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel/ Frankfurt am Main 1994, s. 239–253; BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 369–415.

kteřý si zasluluje čestné místo v knize lidské slušnosti a lidské důstojnosti, pak je to on. Českoslovenští občané, kteří stojí před tanky a neustále se ptají: Proč?, obdarili slovo hrdinství nový významem.“³⁴⁷ Češi a Slováci³⁴⁸ přicházející v těch dnech do Švýcarska byli skutečně považováni nejen za národy geograficky a kulturně blízké Švýcarům, které postihl tragický osud, ale rovnou za hrdinné bojovníky proti komunistické diktatuře. Například v samotném táboře Buchs stálo na vstupní bráně velkými písmeny: *Bud' te vítáni, hrdinové!* Takto vstřícný přístup přitom překvapil i samotné uprchlíky. Takto s jistou dávkou ironie vzpomínala v autobiografické knize Irena Brežna, slovenská spisovatelka žijící v Basileji, na první setkání se švýcarskými vojáky bezprostředně po příjezdu do tábora: „Švýcarští vojáci s narkotizujícími, zdravotním-sestrám-podobnými, hlasy nás vyslychali způsobem, jako bychom se právě vyplazili z pod pásů sovětských tanků.“³⁴⁹

Téměř všechny složky švýcarské společnosti se okamžitě s oznámením vlády o otevření hranic pro československé uprchlíky zapojily do pomocných akcí. Křesťanská i občanská sdružení zakládala peněžité sbírky, studentské organizace pořádaly bezplatné jazykové kurzy, švýcarský rozhlas i noviny zveřejňovaly zprávy pro uprchlíky v českém jazyce. Například všechny tržby z občanské sbírky *Wimpelaktion*, založené z iniciativy místní občanky, směřovaly k podpoře a k hladkému přijetí nově příchozích. Existují rovněž zprávy o švýcarských občanech přivážejících Čechy a Slováky z rakouských uprchlických táborů na vlastní náklady do Švýcarska a poskytujících jim stravu a ubytování.³⁵⁰ Těm uprchlíkům, kteří přijížděli vlastními automobily, byla nabízena jejich bezplatná oprava. Na poskytnutí rozsáhlé pomoci se přitom shodovaly politické špičky s běžnými občany.

Ovšem i zde se časem vyskytly hlasy, které přijímání uprchlíků kritizovaly. Obavy se týkaly především „zředení významu“ (die Verwässerung des Asylbegriffs)³⁵¹ poskytovaného politického azylu a možného přílivu uprchlíků z dalších zemí východní Evropy, například

³⁴⁷ „Hochachtung vor dem tschechoslowakischen Volk ist das wichtige und immer wiederkehrende Gefühl dieser dramatischen Tage [...]. Wenn je ein Volk sich einen Ehrenplatz im Buch menschlichen Anstandes und menschlicher Würde verdient hat, so dieses. Die Bürger der CSSR, die von Panzern standen und unablässig fragten Warum?, haben der viel missbrauchten Gestalt des Helden eine neue Bedeutung verliehen.“ Weltwoche 30. 8. 1968. In: BANKI, Christine – SPÄTI, Christoph: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 398.

³⁴⁸ Mezi příchozími československými občany bylo vedle Čechů a Slováků i několik set osob, které v Pintérově sociologickém průzkumu v roce 1969 uvedly jako mateřskou řeč maďarštinu (2,8%) a němčinu (2,0%), či jinou řeč (1,7%). Více: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

³⁴⁹ BREŽNÁ, Irena: *So kam ich unter die Schweizer*. Slowakische Fragmente. Geschichte einer Emigration. Basel 1986, s. 56.

³⁵⁰ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 398.

³⁵¹ O zředení významu celého procesu udělování politického azylu hovoří zpráva šéfa policejního departmentu Hanse Mumenthalera adresovaná spolkovému prezidentovi Spühlerovi 18. 9. 1968. Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

z Rumunska či Bulharska. Po prvotním šoku z přepadení Československa a celospolečenské euforii v prvních měsících po invazi vyznačující se otevřenými hranicemi a všestrannou pomocí se postupem času dostavilo „vystřízlivění“. Přístup obyvatelstva a úřadů k československým uprchlíkům nabral standartních rozměrů a od příchozích bylo očekáváno, že se o sebe do značné míry již postarají sami. Rok po vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa, kdy stále ještě přicházeli Češi a Slováci do země, se začala projevovat „na obyvatelstvu i na zapojených kantonálních a komunálních úřadech, které jsou nepostradatelné pro zabezpečení průběhu začleňování, jistá únava“, jak poznamenal ve výroční zprávě z 20. 8. 1969 ředitel policejního oddělení.³⁵²

Nicméně euforie prvních měsíců a vstřícný přístup společnosti nezůstaly zapomenuty. Ve vyprávění pamětníků byly popisovány individuální akty pomoci běžných občanů i velmi otevřená atmosféra v zemi vůči přicházejícím uprchlíkům a ještě dnes, padesát let od srpnových událostí, byla švýcarská obětavost v létě 1968 v rozhovorech velmi oceňovaná a popisovaná jako „naprosto senzační“³⁵³. Solidarita projevená s okupovaným Československem a jeho obyvateli v prvních měsících pomohla řadě uprchlíků překonat nelehké začátky v nové zemi, které byly spojené s pocity odloučení i ztráty domova. Použijeme-li multidimenzionální model Jeffreyho C. Alexandera, zjistíme, že vnitřní i vnější faktory pro začlenění do švýcarské společnosti byly pro Čechy a Slováky velmi příznivé – oba národy byly považovány za kulturně i geograficky Švýcarům blízké a švýcarská společnost se plně ztotožnila s jejich tragickým osudem i bojem za svobodu. Rovněž švýcarské úřady se snažily vytvořit takové podmínky, aby jejich přijetí bylo co nejvíce bezproblémové.

5. 1. 2. Politický azyl a občanství

Po právní stránce byly pro uprchlíky a jejich integraci zásadní nařízení vlád, kterými nastavily podmínky, ve kterých se nově příchozí následně pohybovali. V prvních dnech a týdnech se jednalo o udělování vstupních víz a povolení k pobytu, následovala možnost udělení politického azylu a po několika letech života v zemi rovněž získání občanství. Některé z těchto kategorií, jako usnesení rakouské a švýcarské vlády o přijetí uprchlíků a vydávání vstupních víz ambasádami obou zemí byly již analyzovány v předchozí kapitole. Nyní se

³⁵² „Sowohl in der Bevölkerung wie auch bei den für die Sicherstellung der Eingliederung eingeschalteten kantonalen und kommunalen Behörden macht sich eine gewisse Ermüdung breit.“ In: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 399.

³⁵³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

zaměřím na průběh získávání politického azylu na základě podrobného dokumentu vypracovaného Analytickým odborem II. správy FMV³⁵⁴ a na proces tzv. naturalizace, neboli na získání státního občanství v Rakousku a Švýcarsku. O přidělení politického azylu rozhodovaly ve většině případů ministerstva vnitra dané hostitelské země, a to na základě usnesení Valného shromáždění OSN z 28. 7. 1951 (tzv. Ženevské konvence), které určovalo mezinárodně právní postavení uprchlíků.³⁵⁵ Zisk statutu uprchlíka zaručoval daným osobám řadu výhod.

Jednou z nich bylo například vystavení osobního cestovního pasu, tzv. mezinárodního pasu, úřady hostitelských zemí, kterým bylo možné prokázat status uprchlíka v zahraničí. Neméně důležité bylo zrovnoprávnění s občany hostitelské země, pokud šlo o sociální péči a zajištění, daně, dávky, základní školy, soudnictví i náboženství. Úřady dané země měly, pokud možno, pomoci rovněž při hledání zaměstnání, ubytování nebo v otázkách spolčovacích či majetkového práva. Uprchlík zůstával pod ochranou tzv. Ženevské konvence, dokud nezískal nové státní občanství nebo se dobrovolně nevrátil do země svého původu. Zpráva Analytického odboru II. správy FMV potvrdila, že politický azyl byl udělován každé osobě, která přicházela do členských států OSN, které podepsaly Ženevskou konvenci, a to bez ohledu na to, zda do země přišli uprchlíci legálně nebo ilegálně a „*to tím spíše, jedná-li se o uprchlíka ze socialistických států.*“³⁵⁶

Obecně lze konstatovat, že situace na Západě v roce 1968 byla pro uprchlíky z Československa – oproti letům padesátým či sedmdesátým³⁵⁷ – po stránce otevřenosti hostitelských společností, pracovních příležitostí a míry solidarity, velmi příznivá. Naprostá většina těch, kteří o azyl požádali, jej bez bližšího prověřování rovněž obdržela. Státní správy cílových zemí nabídly nově přichozím obrazně řečeno „otevřenou náruč“ a snažili se Čechům a Slovákům přicházejícím do jejich země co nejvíce usnadnit jejich začlenění.

³⁵⁴ ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, Emigrace.

³⁵⁵ Ve článku 1 přijaté *Úmluvy o právním postavení uprchlíků* se uvádí, že pojem „uprchlík se vztahuje na kteroukoliv osobu, která [...] se nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám, odmítá ochranu své vlasti; totéž platí pro osobu bez státní příslušnosti nacházející se mimo zemi svého dosavadního pobytu následkem shora zmíněných událostí, a která vzhledem ke shora uvedeným obavám se tam nechce nebo nemůže vrátit.“ Viz: *Úmluva o právním postavení uprchlíků*. In: Informační centrum OSN v Praze. [cit. 18-05-2017] Dostupné z: <<http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf>>.

³⁵⁶ ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, Emigrace.

³⁵⁷ Ekonomický „boom“ na Západě dostal těžkou ránu v roce 1973, kdy kartel zemí vyvážejících ropu (OPEC) záměrně snížil její těžbu a vyhlásil embargo na státy, které podporovaly Izrael během tzv. Jomkipurské války. Snížením těžby ropy se výrazně zvedla její cena (z původních 3\$ na 11\$), což mělo velmi negativní dopady na ekonomiky západních zemí závislých na této surovině. Více o vlivu „černého zlata“ a OPEC na světovou ekonomiku například: CÍLEK, Václav – KAŠÍK, Martin: *Nejistý plamen*. Průvodce ropným světem. Praha 2007.

Rakousko

Rakouské úřady přistupovaly k posrpnovým uprchlíkům benevolentně, a to jak při udělování povolení k pobytu, tak i při samotném azylovém řízení. Všechny otázky související s uprchlíky spadaly do kompetence rakouského ministerstva vnitra. Pod jeho vedením pracovala tzv. Rada pro záležitosti uprchlíků, jejímiž členy byli zástupci ministerstva vnitra, práce a zahraničních věcí, stejně jako zástupci Rakouského červeného kříže a dalších podpůrných organizací. Tato rada předkládala návrhy na řešení uprchlické problematiky rakouské vládě a ministerstvu vnitra. StB disponovala díky síti svých spolupracovníků a „vytěženým navrátilcům“ detailními informacemi o celém azylovém procesu. O azyl bylo možno požádat nejen u Spolkového policejního ředitelství ve Vídni či jiných úřadů spolkové policie, ale i na okresním hejtmanství a v samotném uprchlickém táboře Traiskirchen.³⁵⁸ Jak se zmiňuje Silke Stern ve své studii, cizinecká policie i ostatní úřady postupovaly při prověřování žádostí Čechů a Slováků v letech 1968–1969 „obzvláště liberálně“. To bylo způsobeno nařízením rakouského ministerstva vnitra, které žádalo, aby všichni českoslovenští žadatelé o politický azyl – pokud proti tomu nestojí důkladně podložené důvody – azyl a s ním spojený status uprchlíka získali.³⁵⁹ Těmito slovy popsala žádost o politický azyl režisérka Zuzana Brejchová:

„To bylo myslím v listopadu, kdy jsme si žádali o azyl, a bylo v podstatě jasné, že ho dostaneme. O tom vůbec nikdo nepochyboval. Odešli jsme na policii se přihlásit, že si žádáme o azyl. Oni nás naložili do takového toho zeleného antonu [...] a odvezli nás do Bäckerstraße v prvním okrese, protože tam byla tenkrát hlavní centrála, kde udělovali azyl [...] Když byli lidé v lágru v Traiskirchenu, tak to dělali s nimi určitě tam. Ale my jsme jako soukromníci přišli na policii, přihlásili se, vyfotili nás, vzali nám naše otisky prstů a v přiměřené době jsme tam dostali azyl. To nebyla otázka tenkrát dostat azyl. To bylo tenkrát úplně samozřejmé.“³⁶⁰

Celkově získalo status uprchlíka v Rakousku mezi lety 1968–1971 více než 12 000 uprchlíků z Československa, jak uvádí s odkazem na Statistickou příručku Rakouské republiky doktorka Stárková.³⁶¹ Ze statistiky dále vyplývá, že se počet žádostí pohyboval do roku 1979 mezi

³⁵⁸ ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3.

³⁵⁹ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1037.

³⁶⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

³⁶¹ Viz STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M.

několika sty ročně. Získáním politického azylu měli Češi a Slováci nárok na finanční podporu a rakouské úřady se snažily zprostředkovat uprchlíkům ubytování a vhodnou práci. Zároveň si tito lidé mohli zažádat o vydání tzv. Průkazu uprchlíka (Bescheinigung der Flüchtlingseigenschaft) a na vlastní žádost jim byl rovněž vystaven Mezinárodní cestovní dokument, tzv. „modrý“ cestovního pas. Výhoda tohoto konvenčního pasu spočívala v možnosti bezvízového pohybu uprchlíka ve všech západních státech, kromě Španělska, Portugalska a dalších států Latinské Ameriky.³⁶²

I v případě, že žádost o politický azyl byla zamítnuta a status uprchlíka nebyl uznán, mohl být stále dotyčným povolen neomezený či částečně omezený pohyb v zemi. Do 14 dnů bylo navíc možné proti tomuto rozhodnutí podat odvolání u toho úřadu, který záporné rozhodnutí vydal. Dokonce i v případě, že byl dané osobě vydán zákaz pobytu, neznamenal to automatické vyhoštění. Toto nařízení bylo zmírněno prováděcí lhůtou, která se rovnala prozatímnímu povolení k pobytu, a která mohla být rovněž prodloužena.

Po čtyřech letech pobytu měli tito příchozí nárok na rakouské státní občanství. I při jeho udělování postupovaly rakouské úřady v případě Čechů a Slováků shovívavě, i když jeho udělení rozhodně nebylo samozřejmostí, jako tomu bylo v případě politického azylu. Podle pramenů rakouského ministerstva vnitra bylo uděleno v polovině 70. let – tedy zhruba 5 let po srpnových událostech – přes 500 rakouských státních občanství uprchlíkům z ČSSR.³⁶³ Součástí žádosti byla i návštěva státního úředníka v místě žadatelova bydliště a kontrola míry jeho začlenění. Takto na žádost (a s ní spojenou návštěvu úředníka) vzpomínala Zuzana Brejchová.

„To bylo tak, že po 5 letech se mohlo tenkrát žádat [o občanství, pozn. přepis] a trvalo to asi rok. Bratr si požádat nechtěl, protože čekal, že bude muset jít pořád na vojnu. To se mu nechtělo, takže on měl dlouho ten uprchlický status. Tenkrát to nevadilo, jako uprchlík měl všechny práva, volit ho moc nezajímalo a jinak to bylo úplně jedno [...]. Já jsem měla svoji vlastní žádost, protože mi už bylo 18. A táta měl žádost. Tak jsme si podali žádost, no a jednou pak přišel někdo k nám domů [...], který se přišel podívat, jak žijeme [...]. No ale

– Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006, s. 306.

³⁶² ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, s. 9.

³⁶³ V roce 1972 bylo uděleno 402 státních občanství, v roce 1973 potom 715, v roce 1974 celkem 644 a v roce 1975 pak 504. Přehled žádostí o azyl a poskytnutých občanství viz: VALEŠOVÁ, Vlasta: *Die tschechoslowakische Flüchtlinge*. In: Heiss, G. – Rathkolb, O. (Hg.): *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*. Wien, s. 178.

poptával se taky po domě, jestli jsme slušní lidé, jestli tam na nás nikdo nenadával.“³⁶⁴

Švýcarsko

Všem Čechům a Slovákům, kteří se nacházeli ve Švýcarsku v den invaze, bylo nařízením Spolkové rady z 30. srpna 1968 uděleno tříměsíční povolení k pobytu. To bylo prodlouženo až do konce března 1969, kdy se měli českoslovenští občané konečně rozhodnout, zda požádají o politický azyl, či nikoliv. Zajímavostí je, že i když o status uprchlíka nepožádali, byli švýcarskými úřady za potencionální uprchlíky považováni, a tudíž měli nárok na finanční podporu „*pro případ chudoby*.“³⁶⁵ Po 31. březnu 1969, kdy uplynula stanovená lhůta, začalo být ke stále nerozhodnutým nebo azyl odmítajícím Čechům a Slovákům přistupováno na základě *Usnesení Spolkové rady z 28. února 1968 o definování a snížení zahraničních pracovních sil*,³⁶⁶ tedy jako k běžným občanům cizího státu.

Udělování politického azylu, které měl na starosti švýcarský Spolkový úřad pro policejní záležitosti, přitom probíhalo stejně velkoryse jako v Rakousku. Oficiálně byl status uprchlíka přidělován na základě Ženevské konvence podle kategorie „*režimem způsobené vnitřní tísně*“.³⁶⁷ Nicméně toto kritérium bylo používáno velice široce a v praxi se žádné individuální příčiny vedoucí uprchlíky k odchodu ze země nezkoumaly. Celý azylový proces sloužil, jak je zmíněno v knize *Zuflucht Schweiz*, především pro statistické účely.³⁶⁸ V prvních měsících po srpnových událostech, kdy byl příliv československých uprchlíků do země největší, trvalo řízení o udělení statusu uprchlíka jen mezi 10 až 30 dny, přičemž za normálních okolností byla čekací doba na udělení politického azylu od jednoho do tří měsíců. Takto výjimečně nastavené přijímací podmínky byly měněny až od podzimu roku 1969. Christoph Späti na základě statistických údajů podotýká, že všichni Češi a Slováci, kteří v letech 1968 – 1970 požádali o politický azyl, jej rovněž obdrželi. Jednalo se o již zmíněných 11 973 osob.³⁶⁹

Na dobře odvedenou práci švýcarských úřadů poukazyval během našeho rozhovoru Peter Chour, který přijel s manželkou do Švýcarska rovnou z dovolené v Jugoslávii a

³⁶⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Břejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

³⁶⁵ Německy: die Bedürftigkeitfalle Unterstützung. In: Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), B.41.21.0, sg. 32200, *Notiz. 19. November 1968*, s. 4.

³⁶⁶ „Bundesratsbeschluss vom 28. 2. 1968 über die Begrenzung und Herabsetzung der kontroll-pflichten ausländische Arbeitskräfte.“ Viz BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 394.

³⁶⁷ Německy: regimbedingsten inneren Zwangslage. In: Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), B.41.21.0, sg. 32200, *Notiz. 19. November 1968*, s. 4

³⁶⁸ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 395.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 392.

manželům tak chyběly potřebné dokumenty a nejdůležitější osobní věci. Švagrová pana Choura, která zůstala v Československu, sice nabídla přivezení dokladů i osobních věcí do Vídně, jenže součástí žádosti o azyl bylo odevzdání československého pasu. Pro manžele tedy vyvstala otázka, jak se dostat do Vídně bez dokladů, když jejich azylové řízení stále probíhalo.

„Já jsem si zjistil, kde je v Bernu – v našich [českých, pozn. přepis] pojmech – ministerstvo vnitra a šel jsem tam. Oni se mě zeptali, co si přeju. Já jsem jim vysvětlil, v jaké jsem situaci, a že bychom nutně potřebovali pasy, i když ještě nemáme azyl, abychom se dostali do Vídně. On se zeptal, jak se jmenuji, a já jsem mu všechno řekl. On odešel a za 10 minut přišel s našimi [československými, pozn. přepis] pasy a říkal: ‚Tady máte dva dotazníky. Máte fotografie?‘ Řekl jsem, že mám. On na to, abychom ty dotazníky vyplnili a přišli zase ve tři hodiny. Přišel jsem tam odpoledne ve tři a měli jsme oba – já i Lída – pasy, a to jsme ještě neměli azyl v té době! To se stalo začátkem týdne a koncem týdne jsme odjížděli do Vídně.“³⁷⁰

Složitější to bylo se švýcarským občanstvím, jehož získání podléhalo daleko přísnějším pravidlům, než tomu bylo v rakouském případě. Proces tzv. naturalizace ve Švýcarsku patřil a dodnes patří, k jedněm z nejpřísnějších v Evropě. Předně, než bylo možné o občanství žádat, museli cizinci žít v zemi 12 let. Rovněž o udělení občanství rozhodovala v daném místě obec švýcarských občanů. Pan Libor Šimeček, který přišel s rodinou do Švýcarska, když mu bylo 18, vzpomínal na celý proces:

„Se švýcarským občanstvím to bylo komplikované, protože až po 12 letech [života ve Švýcarsku, o něj mohl člověk zažádat, pozn. přepis]. Já jsem sem přišel, když mi bylo 18 a půl roku. Mezi desátým a dvacátým rokem se to počítalo dvakrát, takže jsem to neměl 12 let, ale asi tak 10. Pak člověk podal žádost. Tady v Zugu máme takovou specialitu – tedy to bylo tenkrát za těch zlatých časů, dneska už se to taky změnilo – že o tom [udělení, pozn. přepis] rozhoduje obec občanů. Občané v Chamu rozhodovali o tom mém občanství. Předtím jsem měl pohovor, a to byl zástupce Regierungsrat toho kantonu Zug. Když jsem tam přišel, tak on mi povídá: ‚Vy jste tady vystudoval práva, tak o čem se budeme bavit.‘ Ten můj pohovor byl takhle jednoduchý.“³⁷¹

³⁷⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

³⁷¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych, 16. 8. 2014.

Politický azyl i občanství, kterým českoslovenští uprchlíci získali stejná práva a povinnosti jako občané Rakouska a Švýcarska, se zásadním způsobem podepsalo na jejich identifikaci s hostitelskými zeměmi, jejichž prvotní solidarita a otevřený přístup k nově příchozím se objevovaly pravidelně ve vzpomínkách naprosté většiny narátorů. Zisk občanství po letech života v Rakousku a Švýcarsku jen potvrdil změněnou situaci posrpnových uprchlíků – nový domov mimo hranice Československé socialistické republiky.

5. 1. 3. Pracovní trh

Primárním zájmem vlád hostitelských zemí bylo přicházející uprchlíky co nejdříve zaměstnat a umožnit jim tak se postavit na vlastní nohy. Zisk odpovídajícího zaměstnání byl pro další integraci naprosto zásadní. Nejenže poskytoval nově příchozím jisté materiální zabezpečení, ale rovněž je začleňoval prostřednictvím nových sociálních kontaktů do majoritní společnosti. V případě československých uprchlíků se v této fázi integrace sešlo hned několik pozitivních faktorů. Především situace na pracovním trhu většiny západních zemí byla koncem 60. let velmi příznivá. Pokračoval poválečný hospodářský „boom“ nastartovaný tzv. Marshallovým plánem (European Recovery Program), který trval od počátku 50. let do ropné krize v roce 1973.³⁷² Expandující západoevropské firmy potřebovaly nové pracovní síly, které hledaly s pomocí nejrůznějších vládních programů i v zahraničí.³⁷³ Důležitým faktorem byla i sociální skladba přicházejících československých uprchlíků. Nejvýstižněji ji popsala Abella Irving v knize analyzující kanadskou uprchlickou politiku, která uvedla, že z 12 000 uprchlíků, které Kanada přijala, „*jich většina byla mladá, vzdělaná a kvalifikovaná – přesně ten typ imigrantů, které Kanada chtěla.*“³⁷⁴

Tuto skutečnost potvrzují i dokumenty Státní bezpečnosti z roku 1969. Zpráva Federální správy zpravodajské služby z 28. května 1969 zabývající se problémem emigrace konstatovala, že o azyl v západních zemích požádali občané v produktivním věku (nejčastěji se jednalo o mladé rodiny s jedním nebo dvěma dětmi) a kvalifikované síly, čímž

³⁷² Více o ekonomickém „zázraků“ západní Evropy například: JUDT, Tony: *Poválečná Evropa*. Historie po roce 1945. Praha 2008.

³⁷³ Například vláda západního Německa přišla v polovině 50. let s programem tzv. Gastarbeiter, neboli hostujících dělníků, kteří měli přijít do země za práci na omezenou dobu a následně se vrátit do země svého původu. Již v říjnu 1955 podepsala bilaterální smlouvu s Itálií, v 60. letech následovaly Španělsko, Řecko, Turecko, Maroko, Portugalsko, Tunisko a Jugoslávie. Více o integraci a životě hostujících dělníků v západní Evropě viz: LUCASSEN, Leo – FELDMAN, David – OLTMER, Jochen (edd.): *Paths of Integration*. Migrants in Western Europe 1880–2004. Amsterdam 2006.

³⁷⁴ „Most of them were young, well-educated and skilled – precisely the type of immigrants Canada wanted.“ Viz Stern, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1039.

vznikly národnímu hospodářství „citelné ztráty“. Z resortu ministerstva těžkého průmyslu se nevrátilo 1 200 pracovníků, z čehož bylo 56 vedoucích a 63 vědeckých a výzkumných sil. Exil kvalifikovaných osob zasáhl i rezort zdravotnictví, ze kterého odešlo 663 lékařů.³⁷⁵ Československou socialistickou republiku opustilo rovněž 192 příslušníků ozbrojených sil a starosti dělal československým tajným službám i útěk 147 osob, které byly seznámeny se státním, hospodářským nebo služebním tajemstvím. Tato zpráva vypracovaná v souvislosti se zveřejněním amnestie prezidenta republiky 28. 5. 1969, byla kvůli své důležitosti dále postoupena rozvědce i vojenské kontrarozvědce a z jejího tónu bylo patrné, že odchod vysoce kvalifikovaných pracovních sil znamenal pro normalizační pražské vedení velký problém, který se musel bezodkladně řešit.³⁷⁶ Již v říjnu 1969 se proto československé hranice směrem na Západ pro většinu občanů zavřely. Ti Češi a Slováci, kteří se nacházeli v některé ze zemí západní Evropy, se již v té době uplatňovali na jejich pracovních trzích.

Rakousko

V otázce pracovních příležitostí v Rakousku se uprchlíkům z Československa otevíralo široké pole možností. Země ve druhé polovině 60. let prožívala dozvuky „malého hospodářského zázraku“,³⁷⁷ kdy rakouská ekonomika rostla mezi lety 1964–1969 průměrně o 4.8 % ročně. Příliv kvalifikovaných pracovních sil v posrpnové uprchlické vlně přišel rakouským podnikům vhod a rovněž rakouská vláda se snažila zaměstnávání těchto nově přichozích co nejvíce usnadnit. Zpráva StB uvádí, že Češi a Slováci, kteří bydleli soukromě, měli možnost si zaměstnání vyhledat samostatně nebo prostřednictvím pracovních úřadů. Těm, kteří se nacházeli v uprchlickém táboře Traiskirchen, se zaměstnání snažil zajistit pracovní úřad nacházející se přímo v táboře.³⁷⁸ Podle průzkumu provedeného ve druhé polovině 80. letch socioložkou Irenou Mlynář-Dubskou³⁷⁹ využilo možnosti zprostředkovat zaměstnání

³⁷⁵ Ivica Bumová uvádí na základě o rok mladších archivních pramenů (ze 26. 5. 1970) ještě vyšší čísla. Ze zdravotnictví odešlo podle jejího zjištění 1 200 lékařů a přibližně stejný počet zdravotních sil. Z resortu ministerstva těžkého průmyslu potom emigrovalo 1013 osob a například i SNB opustilo 19 lidí. Více: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 56.

³⁷⁶ ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1766 MV, podsvazek 2. *Informace o novodobé čs. emigraci, procesu sjednocování emigrace v kapitalistických státech a úkolech čs. kontrarozvědky*, s. 5. Mezi tyto osoby patřil například Ladislav Kivovič, náměstek ředitele národního podniku Benzina, u kterého se StB obávala vyzrazení údajů o státních rezervách.

³⁷⁷ Viz VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha 2002, s. 576.

³⁷⁸ ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, s. 4.

³⁷⁹ Irena Mlynář-Dubská (1924 – 2010) byla významnou českou socioložkou a filozofkou, hlavní redaktorkou Sociologické časopisu a vědeckou pracovnící FÚ ČSAV. V roce 1977 byla nucena po nátlaku StB emigrovat spolu se svým manželem Zdeňkem Mlynářem do Rakouska.

pracovním úřadem 53% Čechů a Slováků.³⁸⁰ Ve zbývajících případech si našli práci uprchlíci sami. I přes nedostatečné ovládnutí německého jazyka našla většina nově příchozích v krátké době práci. Takto vzpomínal na zisk zaměstnání Milan Ráček, který přišel do Rakouska s manželkou Irenou 26. října 1968. Kvůli naplněným kvótám do Švýcarska a Kanady, kam původně manželé směřovali, museli strávit nějaký čas v Rakousku.

„A tak jsme se museli snažit se nějakým způsobem v té Vídni uživit a zajistit si existenci. Já jsem měl to štěstí, že jsem po 3 dnech získal práci v Dolnorakouském muzeu, a pak jsem tam zůstal shodou okolností až do penze. Což je takový vzácný příklad. [...] A pak se usmálo štěstí i na moji ženu Irenu, a ta začala pracovat jako designérka pro jeden časopis. Jmenovalo se to Schuhkunst. Ona kreslila návrhy a potom i prováděla modely bot, protože studovala kožený design. Takže začala pracovat přímo v oboru.“³⁸¹

Manželé nakonec v Rakousku zůstali, založili zde rodinu a plně se integrovali do rakouské společnosti. Dodnes vzpomínají na podporu, které se jim v Rakousku dostalo v prvních dnech po jejich příchodu. Stejně tak tematizoval okamžitý zisk zaměstnání členy rodiny v rozhovoru i Gustav Líbal, který přišel do Rakouska, když mu bylo 14 let. I jeho rodiče zvažovali odchod dále do Švýcarska nebo Kanady, ale vlivem pracovního uplatnění a na radu příbuzných – vídeňských Čechů – zůstali v rakouském hlavním městě.

„No a táta šel na pracovní úřad a hned ho poslali pracovat. Jen si představte, šel se poprvé představit do práce, a už nešel domů, už si ho nechali. To když dneska vyprávíte někomu, kdo shání 2 roky práci.“³⁸²

Pozitivně se o zaměstnávání uprchlíků vyjádřil Edmund Endlicher z *Akce na podporu československých uprchlíků*. Ten uvedl v rozhovoru s reportérem rakouské ORF v září 1968, že jej i jeho spolupracovníky překvapil vysoký počet inteligence a zvláště pak lékařů, kteří přicházeli v uprchlické vlně z Československa. Následně konstatoval, že právě o takovéto lidi je zájem v okolních zemích a že se rakouským úřadům práce daří tyto lidi zaměstnat.³⁸³

³⁸⁰ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988, s. 107.

³⁸¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

³⁸² Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Líbalem. Mariahilferstrasse, Vídeň, 22. 9. 2011.

³⁸³ „Es ist uns aufgefallen, dass besonders viele Intellektuelle hierher gekommen sind und im Besonderen Ärzte. Und ähh, das Ausland hat sich natürlich auch sehr um diese Leute beworben. Wir haben auch Verbindungen mit den Arbeitsämtern und es ist uns gelungen eine größere Anzahl von Leuten zu vermitteln.“ In: KLAUS, M.: *Asyl – Transit – Integration*, s. 35.

Pozdější statistiky rakouského ministerstva vnitra dávaly tomuto tvrzení za pravdu. Naprostá většina nově příchozích, kteří přišli do země v první vlně v srpnu 1968, nalezla v Rakousku uplatnění.³⁸⁴

Švýcarsko

Stejně příhodná hospodářská situace panovala i ve Švýcarsku, které se nacházelo mezi lety 1950–1974 ve fázi vysoké hospodářské konjunktury, kdy se jeho hrubý domácí produkt pohyboval kolem 5 %.³⁸⁵ Po druhé světové válce začalo také Švýcarsko najímat cizince (nejprve z Itálie a následně i z dalších evropských a mimoevropských zemí) pro práci ve svých podnicích. Studie zabývající se švýcarským hospodářstvím hovoří o „*masivním přistěhovalectví*“ v průběhu 60. let, kdy přesahoval podíl cizí pracovní síly na chod ekonomiky deset procent. Spolková rada se rozhodla tento příliv stabilizovat řadou nařízení (cizí pracovní síla mohla v daném podniku vzrůst maximálně o 2 % a postupně měl být její počet snižován), nicméně až do ekonomické krize, která zasáhla Švýcarsko v roce 1974, počet pracovníků ze zahraničí stoupal.³⁸⁶

Pro vzdělané či vyučené Čechy a Slováky, kterých bylo mezi uprchlíky z Československa podle archivních pramenů přes 60%,³⁸⁷ byla situace v souvislosti s pracovními podmínkami ve Švýcarsku velmi příznivá. Část z nich měla jistou pracovní pozici – vzhledem k působení švýcarského vládního kontingentu a zástupců švýcarských firem přímo v rakouských uprchlických táborech – ještě před samotným příjezdem do země. Snahy větších firem o získání kvalifikované pracovní síly šly tak daleko, že jejich prostřednictvím najímali Čechy a Slováky „příležitostně“ přímo v Československu, které potom nechali přicestovat do země jako politické uprchlíky. Tuto skutečnost kritizovala zpráva švýcarského policejního ředitele z 2. října 1969, jako praxi, která měla „*s humanitárním úsilím, které leží v základu udělování azylu, pramálo společného.*“³⁸⁸

Pravdou ovšem zůstává, že co nejrychlejší zaměstnání Čechů a Slováků bylo jedním z

³⁸⁴ Úroveň zaměstnanosti rakouských občanů s českými kořeny dosahovala stejné úrovně jako u rodilých Rakušanů. Viz: SMOLLE-OBMANN, Karl: *Österreichische Volksgruppenhandbücher*. Tschechen. Wien 1996, s. 53.

³⁸⁵ BANKI, Ch. – SPÁTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 372.

³⁸⁶ Podíl cizí pracovní síly stoupl z 6.1 % v roce 1950 na 10.8 % v roce 1960. V roce 1970 to již bylo 17.2 %. Tamtéž, s. 373.

³⁸⁷ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakische Staatsangehörigen vom 10. 9. 1969.

³⁸⁸ „Diese Praxis, die mit den humanitären Bestrebungen, die zugrunde Asylanken liegen, nicht zu tun hat. Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2.

hlavních cílů švýcarské azylové politiky. Úřady v něm spatřovaly první krok v začleňování uprchlíků do společnosti a snažily se jim v tomto ohledu vyjít vstříc. Obtíže panovaly pouze u zaměstnávání vysoce specializovaných profesí, jakými byli akademičtí pracovníci či doktoři. Lékaři ve Švýcarsku museli splňovat k otevření vlastní praxe hned tři podmínky: znát švýcarské občanské právo, mít švýcarskou maturitu a švýcarskou státní zkoušku, což pochopitelně příchozí nesplňovali ani v jednom případě. Navíc přístup k „československým“ lékařům se mezi jednotlivými kantony lišil. V kantonu Zürich měli zahraniční lékaři možnost pracovat jako asistenti v místních nemocnicích či působit jako zastupující lékaři. Problém byl s finančním zajištěním, protože pro otevření pozice asistenta byla nutná půjčka a podle místních novin, které o situaci referovaly, „*chyběly v nemocnicích prostě a jednoduše finance.*“³⁸⁹

Nicméně i tyto nově příchozí se dařilo díky spolupráci kantonálních úřadů postupně uvádět do praxe a zaměstnávat. Takto popsal začátky ve Švýcarsku Petr Chour, který se dostal spolu s manželkou, bratrem a švagrovou do solothurnského Schönenwerdu, do areálu tehdy věhlasné obuvnické firmy Bally.

*„Tam to byly baráky, ve kterých byli ubytováni začátkem 60. let, tzv. Fremdarbeiter – hostující dělníci – což byli Italové, kteří sem tehdy přišli za prací, a ty baráky už byly částečně opuštěné a volné. Tam jsme byli ubytováni. Ten personální šéf té firmy nám začal organizovat pohovory u firem v okolí, a to šlo velice rychle. Bylo to docela legrační, protože nikdo neměl na sobě kompletní oblečení a půjčovali jsme si košile a kravaty a podobně [úsměv]. Po pár dnech se celá ta naše čtveřice uchytila u jedné elektrotechnické firmy v Aarau. Můj bratr v konstrukci, švagrová na zkušebně, já taky na zkušebně a moje žena ve výrobě. To bylo v tom osmašedesátém roce.“*³⁹⁰

Pokud si nově příchozí nevyhlédla švýcarská firma sama, mohli se Češi a Slováci ve Švýcarsku obrátit s žádostí o zprostředkování zaměstnání na kantonální sociální úřad nebo na Švýcarské středisko pro pomoc uprchlíkům sídlící v Curychu nebo dokonce na některý z úřadů cizinecké policie.³⁹¹ Karel Kukal, člen skautského hnutí a Československé strany lidové, který byl po převzetí moci komunisty vězněn v pracovním táboře v Horním Slavkově a z Československa prchl s manželkou a dvěma dětmi z obavy před dalším pronásledováním,

³⁸⁹ *Tschechoslowakische Aerzte suchen Arbeit.* In: Der Landbote, č. 238. 10. října 1968.

³⁹⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

³⁹¹ ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, s. 13.

vzpomínal na přijetí ve Švýcarsku následovně:

„Jeli jsme tak rovnou na Bregenz, to je pohraniční město, a tam jsme překročili hranici. Pár dní jsme byli v záchytném táboře a tam už se lidi vyptávali, kde by našli místo. Tenkrát byl pracovní boom ve Švýcarsku [...] a mezi Čechy bylo hodně lidí s dobrou přípravou, dobrým vzděláním, takže je rádi viděli. [...] Jak jsem říkal, oni s tím člověkem sympatizovali. Byli už tenkrát jednotlivci, kteří neměli rádi cizince. My jsme v té obci byli ale přijmutí velmi dobře a taky jsme se hned zapojili.“³⁹²

Karel Kukul získal již během pobytu v uprchlickém táboře v Buchsu díky znalosti němčiny pozici na prodejním oddělení ve velké textilní firmě Heberlein ve Wattwillu v kantonu Sankt Gallen. Celá rodina se tam velmi brzy přestěhovala. Jak Karel Kukul během rozhovoru zmínil, byl on i jeho celá rodina přijati ve Švýcarsku velmi dobře a stejnou zkušenost popisovali i další narátoři. I švýcarské úřady ve svých zprávách popisovaly zkušenosti s přijatými „Čechoslováky“, které byly podle nich „vesměs pozitivní.“ V tomto smyslu hodnotil situaci například ředitel basilejského úřadu práce doktor Ballmer ve vyhodnocovací zprávě z 20. ledna 1969.³⁹³ Rovněž švýcarská média poukazovala na příznivý vliv, jaký měli nově příchozí na švýcarskou ekonomiku.³⁹⁴

5. 1. 4. Ubytování a prostorová koncentrace

Podle amerických sociologů Richarda Alby a Victora Neeho vypovídá o slabém začlenění nové etnické skupiny do dané majoritní společnosti její vysoká prostorová koncentrace. Jedinci mají tendenci se stěhovat na místa, kde již žijí další členové stejného etnika. Tímto způsobem často vznikají od okolní majoritní společnosti izolovaná ghetta. Podle teorie Alby a Neeho uvedené v knize: *Remaking the American Mainstream* se prostorová koncentrace snižuje se zvyšujícím se socioekonomickým statusem daného etnika.³⁹⁵ V Rakousku i Švýcarsku se místní úřady snažily vytváření uprchlických ghatt předcházet, v čemž jim napomáhal přístup samotných Čechů a Slováků nestojících o přílišné sdružování.

³⁹² Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 25. 10. 2013.

³⁹³ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52, *Aktion Hilfe für immigrierte tschechoslowakische Staatsbürger. Pratteln, 18. Februar 1969.*

³⁹⁴ Například zprávu „*Industrie atmen auf*“ popisující, jak z přílivu čerstvých pracovních sil těžily místní firmy, přinesl švýcarský *National-Zeitung* 13. ledna 1969. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52, *National-Zeitung 13. ledna 1969.*

³⁹⁵ ALBA, Richard – NEE, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration.* Harvard 2003, s. 248.

Rakousko

Zprávy StB popisovaly ubytovací podmínky v rakouských uprchlických táborech – a to především v táborech Traiskirchen a Arsenal – jako velmi tíživé. Jejich ubytovací kapacita byla překročena o desítky procent a objevovaly se zprávy o převládající pesimistické náladě v něm ubytovaných československých občanů.³⁹⁶ Již koncem září 1968 začaly rakouské úřady přemísťovat nově příchozí do menších táborů v okruhu 65 km od Vídně, aby přeplněným střediskům ulevily. Většině uprchlíků – poté co se rozhodli v Rakousku zůstat – pomohly se sháněním vhodného ubytování rakouské úřady. Všichni uznání uprchlíci na základě tzv. Ženevské konvence měli nárok nejen na pomoc se zprostředkováním ubytování, ale rovněž na finanční pomoc při placení nájmu – podle reportáže ORF se jednalo měsíčně o 100 šilinků na osobu a 250 šilinků pro rodinu.³⁹⁷

Mezi uprchlíky existovala i poměrně početná skupina osob, která měla v Rakousku příbuzné a známé. U nich byla situace po příjezdu do země jiná. Blízcí či vzdálení příbuzní disponující vhodnými kontakty a schopní uprchlíky zorientovat v cizím prostředí hráli v první fázi integračního procesu v Rakousku zásadní roli. Jednalo se často o potomky Čechů, kteří přišli do Rakouska a především do jeho hlavního města na přelomu 19. a 20. století. Byli to oni, kteří představovali tzv. „pull faktor“, který přesvědčil mnohé z uprchlíků zůstat v Rakouské republice. Hned několik narátorů uvedlo, že zůstali v Rakousku právě na žádost členů rodiny nacházejících ve Vídni. Například narátorka Zdena Kaspar přijela do Vídně 8. září 1968 a měla domluvenou práci v obchodě u svých příbuzných. Po dvou měsících se měla vrátit zpátky do Československa, ale její blízcí ji přesvědčili, aby zůstala.

„Teta si mě odvezla z nádraží a taky jsem u ní bydlela. Já jsem nemusela ani do lágru [Traiskirchen, pozn. přepis]. Vůbec nic. Absolutně ne. Jedna teta, která mi říkala, abych tady zůstala a snažila se, aby sem přišla i moje rodina, mi sehnala domovnictví, kde vlastně berete peníze a bydlíte zadarmo.“³⁹⁸

Pomoc s ubytováním poskytla vzdálená část rodiny také manželům Ráčkovým, kteří sdíleli

³⁹⁶ BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 51. V podobném duchu je napsána i reportáž „Princezna z Arzenálu“, která popisuje nelehkou situaci československých uprchlíků ve Vídni v prvním měsíci po invazi.

ŠUMBEROVÁ, Olga: *Princezna z Arzenálu*. In: *Politika*, č. 5, 26. září 1968, s. 16–17.

³⁹⁷ „Sobald sie einen Arbeitsplatz gefunden haben, und dafür sorgen die Arbeitsämter, kosten das Quartier pro Person 100 Schilling, pro Familie 250 Schilling im Monat.“ In: KLAUS, M.: *Asyl – Transit – Integration*, s. 36.

³⁹⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.

propůjčený byt ještě s dalšími Čechy a Slováky, kteří měli v prvních týdnech po invazi, kdy zažívalo Rakousko hlavní nápor uprchlické vlny z Československa, potíže sehnat ubytování.

„My jsme měli jednu velice vzdálenou příbuznou. Rozhodli jsme se, že si budeme říkat bratranec a sestřenice, bylo to něco takového, ale ještě z dalších pěti kolen. A ta sestřenice nám pomohla ze začátku hlavně tím (teda sestřenice, hlavně její rodina dalo by se říct), že nám dali k dispozici ve Vídni byt. V tom bytu jsme nepobyli moc dlouho, ale stačilo to k tomu, abychom tam odchovali takovou opravdu větší skupinu lidí, kteří jinak spávali pod mostem. To si člověk musí uvědomit, že Traiskirchen [uprchlický tábor, pozn. přepis] byl plný.“³⁹⁹

Spolu se ziskem zaměstnání a rostoucí socioekonomickou úrovní Čechů a Slováků se měnilo i jejich ubytování. Například manželé Ráčkovi, respektive Irena Ráčková, získala díky své pracovní pozici od zaměstnavatele zařízený dům se zahradou ve XIV. okrese, kde – jak vzpomínal Milan Ráček – se „jim krásně žilo.“⁴⁰⁰ Většina Čechů navíc zpočátku nijak netíhla, po letech strávených za železnou oponou, k většímu sdružování nebo k aktivní účasti ve spolcích české menšiny, ale snažila se po mnoha stránkách splynout v novém prostředí. Důvodem byla jak nechuť k této činnosti po zkušenostech z totalitního Československa, ale i obavy z vlivu Státní bezpečnosti a vzniku možných problémů, které by mohly mít dopad na členy rodiny, kteří zůstali za hranicemi v Československu. Tento přístup byl kritizován členy předchozí uprchlické vlny a českými starousedlíky, kteří v něm spatřovali ztrátu národní identity.

Nízkou prostorovou koncentrací českého etnika potvrzují i statistiky rakouského ministerstva vnitra. Kdysi v „českém“ X. okrese na přelomu 19. a 20. století se k české národnosti (respektive k české obcovací řeči)⁴⁰¹ přihlásilo při sčítání lidu v roce 1981 pouze 555 osob z celkového počtu 4932 Čechů žijících ve Vídni. V každém z 23 vídeňských okresů se pohyboval počet lidí hlásících se vědomě k české národnosti od 100 do 400.⁴⁰² Výběr ubytování podle všeho závisel více na podmínkách bytového trhu ve Vídni než na česky mluvících sousedech. Když se Irena Mlynář-Dubská vyptávala uprchlíků po 20 letech, jak vnímali své ubytování v Rakousku, odpovědělo 92 % z nich, že jsou spokojeni.⁴⁰³

³⁹⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

⁴⁰⁰ Tamtéž.

⁴⁰¹ Tzv: Umgangssprache, neboli řeč, kterou dotyční mluví v domácnosti, na jejímž základě rakouské úřady vytvářely statistické údaje o národnosti obyvatel.

⁴⁰² Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly, r. č. 13/662. Tschechen in Wien. Nach amtlichen Zählungen 1880–1981.

⁴⁰³ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 87.

Švýcarsko

Švýcarská rada bránila vytváření uzavřených českých komunit rozložením péče o uprchlíky na jednotlivé kantony již od samého počátku. Ze zachytných středisek v Buchsu a St. Margrethen, jejichž ubytovací kapacita byla 500 lůžek, byli Češi a Slováci do 48 hodin přesouváni dále do vnitrozemí, kde péči o ně přebíraly dané obce. Ty řešily i jejich ubytování. Na tiskové konferenci o zasedání Švýcarské rady z 11. září 1968 informoval vedoucí sociálního odboru spolkového justičního a policejního departmentu Hans Mumenthaler o celkové situaci československých uprchlíků, kterých se v zemi v té době nacházelo kolem 4 000. Podle něj byla ochota švýcarského obyvatelstva „příkladná“ a nevyskytovaly se žádné vážnější potíže se zaměstnáním. Starosti vládě působila ovšem bytová situace, protože „*nově přichozí uprchlíci si nemohli najímat drahé byty, kterých bylo, jak známo ve Švýcarsku dostatek.*“⁴⁰⁴

Nařízení sociálním kantonálním úřadům z října 1968 výslovně uvádělo, že nově přichozím má být v dané obci poskytnuto vedle zaměstnání i vhodné ubytování a mělo být pomůženo především těm uprchlíkům, kteří stále bydleli v provizorních podmínkách. Tak zvaná *Eingliederungshilfe*, neboli pomoc se začleňováním uprchlíků, spočívala v úhradě nákladů potřebných k pokrytí životních nákladů v daném kantonu, ať již se jednalo o ubytování, stravu, ošacení, obuv, výdaje za lékaře a dokonce i výdaje na kulturní vyžití. Navíc ti českoslovenští občané, kteří byli ženatí a měli v úmyslu se ve Švýcarsku usadit, měli nárok na zařízení domácnosti (nakup nábytku a dalších nezbytných předmětů) prostřednictvím půjčky. S majetkem následně mohli nakládat dle uvážení, dokonce jej znovu odprodat. V případě odjezdu ze země jej pak měli uprchlíci vrátit zpět a tento majetek měl být poskytnut k užívání další uprchlické rodině. V případě svobodných osob uváděla zpráva, že se: „*musí spokojit, dokud jsou finančně podporováni, s jedním pokojem.*“⁴⁰⁵

Zpráva rovněž informovala o případech, kdy českoslovenští uprchlíci své poskytnuté bydliště opustili a přestěhovali se do větších měst, především do Curychu a Basileje, čímž vznikaly švýcarské sociální správě komplikace, vzhledem k nutnosti poskytnout přichozím vhodné zaměstnání. Úřady tak měly pohyb československých občanů sledovat a o přestěhování uprchlíků měly být v první řadě zpraveny příslušné kantonální úřady. Nejednalo se ovšem o masový jev. Ač tedy vznikly ve velkých městech jako Curych, Basilej nebo

⁴⁰⁴ Tiskové konference o zasedání Švýcarské vlády z 11. září 1968. In: Zpravodaj, č. 2., 16. září 1968, s. 4.

⁴⁰⁵ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52. Hilfe für tschechoslowakische Staatsangehörige, 25. November 1968.

Ženeva české a slovenské komunity, vzhledem k příkladné spolupráci jednotlivých kantonů, zprostředkování zaměstnání a finanční pomoci, se žádná ze skupin neuzavřela do ghetta, ale naopak se stala pevnou součástí švýcarské společnosti. Takto popsal příjezd a první kroky ve Švýcarsku Jaroslav Zrůst, který se v záchytném táboře rozhodl pro život v kantonu Montreaux, a následně dělal závozníka ve vinných sklepech:

„Byla to sice těžká práce, ale zato jsem poznal sklepy různých podniků od Fribourgu až po Ženevu. Pak jsem dostal práci v Bielu, na jazykové hranici, a tam jsme ze známosti dostali takovou garsonku, malý byt. Já jsem začal dělat v hodinářství a moje žena žehlila v nemocnici prádlo.“⁴⁰⁶

5. 1. 5. Vzdělání

Umožnění studia na vzdělávacích institucích hostitelské země – ať již na základních, středních či vysokých školách – patří mezi hlavní kroky směřující k integraci nově příchozích. Zisk kvalitního vzdělání nejen otevíral posrpnovým uprchlíkům dveře k lépe placené profesi, a tím i k zisku vyšší socioekonomické úrovně, ale vedl také k navazování sociálních kontaktů se členy majoritní společnosti. Ve školních lavicích, popřípadě na kampusech univerzit, vznikaly přátelství, která vydržela dlouhá desetiletí. Nová síť sociálních vazeb vedla ke snadnějšímu identifikování se s hostitelskou zemí. V poskytnutí základního vzdělání pro děti uprchlíků a možnosti ve studiu dále pokračovat si počínaly obě země – Rakousko i Švýcarsko – příkladně.

Rakousko

Ze statistik rakouského ministerstva vnitra, které porovnávají úroveň vzdělání mezi německy mluvícími Vídeňany a vídeňskými Čechy, je zřejmé, že obě skupiny dosahovaly v roce 1991 téměř totožných výsledků. Úroveň vysokoškolsky vzdělaných vídeňských Čechů byla přitom o 3 % vyšší⁴⁰⁷ a Karel Smolle při interpretaci statistik dodal: „Ačkoliv Češi žádné vyšší české

⁴⁰⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Melligen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

⁴⁰⁷ Porovnání úrovně vzdělání německy mluvících Vídeňanů s vídeňskými Čechy:

	1971		1991	
	Deutschsprachige	Wiener Tschechen	Deutschsprachige	Wiener Tschechen
Hochschule und verwandte Lehranstalten	3,3 %	2,1 %	7,7 %	10,7%
Höhere Schulen	7,7 %	5,9 %	14,6 %	20,4 %

školy nemají, došlo v jejich skupině za posledních 20 let k explozi vzdělání.“⁴⁰⁸ Zatímco počátkem 70. let lehce převažovaly v jejich skupině osoby s ukončenou povinnou školní docházkou (54,7 %), v roce 1991 to již nebyla ani třetina (26,7 %). Ostatně tato „Bildungsexplosion“ zasáhla celou rakouskou společnost a počet německy mluvících obyvatel Vídně s pouze ukončenou povinnou školní docházkou klesl z poloviny na 31,1 % (viz tabulka). Vzhledem k tomu, že většina posrpnových uprchlíků volila za místo k životu rakouské hlavní město, je více než pravděpodobné, že se i oni – respektive jejich děti, které koncem 60. nastoupily do rakouských státních škol⁴⁰⁹ – na tomto růstu vzdělanosti podílely. Příkladem byla Zuzana Brejchová, která přišla do Vídně na podzim 1968. V dubnu následujícího roku ji přihlásil její otec na místní gymnázium. Své první dojmy shrnula během rozhovoru následovně:

„Takže mě poslali do čtvrté třídy a musela jsem dohnat mezi květnem a začátkem září latinu. Tady měli 4 hodiny týdně latinu, takže já jsem se učila současně německy a latinsky [...]. Ty začátky byly tvrdé. To bych už zažít nechtěla. Když jsem tam začala chodit, tak bylo jasné, že se s tím musím nějak vyrovnat. Ale on se tím nikdo nezabýval. Všichni říkali: ‚Ona se to naučí,‘ protože jsem vždycky měla samé jedničky, tak to prostě zvládnu. A ve škole se tím taky nikdo nezabýval. Ve škole mi řekli, že mám rok na to, abych udělala přijímací zkoušky za 3. třídu, a já jsem se musela současně učit i na zkoušky za 4. třídu gymnázia.“⁴¹⁰

Zuzana Brejchová po těžkých začátcích, kdy se musela vypořádat s novou látkou i cizím jazykem, úspěšně odmaturovala a následně se dostala na prestižní vídeňskou Akademii hudebních a dramatických umění (Hochschule für Musik und darstellende Kunst)⁴¹¹ do

Fachschule	8,6 %	10,6 %	13,6 %	13,3 %
Lehre	25,7 %	30,0 %	33,0 %	28,9 %
Pflichtschule	51,4 %	54,7 %	31,1 %	26,7 %

SMOLLE-OBMANN, K.: *Österreichische Volksgruppenhandbücher*, s. 54.

⁴⁰⁸ „Obwohl die Tschechen keine eigene höhere tschechische Schule haben, kam es in den vergangenen 20 Jahren zu einer Bildungsexplosion.“ SMOLLE-OBMANN, K.: *Österreichische Volksgruppenhandbücher*, s. 54.

⁴⁰⁹ Ve Vídni v té době existovala, oproti meziválečnému období, již jen jedna česká škola Školského spolku Komenský. Spolek byl úzce napojen na prorežimní Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku a byl podporován, ať již finančně nebo materiálně, přímo z Prahy, což řadu posrpnových uprchlíků odrazovalo od zápisu jejich dětí do české školy. K tématu českého školství, kterému je věnována samostatná podkapitola, viz práce české historičky Vlasty Valešové, která je zároveň správkyňou archivu Školského spolku Komenský. Například: VALEŠ, Vlasta: *Vídeňští Češi včera a dnes*. Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni/ *Die Wiener Tschechen einst und jetzt*. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien. Praha 2004.

⁴¹⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

⁴¹¹ Od roku 1998 se jedná o Univerzitu hudebních a dramatických umění ve Vídni (Universität für Musik und

oddělení filmu a televize, kde absolvovala obory dramaturgie a filmový střih. Již při studiu začala pracovat jako asistentka střihu u televizních filmů. V osmdesátých letech spolupracovala například s režisérem Bernardem Šafaříkem na filmu Chladný ráj. Začátkem devadesátých let se podílela mj. na televizní sérii *The Strauss Dynasty* britsko-německé koprodukce.

O nelehkých začátcích na rakouské měšťanské škole se zmínil v rozhovoru i Gustav Líbal, který později pracoval jako elektromechanik u firmy Siemens.

„Já vím jedno, že když jsem přišel do školy v půli září, že jsem byl jediný cizinec na celé škole. A dneska v Rakousku je jeden Rakušák na celé škole [smích]! Takže ti se na vás koukali jako byste přišel odněkud z Pobřeží slonoviny. Jak to, že umíte číst a psát [smích]! Ale jinak byli celkem jako... Tady těch cizinců bylo ještě málo, tak byli i celkem hodní.“⁴¹²

Jak o vzdělání svých dětí uvažovali v exilu jejich rodiče, doložilo i vyprávění narátorky Zdeny Kasparové, která se dostala do Rakouska již v září 1968, kde čekala na svoji dceru a manžela. Původně se měli setkat po manžellových promocích, které byly v listopadu 1969, jenže československé hranice byly v té době již zavřené. Nakonec po mnohaletém snažení se podařilo, i na základě intervence Mezinárodního červeného kříže, dceru s mámou spojit v roce 1974. Dceři Vladě bylo tehdy 11 let a nastoupila do měšťanské školy (tzv. Bürgerschule).

„Ona vůbec do české školy nechodila, protože mluví a mluvila tenkrát bezvadně česky a neměla absolutně zapotřebí, aby do české školy chodila. Tak chodila do školy rakouské – pět let do normální měšťanky. Nechala jsem ji jeden rok opakovat, protože ona už měla v té době být ve druhé třídě měšťanky. Tak jsem ji nechala jít do první, aby začala s těmi dětmi, co přišly z obecné školy. A musím říct, že prvního půl roku vůbec nemluvila. Vůbec nevěděli, co se sní děje. Pořád mlčela a mlčela. No a já jsem jí řekla: ‚Když přineseš první jedničku z němčiny, dostaneš 50 šilinků‘, což bylo tenkrát jmění. Tak si pamatuju, jak dneska, že asi 15. nebo 16. listopadu přinesla ze školní práce jedničku.“⁴¹³

Vyprávění obou narátorek popisující obtíže, se kterými se museli potomci posrpnových uprchlíků vypořádat v novém prostředí, vystihlo situaci, kterou v začátcích integračního

darstellende Kunst Wien).

⁴¹² Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Líbalem, Vídeň, 22. 9. 2011.

⁴¹³ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.

procesu zažívaly i stovky dalších. Úřady zapisování českých dětí do rakouských škol nebránily, ovšem nově příchozí museli vynaložit velké úsilí – ať již navázáním na rakouské osnovy a doučením se nového učiva či zvládnutím německého jazyka – aby do neznámého systému zapadli. Největší překážkou byla přitom neznalost jazyka, se kterou se ovšem potýkali i dospělí. Po jejím překonání se ale dětem uprchlíků otevřely dveře do nových sfér rakouské společnosti a institucí. Podle mnohých, s jejichž názorem se plně ztotožňuji, představuje zisk kvalitního vzdělání jeden z hlavních znaků úspěšné integrace.

Švýcarsko

Švýcarská rada již při otevření hranic země 30. srpna 1968 počítala v rámci začleňování československých uprchlíků s poskytnutím vzdělání jejich dětem, stejně jako s udělením stipendií zájemcům o studium na švýcarských univerzitách, kterým by své studium financovali. Prostředky na hrazení nákladů jejich studia neměly jít ze státního rozpočtu, ale k financování měly být využity soukromé nadace, kantonální a komunální fondy.⁴¹⁴ Děti československých žadatelů o azyl byly přijímány do švýcarských škol bez zvláštních nařízení. I od nich se očekávalo, že se naučí jazyk co nejdříve, doženou neznámou látku a přizpůsobí se tak svému okolí. Žádný z narátorů – pokud přijel do země s malými dětmi – jejich vzdělání na švýcarských školách dále netematizoval. Děti „*samozřejmě chodily do švýcarských škol*“⁴¹⁵ a jejich integrace, jak vyplývá z dalších částí nahraných rozhovorů, byla narátory vnímána jako bezproblémová.

Švýcarský stát se rovněž snažil zajistit zájemcům z řad československých uprchlíků i přístup k vysokoškolskému studiu. Příchozí mohli žádat o stipendium na vybrané vysoké škole. Pokud žadatelé nesplnili kritéria ke studiu a stipendium jim nebylo přiznáno, neměly sice náklady na studium hradit švýcarské sociální úřady, ale měla být vždy těmto mladým lidem nabídnuta možnost vyučit se libovolnému povolání. S jeho volbou mělo být žadateli rovněž pomoheno, ať již kantonálními úřady pro učně (tzv. Lehringsämter) nebo přímo Spolkovým úřadem pro průmysl, podnikání a práci sídlícím v Bernu. To vše stálo v oběžníku policejního oddělení spolkového justičního a policejního departmentu zaslaného kantonálním sociálním úřadům v listopadu 1968.⁴¹⁶ Studium práv na univerzitě v Curychu popsal

⁴¹⁴ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, *Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakische Staatsangehörigen vom 10. 9. 1969*, s. 2.

⁴¹⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern, Švýcarsko 19. 8. 2014.

⁴¹⁶ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, *Hilfe für tschechoslowakische Staatsangehörige*, 25. November 1968, s. 4.

v rozhovoru Libor Šimeček, který přijel do Švýcarska s rodinou, když mu bylo 17 let. Rodina se usadila v Zugu. Protože, jak vzpomínal narátor, „východoevropské a africké [úsměv] maturity neměly prý švýcarskou úroveň“, ⁴¹⁷ musel pan Šimeček nejprve absolvovat přijímací kurz ve Fribourgu.

„A tam, protože jsem uměl relativně dobře německy, jsem byl jenom půl roku na jazykovém kurzu, a už po čtvrt roce se se mnou rozloučili a říkali: „Vy to nepotřebujete.“ Tak jsem se tam musel zabývat, k mé velké radosti, matematikou [úsměv], kterou jsem nenáviděl. Potom jsem udělal ty přijímačky a začal jsem tady studovat. Každé ráno jsem sem dojížděl a pro mě je Curych jako doma [...]. Studium bylo dobré, školu jsem dodělal. My jsme měli takovou skriptovou skupinu se Švýcary. [...] Vždycky jsme se rozhodli, kdo co bude psát – na psacím stroji samozřejmě. Já jsem měl za úkol to kopírovat. To byla taková pracovní skupina. To velmi pomohlo tomu učení.“ ⁴¹⁸

Libor Šimeček získal titul v roce 1976 a brzy si našel práci u švýcarské pojišťovny, kde se specializoval na penzijní pojištění. V tomto odvětví pracoval celých 20 let a dnes, na závěr své osobní kariéry, učí na místní obchodní škole právo pro dospělé. Úspěšné absolvování práv na švýcarské univerzitě zajistilo panu Šimečkovi nejen dobré zaměstnání, lepší životní úroveň a sociální kontakty se Švýcary, ale po letech i bezproblémový zisk švýcarského občanství (viz 5.1.2.), které bylo potvrzením završení úspěšného integračního procesu. Jeho životní příběh přitom nebyl ojedinělý. Podle zjištění Lenky Kosové si vzdělání ve Švýcarsku postupem času doplnilo celých 59,5% dotázaných. ⁴¹⁹ V jiném výzkumu provedeného Renate Redl, která se zabývala integrací uprchlíků z Československa ve Švýcarsku, je uvedeno, že z celkového počtu dotázaných bylo vyučeno 25,6 % a 17,05 % mělo pouze maturitu z Československa. Ovšem většina Čechů a Slováků žijících od roku 1968 ve Švýcarsku měla alespoň jeden vysokoškolský titul (55,8 %), přičemž jej získali mnozí až na švýcarských univerzitách. ⁴²⁰ Renate Redl k tématu vzdělání dodává, že vysokoškolští absolventi v naprosté většině případů dosáhli v zemi žádaného povolání a rovněž „úspěšného pracovního postupu.“ ⁴²¹

⁴¹⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych, 16. 8. 2014.

⁴¹⁸ Tamtéž.

⁴¹⁹ KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace*, s. 103.

⁴²⁰ Výzkum byl proveden mezi posrpnovými uprchlíky v roce 1988. Mezi dotazovanými převažovaly ročníky 1938 až 1948 (46 %). Většinou respondentů tak bylo v době odchodu z Československa mezi 20 a 30 lety. Je proto pravděpodobné, že část z nich absolvovala některou ze švýcarských vysokých škol. Více o výzkumu: RENDL, R.: *Die Integration*, s. 243.

⁴²¹ Tamtéž, s. 247.

5. 1. 6. Komparace

Při srovnání různých kategorií strukturální integrace československých uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku najdeme velké množství podobností. Obě zmíněné země zaplavila v souvislosti s invazí vojsk Varšavské smlouvy do Československa velká vlna solidarity vůči „statečnému československému lidu“, jehož občané svou pasivní rezistencí „tváří v tvář sovětským tankům“ si na Západě získali srdce mnohých lidí. Rakousko a Švýcarsko byly prvními zeměmi, které prchajícím Čechům a Slovákům otevřely své hranice bez ohledu na potíže, které tento krok, ať již po finanční nebo politické stránce, mohl přinášet. V obou zemích se během let 1968–1969 usadilo přes 11 000 československých občanů. Každý z nich si mohl zažádat o politický azyl na základě tzv. Ženevské konvence, který v naprosté většině případů také obdržel. Spolu s ním získal i řadu výhod – od poskytnutí základního ubytování, právních dokumentů (např. uprchlického pasu), finanční pomoci či zprostředkování zaměstnání. Pro Švýcarsko a jeho spolkové i kantonální úřady bylo co nejrychlejší zaměstnání uprchlíků naprostou prioritou. „Otevřená náruč“ hostitelské společnosti poskytla uprchlíkům volný vstup do jejich institucí. Vedle přístupu na pracovní trh, ke vzdělávání a bydlení, se jim naskytl po 12 letech pobytu v zemi i možnost zisku občanství. Socioekonomický status u většiny uprchlíků dosáhl po letech úrovně srovnatelné se švýcarskou většinovou společností.

Stejný výsledek přinášejí i prameny rakouského ministerstva vnitra. Rakouský stát nesl – stejně jako během Maďarského povstání – největší tíhu i této uprchlické krize. Díky zapojení všech složek společnosti i mezinárodního společenství se situaci podařilo zvládnout. Ač byla hlavní pozornost rakouských úřadů upírána na prvotní péči o uprchlíky, kvůli přetrvávající hospodářské konjunktuře nebylo pro nově příchozí těžké brzy sehnat práci. Opuštění uprchlických táborů a získání nového zaměstnání představovalo první krok na cestě k integraci v nové společnosti. I v jejich případě byl rostoucí socioekonomický status a pokročilý stupeň začlenění stvrzen po čtyřech letech získáním občanství, tedy nabytím stejných práv a povinností, jaké měla většinová rakouská společnost.

5. 2. Kulturní integrace

Kulturní integrace, která představuje podle profesora Heckmanna důležitou podmínku pro účast nově příchozích na životě většinové společnosti, se vztahuje na osobnostní a behaviorální změny daného jedince, stejně jako na obměnu jeho životních postojů.⁴²² Tyto

⁴²² HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (edd.): *The Integration of Immigrants*, s. 10.

změny se týkají především imigrantů a jejich potomků, ale jejich soužití s většinovou společností mění i postoje majority. Oproti popisu strukturální integrace uprchlíků, kde bylo možné využít široké spektrum archivních pramenů a publikovaných studií, následující podkapitoly věnované kulturní, identifikační a sociální integraci jsou orientovány na konkrétní jedince. Hlavním zdrojem informací proto představují orálně-historické prameny, respektive části životních příběhů, kterými narátoři popisovali změny v jejich životních postojích, v náhledu na svět i v přístupu k okolní společnosti. Ne vždy se přitom daly analyzovat dané prameny v jasně oddělených kategoriích kulturní, identifikační a sociální integrace, jak byly představeny v teoretickém modelu profesory Friedrichem Heckmannem a Dominique Schnapperem. Proto i hranice mezi jednotlivými kapitolami je částečně propustná a některé jevy jsou zmíněny ve více podkapitolách. V následující části věnované kulturní integraci jsou analyzovány dva jevy, které měly zásadní vliv na integraci a život uprchlíků v nové zemi – znalost druhého jazyka a předpokládaná kulturní blízkost.

5. 2. 1 Znalost jazyka

Podle archivních pramenů i sociologických studií uskutečněných mezi československými uprchlíky ovládalo pouze malé procento z nich jazyk dané země či kantonu na dostatečné úrovni.⁴²³ Studium popsané v předchozí části se tak netýkalo jen mladších ročníků, ale do lavic v rámci jazykových kurzů zasedla značná část Čechů a Slováků, kteří opustili zemi v letech 1968 a 1969. Podle záznamů rakouských a švýcarských úřadů byly totiž tzv. „Sprachschwierigkeiten“, neboli nedostatečné jazykové znalosti příchozích jednou z hlavních překážek dalšího začleňování.⁴²⁴ Zde existuje první větší rozdíl mezi porovnávanými přístupy obou zemí: zatímco švýcarské úřady nabízely ve spolupráci s dalšími organizacemi, popřípadě se zaměstnavateli, bezplatné jazykové kurzy na kantonální a komunální úrovni, kterých se kdokoliv z uprchlíků mohl zúčastnit, v Rakousku tuto činnost vykonávali zdarma především dobrovolníci a poskytované kurzy byly placené. Zda tento rozdílný přístup ovlivnil stupeň integrace, ukázala následující analýza pramenů. Znalost jazyka dané společnosti, tato součást kulturní integrace, byla přitom pro nově příchozí v souvislosti s běžným životem nebo kariéřním postupem naprosto nezbytná.

⁴²³ Podle sociologického průzkumu uskutečněného v roce 1969 mezi československými uprchlíky mluvila pouhá 2 % z nich plynule německy. BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

⁴²⁴ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, *Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakische Staatsangehörigen vom 10. 9. 1969*.

Rakousko

Většina Čechů a Slováků, která se ocitla v rakouských uprchlických táborech, měla sice ukončené středoškolské vzdělání a odcházela za hranice s maturitou nebo výučním listem, ovšem německý jazyk na potřebné úrovni ovládalo jen malé procento z nich. V první fázi integrace bylo proto studium němčiny jednou z hlavních snah československých občanů a jeho zvládnutí na komunikativní úrovni představovalo, podle průzkumu Ireny Mlynář-Dubské, jeden z největších problémů při budování nové existence za hranicemi Československa.⁴²⁵ Slabé jazykové vybavení bylo rovněž překážkou pro získání odpovídajícího zaměstnání. Narátorka Helena Baslerová, současná předsedkyně Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku, která přišla do Vídně se svým rakouským snoubencem těsně po srpnové invazi, vzpomínala na první zkušenosti v novém prostředí:

„Já jsem šla hned pracovat, protože ono to nebylo všechno tak jednoduché, jak se představuje. I když jsem se dlouho učila němčinu a rodiče mluvili, a mluví, oba dva velice dobře, tak přece jen začátek byl opravdu těžký. Bylo to takové, že si člověk říkal: ‚Aha, oni mluví Turecky.‘ A než jsem se dostala k odpovědi, tak oni už byli jinde.“⁴²⁶

Vzhledem k nedostatečným jazykovým znalostem musela většina československých uprchlíků pracovat v prvních měsících na hůře placených, často manuálních, profesích. Až s postupem času, kdy v novém prostředí „zapustili kořeny“ a ovládli dostatečně německý jazyk, začal i jejich kariérní postup ve vystudované profesi. Jinými slovy: „*Jakmile se zlepšily jejich jazykové znalosti, následovalo jejich pracovní povýšení.*“⁴²⁷ Spolu s odpovídajícím zaměstnáním se zvyšovala i socioekonomická úroveň posrpnových uprchlíků a prohlubovalo se začlenění do rakouské společnosti a rovněž identifikace s Rakouským státem. Ovládnutí jazyka bylo v integračním procesu zásadním stavebním kamenem.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, rakouský stát koncem 60. let ještě nezprostředkoval uprchlíkům bezplatné jazykové kurzy – což je pochopitelné v souvislosti s výdaji, které musel poskytnout na bezprostřední pomoc tisícům československých uprchlíků, kteří se nacházeli na jeho území. Ostatně rakouský státní rozpočet byl v letech 1968 a 1969 překročen, což muselo být řešeno, jak zmiňuje Silke Stern, vydáním dvou nových zákonů o překročení rozpočtu.⁴²⁸

⁴²⁵ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 141.

⁴²⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň, 19. 9. 2013.

⁴²⁷ „Sobald sich die Sprachkenntnisse gebessert haben, hatte dies einen beruflichen Aufstieg zur Folge.“ In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 191.

⁴²⁸ STERN, Silke: *Československá emigrace v letech 1968–1969*. In: Karner, S. – Stehlík, M. (edd.): Česko.

Nově přichozí se museli o obstarání kurzů k ovládnutí německého jazyka postarat sami. Podle zaznamenaných vyjádření si i oni byli vědomi, že bez znalosti němčiny nebyla jejich další integrace možná.⁴²⁹ Přitom kurzy poskytované soukromými institucemi nepatřily k těm nejlevnějším, jak vzpomínala Zdena Kasparová:

„A tenkrát ty kurzy [němčiny, pozn. přepis] byly drahé, já jsem chodila dva semestry, a to mě stálo 800 [šilinků, pozn. přepis]. A měla jsem 1. 800,- čistého. To úplně vím, jak dneska. Takže jsem do žádných kurzů nechodila... Teda chodila jsem ty dva semestry a pak bych to finančně nezvládla. Já jsem neměla židli, ani stůl, ani nic, a tak jsem si musela hledět, abych si mohla na něco sednout, a ne chodit na kurzy.“⁴³⁰

I přes finanční náročnost do nich narátoři investovali, protože neznalost jazyka patřila k největším překážkám, se kterými se museli v novém prostředí vyrovnat, a která jim bránila v další seberealizaci. Kurz německého jazyka si zaplatil i Peter Cejnar, dnešní majitel restaurátorské firmy na Beatrixgasse ve Vídni:

„Nejdřív jsem se učil sám. Pak jsem si zaplatil kurz, ale učil jsem se hodně. Protože bez toho to nejde.“⁴³¹

I z výpovědí dalších narátorů vyplynulo, jak velkou pozornost věnovali novému jazyku. Většina z nich si německý jazyk osvojila na velmi dobré úrovni, někteří – jako Zuzana Brejchová – i s místním přízvukem, díky kterému je k nerozeznání od běžného Vídeňana, a jen málokdo by soudil, že ještě ve svých 15 letech německy vůbec nemluvila. Kroky uvedené narátory svědčí o velké motivaci k zapojení se do života většinové společnosti, kterou měla většina uprchlíků. Snaha splynout s okolím byla podpořena i zhoršující se politickou situací v bývalé vlasti a uzavřením jejích hranic. U některých Čechů šla snaha o začlenění tak daleko, že kromě přerušení kontaktů na českou menšinu přestali používat i v domácnosti rodný jazyk. Věra Kapellerová (dříve Mayerová) k tomu ve své studii dodává: *„Emigrace, rychlá integrace a asimilace byla pro mnoho emigrantů roku '68 součástí procesu vytěsnění, který*

Rakousko. Rozdělení - odloučení - spojení. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Schallaburg/ Jihlava 2009, s. 130.

⁴²⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

⁴³⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.

⁴³¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

vedl k odcizení a k hledání nového domova.“⁴³² Fenoménu odcizení a psychologickým aspektům života v exilu jsou věnovány další podkapitoly této práce. Na tomto místě bych jen zdůraznil, že z narátorů účastnících se výzkumu ovládli všichni německý jazyk natolik, že jim jeho používání nečinilo nejmenší obtíže. Osvojení německého jazyka členy posrpnového exilu potvrzuje i studie doktorky Mlynář-Dubské, v jejímž dotazníkovém šetření uvedlo přes 60 % bývalých československých občanů, že ovládají německý jazyk dostatečně.⁴³³

Švýcarsko

I Švýcarská rada si uvědomovala nutnost zlepšení jazykových znalostí uprchlíků. Součástí závazného doporučení týkajícího se péče o nově příchozí, o jehož vypracování a zaslání sociálním úřadům informovalo policejní oddělení vládu 25. října 1968, bylo i zřízení jazykových kurzů pro přicházející Čechy a Slováky.⁴³⁴ Ty měly být pro uprchlíky z Československa vedeny bezplatně, protože účast na kurzu by si „jinak nemohli dovolit“.⁴³⁵ Náklady na jejich provoz měly být hrazeny z kantonálních a komunálních rozpočtů, které měly využít již existujících fondů na podporu uprchlíků. V případě, že by s financováním kurzů byly potíže, měly se místní úřady obrátit na Švýcarskou ústřednu pro pomoc uprchlíkům⁴³⁶ sídlící v Curychu, která by následně financování převzala.

Jazykové kurzy ovšem probíhaly často jen jednou týdně a na výsledné znalosti jazyka se výrazněji nepodepsaly. Samozřejmě, že pomohly uprchlíkům se zorientovat v gramatických kategoriích, rozšířit slovní zásobu, a ujasnit si některé pojmy. Nicméně na dokonalém osvojení daného jazyka již v prvních letech po příjezdu do země se projevilo něco jiného – možnost začít okamžitě pracovat. Například Dana Lindhartová, která v Československu studovala zpěv na brněnské JAMU, a která se později stala úspěšnou operní pěvkyní, vzpomínala v rozhovoru na začátky ve Švýcarsku následovně:

„My jsme s tou němčinou... To bylo Schwyzerdütsch, ani můj muž tomu moc nerozuměl [úsměv]. A že bych já zpívala nebo pokračovala ve studiích, na to nebylo ani pomyslení! Ta moje němčina na to nestačila a já jsem se musela zapojit do pracovního

⁴³² MAYEROVÁ, Věra: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 281.

⁴³³ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme*, s. 141.

⁴³⁴ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52. *Hilfe für tschechoslowakische Staatsangehörige, 25. November 1968*.

⁴³⁵ Tamtéž.

⁴³⁶ Německy: Schweizerische Zentralstelle für Flüchtlingshilfe.

*procesu. Tak jsem začala tím, že jsem [zdůraznění] šla uklízet! Po večerech. Ale to jsem se taky nenaučila německy, když je tam člověk sám a má kýbl a hadr. Pak jsem se dostala k uklízení do manufaktury, kde přizpůsobovali zipy přání zákazníka. Tam už jsem byla v té manufaktuře mezi ženskými a tam už jsem mohla mluvit. To byly ty moje začátky.*⁴³⁷

O jazykových kurzech se zmiňovala rovněž Iva Gikalov, jejíž rodina bydlela po příjezdu do Švýcarska v městě Grenchen v kantonu Solothurn. Zde se narátorka uchytila nejprve jako asistentka místního lékaře. Ovšem po nějakém čase její manžel získal místo na univerzitě v Bernu a Iva Gikalov tak začala pracovat v továrně na výrobu léků Wander:

*„Tam už nás bylo pět Čechů u toho Wandera. Ze začátku nám dávali minimální plat, který byl opravdu hodně nízký. Trochu s námi jednali... Nedá se říci jako s otroky, to bylo na jiném vysokém stupni, ale tak jako: ‚Co ti utečenci. Ať jsou rádi, že mají to, co dostali.‘ A my jsme srovnání neměli, ostatně ani člověk německy pořádně neuměl. Dali nám tehdy jednu hodinu týdně němčiny. To jsem se já alespoň naučila, kterým slovesným tvarům se musím vyhýbat, protože pro mě byly složité.“*⁴³⁸

Firemní kurzy zažil i Petr Chour, který pracoval v elektrotechnické firmě v Aarau. Jejich bezplatné poskytnutí nově příchozím bylo v rozhovoru dalším důkazem švýcarské „otevřené náruče“ a skvěle nastaveného integračního procesu.

*„To jsem vám neříkal, když jsme se bavili, ale třeba nám firma dělala jazykové kurzy. V roce 1970 nás pracovalo ve firmě 22 Čechů. Byly pro ně normální jazykové kurzy. Jedna hodina byla v pracovní době a jedna hodina ve volném čase, takže to byl dvouhodinový blok. Zařídili učitele z aarauského gymnázia a ten nás chodil učit němčinu přímo do firmy.“*⁴³⁹

Ve Švýcarsku vstupoval pro uprchlíky do hry v otázce jazyka ještě jiný, zásadnější, faktor. Tím byla existence čtyř oficiálních úředních jazyků (němčiny, francouzštiny, italštiny a rétorománštiny), která měla vliv na rozhodování nově příchozích, ve kterém kantonu se usadit. Českoslovenští uprchlíci, pokud jim to bylo v počátcích umožněno, často volili kanton na základě jazyka, který v něm převládal. Důvodem byla jejich základní znalost dané řeči

⁴³⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

⁴³⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

⁴³⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

nebo naopak nechut' učit se jazyk jiného kantonu. Nejčastěji byly voleny německy mluvící kantony jako Curych nebo Basilej, a to jak kvůli větším pracovním možnostem, ale i z důvodu, že francouzština byla pro většinu Čechů a Slováků neznámým jazykem.⁴⁴⁰ Hana Sládková-Koželuhová, která se po mnohaletém úspěšném sportovním působení v Kanadě usadila v Ženevě, tento fakt potvrdila v našem rozhovoru:

„Ale málo Čechů sem přišlo, protože většina šla do Curychu. Protože mluvili německy. Tady přišlo pár doktorů, kteří uměli francouzsky a tak. Takže ta komunita se tady moc nezvýšila. Z toho důvodu se i naši známi, co přišli a byli u nás asi tři neděle, potom odstěhovali do Curychu, protože oba uměli německy.“⁴⁴¹

Ovšem někteří Češi dávali naopak přednost francouzštině. Například Jaroslav Zrůst, který si již v táboře Buchs zvolil kanton Montreaux, kde pak pracoval, jak již bylo zmíněno, jako závozník do vinných sklepů, tak učinil právě na základě svých jazykových preferencí. (*„Já jsem se tenkrát nechtěl učit německy, tak jsem tam viděl na tabuli napsáno Montreaux, tak jsme se tam přihlásili.“⁴⁴²*) Jaroslav Havelka, současný předseda Besedy Slovan v Ženevě a místopředseda Svazu spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku, zase vzpomínal, co jej přimělo zůstat v Ženevě, i když měli s manželkou naplánovaný odchod do Rakouska nebo Německa:

„Byli jsme víceméně náhodně v Ženevě s tím, že půjdeme do Rakouska nebo Německa. I když jsme se náhodně ocitli v Ženevě, tak se naskytl možnost mít velmi rychle zaměstnání pro moji manželku [...]. V Ženevě mi nabídl oficiální úřad možnost si vybrat ze třech podniků, [dal mi jejich, pozn. přepis] adresy a já jsem šel na ty adresy, kde mi v jednom závodě řekli: ‚Aha, vy jste vysokoškolák z Československa. Tak to my vás zkoušet nebudeme.‘ Řekl mi to německý šéf konstrukce. Řekl: ‚Vy svoji práci umíte. A jestli chcete, tak můžete za týden nastoupit.‘ [...] Protože jsem neznal vůbec francouzštinu, tak jsem se začal učit francouzsky.“

⁴⁴⁰ V průzkumu uskutečněném Lenkou Kosovou v krajanské komunitě ve Švýcarsku odpovědělo jen 2,5 % dotázaných, že ovládali v době svého příjezdu do Švýcarska německý jazyk velmi dobře, naopak 32,9 % jej neznalo v roce 1968 vůbec. Stejně procento z nich (tedy 2,5 %) odpovědělo, že ovládali velmi dobře francouzštinu. Viz: KOSOVA, Lenka: *Integrace a asimilace*, s. 103.

⁴⁴¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva, Švýcarsko 16. 8. 2014. Častější usazování Čechů v německy mluvících švýcarských kantonech uvádějí i statistiky švýcarské policie z roku 1969. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

⁴⁴² Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

Ať již byly preference přicházejících Čechů a Slováků v otázce jazyka jakékoliv, nyní – po téměř 50 letech strávených ve Švýcarsku – mluví řečí daného kantonu naprosto bez problémů. Řada z nich si dokonce osvojila charakteristický *Schwyzerdütsch* nebo byla nucena se naučit z pracovních důvodů i jazyk dalšího kantonu. Podle průzkumu uskutečněného Renate Rendl uvedli všichni dotázaní, že ovládají německý jazyk (respektive tzv. „Hochdeutsch“) dobře a celých 20 % z nich potvrdilo i dobrou znalost švýcarské němčiny.⁴⁴³ I zde platilo, že znalost oficiálního jazyka otevírala cestu k zisku lepšího zaměstnání, nových sociálních kontaktů a v konečném důsledku vedla k naturalizaci – k obdržení švýcarského občanství.

Komparace

Při porovnání obou posrpnových uprchlických skupin ve Švýcarsku a Rakousku vyplývá – a to jak ze statistik ministerstev, tak i z nahraných rozhovorů – že obě skupiny ovládly jazyk dané země nebo kantonu na vynikající, či alespoň „dostatečné“, úrovni. Znalost dalšího jazyka byla přitom nezbytným krokem k další integraci, k zisku lepší práce a nových sociálních kontaktů. Samotní uprchlíci si její důležitost uvědomovali a na zvládnutí různých zákoutí německého či francouzského jazyka vynaložili nemalé úsilí. V některých případech šla snaha o jeho osvojení tak daleko, že mateřština byla nahrazena novým jazykem i při běžné konverzaci v domácnosti. Jednalo se ovšem o formu vytěsnění, která pomáhala uprchlíkům se psychicky vyrovnat s nelehkou realitou exilu.

Komparace přístupů obou států k jazykové otázce ukazuje, že to byly švýcarské úřady, které si uvědomovaly důležitost jazyka pro integrační proces a doporučovaly poskytování bezplatných jazykových kurzů československým uprchlíkům. Niméně bezplatné jazykové kurzy se zásadním způsobem na znalosti jazyka neprojevíly. Kurzy byly často hodinu či dvě týdně, a ač pomohly příchozím pochopit některé gramatické jevy nebo rozšířit slovní zásobu, samy o sobě by k dostatečnému zvládnutí jazyka nevedly. Daleko důležitější byla pro osvojení jazyka možnost okamžitě po příjezdu do hostitelské země začít pracovat. V pracovním prostředí a v interakci s většinovou společností pochytili Češi a Slováci první fráze a obraty, navázali první osobní kontakty a postupně čím dál tím více zapouštěli kořeny v novém prostředí.

⁴⁴³ RENDL, R.: *Die Integration*, s. 248.

5. 2. 2. Kulturní blízkost

Ve studiích věnovaných českému exilu v Rakousku i Švýcarsku se vyskytuje tvrzení o geografické i kulturní blízkosti Čechů a Slováků s ohledem na hostitelské společnosti, která pomohla nově příchozím se snadněji integrovat.⁴⁴⁴ Proti tvrzení o geografické blízkosti se nedá nic namítat – obě země ležely několik hodin jízdy autem od československých hranic. Jiná situace nastává v případě uváděné kulturní blízkosti zmíněných národů. Během analýzy získaných archivních i orálně-historický pramenů jsem narazil na několik aspektů, které tento výrok problematizují, a které jsou představeny v následující části.

Rakousko: Zákon o národnostních menšinách i „šok malých rozdílů“

O příbuznosti Čechů a Rakušanů svědčí nejen společná několikasetletá historie, ale například i fakt, že příjmení Novak patřilo ve Vídni donedávna k jednomu z nejčastějších. Jak zmiňuje Karl Vocelka ve sborníku vydaného k výstavě *Doma v cizině*, která byla věnována Čechům ve Vídni ve 20. století: „[...] tato dříve tak početná menšina zanechala ve Vídni své stopy nejen v ,telefonním seznamu na straně V‘, jak zpívá Georg Kreisler v ,Polce o telefonním seznamu‘, ale i v kultuře, hudbě, jazyce a kulturních dějinách Vídně.“⁴⁴⁵ Po dlouhá léta existence monarchie docházelo k bohaté kulturní výměně mezi českými a rakouskými zeměmi, ať již se jednalo o oblast architektury, hudby nebo místní kuchyni. Tento vzájemný vliv dokládá celá řada odborných publikací.⁴⁴⁶

Vídeň byla jako hlavní město podunajské monarchie magnetem pro desítky až stovky tisíc lidí přicházejících sem za prací. Už od druhé poloviny 19. století zde žila velmi početná komunita pocházející z českých zemí, která se koncem století podle tehdejších statistik rozrostla na neuvěřitelných 378 tisíc.⁴⁴⁷ Vídeň v této době dramaticky měnila svoji podobu. Počet jejích obyvatel se za dvacet let (1880–1900) zdvojnásobil, přičemž příchozí z českých zemí tvořili v hlavním městě monarchie čtvrtinu z celkového počtu.⁴⁴⁸ Vzájemné soužití

⁴⁴⁴ Např.: BANKI, Ch. – SPĀTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 408.

⁴⁴⁵ VOCELKA, Karl: *Češi ve Vídni*. In: Valeš, V. (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. /Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002, s. 12.

⁴⁴⁶ Například: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.): *Brno Vídní, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Brünn - Wien, Wien - Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert*. Brno 2008; nebo WONISCH, Regina (Hg.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010.

⁴⁴⁷ Pod toto číslo nespádali jen Češi, ale například i čeští Němci. Viz GLETTLER, Monika: *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt*. Wien 1972, s. 32

⁴⁴⁸ Podle statistické ročenky měla v roce 1900 Vídeň 1 769 137 obyvatel. STATISTIK AUSTRIA: *Statistisches Jahrbuch 2014*. Statistik Austria © 2013 [cit. 2014-04-17]. Dostupné z <http://www.statistik.at/web_de/services/stat_jahrbuch>. Více také například: PAYRLEITNER, Alfred: *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*. Praha 2003, s. 79.

rozdílných etnických skupin v monarchii ovšem nebylo vždy bez potíží. „Už před první světovou válkou se na přístupu německého obyvatelstva Vídně ke zdejší Čechům projevovaly xenofobní nálady, podporované v celém Rakousku strachem z poslovanštění monarchie. Ve druhé polovině světové války se zase dostavila nenávist k Čechům jako rozkladnému elementu ve státě.“⁴⁴⁹ O vzájemných komplikovaných vztazích obou národů vypovídá kniha rakouského novináře a spisovatele Alfreda Payrleitnera příznačně nazvaná *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*.⁴⁵⁰

Události 20. století se výrazně podepsaly na stavu zdejší české menšiny. Ta byla oslabena nejprve odchodem zhruba 150 000 Čechů (a Slováků)⁴⁵¹ do nově vzniklého Československa v roce 1918, perzekucí v době nacistické nadvlády po tzv. anšlusu Rakouska od března 1938 a následně poválečnou reemigrací tisíců jejich členů v rámci akce československé vlády na znovuosídlení českého pohraničí po „odsunu“ německého obyvatelstva.⁴⁵² Podle statistik klesl počet rakouských občanů, kteří doma mluvili českou nebo slovenskou řečí, z 102 974 v roce 1900 na pouhých 4 137 v roce 1951.⁴⁵³ Obě země od sebe navíc oddělila železná opona, která ukončila ještě v meziválečné době se rozvíjející vzájemnou spolupráci. Naději na zlepšení přinesla až druhá polovina 60. let a následně Pražské jaro. Rakušané dění v sousední zemi sledovali s velkým zaujetím a vpád vojsk Varšavské smlouvy vyvolal obrovskou vlnu solidarity. Jakmile přicházeli v prvních dnech po invazi vojsk Varšavské smlouvy první uprchlíci z Československa, byli nejprve vítáni místními obyvateli jako jejich „bratrance“.

Češi, jejichž počet se v Rakousku během 50 let dramaticky snížil, již nebyli vnímáni jako nepřijemná konkurence a v parafrázi na slova vídeňského starosty Luegera jako slovanské ohrožení německého charakteru země,⁴⁵⁴ ale jako někdo, kdo sdílel s Rakušany

⁴⁴⁹ VOCELKA, K.: *Češi ve Vídni*, s. 14.

⁴⁵⁰ PAYRLEITNER, Alfred: *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*. Praha 2003.

⁴⁵¹ Tento počet zahrnuje podle Karla Brouška jak ty, kteří odcházeli oficiální cestou přes generální konzulát ve Vídni, a kterých bylo podle statistiky 105 256, tak i přibližně 40 000 až 50 000 Čechů a Slováků, kteří se vraceli tak říkajíc na vlastní pěst. Viz BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*. Wien 1980, s. 34.

⁴⁵² Podle „Konečné zprávy o provádění reemigrace Čechů a Slováků z Rakouska“ z 30. března 1950 se vrátilo celkem 11 117 osob. Více HEROLDOVÁ, Iva: *Reemigrace*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 294.

⁴⁵³ BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*, s. 108. Rakouské úřady neprováděly sčítání lidu na základě národnosti, ale podle tzv. Umgangssprache, neboli řeči, jakou se mluvilo v té které domácnosti. Dominantním a úředním jazykem byla v Předlitavsku němčina a není divu, že spousta Čechů (a to nejenom těch žijících ve smíšených manželstvích) ji uvedla jako svou obcovací řeč.

⁴⁵⁴ Jeden z neúspěšnějších vídeňských politiků přelomu 19. a 20. století a dlouholetý starosta hlavní města monarchie (a také antisemita) proslul tzv. německou přísahou. Každý, kdo se chtěl ve městě usadit, musel kromě doložení patřičných příjmů a dokázání desetiletého pobytu ve městě ještě přísahat, že bude napomáhat k udržení „německého charakteru města“. Viz: PAYRLEITNER, A.: *Rakušané a Češi*, s. 78.

stejnou historii, kulturu a podobné hodnoty. Tento postoj Rakušanů k Čechům a k dalším národům dřívější monarchie, který těmto skupinám přiznával podíl na rakouské identitě, potvrdil v roce 1976 tzv. *Volksgruppengesetz*, neboli Zákon o národnostních menšinách. Podle něj byly skupiny „*rakouských občanů usazené a zdomácnělé na spolkovém území s jiným mateřským jazykem než němčinou a s vlastní národností*“⁴⁵⁵ označené za národnostní menšiny s nárokem na všestrannou podporu od rakouského státu. Jednalo se především o národy, které byly před rokem 1918 součástí rakousko-uherské monarchie. Vedle Maďarů, Slovinců a Chorvatů do této kategorie spadali i Slováci a Češi ve Vídni (později i Sintové a Romové). Následně měly vzniknout nařízením spolkové vlády z roku 1977 tzv. poradní sbory pro národnosti menšiny při Úřadu spolkového kancléře. Ustavení poradního sboru pro českou národnostní menšinu se ovšem ukázalo být kamenem úrazu a sbor vznikl kvůli vzájemným rozepřím uvnitř menšiny až v roce 1994.

Vedle rozštěpení samotné české menšiny byla problémem i nízká prestiž Čechů a Československa v očích Rakušanů. Společná, ne vždy bezproblémová, historie vytvořila také řadu vzájemných stereotypů, které podle mnoha autorů přetrvávaly ještě ve druhé polovině 20. století.⁴⁵⁶ Češi byli vnímání podle několika typických šablon – jako vypočítaví Švejkové, nevzdělaní „*Ziegelböhm*“,⁴⁵⁷ nádeníci a služky či jako zrádci trhající monarchii na kusy, ve zkratce jako někdo, komu se nedá věřit. Češi byli díky společné historii sice považováni za Rakušanům blízké, ale tito bratřanci – kromě období Pražského jara – nebyli příliš oblíbení.⁴⁵⁸ Jak poznamenává Margita Urbanek s odkazem na práci jejího kolegy Christopa Lehermayra: „*Dlouhá historie vzájemného rakousko-českého soužití vytvořila oboustranné a silně zakořeněné negativní stereotypní kulturní obrazy.*“⁴⁵⁹ Nově příchozí zažívali v prvních letech života v Rakousku stav, který Libuše Volbrachtová z Ústavu etnografie ČSAV, která odešla z ČSSR za prací do západoněmeckého Tübingenu, nazvala „*kulturním šokem malých rozdílů*“,⁴⁶⁰ mezi které patřily nejrůznější aspekty běžné sociální komunikace. Uprchlíci se

⁴⁵⁵ „Volksgruppen im Sinne dieses Bundesgesetzes sind die in Teilen des Bundesgebietes wohnhaften und beheimateten Gruppen österreichischer Staatsbürger mit nichtdeutscher Muttersprache und eigenem Volkstum.“ *Volksgruppengesetz*. 7. 6. 1976 [cit. 2014-05-18]. Dostupné z: <<https://www.ris.bka.gv.at/>>.

⁴⁵⁶ Například již zmíněný: PAYRLEITNER, Alfred: *Rakušané a Češi*. Svárlivé příbuzenství. Praha 2003.

⁴⁵⁷ Jedná se o obraz manuálně pracujícího a nevzdělaného dělníka pocházejícího z Čech a Moravy, který vznikl v 19. století ve Vídni v rámci pracovní migrace, kdy tisíce Čechů pracovaly v lokálních cihlářských dílnách a na stavbách.

⁴⁵⁸ Jen 50% rakouských respondentů připisovalo v průzkumu v roce 2004 Čechům pozitivní vlastnosti a shledalo je sympatickými. Viz URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 123.

⁴⁵⁹ „Die lange Historie österreichisch-tschechischer Nachbarschaft ist durch das Vorhandensein einer wechselseitig stark ausgeprägten negativen Stereotypiekultur geprägt.“ In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 126.

⁴⁶⁰ VOLBRACHTOVÁ, Libuše: *Der Kulturschock der kleinen Unterschiede*. In: Greverus, I. – Köstlin, K. – Schilling, H. (Hg.): *Kulturkontakt Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden*, Frankfurt 1987, s. 209–218.

museli kromě místní řeči naučit i chápat okem neviditelné zákoutí rakouské mentality, jako například rozdílné chápání přátelství, přístup k výchově dětí nebo jiný způsob vnímání pohody a volného času.

Také obraz Československa si nestál u rakouského obyvatelstva příliš dobře. Spuštěním železné opony se vzájemné styky obou států – ať již na vládní či občanské úrovni – zásadně omezily. V povědomí mnoha Rakušanů se jednalo o stát pod vládou komunistické strany, o diktaturu bránící základním lidským svobodám, o ekonomicky nepříliš rozvinutý satelit Moskvy. I po válce bylo možno se setkat s tvrzením, že se jedná o pouhý konstrukt uvedený v život Versailleským systémem, který je neživotaschopný a časem se zákonitě rozpadne.⁴⁶¹ Krátkou změnu přinesla až druhá polovina 60. let a Pražské jaro. Po jeho násilném potlačení vzájemné styky opět až do Sametové revoluce opadly, i přes snahu rakouského kancléře Bruno Kreiského o jejich pozvednutí. Kulturní blízkost obou národů učinila pro nově přichozí proces integrace obtížnější. Nízká sociální prestiž menšiny, jak o ní píše Vera Mayerová, či rovnou „nálepka chudých lidí přicházejících z Východu, kde vládne nepořádek a hlad“,⁴⁶² vedla u uprchlíků ke vnitřním kulturním konfliktům, které část z nich řešila snahou o úplnou asimilaci. Když k tomu připočteme i zhoršující se politickou situaci v ČSSR a rozdělenou českou menšinu, zjistíme, že příležitostí k identifikování se s původní vlastní nebylo mnoho a rakouský zákon o národnostních menšinách na tom nic nezměnil.

Švýcarsko: „Vystřízlivění“

I v případě Švýcarska byla některými autory zabývajícími se integrací Čechů zmiňována jejich kulturní a geografická blízkost, která vedle obrovské vlny solidarity v prvních dnech a týdnech následujících po invazi vojsk Varšavské smlouvy, pomohla nově přichozím se snáze začlenit do švýcarské společnosti. Toto tvrzení odpovídá skutečnosti jen do určité míry. Švýčari se sice ztotožnili s tragickým osudem malého národa, s osudem Čechů a Slováků, kteří v jejich očích hrdinně bránili nabytou svobodu, nicméně o hrdinech samotných toho v alpské zemi mnoho známého nebylo. Marie Fischerová, která se provdala v 70. letech za svého švýcarského manžela, s nímž přišla do Bernu, vzpomínala:

„Starší Švýčari vzpomínali na předválečnou dobu, jak rádi jezdili do Prahy. A to i raději než do Paříže, jak mi říkali. Velmi si vážili české kultury. Musím ale podotknout, že

⁴⁶¹ Jednalo se o součást nacistické propagandy. Více KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky. O přežití a o život (1936–1938)*. Praha 2003.

⁴⁶² MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace*, s. 284.

*jsem se setkala i s tím, že pádem železné opony v roce 1948 jako bychom přestali existovat. Celý západní svět, ale hlavně Švýcaři, o tom mohu mluvit, ztratili úplně jakýkoliv vztah k Čechám. Vůbec se o to nezajímali a bylo to opředeno takovým zvláštním pocitem, že tam se nesmí.*⁴⁶³

Byla to pravda. Vzájemné styky mezi oběma zeměmi byly spuštěním železné opony výrazně omezeny a zprávy o Československu se objevovaly ve švýcarském tisku jen sporadicky, což změnilo na krátký čas až Pražské jaro. Navíc místní krajanská komunita, která zde vznikla ještě před první světovou válkou, ztrácela na síle, stárla a počet jejich členů se zmenšoval. Svaz spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku, ústřední organizace místního krajanského hnutí, měl v roce 1966 již jen 123 členů. V roce 1955 to číslo přitom bylo 195. Zároveň celých 60 % členské základny spadalo do věkové kategorie od 61 až 90 let.⁴⁶⁴ I přes řadu aktivit byl jejich dosah směrem ke švýcarské veřejnosti omezený. Švýcaři tak s Čechy a Slováky nepřicházeli příliš do styku a o dění v zemi za železnou oponou se příliš nezajímali. Bylo to dáno i tím, že Švýcarsko po dlouhou dobu přijímalo jen velmi omezený počet uprchlíků, a například po převzetí moci komunisty v Československu v únoru 1948, které způsobilo první velkou poválečnou uprchlickou vlnu, udělilo Švýcarsko politický azyl pouze 16 osobám z 66 žádostí.⁴⁶⁵ Jak se zmiňuje Christoph Späti ve svém příspěvku: „Švýcarsko se nacházelo v roce 1948 stále ještě v procesu zvažování své budoucí azylové politiky“.⁴⁶⁶ Ostatně ještě tři roky dělily Švýcarsko a další země od podpisu tzv. Ženevské konvence, respektive Úmluvy o právním postavení uprchlíků.

Situace v této alpské zemi byla v roce 1968 značně rozdílná. Jak poznamenal ve svých *Dějínách Švýcarska ve 20. století* Jakob Tanner: „země se od poloviny 60. let dostala do obzvláště pohnutého desetiletí“.⁴⁶⁷ Celá švýcarská společnost, stejně jako společnosti v jiných západních zemích, zažívala vlnu protestů a demonstrací spojenou s novými společenskými hnutími. O slovo se i zde hlásila poválečná generace odmítající „zkostrnatělé“ instituce a autority všeho druhu. Vrchol celospolečenského pohybu nastal v letech 1968–1970 a právě v roce 1968 se větší švýcarská města stala svědky tisícových demonstrací. V rámci studentských bouří na jaře a v létě toho roku obsadili studenti budovu učitelského semináře

⁴⁶³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern, Švýcarsko 19. 8. 2014.

⁴⁶⁴ TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*. Sv. I. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc 2004, s. 87.

⁴⁶⁵ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 390.

⁴⁶⁶ „[...] dass sich die Schweiz 1948 noch in einem Umdenkungsprozess bezüglich der künftigen Asylpolitik befand.“ Tamtéž.

⁴⁶⁷ „Nach der Mitte der 1960er Jahre setzte in der Schweiz ein besonders bewegtes Jahrzehnt ein.“ TANNER, Jakob: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München 2015, s. 381.

v Locarnu. Protesty mladých vyvrcholily v tzv: Globus-Krawalle 29. a 30. června 1968, kdy se v Curychu střetlo s policií na 2000 mladých demonstrantů.⁴⁶⁸ Na síle získávalo i ženské hnutí, kterému se podařilo konečně vydobýt hlasovací právo pro ženy v roce 1971, jehož absence byla podle Tannera „*naprosto skandální*“.⁴⁶⁹ Navíc s objevem antikoncepčních pilulek zasáhla i Švýcarsko naplno sexuální revoluce, a jak švýcarský historik dodává: „*Sex, Drugs and Rock'n'Roll – tato triáda odpovídala novému světu mladých, který byl v kontrastu k příjemnému ‚ženy, víno, zpěv‘ jejich otců a dědů*“.⁴⁷⁰ I v této společenské atmosféře plné vzdoru, hledání nových začátků a svobody, můžeme spatřovat příčiny velmi otevřeného přístup k přicházejícím uprchlíkům, k „československému lidu hrdinně bojujícímu za svoji svobodu“, jak psaly švýcarské deníky.

Ovšem s tím jak se proud uprchlíků z Československa zvětšoval, se začaly ozývat hlasy kritizující dokořán otevřené hranice, příliš benevolentně nastavené udělování politického azylu a verbalizující strach z nekontrolovatelného přílivu množství neznámých lidí. Navíc se pod palbu kritiky dostala i vláda a její „humanitární cíle“ při zvládnání uprchlické krize. Například švýcarské noviny Der Schweizerische Beobachter v prosinci 1968 poukazyvaly na fakt, že vládě ve skutečnosti jde v případě Čechů a Slováků jen o levnou pracovní sílu pro švýcarské firmy a dodávaly: „*privilegované zacházení s novými uprchlíky proto nezná žádných hranic*“.⁴⁷¹ Úřady si rizik, které přinášely otevřené hranice, byly vědomy, ale před nově příchozími se měly na pozor z úplně jiných důvodů. Ve Spolkovém archivu v Bernu existují záznamy poukazující na možné problémy, které by mohly pramenit z faktu, že velká část z těchto lidí byli komunisté a představovali tak potenciální riziko pro švýcarskou demokracii. V důvěrné zprávě ze zasedání Spolkové rady z 10. září 1968, na kterém se řešily otázky se začleňováním uprchlíků, byla uvedena i část: *Mimořádné problémy, ve které stálo: „Většina dnes přicestovalých Čechoslováků jsou komunisté. Stojí za uváženou, zda se dá srovnat ‚liberální‘ komunismus s našimi demokratickými principy. Jak se postojí těchto lidí stojících na marxisticko-leninistických zásadách projeví vnitřně politicky, není dnes zřejmé. Existuje nebezpečí, že komunisté z Československa vytvoří*

⁴⁶⁸ Příčinou protestů byla neochota curyšské radnice poskytnout prázdnou budovu dřívějšího obchodního domu Globus mladým na vytvoření autonomního centra mládeže. Radnice budovu chtěla dále pronajmout, což přivedlo do ulic na 2000 mladých lidí. Více o protestních hnutích i atmosféře v zemi v šedesátých letech viz: TANNER, Jakob: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München 2015, s. 381–420.

⁴⁶⁹ Tamtéž, s. 381.

⁴⁷⁰ „Sex, Drugs and Rock'n'Roll lautete die Trias, mit der Jugendliche eine neue Lebenswelt gegen das gemütliche ‚Wein, Weib und Gesang‘ der Väter und Grossväter entwarfen.“ In: Tamtéž, s. 384.

⁴⁷¹ „Die privilegierte Behandlung der neuen Flüchtlinge kennt keine Grenzen.“ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 402.

*skupiny, které se spojí s našimi komunisty“.*⁴⁷² Všichni uprchlíci měli zakázáno se politicky angažovat a tato zásada byla striktně dodržována i v případě československých uprchlíků. Pokud bylo známo, že do země přijíždí někdo z politických prominentů Pražského jara, jako byl například Ota Šik, byl již pod drobnohledem švýcarské policie hned po svém příjezdu do země, jak o tom vypovídají prameny Spolkového archivu.⁴⁷³

Další byla obava vycházející ze zkušeností s působením československých tajných služeb na švýcarském území: *„Od konce války je Švýcarsko předmětem rozsáhlé špionáže z Československa. Přes 50 % všech špionáží jde na konto Československa. Od konce války již 22 funkcionářů československé ambasády bylo vyzváno k opuštění země, 8 přímo na žádost Spolkové rady“.*⁴⁷⁴ Nutno také dodat, že aktivit agentů StB se obávali ve Švýcarsku také uprchlíci samotní, kteří z počátku odmítali přílišné sdružování s ostatními Čechy nebo Slováky ze strachu, aby nezpůsobili potíže svým rodinám a známým, kteří zůstali v Československu.

Spolu s tím, jak se měnila situace v ČSSR a s neustávajícím proudem uprchlíků, se začaly objevovat také problémy se zneužíváním poskytnuté pomoci. O tomto jevu se zmiňoval v hodnotící zprávě spolkovému prezidentovi Hans Mumenthaler, který uvedl: *„Na závěr zbývá zmínit, že také u samotných Čechoslováků bylo potvrzeno, že dochází tu a tam k jistému zneužívání pomoci“.*⁴⁷⁵ Někteří z nově příchozích utratili finanční pomoc za zboží, které nebylo k dostání v Československu, a s ním se následně vrátili zpátky do země, jiní očekávali od úřadů stále více a kladli náročnější požadavky v rámci integračního procesu (ať již ohledně ubytování, ošacení či financí). V jiných případech zase českoslovenští „uprchlíci“ způsobili dluhy a beze slova zmizeli opět za železnou oponou.

Poté, co opadla velká „československá euforie“ z prvních měsíců po invazi a tváří v tvář každodenní realitě, která tu a tam způsobovala problémy mezi nově příchozími a běžnými Švýcary a kladla větší nároky na práci úřadů, došlo u švýcarské společnosti k „vystřízlivění“ a poznání, že hrdinové z Československa jsou běžní lidé, kteří mají rozdílnou

⁴⁷² Schweizerisches Bundesarchiv Bern E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, *Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakische Staatsangehörigen vom 10. 9. 1969*, s. 3.

⁴⁷³ Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807B Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, *Notiz für Herrn Bundespräsident Spühler*, 14. 10. 1968.

⁴⁷⁴ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, *Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakische Staatsangehörigen vom 10. 9. 1969*, s. 3.

⁴⁷⁵ „Schlüssich bleibe nicht unerwähnt, dass auch bei den Tschechoslowaker selbst da und dort gewisse Missbräuche festgestellt werden mussten.“ Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, *Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen*, s. 4.

osobní historii a zkušenosti, a se kterými bylo potřeba se naučit vycházet. Jak podotýká Christoph Späti, ač byla tedy zdůrazňována kulturní blízkost národů obou zemí a přivítání Čechů a Slováků bylo otázkou kolektivní, jejich přijetí do společnosti bylo již otázkou individuální.⁴⁷⁶ Záleželo na každém jednotlivci, jak se v novém prostředí zorientoval a začlenil mezi občany švýcarského spříseženectví.

5. 2. 3. Komparace

Ač byly Rakousko i Švýcarsko od československých hranic vzdáleny jen několik hodin jízdy autem, a ač zde byl předpoklad snadnějšího začlenění československých uprchlíků na základě jejich kulturní blízkosti, ve skutečnosti byl pro ně integrační proces – i přes solidaritu a značnou pomoc místních úřadů – v obou zemích náročný. V Rakousku existovala díky společné, ale komplikované, česko-rakouské historii v majoritní společnosti vůči Čechům a Slovákům řada předsudků a negativních stereotypů, jak dokládají nejrůznější výzkumy. Ty po odeznění vlny solidarity po srpnových událostech vyplavávaly v nejrůznějších situacích na povrch. Kulturní blízkost nepředstavovala přílišné usnadnění procesu začleňování. Naopak, složitá situace v Československu a nemožnost navštěvovat rodinu, spolu s nízkou prestiží rozdělené české komunity, vedla řadu nově příchozích ke snaze, co nejvíce splynout s okolím a vytěsnit osobní historii a mateřský jazyk ze svého života. K identifikaci s českou komunitou nepomohlo ani oficiální uznání Čechů jako národnostní menšiny s nárokem na finanční pomoc od rakouského státu. Začlenění do rakouské společnosti se podařilo, ovšem za cenu, které psychologové říkají „krize identity“.⁴⁷⁷

Švýcarská společnost zase procházela od poloviny 60. let, společně se západní Evropou, řadou turbulentních změn. Protestní hnutí mládeže zasáhly Švýcarsko s největší silou právě v roce 1968. Po zprávách o napadení Československa, které ve společnosti podle Spätiho způsobily šok, zaplavila alpskou republiku vlna solidarity vůči této zemi a jejím uprchlíkům, kteří byli podle médií Švýcarům geograficky i kulturně blízcí. Ovšem s tím, jak proud uprchlíků nepolevoval, se objevily i hlasy kritizující benevolentní azylový systém. Navíc byly potvrzeny případy zneužívání nabídnuté pomoci. Úřady a bezpečnostní síly si byly také vědomy špionáže ze strany Československa a měly se na pozoru před uprchlíky samotnými, kteří byli komunisté a mohli v budoucnu znamenat „vnitropolitický problém“. Po

⁴⁷⁶ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibet, Tschechen und Slowaken*, s. 402.

⁴⁷⁷ Krizi identity se jako jeden z prvních zabýval německý psycholog Erik Erikson. Viz ERIKSON, Erik: *Identity. Youth and Crisis*. New York 1968. Česky vyšly: *Životní cyklus rozšířený a dokončený* (Portál 2015) nebo *Mladý muž Luther* (Psychoanalytické nakl. J. Koco 1996), *Dětství a společnost* (Argo 2002).

opadnutí euforie a následném „vystřízlivění“ přišlo na řadu každodenní soužití nově příchozích se švýcarskou majoritou. Zde ovšem neexistovaly takové předsudky jako vůči Čechům v Rakousku, které by se časem projeví. Ač zde byly „*rozdíly v mentalitě znatelné, nebyly nepřekonatelné,*“⁴⁷⁸ a Češi se začali – i díky možnosti začít ihned pracovat – brzy na nové podmínky adaptovat. Jak v závěru konstatovala zpráva sekčního šéfa policie Mumenthala: „*Celkově můžeme československou emigraci a její postoj označit za velmi dobrý*“.⁴⁷⁹

5. 3. Sociální integrace

Sociální integrace v Heckmannově teorii představuje začlenění nově příchozích do většinové společnosti v rámci nejrůznějších zájmových sdružení, sportovních organizací či kulturních spolků, stejně jako navázání nových vztahů se členy majority v osobní rovině, což znamená vznik nových přátelství, manželství či partnerských vztahů.⁴⁸⁰ Opět dostanou slovo orálně-historické prameny, jejichž analýza mi dovolila zaměřit pozornost na konkrétní postoje jednotlivců a jejich životní příběhy. V této podkapitole jsou představeny způsoby, jakými nově příchozí navazovali kontakty v rámci integračního procesu, a také konkrétní zájmové sdružení, ve kterých se angažovali. Popis jejich sociální integrace v Rakousku a Švýcarsku je pak rozdělen na tři části: a) členství v zájmových a církevních organizacích, b) četnost smíšených manželství; c) osobní vztahy mezi nově příchozími a majoritní společností. Závěry jsou podpořeny statistikami z několika sociologických průzkumů uskutečněných mezi Čechy žijícími v Rakousku a Švýcarsku po roce 1968.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Tamtéž, s. 403.

⁴⁷⁹ „Im grossen und ganzen darf die Zusammensetzung der tschechoslowakischen Emigration sowie deren Haltung als sehr gut bezeichnet werden.“ Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, *Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen*, s. 5.

⁴⁸⁰ Viz HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (edd.): *The Integration of Immigrants*, s. 10.

⁴⁸¹ Pro Rakousko mezi ně spadají již zmíněné studie Ireny Dubské, Margity Urbánek či Věry Mayerové a pro Švýcarsko potom studie Lenky Kosové a Renate Rendl. Viz: MLYNÁŘ–DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988; URBÁNEK, Margita: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*. Biographische Brüche und Neuanfänge. Dissertation. Wien 2009; MAYEROVÁ, Vera: *Integrační procesy na příkladu etnických menšin ve Vídni*. In: Český lid 88, Praha 2001, s. 123–164; KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (edd.): Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29.–30. června 1998. Praha 2000, s. 101–107; RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*. In: Bankowski, M. (ed.): *Asyl und Aufenthalt: die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel/ Frankfurt am Main 1994, s. 239–253.

5.3.1. Rakousko

Členství v zájmových organizacích

Obecně se dá říci, že Češi opouštějící Československo koncem 60. let se zpočátku členství v nejrůznějších organizacích vyhýbali – a to nejen organizacím hostitelské společnosti, ale i menšinovým sdružením a spolkům. Důvodem byla jednak obava, aby svoji činností – pokud by se o ní dozvěděla StB – nezpůsobili potíže členům rodiny, kteří zůstali doma za železnou oponou, a potom nechut' se angažovat po letech nuceného sdružování se v socialistických organizacích (např. v Československém svazu mládeže) a povinné účasti na průvodech a slavnostech.⁴⁸² V úvahu tak nepřipadaly politická sdružení, či protestní hnutí a minimální byla zpočátku i účast v menšinových organizacích. Pokud se někdo angažoval v politické straně – jako například sociální demokrat Přemysl Janýr nebo Vladimír Čevela – jednalo se o výjimky. Pan Čevela, který opustil Československo v roce 1970 a v Rakousku pracoval u firmy Philips, vzpomínal, jak se stal členem Socialistické mládeže SPÖ:

„Když jsem tady byl sám, tak jsem se tady procházel těmi uličkami a zjistil jsem, že na rohu nedaleko místa, kde jsem bydlel, se ozývá hudba. Tak jsem tam nakoukl, no a tam byli samí kluci a holky, 14, 15 roků a oni hned: ‚Pojď dál! Pojď hned dál.‘ Já jsem měl v té době 22. Velice jsme se spřátelili, přestože jsem byl o pár roků starší. To totiž byla Sozialistische Jugend, Socialistická Mládež. U nás by to byl jako Pionýr. Tak tam jsem zažíval nejpěknější chvíle. Na začátku jsme dělali výlety atd. Ale potom když zjistili, že jsem starší 18 roků, mi řekli, že musím vstoupit do strany. A v té straně jsem ještě dodneška. SPÖ [Sozialistische Partei Österreich], Socialistická strana Rakouska.“⁴⁸³

Členství v církevních organizacích

Jiné to bylo v případě sportu⁴⁸⁴ nebo církevních organizací. Především lidé, kteří byli za svoji víru v komunistickém Československu pronásledováni, nacházeli cestu do místních církví. V Rakousku převažovalo členství v Římskokatolické církvi. Společná víra, sdílené hodnoty a postoj k životu usnadnily mnohým těžké období začátků v nové zemi, kdy byly časté pocity vykořenění, ztráty perspektivy i touha po návratu. Ve Vídni byla také řada českých

⁴⁸² Srovnej: MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace*, s. 282.

⁴⁸³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou. Preysinggasse, Vídeň, 1. 10. 2011.

⁴⁸⁴ Podle řady narátorů zbožňovali Češi volejbal a hráli jej na řadě míst i závodně za místní, převážně amatérské, týmy. Například: Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

katolických organizací a dva „české“ kostely, kde se sloužila mše svatá v českém jazyce.⁴⁸⁵ Anna Žaloudková, která přišla do Rakouska ze Švýcarska v roce 1975, při otázce, jak probíhalo seznamování s novými lidmi v první fázi integračního procesu, zavzpomínala:

*„To bylo zase přes kostel. U mě to bylo vždycky přes kostel, protože tady byli ty lidi. Tady bylo vždycky známo, že těch Čechů bylo ve Vídni hodně a tam, kde jsme se dnes setkali [český Katolický klub ve Vídni], tak některé z těch lidí znám od toho roku sedmdesát pět, když jsem sem přišla“.*⁴⁸⁶

Otázce členství v českých spolcích a sdruženích v Rakousku a Švýcarsku je věnována následující kapitola zabývající se českou národní identitou. Na tomto místě je potřeba uvést závěry průzkumu Ireny Mlynář-Dubské, která v sociologickém šetření zjistila, že spolu s ovládnutím německého jazyka, růstem socioekonomické úrovně a délkou pobytu v zemi, se zvyšovala i samotná účast nově příchozích v nejrůznějších rakouských organizacích. Naprostá většina uprchlíků (92,3 %), která přišla do země před rokem 1978, se přihlásila k účasti v některém z rakouských sdružení v průzkumu o deset let později.⁴⁸⁷

Osobní rovina

Postupem času se měnil vztah členů uprchlické vlny z roku 1968 i k rakouské většině. Zprvu cizí prostředí, jazyk i lidé se stávali stále více známými, hrany sporů se otupovaly, šok „malých rozdílů“ vyprchával a nové prostředí se s přibývajícím roky měnilo v domov. Ať již odpovídající zaměstnání, studium na místních školách nebo členství v zájmových sdruženích – tyto všechny aktivity přinášely nové kontakty a nová přátelství. Naprostá většina účastníků tohoto projektu měla přátele nejen mezi českou komunitou, ale také mezi rakouskou většinou. Helena Baslerová, která pracovala jako projektantka vídeňské firmy, vzpomínala, jak se na pracovišti vyvíjel vzájemný vztah mezi ní a její kolegyní:

„Tam byla sekretářka našeho ředitele. Ona byla velice odměřená. Ale tam to

⁴⁸⁵ První bohoslužby v českém jazyce se konaly ve Vídni od roku 1820 v kostele Panny Marie na Nábřeží (Maria am Gestade), který byl proto místními obyvateli považován za „český“, i když české menšině nikdy nepatřil. Až v roce 1908 byl koupen vídeňskými Čechy pro českou duchovní službu kostel Nejsvětějšího Vykupitele na ulici Rennweg. Kostel je dodnes ve vlastnictví Jednoty svatého Metoděje. Více: VALEŠOVÁ, Vlasta: *"In meinem Herzen bin ich immer noch eine Tschechin..." Das Leben der Tschechen in Wien*. In: Knoz, T. (ed.): *Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft*. Brno 2006 s. 223–239.

⁴⁸⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Annou Žaloudkovou, Rakousko, 15. 9. 2013.

⁴⁸⁷ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 113.

*pokračovalo asi takto: tak za dva roky mi řekla: „No jo, tak vy jste sice Češka, ale jste hodná Češka.“ A za čtyři roky říkala: „Ano, oni taky někteří Češi můžou být hodní.“ A po šesti letech spolupráce řekla: „No, tak víte, oni jsou všude zlí lidé [pousmání]“.*⁴⁸⁸

Obdobné případy vzájemného sblížení zmiňovali i další narátory. Například režisérka Zuzana Brejchová podotkla na otázku pátrající po pocitu domova a míře sounáležitosti s novým prostředím:

*„Nikdo mi neupírá to právo, že jsem tady místní. Když jsem někde třeba říkala, že nejsem původem Rakušanka, tak se na mě lidé kolem mě podívají a řeknou: „Ty jsi naše! Ty k nám patříš.“ A je jedno, odkud pocházím.“*⁴⁸⁹

Po letech ji společnost přijala za „svou“. Pravdou je, že začátky byly těžké téměř pro každého a že fáze začleňování trvala pro jednotlivce různou dobu v závislosti na pracovní pozici i jazykových schopnostech. Margita Urbanek cituje ve své studii české respondenty, kteří do země přišli jako uprchlíci a dlouhou dobu se jim nedařilo navázat nové vztahy. Přitěžoval jim buď nízký sociální status („Když zjistili, že jsem cizinec a nemám ani auto, tak byl konec.“) spojený s pozicí uprchlíka nebo potíže s ovládnutím jazyka („Jakmile uslyšeli, že mám přízvuk, hovor ukončili.“)⁴⁹⁰ Pro některé uprchlíky již nebyla navázaná přátelství „taková jako předtím“. Jeden nejmenovaný respondent uvedl, že „V Čechách [...] je komunikace daleko více přímá a emocionálnější.“⁴⁹¹ Ve spojení s existujícími rakouskými předsudky a malou prestiží české menšiny bylo navazování skutečných přátelství obtížné. Nicméně s prodlužující se délkou pobytu v nové zemi se počáteční problémy dařilo překonávat a dnes, po téměř 50 letech života v Rakousku, se cítí většina narátorů být součástí rakouské společnosti. Již v roce 1988 odpovědělo 83 % dotázaných původem z Československa na otázku, zda udržují přátelské vztahy s Rakušany, kladně.⁴⁹²

Smišená manželství

Pochopitelně vedle přátelství vznikaly mezi nově přichozími a rakouskou majoritou také partnerské vztahy a zakládala se nová manželství. Takto například vzpomínal na setkání se

⁴⁸⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň, 19. 9. 2013.

⁴⁸⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

⁴⁹⁰ URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 222.

⁴⁹¹ Tamtéž, s. 221.

⁴⁹² MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 115.

svojí budoucí ženou Vladimír Čevela:

„Ale to už jsem poznal moji manželku. Ne v kavárně nebo na diskotéce, ale [potkali jsme se, pozn. přepis] jako dva pacienti v nemocnici. To je taky zajímavé, my jsme se potkali jako pacienti v nemocnici a po dvou letech jsme se vzali.“⁴⁹³

Při bádání v archivech během několika terénních výzkumů se mi přesné statistiky týkající se výhradně počtu smíšených manželství mezi Rakušany a československými uprchlíky z roku 1968 nepodařilo nalézt. Nicméně z pozorování i z vyprávění narátorů je možno soudit, že jejich počet byl značný. Mezi narátory účastnicími se výzkumu bylo 60 % těch, kteří založili rodinu s rakouským partnerem či partnerkou a u jejich dětí bylo toto číslo až 90 %. Snižoval se i počet česky hovořících domácností. V roce 1981 zvolilo češtinu jako obcovací řeč jen 5 168 obyvatel Rakouska.⁴⁹⁴ Na výsledné statistice se podepsala řada faktorů, včetně odchodu některých žadatelů o azyl z roku 1968 dále do zahraničí, nebo silný asimilační tlak a touha nově příchozích zapadnout, ale jistě se na tomto nízkém čísle projevil i nárůst smíšených manželství. Jak se zmiňuje Věra Mayerová: *„Pokud se oženili s Rakušankou nebo s ní žijí ve společné domácnosti, je partner vystaven silnému asimilačnímu tlaku.“⁴⁹⁵* Totéž pochopitelně platilo i v případě, že se žena vdala za Rakušana. V obou případech se v domácnosti mluvilo německy. Vesměs zde platí zmíněné závěry, že se počet smíšených manželství zvyšoval s tím, jak se nově příchozí začleňovali do většinové společnosti a jak se zvyšovala jejich socioekonomická úroveň.

5. 3. 2. Švýcarsko

Členství v zájmových organizacích

Obdobný případ představují i Češi, kteří se usadili po roce 1968 ve Švýcarsku. Pro sociální integraci uprchlíků – ať již pro vztahy na osobní úrovni nebo členství v zájmových organizacích – bylo zásadních několik faktorů shodných s popsáním rakouským případem. Rozhodující byla možnost zisku zaměstnání hned po samotném vstupu do země. Povolání znamenalo nejen jistý finanční příjem, ale i způsob, jak si osvojit jazyk a navázat první

⁴⁹³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou. Preysinggasse, Vídeň, 1. 10. 2011.

⁴⁹⁴ Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly, r. č. 27/11125.

Wohnbevölkerung 1981 mit österreichischer Staatsbürgerschaft nach ausgewählten Umgangssprachen und Bundesländer.

⁴⁹⁵ MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace*, s. 284.

kontakt se švýcarskou majoritou. Nově příchozí tímto získali tolik potřebnou stabilitu v prvních měsících v novém prostředí a postupem času – v závislosti na individuálních zájmech – si nacházeli cestu nejen do krajanských, ale i do čistě švýcarských spolků a zájmových sdružení. Vyjma zákazu politické činnosti⁴⁹⁶ jim byly dveře lokálních organizací a sdružení otevřené. Karel Kukul vzpomínal:

„My jsme se taky hned zapojili. Já jsem zpíval ve sboru, tak jsem se tam přihlásil do sboru. Věděl jsem, že se přizpůsobím. Dnes jsou tady lidé, kteří drží jen se svými krajany a nechtějí se nějak aklimatizovat tady do života. Ti to mají samozřejmě těžší. Ale u nás to šlo celkem, jak říkám, hladce. V práci i bydlení. Hodně jsme s nimi spolupracovali v různých spolcích.“⁴⁹⁷

Členství v církevních organizacích

Velkou roli – ještě výraznější než v rakouském případě – hrály jednotlivé církve. Pokud byl nově příchozí věřícím, nacházel automaticky cestu do jednotlivých místních církví, které nově příchozí vítaly. Přitom na vyznání se uprchlíků ptaly i samotné švýcarské úřady, protože příslušnost k církvi ovlivňovala placení daní. Například narátor Jaroslav Zrůst, který byl členem Církve československé husitské, vzpomínal na vyplňování formuláře při příjezdu do Švýcarska i na strategie, které někteří českoslovenští uprchlíci volili, aby z dané situace vytěžili maximum:

„Dokonce tady byli lidé, kteří když zjistili, že Židé podporují svoje lidi, tak se přihlásili na židovskou víru [úsmev]. Znal jsem asi dva. Když jsme sem přišli, tak se nás ptali v nějakém dotazníku – protože tady se platí podle církve daně – na vyznání. A tenkrát při téhle příležitosti, když ti lidé zjistili, že když půjdou k židům, tak že dostanou nějakou podporu, tak to napsali [...]. Já jsem byl [zapsán, pozn. přepis] jako evangelík.“⁴⁹⁸

V celkové skladbě posrpnových uprchlíků převažovali Češi a Slováci katolického vyznání. Pokud byli praktikujícími katolíky, poskytovala jim církevní organizace širokou paletu možností k intenzivnějšímu zapojení se do místní společnosti. Ať již se jednalo o společné

⁴⁹⁶ O zákazu politické činnosti se zmiňuje i Christoph Späti viz: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 402.

⁴⁹⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 25. 10. 2013.

⁴⁹⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

výlety, sborový zpěv nebo účast na bohoslužbách – to vše byly aktivity, kterých se nově příchozí mohli zúčastnit. Marie Fischerová, která se do Švýcarska provdala v roce 1976, odpověděla na otázku, zda má švýcarské přátele, následovně:

„Určitě! Ale vždycky je to na ‚Ebene‘ [úroveň, pozn. přepis] nějakého zájmu [...]. Já mám zase hodně přátel na poli mé křesťanské angažovanosti, protože tam se spolu stýkáme, zpíváme, přemýšlíme, filozofujeme. To je to, co naplňuje moji potřebu. A taky mám přítelkyně Češky, které měly stejný osud, že se také vdaly za Švýcara, protože tam je ta styčná plocha našeho života tady velká. Přišli jsme sem za stejných podmínek.“⁴⁹⁹

Osobní rovina

Právě v církevních či zájmových organizacích a na pracovištích vznikaly nové přátelské vazby a známosti. Závěry výzkumu Renate Rendl potvrdily, že nově příchozí měli po letech života ve Švýcarsku stejně silné sociální vazby na švýcarskou většinu jako na českou krajanskou komunitu. Jejich okruh známých se dělil přibližně stejnou měrou na Čechy a Slováky, kteří s nimi přišli v rámci uprchlické vlny roku 1968, a na Švýcary, se kterými se seznámili v průběhu integračního procesu. Přitom celých 49 % z nich bylo schopno se bavit (alespoň na základní úrovni) se svými švýcarskými známými již zmíněnou Schwyzerdütsch, což je značně vysoké číslo svědčící nejen o zvládnutí obtížného jazyka, ale i o vysoké úrovni integrace do společnosti.⁵⁰⁰ Klíčem k ní bylo již zmíněné zaměstnání, což potvrdila během společného rozhovoru se členy Sokolské župy švýcarské i Eva Svobodová, která s manželem přišla do Švýcarska v roce 1969:

„Já bych chtěla dodat, že když jsme ještě tady pracovali, tak pracujete mezi Švýcary a najdete si přátele. Někdo vám vyhovuje, někdo vám nevyhovuje. Já jsem pracovala u novin a dlouho jsme se stýkali se švýcarskými rodinami, ať již na oslavy narozenin nebo jen tak. Dobře jsme si rozuměli.“⁵⁰¹

Jeden zajímavý osobní postřeh, který ovšem zazněl z úst účastníků výzkumu vícekrát, přinesl v rozhovoru Libor Šimeček, který poukázal na rozdíly mezi českou a švýcarskou mentalitou, která podle narátorů občas vedla ke vzniku nedorozumění mezi Švýcary a jejich novými

⁴⁹⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern, Švýcarsko 19. 8. 2014.

⁵⁰⁰ RENDL, R.: *Die Integration*, s. 248–249.

⁵⁰¹ Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

spoluobčany.

„To je spojené s mentalitou Švýcarů. Kdo to nepoznává... Ale řekl bych, že za těch 12 let by to měl poznat. Švýcar je takový zdvořilý, ochotný, ale obrácený do sebe. Když chcete navázat kontakt, tak ho musíte pozvat na českou kuchyni. Tu mají strašně rádi – pivo, víno, knedlíky. Když ale ten kontakt nenavázete a jen si pětkrát za den řeknete někde ve městě nebo v domě zdvořile: ‚Dobrý den‘, tak nic.“⁵⁰²

Smíšená manželství

V otázce smíšených manželství vycházím opět z nahraných rozhovorů, kdy 5 z 11 narátorů žije nebo žilo ve smíšených manželstvích, a ač jsem nenarazil při pátrání v archivu na přesné statistiky, mohu uvést na základě pozorování uskutečněného během terénního výzkumu v krajské komunitě v létě 2014, že smíšená manželství mezi nově příchozími Čechy a Švýcary byla běžná. I v tomto případě platilo, že čím více se blížila sociální a ekonomická úroveň nově příchozích většinové společnosti, tím více stoupal i počet smíšených manželství. U dětí narátorů potom dosahovaly tyto svazky procentuálně až 90 %, což svědčí o výborné integraci členů posrpnové exilové vlny do švýcarské majority. Jak probíhala v těchto manželstvích výchova dětí, vyprávěla narátorka Marie Fischerová žijící v Bernu, jejíž všechny tři děti umí česky i německy.

„Nejméně [česky, pozn. přepis] umí ta nejmladší, protože to už potom i děti začaly doma mluvit německy, a navíc tatínek byl Švýcar. To nejde potom doma mluvit česky. Musí se to držet tak, že s českými přáteli a rodinou se mluví česky, ale tady v rodině, s babičkou, se mluví německy. Nejde prostě děti takto izolovat.“⁵⁰³

5. 3. 3. Komparace

I v případě sociální integrace členů posrpnové exilové vlny do rakouské a švýcarské společnosti existuje mezi skupinami v obou zemích řada styčných bodů. Analýza pramenů se soustředila na tři úrovně participace ve společnosti – na účast v zájmových i církevních organizacích, na četnost smíšených manželství a na osobní vztahy, které uprchlíci v hostitelských společnostech navazovali. U obou skupin – jak u Čechů žijících v Rakousku,

⁵⁰² Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych, 16. 8. 2014.

⁵⁰³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern, Švýcarsko 19. 8. 2014.

tak i těch, kteří si za svůj domov zvolili Švýcarsko – platilo, že ruku v ruce s nárůstem jejich socioekonomické úrovně a délkou pobytu, rostlo i jejich aktivní zapojení do života většinové společnosti. I když začátky byly v nových zemích těžké a provázely je pocity vykořenění a ztráty stability, díky možnosti začít okamžitě pracovat se spustil integrační proces, na jehož konci bylo úspěšné sociální začlenění většiny bývalých „československých uprchlíků“.

Ze sociologických výzkumů vyplynulo, že se velká většina (v Rakousku až 92 %) nově příchozích v průběhu let aktivně zapojila do nějakého zájmového sdružení či církevní organizace a aktivně se podílela na jejím chodu. Především členství v místních církvích, z nichž nejčastější byla příslušnost k Římskokatolické církvi, poskytovalo v začátcích dřívějším uprchlíkům tolik potřebné zázemí a výrazně usnadňovalo sociální integraci. Zde navazovali nové kontakty a vznikala nová přátelství. Většina z těch, co opustila Československo po roce 1968, měla v okruhu svých přátel i členy rakouské a švýcarské majority, se kterými podnikali společné aktivity. Ať již se jednalo o výlety, oslavy narozenin nebo společná posezení, na kterých se nejen utužovaly přátelství, ale vznikaly i nové známosti. Téměř 50 % mnou oslovených narátorů žilo ve smíšených manželstvích a tyto svazky byly u exulantů v obou zemích poměrně časté, což svědčí o vysoké úrovni integrace. Obdobné závěry přineslo rovněž i několik na sobě nezávislých sociologických průzkumů uskutečněných mezi Čechy v Rakousku i Švýcarsku.

5. 4. Sociální identifikace

Posledním aspektem, který rozebírá Heckmannova teorie integrace, je její psychologické hledisko, neboli nakolik dochází u nově příchozích k vytvoření pocitu sounáležitosti a ztotožnění se s hostitelskou zemí, jejími institucemi a obyvateli.⁵⁰⁴ Tato část se do jisté míry překrývá s pátráním po národní identitě posrpnových exulantů, nicméně závěry z ní představují doplnění toho, co bude uvedeno v následující kapitole. I v tomto případě se obsahová analýza soustředí na orálně-historické prameny doplněné o zjištění již zmíněných sociologických průzkumů. Právě nahrané rozhovory se členy posrpnové uprchlické vlny přinášejí cenné pohledy narátorů na dlouhá léta strávená mimo hranice jejich původní vlasti. Hlavní zkoumanou kategorií, vedle niterného pocitu sounáležitosti s hostitelskou společností, bude v této kapitole to nejdůležitější v životě každého jednotlivce – pocit domova.

⁵⁰⁴ Viz: HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (edd.): *The Integration of Immigrants*, s. 11.

5. 4. 1. Rakousko

V této závěrečné části se protínají všechny dříve zmíněné jevy, které byly zásadní pro integrační proces – obrovská solidarita vůči československým uprchlíkům v prvních měsících po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, vstřícný přístup vlády i úřadů při udělování nezbytných povolení k pobytu a politického azylu, pracovní příležitosti a také vysoká motivace a snaha nově příchozích se co nejdříve začlenit do běžného života. Všechny tyto faktory měly vliv na výpovědi narátorů, kteří strávili téměř 50 let života za hranicemi své původní vlasti. Stupeň identifikace se jistě vyvíjel v závislosti na osobních zkušenostech každého jednotlivce, který se ocitl koncem 60. let v Rakousku. U některých uprchlíků docházelo zpočátku k řadě osobních krizí, které řešili snahou se co nejvíce přizpůsobit okolí. I přes tuto snahu se cítili být v novém prostředí cizinci, či občany druhé kategorie, a nemohli se sžít po nějakou dobu s novou situací.⁵⁰⁵ Jistý vliv na to měla i malá prestiž české menšiny v Rakousku a přetrvávající předsudky většinové společnosti založené na společné (a ne vždy lehké) historii. Ovšem s postupem času – s osvojením si jazyka, ziskem lepšího zaměstnání a postavení, vytvořením nových sociálních vazeb – rostl i pocit sounáležitosti se zemí, která v minulosti otevřela dokořán své hranice. Mnozí si uvědomili, že v novém prostředí zakořenili, až v momentě zhroucení komunistického režimu v Československu na podzim roku 1989. Spisovatel Milan Ráček vzpomínal na první návrat do země svého původu po mnoha letech strávených ve Vídni následovně:

„Přitom jsem si uvědomil, že nás emigranty tam moc rádi nemají. A jsme zase u dané otázky. Ačkoliv nezapíráme náš původ, ba naopak, tak zde [v Rakousku, pozn. autora] nemáme pocit, že sem nepatříme. V našem bývalém domově ten pocit máme. A to je také ten důvod, proč pro nás otázka návratu neexistuje. Rozhodně jsme ale nezahořkli, i nadále budeme, kde se dá, propagovat českou kulturu a nabádat ke snášenlivosti.“⁵⁰⁶

Náhlá možnost návratu spojená se srovnáním obou společností vedla mnoho Čechů, kteří opustili zemi v letech 1968–1969 k poznání, že dříve hostitelské země – s částečně cizími zvyky a obyvatelstvem hovořícím jiným jazykem – se stala po více než 20 letech jejich

⁵⁰⁵ Více než polovina dotázaných v průzkumu Ireny Mlynář-Dubské odpověděla, že začátky pro ně byly obtížné, či dokonce značně obtížné. Nelehkému prvnímu stupni integrace věnovala doktorka Dubská celou závěrečnou kapitolu, ve které rozebrala vztah mezi emigrací, respektive útekem ze země, a psychickou zátěží, kterou způsobuje tento akt jednotlivcům i celým skupinám osob. Viz MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 150.

⁵⁰⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

novým domovem. Výstižně tento pocit vyjádřily v rozhovorech narátorky Zuzana Brechová a Helena Baslerová:

„Já jsem Rakušanka samozřejmě občanstvím a čtyřicet pět let tady žiji, takže jsem tady... Neřekla bych zakořeněná, ale [přemýšlí, pozn. přepis] prostě jsem tady doma. Víím, že ráno, když vstanu a půjdu doleva, tak je to tak [ukazuje], a když doprava, tak je to jinak. A nikdo mi neupírá to právo, že jsem tady místní.“⁵⁰⁷

„Podívejte se, doma už jsem tady [ve Vídni, pozn. přepis]. Tady mám rodinu, zázemí, kulturu, tady mám svoje Abo [Abonnement, pozn. přepis]. Když přijedu do Prahy a setkám se tam s lidmi, které znám, a se kterými jsme stejně naladěni, tak se cítím doma i tam.“⁵⁰⁸

I pro rakouskou společnost se stali bývalí posrpnoví uprchlíci z Československa její vlastní součástí, jak vyplývá nejen z prohlášení narátorů („nikdo mi neupírá to právo, že jsem tady místní“), ale i z pozdějších průzkumů. Zajímavé výsledky přinesly v tomto směru i sociologické sondy vedené Irenou Mlynář Dubskou a o dvacet let později i Margitou Urbanek. Irena Dubská, která se zabývala ve své práci psychologickými, sociálními a ekonomickými problémy uprchlíků, položila dotazovaným otázku, zda by i přes všechny problémy, které jsou s uprchlictvím a následnou integrací spojené, pokud by o nich věděli, opustili svoji zemi. Na tuto otázku odpovědělo ANO nebo SPÍŠE ANO celých 84 % dotázaných a pouhá 2 % odpověděla NE.⁵⁰⁹ Navíc na další otázku, zda se cítí v Rakousku doma, většina dotázaných z ČSSR odpověděla, že ANO.⁵¹⁰

Stejně závěry přinesl i výzkum doktorky Urbanek z roku 2009, která porovnávala situaci uprchlíků z ČSSR se situací českých migrantů, kteří do Rakouska přicházeli po roce 1989. I ona zmiňuje počáteční těžkosti, kterými si museli jak uprchlíci, tak migranti z ČSSR a následně České republiky projít, ale dodala, že se jejich stupeň začlenění prohluboval s délkou pobytu v zemi a koncem druhého tisíciletí se již v Rakousku cítili doma.⁵¹¹ Změnila se ovšem i situace v Rakousku a především v samotném Československu. Země, ze které se po pádu železné opony staly dva samostatné demokratické státy, se otevřela světu a začlenila se do západních struktur: NATO i EU. Obě společnosti – česká a rakouská – se po letech odloučení

⁵⁰⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brechovou, Vídeň 17. 9. 2013.

⁵⁰⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň, 19. 9. 2013.

⁵⁰⁹ MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 128.

⁵¹⁰ ANO nebo SPÍŠE ANO odpovědělo 63 % dotázaných. Viz: MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 125.

⁵¹¹ URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 276.

sobě opět vzájemně přiblížily. Léta nezájmu postupně vystřídala spolupráce.⁵¹²

5. 4. 2. Švýcarsko

I českoslovenští uprchlíci, kteří si ke svému životu zvolili Švýcarsko, se postupem času s novým prostředím szili natolik, že se alpská země stala jejich novým domovem. Vedla k tomu stejně dlouhá a mnohdy nesnadná cesta jako v rakouském případě,⁵¹³ ale na jejím konci byla úspěšná integrace do švýcarské společnosti. Z úst členů posrpnového exilu zaznívalo často vyjádření vděku za možnosti, které jim Švýcarsko – jeho vláda i celá společnost – v počátcích poskytlo. Také zde došlo k prolnutí několika pozitivních aspektů, kterými byl posrpnový exil charakteristický – ekonomický boom a s ním spojené pracovní možnosti, solidarita majoritní společnosti i vysoká motivace nově příchozích se začlenit. Po letech strávených ve švýcarském prostředí se ztotožnila s hostitelskou zemí a její společností (nehledě na daný kanton) převážná část bývalých uprchlíků. Nejvýstižněji situaci charakterizoval narátor Petr Chour, který si uvědomil při první návštěvě Československa po pádu železné opony, že doma je pro něj a jeho rodinu již ve Švýcarsku:

*„První dojem [při první návštěvě Československa, pozn. přepis], který jsme nabyli, byl zápach ze spáleného hnědého uhlí, který nás praštil do nosu. Celkem rychle se nám všechno vybavilo. Co se týče dokladů, tak jsem zašel na – ještě tehdy – Národní výbor, kde si udělali kopie. A na těch našich kmenových kartách bylo napsáno: EMIGRACE. Předtím než se začalo nahrávat, když jsme se spolu bavili, tak jste se ptal, jak vnímáme domov, a kde je. Ten pocit byl právě taky spojen s první návštěvou. Do té doby jsem se nedokázal zařadit, jestli jsem doma tady, nebo tam. Faktem je, že jsme sem přišli poměrně mladí, narodily se nám tady děti. Ty děti tím pádem vyrůstaly tady. A po té první návštěvě jsem věděl, že doma jsem teda ve Švýcarsku. Uvědomil jsem si, že těch 20 let způsobilo, že se mentálně cítím doma tady, i když naprosto nezavrhuji svůj původ, to rozhodně ne. Faktem taky je, že do Čech jezdíme každý rok a že tam jezdíme rádi. Strávili jsme tam několik dovolených, ale doma jsme tady.”*⁵¹⁴

⁵¹² Srovnej: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 279. O opětovném navázání kontaktů svědčí i výstava a vydaný katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Viz KARNER, Stefan – STEHLÍK, Michal (edd.): *Česko. Rakousko. Rozdělení - odloučení - spojení*. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Schallaburg/ Jihlava 2009, s. 130.

⁵¹³ O očekávaních švýcarské společnosti a „psychické zátěži“, kterou zažívali uprchlíci v počátcích nového života ve Švýcarsku, se zmiňuje i studie Christoha Spätiho: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 407–408.

⁵¹⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

I v případě Čechů, kteří přišli do země po roce 1968, se mohu opřít o závěry průzkumů odborníků, kteří se zabývali jejich integrací a současným životem. Renate Rendl uvádí, že celých 90 % dřívějších československých uprchlíků je podle sociologických měřítek ve švýcarské společnosti dobře integrováno. Také naprostá většina samotných Čechů a Slováků (téměř 82 %) uvedla v dotazníkovém šetření z první poloviny 90. let, že jsou se svým životem a pracovním postavením ve Švýcarsku „spokojeni“, či rovnou „velmi spokojeni“.⁵¹⁵ Ještě vyšší číslo uvádí studie *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, kdy na otázku: jak se ve Švýcarsku cítíte, odpovědělo celkem 89,8 % dotázaných „velmi dobře“, či jsem „vcelku spokojený“.⁵¹⁶ K uvedené statistice si dovoluji představit část nahraného rozhovoru s bývalou špičkovou tenistkou, členkou slavné rodiny Koželuhů, která po úspěšné kariéře v Kanadě přišla s manželem do Ženevy. Hana Sládková-Koželuhová popsala svůj život následovně:

„Já mám Ženevu a Švýcarsko velice ráda z toho důvodu, že tady je pořádek. To člověk musí ocenit, že tento stát funguje. Taky z toho důvodu, že 700 let neměli žádnou válku. Charakter Švýcarů je jiný než český. Hodně Čechů, myslím ty curyšské, si myslí, že se Švýcary není žádná legrace [smích]. To tak slýchávám od těch, kteří se tam usadili. To víte, takto oni to říkají, ale ve skutečnosti jsou rádi. Já myslím, že nikdo [od nich, pozn. přepis] se nechce vrátit.“⁵¹⁷

Tvrzení o nezájmu bývalých uprchlíků z Československa se vracet do země, kterou museli z nejrůznějších důvodů opustit, potvrzuje další sociologická studie provedená Lenkou Kosovou koncem 90. let a uveřejněná v knize *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Podle jejího zjištění uvažovalo po roce 1989 o návratu jen 16,5 % dotázaných. Ostatní jako důvody, proč nehodlají Švýcarsko opustit, zmiňovali dobu života ve Švýcarsku, která byla v mnoha případech delší než v původní vlasti, dále pak nevoli měnit povolání, kvalitní sociální, zdravotní a důchodové zabezpečení ve Švýcarsku, přátelské vztahy, ale i nechuť začínat zpět v České republice od nuly. Navíc jejich děti a vnoučata žily celý život ve Švýcarsku a měly zde svůj domov.⁵¹⁸

⁵¹⁵ RENDL, R.: *Die Integration*, s. 250.

⁵¹⁶ Přesně 65,8 % respondentů (26 mužů a 26 žen) označilo za odpověď: „Cítím se zde velmi dobře, zvykl jsem si.“ Dalších 24 % respondentů (7 žen a 12 mužů) zaškrtno: „Opravdu dobře se cítím jen v některých oblastech života, jsem zde však v celku spokojený.“ Více: KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace*, s. 107.

⁵¹⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva, Švýcarsko 16. 8. 2014.

⁵¹⁸ KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace*, s. 106.

5. 4. 3. Komparace

U členů posrpnové uprchlické vlny vyvolané vpádem vojsk Varšavské smlouvy do Československa došlo, po mnoha letech strávených mimo hranice původní vlasti, k výrazné identifikační integraci s hostitelskými zeměmi. Obdobné výsledky potvrzující výrazné začlenění dřívějších uprchlíků přinesly rovněž sociologické průzkumy uskutečněné mezi nimi v Rakousku i Švýcarsku po pádu železné opony. V obou případech uvažoval pouze malý zlomek bývalých „československých“ uprchlíků o návratu do bývalé vlasti po tamější změně režimu. Naopak většina z nich byla se svým dosavadním životem v Rakousku či Švýcarsku spokojena, což potvrzovaly nejen vědecké průzkumy, ale i naprostá většina mnou oslovených narátorů. Právě jejich cenná svědectví, která jsou součástí této práce, dokládají, nakolik se tito lidé úspěšně identifikovali s novou zemí. Jinými slovy máme v představených naracích zachycenu změnu celé jedné sociální skupiny – proměnu bývalých uprchlíků v rakouské anebo švýcarské občany. Cesta k ní nebyla vždy snadná a začátky byly obtížné, ale na jejím konci bylo vytvoření nového domova. Ať již v Rakousku nebo Švýcarsku.

5. 4. 4. „Navrátilci“

Popis integračního procesu by nebyl kompletní, kdybych opomněl významnou skupinu těch, kteří se z nejrůznějších důvodů rozhodli pro návrat do Československa. V této podkapitole jsou analyzovány příčiny, které je k tomuto kroku vedly a rovněž následky, jež návrat dotyčným přinášel. Vycházím přitom z několika studií věnovaných této problematice⁵¹⁹ a především pak z archívu státního orgánu, který se touto problematikou soustavně zabýval – a tou byla československá Státní bezpečnost.⁵²⁰ Ta měla pro tuto skupinu vyhrazeno označení „navrátilci“, které bylo potřeba po příjezdu do země slovníkem StB „vytěžit“ a případně získat ke spolupráci. Na analýze několika případů si ukážeme, jak nelehké bylo učinit krok za železnou oponu, který byl především krokem do neznáma. Odchod do exilu byl vždy spojený s velkou psychickou zátěží, kterou ne každý dokázal unést. Při psaní této kapitoly ustoupila komparativní metoda obsahové analýze archivních pramenů, které zachytily konkrétní případy lidí, kterým se sen o svobodném životě na Západě proměnil v noční můru.

⁵¹⁹ Doktorka Bumová problematice tzv. navrátilců věnovala závěrečnou kapitolu svého příspěvku. Viz: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 67–71. O navrátilcích pojednává i část knihy: BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš: *Domáci postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*. Praha 2009, s. 124–128.

⁵²⁰ „Navrátilci“, neboli osobami, které se z nejrůznějších důvodů rozhodli vrátit zpět do ČSSR, se zabývala II. správa Federální správy Zpravodajských služeb FMV.

6. 5. 1. Návraty z exilu před rokem 1968

Odchody československých občanů přes hranice dále na Západ zaměstnávaly bezpečnostní orgány země nedlouho po únorovém převratu v roce 1948. Vedle zamezení jejich možného útěku stavbou neproniknutelné hraniční bariéry, v některých místech zaminované a hlídané pohraniční stráží, se vedoucí činitelé státu a komunistické strany snažili přesvědčit uprchlíky k návratu zpět do ČSSR. Periodicky se opakovaly amnestie prezidenta republiky (první byla vyhlášena 9. 5. 1955), které dávaly možnost návratu lidem pobývajícím nedovoleně v cizině a dopouštějícím se tak trestného činu: „nepovoleného opuštění republiky“ na základě §109 trestního zákona. První amnestie využilo 1 169 osob, další v roce 1960 již jen 355 a amnestie v roce 1965 dokonce jen 69 osob.⁵²¹ Jednalo se převážně o členy poúnorového exilu, kteří uváděli jako důvod k návratu nejčastěji touhu po ztracené vlasti, či prosbu o jejich návrat některým členem rodiny, který zůstal v Československu.

Zajímavé informace přináší příloha k tzv. denní svodce Hlavní správy Státní bezpečnosti z 20. června 1968, která shrnovala situaci tzv. „navrátilců“ za rok 1967.⁵²² Zpráva uvádí, že po uvolnění pravidel pro turistický ruch v roce 1963 uprchlo ze socialistické republiky 7 532 lidí, z nichž většina zneužila povolené cesty do zahraničí, zbytek (12 %) přešel nelegálně československou státní hranici. Podle zprávy se v roce 1967 vrátilo 202, přičemž 127 osob bylo české, 59 slovenské a 10 německé národnosti. Zbytek spadl do kategorie „jiné.“ Jejich důvody k návratu uvedené v této denní svodce do značné míry korespondují s důvody návratu i posrpnových uprchlíků a vypovídají o tom, jak byl pro mnohé náročný odchod do exilu – nehledě na přístup hostitelských zemí.

Nejčastější odpovědí na otázku zjišťující příčiny návratu byly rodinné důvody a dále stesk po domově. 30 osob rovněž uvedlo nemožnost uplatnění a nespokojenost v zahraničí.⁵²³ Většina z tzv. „navrátilců“ (171 osob) pobývala v zahraničí „nepovoleně“ jen necelý rok. Za tu dobu, kterou většina z nich trávila v jednom z uprchlických táborů v západní Evropě, byli

⁵²¹ BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje*, s. 124.

⁵²² Tzv. denní svodky byly každodenní informace dodávané Hlavní správou StB nadřízeným složkám – ministrově vnitra, jeho náměstkovi, náměstkovi pro řízení Státní bezpečnosti, stejně jako náčelníkům operativních správ StB a sovětským poradcům: *Denní svodka čís. 132*, 20. 6. 1968 [cit. 18-05-2017] Dostupné z: <<https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb>>.

⁵²³ Důvody návratu a přesné počty uvedené ve zprávě věnované navrátilcům:

Rodinné důvody	80 osob
Stesk po domově	49 osob
Neuplatnění v zahraničí	17 osob
Nespokojenost v zahraničí	13 osob
Nemoc	7 osob
Stáří	1 osoba

Více: *Denní svodka čís. 132*, s. 4. 20. 6. 1968 [cit. 18-05-2017] Dostupné z: <<https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb>>.

opakovaně vyslýchání příslušníky zahraničních tajných služeb (nejčastěji z USA, SRN, Rakouska a Itálie), kteří měli zájem především o informace vojenského a obchodního charakteru.⁵²⁴ Výše uvedené informace dokládají, jakým tlakům museli čerství uprchlíci během prvních týdnů v exilu čelit. Vědomí, že již možná nikdy nespátí rodinu, která zůstala v Československu, stesk po domově i nepříznivé prostředí uprchlického tábora s působností cizích tajných služeb, muselo na část příchozích po psychické stránce působit zdrcujícím dojmem.

6. 5. 2. Návraty po srpnu 1968

Neustávající mnohatisícová uprchlická vlna přiměla po Dubčkově pádu nové stranické vedení k akci. Již zmíněná amnestie prezidenta republiky z 27. května 1969 se vztahovala výhradně na trestný čin nepovoleného opuštění republiky. Trestní řízení nemělo být zahajováno proti osobám, které se „do 15. září 1969 vrátí na území ČSSR nebo si do té doby zlegalizují pobyt“.⁵²⁵ Přitom možnost legalizování pobytu v zahraničí se ukázala na základě dalšího usnesení federální vlády č. 266 z 6. října 1969 jako nereálná, protože vystěhování mělo být povolováno jen za účelem sloučení rodin, manželství s cizincem, vystěhování důchodců nebo ve zvláštních případech. Amnestie prezidenta využilo z posrpnových uprchlíků pouze 565 osob. V 70. letech měl potom počet tzv. navrátilců, jak je registrovaly československé úřady, klesají tendenci. V roce 1971 se jednalo o 740 osob, o rok později to bylo 637.⁵²⁶ Pražské vedení v čele s Gustávem Husákem se pokusilo trend zvrátit a ještě jednou přimět „emigranty“ k návratu do vlasti novou prezidentskou amnestií z 25. února 1973. Ani ta však úspěch nepřinesla. Samotná StB přičítala neúspěch obou amnestií vlivu „buržoazní propagandy“, která prý tendenčně vykreslovala poměry v Československu. Vinu podle ní také nesla místní „emigrantská centra“, která uprchlíky od návratu odrazovala. Až na dalším místě byl uváděn fakt, že si posrpnoví uprchlíci vybudovali v cizině sociální postavení a založili rodiny.⁵²⁷ Jistě se na malém procentu návratů zpět do Československa projevil i vstřícný přístup hostitelských zemí a solidarita západních společností s posrpnovými uprchlíky, kteří byli (zvláště ve Švýcarsku) považováni za hrdinné bojovníky za svobodu.

I když tzv. „navrátilci“ představovali zlomek z celkového počtu posrpnových exulantů, přece jen se jednalo o stovky osob. Ti, kteří se vrátili, uváděli do značné míry

⁵²⁴ Četnost výslechů i nucená délka pobytu v táboře (pokud v něm dotyčný vůbec pobýval) byly pro účastníky posrpnové uprchlické vlny (tedy v letech 1968–1969) odlišné.

⁵²⁵ RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 8.

⁵²⁶ BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 68.

⁵²⁷ Tamtéž.

obdobné důvody pro návrat, jaké stály v analýze „navrátilců“ ve zprávě StB z června 1968. Převažovaly „rodinné důvody“, stesk po rodičích, příbuzných, známých či přátelích, kteří zůstali v Československu, a které již člověk nemusel nikdy spatřit. Vědomí nevratného zpřetrhání rodinných i přátelských vazeb mělo velmi negativní psychické dopady v prvních měsících po příjezdu do hostitelské země. Když se k tomu přidal pobyt v uprchlickém táboře s přísným režimem, nejisté vyhlídky do budoucnosti, neznalost prostředí a jazyka dané společnosti, a navíc výslechy cizích tajných služeb, nebylo divu, že řada uprchlíků zatoužila po návratu. A to i navzdory postihům, které jim hrozily.

Již samotný pobyt v přeplněném uprchlickém táboře Traiskirchen, kterým prošla značná část československých uprchlíků před i po srpnu 1968, působil skličujícím dojmem. StB uvnitř udržovala „agenturní síť“ a měla o jeho chodu podrobné informace. Tábor byl nepřetržitě hlídáný táborovou policií a ti, kteří žádali o politický azyl, byli zařazeni do tzv. karantény I. stupně, která měla přesný režim, a během které byli příchodí podrobováni výslechům. Ani návštěvy příbuzných nebyly povolovány. Po podrobných výsleších následovala karanténa II. stupně, která byla volnější, a uprchlíci se mohli pohybovat ve větším vyhrazeném prostoru. Návštěvy zde již byly povoleny. Až po třech či čtyřech týdnech – pokud dotyční získali politický azyl – byli přeřazeni do volnějšího tábora, kde měli týden zabezpečený bezplatný pobyt, ale zároveň si museli hledat zaměstnání přes pracovní úřad v nedalekém Badenu u Vídně.⁵²⁸

Pro řadu uprchlíků z Československa se jednalo o tvrdou konfrontaci reality s představami, se kterými do exilu odcházeli. V Archivu bezpečnostních složek je dochován zápis výpovědi doktorky Evy K.⁵²⁹, bývalé asistentky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, která v srpnu 1977 vyjela do Itálie na mezinárodní lingvistickou školu. Když se jí během zpáteční cesty při návštěvě Vídně udělalo, podle jejich vlastních slov, nevolno, byla odvezena dvěma „československými emigrantkami“ na ošetření právě do tábora Traiskirchen, kde se na jejich doporučení rozhodla požádat o politický azyl. Nicméně podmínky v táboře byly těžké, a jak později zjistila, vyhlídky na uplatnění v oboru na západních univerzitách velmi malé. Zápis dále pokračuje: „*V táboře jsem také byla ve velmi špatném zdravotním stavu, nervovém stavu, protože do ČSSR jsem se bála vrátit a v zahraničí jsem neviděla žádné valné vyhlídky do budoucnosti, tak jsem se rozhodla spáchat sebevraždu.*“⁵³⁰ Po spolykání „*asi sta prášků Dizercinu*“ visel její život na vlásku, zachránilo ji rychlé poskytnutí lékařské pomoci. Dalších

⁵²⁸ Více informací o režimu v táboře: Tamtéž, s. 46–47.

⁵²⁹ Celé jméno kvůli ochraně osobních údajů neuvedeno.

⁵³⁰ ABS, fond: Objektové svazky – České Budějovice, arch. č. OB-431 České Budějovice, sv. 3. *Navrátilci*.

pět týdnů ovšem strávila v nemocnici. V té době již za ní přijel její otec, který také uprchl z Československa a pobýval v Bad Kreuzen. Společně se pak rozhodli pro návrat zpět do ČSSR. V Rakousku podle zápisu o výslechu pobývali necelý rok, a to do května 1978.

Ovšem ani po návratu zpět do vlasti to pro bývalé uprchlíky nebylo lehké. StB se specializovala právě na tyto osoby, které byly od překročení státní hranice pod její neustálou kontrolou. Tím, že porušily zákon o nepovoleném opuštění republiky, mohly být vystaveny trestnímu stíhání. Pokud navíc vypověděly zahraničním tajným službám citlivé informace, které spadaly pod státní tajemství, mohly být souzeny i za vlastizrady, což mohlo vést až k patnáctiletému odnětí svobody či dokonce trestu smrti (podle § 91 sbírky zákonů č. 140/ 1961). Díky těmto skutečnostem byly snadno vydíratelné. StB je pak kromě tzv. „vytěžování“, tedy podrobného získávání informací o jejich činnosti v zahraničí, získávala pro spolupráci či využívala v rámci „preventivně-výchovných opatření“ v médiích jako propagandu namířenou proti emigraci.⁵³¹ Exil tak byl pro uprchlíky především velkým riskem s mnoha neznámými.

Pod psychickým tlakem se ocitla naprostá většina těch, kteří měli odvahu tento krok učinit. Stanislav Adámek, který odešel do rakouského exilu v 80. letech, v rozhovoru zdůraznil, jak tvrdá byla pro nově příchozí srážka s realitou a jakou zatěžkávací zkoušku představoval exil pro mnohé partnerské vztahy i manželství:

„Ještě k těm 80. letům. Tady byla naprostá rozloženost té emigrace. Každá fáze měla svoje problémy. V těch 80. letech se skoro všichni se všemi rozešli. Nejen [exilové, pozn. přepis] skupiny, ale i manželé. Přišla manželka s manželem s představou, že tady bude jiný svět a budou se tady mít lépe, a během jednoho roku zjistila, že to nebude tak jednoduché a že se tady člověk musí za všechno prát. Snad ještě více než za toho tzv. komunismu. 90 % vztahů se rozpadlo. Mluvím o tom, že by to pro tebe mohla být zajímavá informace. A ty důvody naprosto chápu. Průměrný emigrant v těch 80. letech byl ten, který vnímal Západ a Rakousko jako „zlatý“. My si tady můžeme v Československu našetřit maximálně 10 000 korun, ale tam to bude lepší. A pak najednou přijdeš s „holou prdelí“ do Traiskirchenu, což je skutečný lágr, a najednou vystřízlivíš. Vidiš, že tam nic není, a ty si naprosto nahý člověk. Pak máš manželku, které si nasliboval zlatý Západ, a je konec. Neznám vztah, který by se na základě emigrace nezhroutil. A to jich znám desítky.“⁵³²

⁵³¹ Srovnej: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii*, s. 70.

⁵³² Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň, 14. 7. 2013.

Uvedené zkrácené představy o životě na Západě a šok po příjezdu byl do značné míry způsoben nejen existencí železné opony bránící pronikání „buržoazní propagandy“, ale i politikou husákovského vedení, které se snažilo československé občany řadou restriktivních nařízení izolovat a zabránit tak jejich případnému odchodu. O to složitější a psychicky náročnější byl potom integrační proces u těch, kteří přece jen Československou socialistickou republiku opustili.⁵³³ Řada autorů zabývajících se psychologickými aspekty exilu poukazovala na jeho značnou emocionální a psychickou náročnost, se kterou se museli všichni uprchlíci v novém prostředí vypořádat.⁵³⁴ Integrační proces, během kterého docházelo k přebírání nových zvyků a postojů majoritní společnosti, byl nezdědka provázen zvýšeným stresem i citovou zátěží. K velmi častým emocím, které zažívali uprchlíci, patřily strach, nejistota a obavy z neznámého či pocity viny z opuštění blízkých a známých. Vždy záleželo na konkrétním jedinci a jeho síle osobnosti (tzv.: coping capability), jak se s danou zátěží vyrovnal. Například narátorka Dana Linhartová vzpomínala, jak museli s manželem omezit počátkem 70. let kontakty s dalšími uprchlíky, protože to bylo pro ně psychicky náročné:

„[...] *my jsme ty kontakty [s Čechy, pozn. tazatele] taky trochu omezili – ty ženy začaly vždy nářikat [napodobuje nářek]: ‚Já jsem tam nechala maminku! Já jsem tam nechala toho a toho. Vždyť já tam nemůžu!‘ My jsme si to nijak nepřipouštěli. [...] Takže my jsme styk s Čechy z těchto důvodů omezili, protože jsme si říkali, že tohle nás nepřivede dál, spíš nás to strhává zpátky. A už jsme měli kontakty s domácími [Švýcary, pozn. tazatele].*“⁵³⁵

Někteří z příchozích se snažili tyto negativní faktory překonat „*totální identifikací*“⁵³⁶ s novým prostředím, jak již bylo zmíněno v předcházející podkapitole (5.2.2). U dalších mohlo zase docházet k tzv. ambivalenci, neboli problémům loajality mezi starou a novou vlastí. Nezdědka se po čase dostavovaly pocity ztráty a nostalgie. Přitom tyto problémy mohly přerůst až ve vážné duševní poruchy a nemoci. Byly i zaznamenány případy osob trpících

⁵³³ O psychologických aspektech komunistického režimu v Československu viz KABÁT, Jindřich: *Psychologie komunismu*. Praha 2011.

⁵³⁴ Vedle již zmíněných studií Ireny Mlynář-Dubské a Margity Urbanek, to byl například i český psychiatr působící v Nizozemí Miroslav Kabela. Viz: KABELA, Miroslav: *Vliv emigrace na psychické problémy a choroby českých emigrantů v Nizozemí*. In: Brouček, S. – Hrubý, K. – Měšťan, A. (edd.): *Emigrace a exil jako způsob života. II. symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha 2001, s. 32–50; nebo KABELA, Miroslav: *Psychické problémy migrantů*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu* 29. - 30. června 1998. Praha 2000, s. 112–123.

⁵³⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

⁵³⁶ KABELA, M.: *Psychické problémy*, s. 120.

depresemi i schizofrenií.⁵³⁷ Zkrátka emigrace, respektive odchod do exilu před rokem 1989, nebyl pro každého a vyžadoval, kromě ochoty se adaptovat na nové prostředí, i notnou dávku odvahy.

5. 5. Závěr

V této kapitole, která se věnovala komparaci posrpnového exilu v Rakousku a Švýcarsku, byly analyzovány archivní i orálně historické prameny z hlediska teoretické koncepce integrace představené profesory Friedrichem Heckmannem a Dominiquem Schnapperem. Tato teorie, která dělila integrační proces do čtyř navzájem propojených kategorií: na integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační, poskytovala prostor pro detailní rozbor jednotlivých jevů – od solidarity hostitelských zemí až po vytváření pocitu domova bývalými uprchlíky. Hlavní rámec analýzy přitom tvořila stanovená hypotéza:

Příčinou úspěšného začlenění většiny posrpnových uprchlíků bylo především velmi vstřícné přijetí v hostitelské zemi a velká míra solidarity rakouské a švýcarské společnosti k nově příchozím (podle teorie Jeffreyho Alexandra). Ta následně způsobila snadnější identifikaci uprchlíků s hostitelskou zemí.

Integrační proces posrpnových uprchlíků v obou hostitelských zemích – Švýcarsku i Rakousku – obsahoval řadu shodných prvků. Obě země na konci „československé krize“ v říjnu 1969 udělily na základě tzv. Ženevské konvence politický azyl téměř 12 000 občanů z ČSSR a snažily se pro jejich začlenění učinit maximum možného. Spolu s politickým azylem obdrželi nově příchozí i řadu výhod – od poskytnutí základního ubytování, právních dokumentů (např. uprchlického pasu), finanční podpory či pomoci se zprostředkováním zaměstnání. Pro Švýcarsko a jeho vládu bylo co nejrychlejší zaměstnání uprchlíků naprostou prioritou, jak dokládají prameny ze Spolkového archivu v Bernu. Pravdou je, že v případě uprchlické vlny z Československa po 21. srpnu 1968 se protulo několik faktorů příznivých pro následnou integraci. Koncem 60. let 20. století se většina západních zemí nacházela v období ekonomické konjunktury a byla zde velká poptávka po pracovní síle. Přitom právě v uprchlické vlně z Československa převažovali mladí lidé, či mladé rodiny, z nichž většina měla ukončeno středoškolské vzdělání, a bylo mezi nimi i velké procento expertů, ať již inženýrů, lékařů či vědců. Jejich největší slabinou byla neznalost jazyka, kterou ovšem – i

⁵³⁷ Tamtéž, s. 121.

díky možnosti během několika dnů, či maximálně týdnů, začít pracovat – v relativně krátké době většina z nich překonala.

Zisk statusu uprchlíka spojeného se základním existenčním zajištěním znamenal zásadní odrazový můstek v následném integračním procesu. Jak rostla socioekonomická úroveň dřívějších uprchlíků, zvyšovalo se i jejich zapojení do života majoritních společností. Ze sociologických průzkumů uskutečněných mezi nimi koncem 80. let a začátkem 90. let bylo zřejmé, že se obě skupiny začlenily do hostitelských společností, a to nejen v rámci integrace strukturální, ale i po stránce sociální a především identifikační. Záleželo vždy na konkrétním jedinci, jeho osobní historii, vzdělání i věku, jakým způsobem následně proces probíhal. Ovšem za téměř 50 let života si již vytvořila naprostá většina účastníků posrpnové uprchlické vlny z ČSSR v Rakousku nebo Švýcarsku řadu přátel a silný pocit sounáležitosti s novou vlastí. Všichni se cítili být plnoprávními občany dané země a o trvalém návratu po sametové revoluci v roce 1989 neuvažovali. Navíc jejich děti, které jsou dnes již dospělé, se plně identifikovaly se zeměmi, které poskytly jejich rodičům vhodné podmínky k životu.

V základu takto úspěšné integrace stál dle mého názoru, kromě výše zmíněných sociálních a ekonomických faktorů, také jeden jev, okolo kterého se tato kapitola točí – solidarita. Obě země – jak Rakousko, tak i Švýcarsko – zaplavila obrovská vlna solidarity vůči „hrdinným Čechoslovákům“, kteří po letech diktatury zatoužili po svobodě a byli o ni připraveni brutálním vpádem armád „pětky“. Právě princip solidarity založený na ztotožnění se „s těžce zkoušeným lidem“, jak praví prameny, uvolnil celou řadu bariér (snadné získání politického azylu, otevření pracovního trhu, přístup ke vzdělání i možnost získání občanství dané země) a umožnil tak tisícům posrpnových uprchlíků začít důstojně nový život za hranicemi jejich původní vlasti. Byla to solidarita obou společností s posrpnovými uprchlíky, která jim umožnila stát se součástí rakouského a švýcarského „My“. Jak vzpomínala Zuzana Brejchová: *„Když jsem někde říkala třeba, že nejsem původem Rakušanka, tak se na mě lidi kolem mě podívají a řeknou: ‚Ty jsi naše! Ty k nám patříš‘.“*⁵³⁸

6. Československo ve vyprávění

6. 1. Identita a identifikace

V této kapitole se na řadu dostává otázka, jak ovlivnil výše popsany úspěšný integrační proces „českou“ identitu narátorů. Jakým způsobem bylo rekonstruováno „češství“ v rozhovorech a

⁵³⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

co pro vypravěče znamenalo? Všichni narátoři, stejně jako naprostá většina Čechů opouštějících Československo v roce 1968, prošli alespoň základní školní docházkou a měli ucelenou představu – ať již vlivem rodinné výchovy, školního vzdělávání⁵³⁹ či obojího – o tom, co je to český a slovenský národ, jaká je jeho historie, a co znamená být jeho členem. Jenže odchodem do exilu se dříve samozřejmě přináležitost k českému národu řadě lidem zproblematizovala.

V hostitelských zemích se najednou museli uprchlíci adaptovat na nové podmínky a znovu si vytvořit pojetí sebe sama jako člena jiného národního společenství. Někteří řešili pocity nejistoty a obav snahou, co nejvíce splynout s okolím, úsilím po úplné asimilaci, jiní se snažili s cizím prostředím vyrovnat přimknutím se k českým spolkům a organizacím. Obojí nebylo bez komplikací a začátky byly těžké pro všechny nehledě na vstřícný přístup hostitelských zemí a jejich úřadů. Odpověď na otázku: *kdo jsem*, již nebyla jednoznačná jako před odchodem z vlasti. Nicméně její zodpovězení bylo důležitější než kdy předtím. Všichni uprchlíci se museli vypořádat s otázkou po smyslu vlastní existence i s nutností si vytvořit zázemí v neznámém prostředí.

Jak uvádí Jeffrey C. Alexander: „*Život je o udělování smyslu [...]. Identita znamená určování smyslu a smysl našemu životu dává vitalitu. Smysl nás definuje, stejně jako ty okolo nás.*“⁵⁴⁰ Jaký smysl mělo tedy „češství“ pro uprchlíky za hranicemi Československa? Odpověď na tuto otázku jsem hledal v životních příbězích narátorů, kteří strávili většinu svého života v Rakousku a Švýcarsku. Hlavní slovo proto dostaly orálně-historické prameny získané během terénních výzkumů v letech 2011 až 2014. Spolu s nimi byly při psaní této kapitoly využity studie věnované přístupu normalizačního vedení k posrpnovému exilu a „československé emigraci“ jako celku, stejně jako archivní prameny, včetně objektových svazků StB, spolkového tisku i exilové literatury.⁵⁴¹

⁵³⁹ Po roce 1948 bylo vyzdvihováno místo nacionalismu, který byl spojován se západními imperialisty a buržoazií, právě „socialistické vlastenectví“, tedy láska k vlasti a práce na jejím zvelebování, která měla sloužit pro dobro všeho pracujícího lidu. Právě on – lid – byl nositelem pravých národních tradic, mezi kterými zdůrazňovali čeští komunisté především český demokratismus a revolučnost. V představách nového režimu se ideály socialismu plně shodovaly s národními tradicemi. Lid, socialismus, strana a národ se v jejich myšlení prolínaly. Viz: KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990, s. 10. O důležitosti dějepisu pro komunistický režim, jehož představitelé chápali tento předmět jako nástroj pro vytváření „vědeckého světového názoru“ a pro získávání „ucelených vědomostí o minulosti českého a slovenského národa“ viz: ČAPEK, Vratislav: *Didaktika dějepisu I. Teorie a metodologie didaktiky dějepisu*. Praha 1985.

⁵⁴⁰ “Life is about meaning, and it is discrimination that makes meaning possible. Our distinctive identities, as individuals and collectivities, are central to our projects for life. Identity is meaning, and the meaning of our life gives us vitality. Meaning defines us, and it defines those around us at the same time.” In: ALEXANDER C. Jeffrey: *The civil sphere*. New York 2006, s. 15.

⁵⁴¹ Jedná se o tyto studie: SCHOVÁNEK, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969*. Praha 2005, s. 158–179.

Vedle zkoumané české národní identity jako *kategorie praxe* využiji – opět s odkazem na článek *Beyond Identity* – ještě jiný termín, kterým je *identifikace*. Profesor Brubaker ve zmíněné studii navrhl nahradit pro něj nejednoznačný pojem *identita* mj. termínem *identifikace*, k jehož využívání se kloní i značný počet badatelů.⁵⁴² Jeho slovy tento termín nutí „upřesnit činitele, které identifikaci vykonávají. A nepředpokládá, že identifikování (vykonávané takovými mocnými činiteli jako je stát) nezbytně vyústí ve vnitřně stejnou, od ostatních odlišnou, ohraničenou „skupinu“ [...]. Identifikování sebe a druhých – je vlastní podstatou sociálního života“.⁵⁴³ Právě míra ztotožnění se narátorů s českým národem a Československem zachycená v rozhovorech vypovídala o jejich pohledu na českou národní identitu a o významu, jaký hrála v jejich životech. Abych toto tvrzení smysluplně popsal a vysvětlil, rozdělil jsem zmíněné téma do dvou následujících kapitol. Ty byly vytvořeny v závislosti na zkoumaných fenoménech, které měly vliv na rekonstrukci národní identity během vyprávění: na 1) identifikaci exulantů s Československem a 2) identifikaci exulantů s českým národem. *Identifikace* se stává oním klíčovým analytickým pojmem této práce; nástrojem skrze který budou popsány a představeny změny v sebepojetí bývalých uprchlíků z Československa. Analýza získaných pramenů se pak soustředila na zodpovězení druhé hypotézy této práce:

Pocit sounáležitosti se zemí původu (se státem) je u uprchlíků i přes dlouhá léta strávená za jejími hranicemi stále přítomný.

RYCHLÍK, Jan: *Na západ je cesta dlouhá*. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí. In: Paměť a dějiny 03/ 2015, Praha 2015, s. 3–14; TOMEK, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*. In: Paměť a dějiny 03/ 2015, Praha 2015, s. 15–24. Pro českou krajanskou komunitu ve Švýcarsku jde již o zmíněné práce Katedry historie Univerzity Palackého v Olomouci (TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*. Slezský sborník = Acta Silesiaca 3/2003, Opava 2003, s. 361–370), v Rakousku potom STÁTNIK, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války*. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty. In: Soudobé dějiny 4/2003, Praha 2003, s. 487–518.

⁵⁴² Například: CALDAS-COULTHARD, R. Carmen – IEDEMA, Rick (edd.): *Identity Trouble*. Critical Discourse and Contested Identities. New York 2008; WODAK, Ruth – JONES, Paul – Delanty Gerard (edd.): *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool 2008.

⁵⁴³ “It invites us to specify the agents that do the identifying. And it does not presuppose that such identifying (even by powerful agents, such as the state) will necessarily result in the internal sameness, the distinctiveness, the bounded groupness that political entrepreneurs may seek to achieve. Identification – of oneself and of others – is intrinsic to social life.” In: BRUBAKER, R. – COOPER, F: *Beyond Identity*, s. 14.

6. 2. Identifikace se státem

„*My, národ Československý, chtějice upevniti dokonalou jednotu národa...*“⁵⁴⁴ těmito slovy začíná preambule československé ústavy přijaté Národním shromážděním 29. února 1920, která byla ustanovujícím dokumentem mladé republiky. Definice československého národa jako národa o dvou větvích zajišťovala Čechům a Slovákům ústavní většinu v jinak mnohonárodním státě. Němci, Maďaři a další národnosti patřili v Československu k národnostním menšinám, což vyvolávalo řadu tenzí a vedlo nakonec k tragickým událostem první poloviny 20. století.⁵⁴⁵ Nicméně tato republika byla pro Čechy *jejich* státem, a jak se zmiňuje antropolog Ladislav Holý: „*Ačkoliv bylo Československo mnohonárodním státem, Češi se s ním plně identifikovali, neboť v něm viděli obnovení české státnosti po třísetletém období vlády Habsburků*“.⁵⁴⁶ Nejen, že se většina Čechů s novým státem naplno ztotožnila, ale v Masarykově koncepci znamenal jeho vznik návaznost na české tradice demokracie a humanismu sahající až k husitství. Slovy Ernesta Gellnera: „*Masaryk tedy nejenom dovedl český nacionalismus k vítězství v roce 1918 a následné ratifikaci v rámci versailleského urovnání, ale opatřil mu rovněž pupek*“.⁵⁴⁷ Jinými slovy opatřil dějiny českého národa specifickým smyslem a poskytl právě vzniklému státnímu útvaru legitimitu v očích většiny jeho (českých) členů. Nic na tom nemění fakt, že Masarykova koncepce hájící prozápadní orientaci země byla od počátku zpochybňována⁵⁴⁸ a podle samotného Gellnera ji smrtící ránu zasadila Mnichovská dohoda.⁵⁴⁹ Dokonce i komunistické vedení v nové ústavě z 9. května 1948 tvrdilo, že navazuje na „pokrokové a humanitní tradice“ českých dějin. Československo se stalo „*jednotným státem dvou rovnoprávných slovanských národů, Čechů a Slováků*“⁵⁵⁰ a proto se ani výklad pojetí národní identity exulantů/ narátorů bez popisu jejich vztahu k Československu neobejde.

Při analýze nahraných rozhovorů bylo důležité, jaké vzpomínky se narátorům v souvislosti s jejich zemí původu vybavovaly a jakým způsobem je dotyční během vyprávění

⁵⁴⁴ *Ústavní listina Československé republiky*. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-07-29]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html>.

⁵⁴⁵ O komplikovaných vztazích mezi Čechy a českými Němci v první polovině 20. století pojednává řada českých i německých autorů. Například: SEIBT, Ferdinand: *Německo a Češi*. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. Praha 1996; DVOŘÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David – VON ARBURG, Adrian (edd.): *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno 2010.

⁵⁴⁶ HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha 2001, s. 12.

⁵⁴⁷ GELLNER, Ernest: *Nacionalismus*. Brno 2003, s. 119.

⁵⁴⁸ Mezi nejvýznamnější odpůrce patřil vynikající historik Josef Pekař. Shrnutí tzv. sporu o smysl českých dějin viz: HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin (1895-1938)*. Praha 1995.

⁵⁴⁹ GELLNER, E.: *Nacionalismus*, s. 121.

⁵⁵⁰ *Ústava Československé socialistické republiky*. Ústavní zákon 150/1948 Sb. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-02-06]. Dostupné z: <https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html>.

interpretovali. Většina narátorů byla narozena během nebo těsně po válce, a proto se jejich vyprávění týkala dětství a dospívání v totalitním Československu v 50. a 60. letech, a po jejich odchodu do Rakouska nebo Švýcarska vztahu ke státu ovládaném normalizačním vedením. Následující podkapitoly představí ty části nahraných vyprávění, které nejvíce vypovídaly o míře identifikace narátorů s jejich bývalou vlastí.

6. 2. 1. Dětství a dospívání v diktatuře (1948 – 1960)

První část nahraných rozhovorů byla věnována výhradně životu narátorů v Československu. Většina těch, kteří odcházeli ze země po srpnové invazi, se narodila mezi lety 1943 až 1950 a dětství tak prožila v období, ve kterém komunistický režim dramaticky měnil podobu společnosti. Narátoři vzpomínali na události, kterými jim zasáhla komunistická ideologie přímo do života, ať již se jednalo o znárodňování, kolektivizaci nebo povinnou účast na masových akcích. V jejich životních příbězích byla často zmiňována atmosféra strachu, pocit nedůvěry k okolí a uzavírání se do rodinného kruhu, což byl přímý důsledek stranické politiky, kdy vedení země začalo záhy po únorovém převratu s dalekosáhlými změnami „třídních vztahů“. Perzekuce, které následovaly, zasáhly do všech vrstev společnosti.

Nejednalo se jen o politické odpůrce nového režimu, ale čistky postihly vedle armády, bezpečnosti nebo církve, dokonce i komunistickou stranu samotnou a její zamýšlený elektorát.⁵⁵¹ Nezákonost, jak tento jev popisuje Karel Kaplan, se podílela na likvidaci tradičních středních vrstev, a tím „na hluboké změně sociální struktury společnosti“.⁵⁵² Nebyl nikdo, koho by se snaha nových představitelů moci o budování beztřídní společnosti nedotkla. Postižena byla i většina rodin narátorů. Ať již se jednalo o druhou vlnu znárodňování spojenou s likvidací živnostníků,⁵⁵³ militarizaci společnosti a přeorientování hospodářství na těžký průmysl, kolektivizaci na venkově nebo o snahy vytlačit církve z veřejného života, to vše se vrylo do osobní i rodinné paměti a zůstalo v ní uloženo do dnešní doby.

⁵⁵¹ Bezprostředně po únoru 1948 bylo například propuštěno ze zaměstnání přes 4000 dělníků, kteří se odmítli účastnit generální stávky 24. února. Zájmy dělnické třídy se přitom nový režim neustále zaštiťoval. KAPLAN: *Československo*, s. 10.

⁵⁵² Tamtéž, s. 76.

⁵⁵³ První vlna převodu soukromého majetku do státního vlastnictví začala hned po válce v říjnu 1945, kdy vstoupily v platnost dekrety prezidenta republiky *o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků; některých podniků průmyslu potravinářského; akciových bank a soukromých pojišťoven* (dekrety č. 100 až 104/ 1945 Sb). Jednalo se o velké průmyslové podniky s více 500 zaměstnanci a velké firmy s více než 150 zaměstnanci. Dohromady bylo takto znárodněno přes 3000 podniků, což představovalo 16% z celkové počtu. Celkové znění dekretů je přístupné na webových stránkách Parlamentu České republiky In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-02-23]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/docs/>>.

Znárodňování

Necelý rok po únorovém převratu se měnilo spolu s tím, jak se množily hospodářské a zásobovací potíže, i vystupování komunistických představitelů směrem k živnostníkům,⁵⁵⁴ kteří byli označeni jako hlavní sociální základna a zdroj tzv. „reakce“. V listopadu 1948 byla vyhlášena Klementem Gottvaldem politická linie zatlačování „kapitalistických živlů“ a celý soukromý sektor byl nakonec redukován o 95 %.⁵⁵⁵ Jakým způsobem znárodňování probíhalo, vzpomínala Iva Gikalov, jejíž maminka byla učitelkou ručních prací vydávající do roku 1950 časopis *Práce ženy*:

*„My jsme byli právě na lyžích. A když jsme se vrátili, tak byl zapečetěný byt a všechny skříně, a dali na to národní správu, že prý se časopis přebírá. Přebrala to jedna redaktorka a jedna účetní. Víím, že matka v tom měla asi 2 milióny. Za rok najednou byly na nule a druhý rok byly milión v mínusu, takže ten časopis už potom zmizel. To však matku velice zdravotně vzalo“.*⁵⁵⁶

Popisované události, které velmi negativně ovlivnil život rodiny, tvoří podstatný prvek v životním příběhu Ivy Gikalov. Nejenže již od dětství formovaly její postoj ke komunismu jako takovému, ale zároveň byly tyto zážitky obsažené v naraci jedním ze zdůvodnění jejího pozdějšího odchodu za hranice.

Kolektivizace⁵⁵⁷

Narátorka Helena Baslerová, narozená v roce 1950, jejíž rodina pocházela z jižních Čech, si vybavila, při otázce na prožití dětství v 50. letech, příchod členů zemědělského družstva na statek její tety.

„A taky jsem zažila – protože jsem na prázdniny pravidelně jezdila [do jižních Čech, pozn. přepis] – v takovém malém městečku v jižních Čechách, kde jsem trávila prázdniny,

⁵⁵⁴ Po únorovém převratu měla být ústavou z 9. května 1948 zaručena ochrana středního a drobného podnikání, čili živnostníků a podniků zaměstnávajících méně než 50 zaměstnanců. Nicméně stát svým monopolním postavením jejich činnost ztěžoval (ať již omezováním přídělů zboží, surovin či pracovníků) do té míry, že již na konci roku 1948 zbyl v průmyslovém sektoru jen nepatrný zlomek soukromých podniků. Více: TOMEŠ, Zdeněk: *Hospodářská politika 1900–2007*. Praha 2008, s. 238.

⁵⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁵⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

⁵⁵⁷ Kolektivizace neboli proces vyvlastnění soukromé zemědělské výroby a vytváření zemědělských družstev sovětského typu probíhala v několika vlnách od jara 1949 až do 1960. Jednalo se ve své podstatě o likvidaci soukromého podnikání na venkově.

když přišli z JZD a zabavovali krávy. To jsem nepochopila, kolektivizaci, já jsem to nepochopila. Teta mi řekla: ‚Mlč!‘ A byla celá bledá, stála a takhle se držela stolu, a já jsem nechápala, o co se jedná, když ji odváděli krávy. Říkám: ‚Teti co...?‘ A ona řekla: ‚Mlč!‘⁵⁵⁸

I v tomto případě bylo vyprávění o dětství v Československu v 50. letech doplněno o příběh zřejmé nespravedlnosti, který zůstal dlouhá desetiletí uložen v osobní paměti narátorky. Jak uvádí Karel Kaplan, připravená kampaň kolektivizace měla od léta 1952 podobu „*frontálního útoku na vesnici*“.⁵⁵⁹ Nejrůznějšími formami nátlaku a perzekuce byli zemědělci nuceni ke vstupu do družstev a na konci roku 1952 existovalo v Československu na 7 779 družstev v 54 % obcí. Karel Kaplan proces vyvlastňování zemědělské půdy v 50. letech popsal jako „*nejkrutější období poválečné historie československé vesnice*“,⁵⁶⁰ a řada současných autorů dává svému kolegovi za pravdu.⁵⁶¹ Kolektivizace byla oficiálně ukončena v červenci 1960, kdy bylo prezidentem Antonínem Novotným vyhlášeno „vítězství socialismu“ zakotvené v nové ústavě z 11. července 1960. Co ovšem přetrvalo, byla nedůvěra velké části občanů žijících na vesnicích ke státním institucím a ke státu vedenému jednou stranou. Tato nedůvěra se týkala i mladší generace narozené po válce, z níž mnozí odešli po roce 1968 na Západ.

Politické procesy

Vedle kolektivizace a znárodňování, které postihly desetitisíce obyvatel Československa, to byly politické procesy se skutečnými či domnělými odpůrci režimu, které vyvolávaly atmosféru strachu a prohlubovaly nedůvěru občanů k vedení země. Sloužily nejen k odstranění politických odpůrců, ale i ke stabilizaci režimu v jeho zakladatelském období a napomáhaly Sovětským velmocenským zájmům.⁵⁶² Procesy byly vystaveny nejčastěji kolem porušení zákona „na ochranu republiky“ (č. 231/ 1948 Sb.) a první hlavy zvláštní části trestného zákona č. 86/ 1950 Sb. Státní soud na jejich základě odsoudil od října 1948 do ledna 1953 na 27 000 osob. Celkově bylo za období vlády komunistického režimu v Československu podle odhadů až na 230 000 obětí politických procesů a rozsudků bez

⁵⁵⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Basler, Vídeň 19. 9. 2013.

⁵⁵⁹ KAPLAN: *Československo*, s. 121.

⁵⁶⁰ Tamtéž.

⁵⁶¹ Podobné závěry se vyskytují i u řady autorů ve sborníku: Kolektivizace v Československu vydaného Ústavem pro studium totalitních režimů. Viz: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (edd.): *Kolektivizace v Československu*. Praha 2013.

⁵⁶² Na jejich přípravě a provedení se podílely politické orgány (od ÚV KSČ až po krajské bezpečnostní komise), útvary Státní bezpečnosti a justice. Karel Kaplan uvádí, že tyto procesy působily „jako nejúčinnější zdroj psychózy strachu a vytvářely tíživou atmosféru podezřívání, politické hysterie a „agentománie.“ Viz: KAPLAN: *Československo*, s. 83.

soudu, z nichž 248 osob bylo ve vykonstruovaných procesech popraveno.⁵⁶³ Narátoři, kteří zažili dětství a dospívání v 50. letech jako Josef Blažek,⁵⁶⁴ často zmiňovali téma politických procesů, které je zastihly ve školních lavicích. Dana Linhartová, pozdější absolventka brněnské Janáčkovy akademie múzických umění i *Hochschule für Musik* v Basileji, při otázce na prožité dětství v Československu uvedla:

„Ano, já když jsem šla do první třídy, tak to byl nejhorší stalinismus, to byly ty zinscenované procesy. Vzpomínám si, že naši poslouchali rádio – to když byly procesy se Slánským a Horákovou. To jsem byla v první třídě. Něco jsem tak jako postřehla svým dětským rozumem a přišlo mi, že to mají naučené. To není možné, že něco takového dělají dobrovolně. Ale nevěděla jsem, teď vím, o co asi šlo. Rodiče se snažili, abych já něco neprozradila ve škole, protože byly průšvihy.“⁵⁶⁵

Už z dětství si narátoři odnášeli poznatek, že co se smělo říkat doma, bylo na veřejnosti, ať již ve škole nebo při hraní si na ulici, tabu. Tato existence dvojího života – jednoho v úzkém rodinném kruhu a druhého mimo něj – vytvářela dva různé světy, ve kterých platila různá pravidla charakteristická pro život v diktatuře. Člověk si musel dávat pozor, aby kvůli svým názorům neskončil v hledáčku státní moci a všudypřítomné bezpečnosti. Jediné místo, kde se cítil bezpečně a mohl se otevřeně vyjadřovat, představovala nejbližší rodina a příbuzní, kterým věřil. Snaha státu o nivelizaci společnosti, která začala již bezprostředně po válce prostřednictvím přestavby vlastnických a pracovních vztahů (tj. zrušením soukromých podniků a malovýroby) a řízením mzdové politiky, se po zastaňujících monstrprocesech promítla i do samotného jednání československých občanů.⁵⁶⁶ Typická byla snaha nevybočovat z řady, „hledět si svého“ a své osobní názory na politiku či stranické vedení sdělovat jen svým nejbližším. Na stísněnou atmosféru spojenou s pocitem, že „něco není v pořádku“ vzpomínala většina narátorů.

⁵⁶³ Mezi nimi bylo i 12 prominentních členů komunistické strany jako generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský, ale také právnička a poslankyně za Československou stranu národně socialistickou Milada Horáková, jediná žena popravena za „velezradu a špionáž“ v celém Sověty ovládaném východním bloku. Více: KAPLAN: *Československo*, s. 86.

⁵⁶⁴ Josef Blažek se narodil v roce 1937 v Brně v Tuřanech a již v mládí se stal členem Československé strany lidové. V roce 1978 emigroval s rodinou přes Vídeň do Německa, kde pracoval jako energetik pro firmu v Mnichově. Zapojoval se do činnosti různých českých exilových skupin, účastnil se pravidelných setkávání v bavorském Frankenu, a díky četným kontaktům pomáhal převážet exilovou literaturu do Československa. Zpátky do České republiky se vrátil v roce 1993 a v současnosti žije v Praze.

⁵⁶⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

⁵⁶⁶ Jak na základě statistik uvádí Karel Kaplan, stírání mzdových rozdílů se vedlo k situaci, kdy 45 % všech dělníků pobíralo plat jen o 200 Kčs odchylný od celostátního průměru. Znamenalo to ve své podstatě zrušení rozdílu mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou pracovní silou. Kaplan, *Československo*, s. 134.

Smrt Stalina a Gottwalda

Spolu s politickými procesy to byly dvě, respektive tři události, které se zapsaly do kolektivní paměti občanů Československa.⁵⁶⁷ Všechny se odehrály v roce 1953 a byly zmiňovány v rozhovorech narátory, a to i v případě, že tyto zásadní okamžiky sami nezažili, ale bylo jim o nich vypravováno jejich blízkými. Jednalo se o smrt generálního tajemníka ÚV KSSS Josefa Visarionoviče Stalina 5. března 1953, smrt československého prezidenta Klementa Gottwalda o devět dnů později, a měnovou reformu z června téhož roku. Stalinova smrt a následný pohřeb pojatý jako velké a režírované divadlo hojně prezentované v médiích, se zapsal do povědomí mnoha současníků. V Československu se s touto událostí zároveň pojí smrt prezidenta Klementa Gottwalda, který zemřel na neléčené aneurysma (výduť srdeční aorty) 14. března 1953, jen 3 dny po svém návratu z Moskvy, kde se účastnil Stalinova pohřbu. Gottwaldova smrt přišla v době krize režimu (jen 3 měsíce předtím se konal proces se „Slánským a spol.“) a jeho pohřeb 19. března 1953 se – stejně jako ten Stalinův – změnil ve veřejné divadlo s cílem potvrdit a zachovat stávající kult osobnosti.⁵⁶⁸ Jednotlivci i celé instituce vyvěšovali vlajky na domech, pronášely se smuteční projevy, v rozhlasu se hrály prezidentovy oblíbené písně, a v celé lidově demokratické republice byl vyhlášen pětiminutový smuteční klid, kdy se mělo stát a mlčet.⁵⁶⁹ Smrt Stalina a Gottwalda a jejich pohřby se při otázce na 50. léta vybavily nejen Heleně Medkové,⁵⁷⁰ absolventce AMU a učitelce hry na klavír, která žila se svým manželem Ivanem Medkem ve vídeňském exilu, ale i Daně Linhartové:

⁵⁶⁷ Pojmem kolektivní paměti mám na mysli teoretickou koncepci představenou francouzským sociologem Mauricem Halbwachsem, která poukazuje na vztah sociálních rámců a paměti. Halbwachs ve svém díle *Kolektivní paměť* vysvětluje, jakým způsobem jsou vzpomínky formovány sociálním okolím a členstvím v určité skupině. Viz: HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha 2010. Teorii kolektivní paměti se zabývá z českých autorů například Jakub Mlynář, který uvádí, že „kolektivní paměť tvoří základ kolektivní identity a odkazuje k sebezpojetí skupiny vnímané jako kontinuální subjekt v průběhu času, stejně jako k projevům a snahám o zdůraznění tohoto vnímání kontinuity.“ Více: MLYNÁŘ, Jakub: *Vztah paměti a identity v soudobé sociologii*. In: MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 270.

⁵⁶⁸ O jeho průběhu referovaly všechna československá média v čele s Rudým právem a Československým rozhlasem. V Rudém právu z 19. března 1953 vyšel článek Největší syn našeho lidu, který o Klementu Gottwaldovi referoval jako o největším synu národa, který „nám dal život.“ (Viz Rudé právo, roč. 33, č. 78, s. 1). Ve stejném duchu pohřeb pokrývala i ostatní média. K rakvi uložené ve Španělském sále Pražského hradu se přišly poklonit desetitisíce lidí včetně mnoha zahraničních delegací. O celkové situaci v Československu viz kolektivní monografie Ústavu pro studium totalitních režimů: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (edd.): *Osm let po válce*. Rok 1953 v Československu. Praha – České Budějovice 2014.

⁵⁶⁹ Více o Gottwaldově pohřbu například PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli*. Komunističtí Prezidenti Československa a doba, v níž žili. Praha 2003 nebo KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa*. Klement Gottwald a Rudolf Slánský. Praha 2009.

⁵⁷⁰ „Ale pamatuji si živě, že tedy v té první třídě umřel Stalin a umřel Gottwald a že jsem do školního rozhlasu musela říkat básničky [úsměv].“ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

„A když zemřel Stalin, to jsem byla v první třídě. [...] A bylo taky hromadné. Ne, že bychom musely plakat, to ne. Ale pořád se hrálo něco smutečního a pořád se hrály ty písničky, které on miloval. A když jsem potom byla starší, tak už i jako dítě jsem cítila, že tohle není v pořádku a že je to skoro bůh. A tenhle ten pocit nesvobody... Ač jsem sice žádnou jinou svobodu neznala, tak to se mnou pořád rostlo.“⁵⁷¹

Tato narace – stejně jako většina těch uvedených v této části kapitoly – sloužila jako zdůvodnění pozdějšího odchodu z Československa („[...] už i jako dítě jsem cítila, že tohle není v pořádku“). V tomto případě vzpomínky narátorů na kult osobnosti obou státníků, který se projevil v masových akcích na jejich pohřbech, byly součástí životního postoje odsuzujícího komunistický systém, ve kterém řada věcí nebyla v pořádku.

Měnová reforma

Pravdivost tvrzení uvedeného v článku Evžena Škňouřila: *Ti, kdo dané období prožili, si je budou velmi dobře pamatovat,*⁵⁷² dokládá i rozhovor se Stanislavem Kračmerem, který od roku 1983 žije ve Švýcarsku.

„Já jsem se chtěl ještě vrátit [ve vyprávění, pozn. přepis] na začátek k mé rodině. Můj děda a babička z máminy strany vlastnili docela velká pole a lesy. Po komunistickém převratu v čtyřicátém osmém jim to všechno sebrali, a pak měli taky peníze v bance, a to jim taky sebrali v přepočtu 1:50. [...] To jsem se dozvěděl od nich. Sebrali jim všechno. Zbyly jim jen nějaké peníze, dostali jen ten přepočet. A děda koupil šicí stroj [úsměv]! Z toho veškerého majetku, co měl, tak mu zůstal jenom šicí stroj! A ten daroval mojí mamě. Když ještě máma žila, tak jsme ho měli doma.“⁵⁷³

Měnová reforma, provedená 1. června 1953, se velmi citelně dotkla života všech československých občanů.⁵⁷⁴ Jak uvádí ekonom Pavel Kohout, tato reforma nebyla jen

⁵⁷¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

⁵⁷² ŠKŇOUŘIL, Evžen: *Koho nejvíce poškodila měnová reforma?* In: iDnes.cz, 28. 5. 2003 [cit. 2017-02-28]. Dostupné z: <http://finance.idnes.cz/koho-nejvice-poskodila-menova-reforma-dx3-/sporeni.aspx?c=A030526_120107_fi_osobni_zal>.

⁵⁷³ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kračmerem, Ženeva 15. 8. 2014.

⁵⁷⁴ O měnové reformě viz: PERNES, Jirí: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008; JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50:1*. Hradec Králové 1992.

výměnou oběživa, ale především „tzv. *repudiaci dluhů, neboli jednostranným odmítnutím závazků*“,⁵⁷⁵ které Československo neslo ještě z předválečné doby. Ve skutečnosti šlo o státní bankrot, který byl vyřešen na úkor obyvatel.⁵⁷⁶ Těmito tvrdými opatřeními sice došlo k celkové stabilizaci hospodářství a ke zrušení přidělového systému a systému dvojích cen, ale za cenu pauperizace obyvatelstva a vypuknutí nepokojů na mnoha místech republiky.⁵⁷⁷

Měnová reforma, kolektivizace, znárodňování, politické procesy nebo budování „kultu osobnosti“, toto vše se hluboce zapsalo do rodinné i osobní paměti účastníků tohoto vývoje. Rychlá a v řadě ohledů úplná změna společenských vztahů zasáhla každého obyvatele lidově demokratické republiky. Pro vzpomínky narátorů, kteří toto zakladatelské období komunistického režimu v Československu zažili, jsou charakteristické obrazy popisující ovzduší obav, nedůvěry k okolnímu světu, a uzavření se do rodinného kruhu. I přes snahu a apel komunistického vedení na pravé „socialistické vlastenectví“, došlo k jevu popsanému etnologem Ladislavem Holým v knize *Malý český člověk a skvělý český národ*,⁵⁷⁸ kdy se občané – členové komunisty oslavovaného národa – postupně distancovali od vládnoucího režimu a státního aparátu. Míra identifikace se státem byla velmi nízká.

6. 2. 2. Doba tání a 60. léta (1960 – 1968)

Změny, které v celém východním bloku způsobila Stalinova smrt a následná kritika jeho kultu osobnosti novým generálním tajemníkem Nikitou Chruščovem,⁵⁷⁹ vedly k postupnému uvolňování komunistického režimu a k opouštění praktik stalinismu v celém východním bloku, včetně Československa. Spolu s Chruščovovou kritikou zapůsobilo silně na české a slovenské představitele moci Maďarské povstání, které vypuklo 23. října 1956 po demonstraci svolané Petöfiho kroužkem na podporu polských dělníků vězněných po událostech v

⁵⁷⁵ KOHOUT, Pavel: *Měnová reforma 1953, Československo vs. Velká Británie* [cit. 2017-02-28]. Dostupné z: <<http://www.pavel-kohout.cz/clanky/menova-reforma-1953-ceskoslo>>.

⁵⁷⁶ Zprávy o chystané reformě, které se šířily během jara mezi obyvateli, popřel rozhodně sám prezident Antonín Zápotocký v rozhlasovém projevu koncem května. Nicméně hned dva dny nato přestaly staré mince a bankovky platit. Vedle jejich nevhodné výměny za bankovky nové (v poměru až 1:50), které byly již předem vytištěny v Sovětském svazu, byly anulovány vklady u bankovních domů, pojistky i cenné papíry vázané při měnové reformě z roku 1945 (tzv. vázané vklady). PERNES, J.: *Krise*, s. 89.

⁵⁷⁷ Největší spontánní vystoupení proti reformě se uskutečnilo v Plzni, kde došlo hned 1. června 1953 v mnohatisícové demonstraci. Protesty, které zachvátily celé město, byly pro československou vládu krajně nepříjemné především proto, že vypukly v závodech V. I. Lenina (dnes Škoda Plzeň) mezi místními dělníky, tedy proletariátem, který měl být hlavní oporou komunistického režimu. Ozbrojeným a pořádkovým složkám se podařilo situaci dostat pod kontrolu až v pozdních hodinách. Tamtéž, s. 91.

⁵⁷⁸ HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha 2010, s. 21–55.

⁵⁷⁹ Přelomový Chruščovův projev: *Kult osobnosti a jeho důsledky* byl přednesen na XX. sjezdu KSSS koncem února roku 1956. Celý text dokumentu viz publikace: VESELÝ, Zdeněk: *Světová politika 20. století v dokumentech* (1945–1990). Praha 2001, s. 269–278.

Poznani.⁵⁸⁰ Francouzská historička zabývající se moderními československými dějinami Muriel Blaive uvádí v knize *Promarněná příležitost*,⁵⁸¹ že česká a slovenská společnost se po nacistických represích, odsunu německého obyvatelstva a stabilizování hospodářské situace začátkem druhé poloviny 20. století, s režimem smířila. Nicméně Zdeněk Mlynář tento stav popsal ve svých pamětech následovně: „*To, co se mi tehdy jevilo jako souhlasné přijetí poměrů, bylo mnohdy ve skutečnosti jen rezignací lidí, unavených léty stalinského násilí. Když po roce 1956 toto násilí polevilo, lidé to uvítali a vynaložili všechno své úsilí, aby si zařídili lépe svůj soukromý život. To, co se jevilo jako poklidná idyla, bylo mnohdy východiskem z nouze.*“⁵⁸²

Situace v zemi se ale přece jen proměnila, o čemž svědčily i vzpomínky narátorů. V 60. letech docházelo v kultuře k postupnému ubývání cenzorských zásahů, přibývalo naopak volání po autorské svobodě, o slovo se přihlásila nová vlna ve filmu i divadle. Byly uskutečněny amnestie prezidenta republiky a činnost zahájila tzv. Barákova komise přezkoumávající oprávněnost politických procesů,⁵⁸³ jejichž oběti měly být rehabilitovány. I přes uchopení moci Antonínem Novotným, který spojoval ve své osobě od roku 1957 funkci generálního tajemníka strany a prezidenta republiky, se ke slovu stále více dostávali komunisté nespokojení se stranickým vedením, s nejasnými výsledky rehabilitačních komisí i s nadále neuspokojivou ekonomickou situací v zemi. Stále silněji se ozývaly hlasy volající po liberalizaci a revizi stávající politické praxe.

Šedesátá léta v Československu byla ve vzpomínkách účastníků posrpnové exilové vlny prezentována přesně ve výše popsaném duchu – jako doba postupného uvolňování poměrů v zemi, jako tání tuhého totalitního režimu. Zajímavé ovšem je, že z tohoto obrazu „předjaří“, jak tuto dobu nazval v rozhovoru Karel Kukul, nevystupovaly žádné významnější události, které by narátoři měli potřebu dále rozvádět. Celá dekáda šedesátých let se ve vyprávění téměř všech pamětníků jevila jako „zlatý věk“ spojený s mládím a postupným nabýváním různých svobod. Ať již se jednalo o možnost cestování na Západ, čtení dříve

⁵⁸⁰ Jak vzpomínal Zdeněk Mlynář působící tehdy jako vědecký aspirant na Československé akademii věd: „My, komunisté, jsme tehdy měli strach. Nevím samozřejmě, do jaké míry to platí pro konkrétní jednotlivce, kteří pak časem představovali v KSC proud reformních komunistů, ale já osobně bych lhal, kdybych dnes tvrdil, že mě tehdy zajímaly jen obecně politické a ideologické problémy tzv. maďarských událostí. Neboť kromě těchto problémů tu byla docela konkrétní představa davu, který lynčuje a věší komunisty na kandelábr.“ Jak následně v knize dodává, byl to strach, který pomohl Antonínu Novotnému, od roku 1953 prvnímu tajemníkovi ÚV KSC, pacifikovat kritický proud uvnitř strany, který se snažil o revizi stranické politiky v souvislosti s Chruščovovou kritikou. In: MLYNÁŘ, Z.: *Mráz*, s. 78.

⁵⁸¹ BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost*. Československo a rok 1956, Praha 2001.

⁵⁸² MLYNÁŘ, Z.: *Mráz*, s. 96.

⁵⁸³ Komise byla pojmenovaná podle Rudolfa Baráka, ministra vnitra a náměstka předsedy vlády. Více KAPLAN, Karel: *Druhý proces*. Milada Horáková a spol. - rehabilitační řízení 1968–1990. Praha 2008, str. 11–15.

zakázaných spisovatelů či získání lepší pracovní pozice. Například Přemysl Janýr mladší, který se narodil po válce, vzpomínal na šedesátá léta jako na dobu svého mládí. Při otázce, jak vzpomíná na 60 léta, odpověděl:

„Dneska bych tak řekl, že se slzou v oku [úsměv]. To byla taková ta šťastná léta, řekl bych. Ted' nevím, jestli jenom mně osobně, ale mně osobně samozřejmě taky, protože to je holt věk od těch 15 do 18, 19 let, že? Ale myslím, že to obecně byla taková šťastná léta...“⁵⁸⁴

Na liberalizační proces v zemi a komunistické straně vzpomínala i Helena Medková, jejíž rodina se ale, podle jejích slov, stavěla k změnám rezervovaně:

„V kultuře se dělo cosi už od těch šedesátých let. [...] Takže ta naděje byla velká. Když je člověk mladý, tak mu svět připadá krásný. [...] My jsme vnímali od poloviny šedesátých let tohle uvolnění. Mohlo se o leccem psát. Ale oficiálně se to prezentovalo, že ve straně přijdou ted' k moci ty zdravější nebo modernější síly. Strana se obrodí a naše socialistická společnost... Že budeme ten socialismus budovat lépe. S tímhle jsme se nijak neidentifikovali, to rozhodně ne.“⁵⁸⁵

Oproti letům padesátým, kdy se z osobní paměti vynořují příběhy popisující konkrétní události vztažené k ústrkům, perzekucím i k osobním tragédiím způsobených zásahem totalitní moci, šedesátá léta k podobným vyprávěním narátory nevybízela. Nic podobného příběhům znárodnování či kolektivizace uchovaných v rodinné paměti se při vzpomínání na šedesátá léta neobjevovalo. Životní příběhy se ve většině případů rychle přesunuly k tématu Pražského jara a následné okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy. Například Stanislav Kráčmer, kterému v době Pražského jara nebylo více než 13 let, a který odešel do Švýcarska v roce 1983, uvedl:

„Samozřejmě se doma mluvilo o politice a bylo cítit uvolnění v polovině šedesátých let. Pak přišel šedesátý osmý a my jsme byli se sestrou – já mám ještě sestru – a s matkou v Budapešti toho 21. srpna 1968. Pro mě to byl strašný šok.“⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem, ml., Vídeň 15. 9. 2013.

⁵⁸⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

⁵⁸⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 15. 8. 2014.

Nabízí se otázka, proč je tato „doba tání“ ve vzpomínkách pamětníků zmiňována jen okrajově a téměř vždy v souvislosti s Pražským jarem a jeho násilným ukončením.⁵⁸⁷ Dle mého názoru je to způsobeno dvěma faktory. Předně proces uvolňování, reformem a hledání „vlastní cesty k socialismu“ vygradoval právě během Pražského jara, kdy byl do čela ÚV KSČ zvolen Alexandr Dubček, s nímž se k moci dostali reformní komunisté. Všechny události, které potom následovaly, včetně vpádu vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968, jako by překryly v paměti narátorů všechny předchozí roky. Bylo to ostatně obsazení Československa armádami pěti „spřátelených států“, které většině narátorů zásadním způsobem změnilo život. Zadušení Pražského jara a odchod do Rakouska nebo Švýcarska byly oněmi zlomovými životními událostmi, jak je popsal Alessandro Portelli ve Smrti Luigiho Trastulliho,⁵⁸⁸ které dávaly smysl dalšímu vyprávění.

Druhým důvodem je struktura samotného výzkumu, jehož předmětem je český posrpnový exil. Již během seznamování narátorů s tématem dizertačního projektu, kterým bylo porovnání českého exilu ve Švýcarsku a Rakousku po roce 1968, bylo zřejmé, kterým směrem se ubírá zájem badatele. Představení projektu předcházelo vždy samotnému nahrávání rozhovoru a tušený zájem tazatele do určité míry ovlivnil výslednou podobu rozhovoru. Narátoři měli v některých případech tendenci se zaměřit na to, o čem předpokládali, že je pro výzkum podstatné. Příběhy, o kterých se domnívali, že nesměřují k tématu práce, více nerozebírali, a to i v případech, kdy byli o vyprávění požádáni. Na druhou stranu jsem si vědom faktu, který vyplynul z pozdější analýzy rozhovorů, že i mnou nevhodně položená otázka téma 60. let z rozhovoru vytěsnila. Abych proto zjistil, do jaké míry byla dominance Pražského jara a jeho násilného potlačení ve vzpomínkách na 60. léta způsobena nevhodně zvolenou strukturou rozhovoru, provedl jsem analýzu i dalších orálně historických pramenů nahraných badatelskými týmy v České republice i v Rakousku.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Výjimku představoval pouze rozhovor s Ludvíkem Kavínem, který byl tehdy studentem filozofické fakulty Masarykovy univerzity, a který popsal nejen atmosféru na fakultě, ale i událost, která jej sblížila s pozdějším disidentem Jaroslavem Šabatou. Tato část vyprávění byla v životním příběhu pana Kavína klíčová, protože právě setkání s Jaroslavem Šabatou na filozofické fakultě významně ovlivnilo jeho budoucí směřování (příklon k reformnímu křídlu KSČ, účast v brněnském disidentském hnutí během normalizace a podpis Charty 77) a zakládala smysl celému životnímu vyprávění. Viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 20. 9. 2013.

⁵⁸⁸ PORTELLI, Alessandro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*. New York 1991, s. 21.

⁵⁸⁹ Jednalo se o rozhovory z digitálního archivu COHA nahrané v rámci projektu Česko-rakouské souvislosti Pražského jara (Například: Rozhovor s Michalem Lionem vedl Lukáš Valeš, 8. 5. 2008. Sbíрка Česko-rakouské souvislosti Pražského jara, Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR a rozhovory z Audiovizuálního archivu Technického muzea ve Vídni nahrané v rámci projektu MenschenLeben. Lebensgeschichtliche Interviews in Österreich (viz: Rozhovor s Peterem Cejnarem vedl Robert Schlesinger, 22. 6. 2009, Sbíрка Österreichische Mediathek) Více: <http://www.mediathek.at/ueber_die_mediathek/wissenschaftliche_projekte/aktuelle_projekte/menschenleben/#c1>.

Vyplýval z ní zajímavý jev. I přesto, že rozhovory nebyly strukturované a narátoři byli tazateli vyzváni, aby volně vyprávěli, tak se jejich životní příběhy po několika minutách – po popisu dětství, studiu a zaměstnání – přesunuly k roku 1968, Pražskému jaru a invazi. Bylo patrné, jak hluboce Pražské jaro a vše, co po něm následovalo, ovlivnilo životy občanů Československa a těch, kteří jej opustili. Dokládá to i naprostá většina nahraných rozhovorů prezentovaných v této práci.

6. 2. 3. Československo vzdálené (1968 – 1989)

Jakmile se rozhovory s narátory stočily k jejich životu v exilu po srpnových událostech roku 1968, objevovalo se v nich Československo vždy v několika rovinách. První skupinu vzpomínek představovaly ty, které byly spojeny s pocity ztráty a s nostalgií. Československo bylo z počátku pro některé z narátorů zemí jejich kořenů, kde stále žili členové jejich rodin a řada přátel. ČSSR znamenalo pro bývalé uprchlíky v začátcích integračního procesu v hostitelských zemích především ztracený domov. Spolu s tím, jak se narátoři čím dál více sžívali s novým prostředím, se ovšem náhled na „mateřskou zemi“ měnil a z jejich paměti se během rozhovorů vynořovaly příběhy popisující více Husákovu „znormalizované“ Československo než bývalou vlast. Do této druhé kategorie spadaly vzpomínky a s nimi spojené narace, které zdůrazňovaly totalitní charakter státu ovládaného komunistickou stranou, ať již se jednalo o obrazy úřednické šikany při tzv. „upravování vztahu“⁵⁹⁰ nebo aktivity StB, které vyvolávaly strach a zasévaly nedůvěru mezi členy českého exilu.⁵⁹¹ Československo 70. a 80. let se v příbězích změnilo ve stát, kam se uprchlíci nejprve nemohli, a s přibývajícím léty strávenými v zahraničí již ani nechtěli, vrátit.

Nostalgie, strach a bezčasí

Začátky života v exilu byly pro mnohé náročnou životní zkouškou. Země, která se nacházela pro uprchlíky v Rakousku i Švýcarsku jen několik hodin jízdy autem, zavřela po Husákově nástupu do čela strany neprodyšně své hranice a ty, kteří ji opustili, odsoudila v nepřítomnosti často i k několikaletým trestům vězení. Právě nemožnost se do země vrátit a znovu uvidět své

⁵⁹⁰ Na základě *Směrnice o úpravě právních vztahů Československé socialistické republiky k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů*, si mohli českoslovenští občané pobývající v zahraničí nepovoleně „upravit poměr“ k ČSSR. Více v následující kapitole (6. 2. 4. Postoj ČSSR k „emigrantům“). Z odborných publikací potom: TOMĚK, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*. In: *Paměť a dějiny*. Roč. 9, č. 3, Praha 2015, s. 15–24.

⁵⁹¹ Více: SCHOVÁNEK, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969*. Praha 2005, s. 158–179.

přátele a rodiny vyvolávala v mnohých o to větší stesk po domově a v prvních měsících a letech života v exilu touhu po návratu. Režisérka Zuzana Brejchová vzpomínala:

„A pak když se naši rozhodli, že utečeme, tak jsem nechtěla. Já jsem byla strašně nešťastná a mně se nechtělo. Já jsem dlouhá léta, hlavně ty první roky, chodila na Franz-Josephs Bahnhof. To bylo to nádraží, dnes už je zbourané, kam přijížděla Vindobona, a kam jsme my taky přijeli toho 18. října. A dívala jsem se na vlaky, jak jezdí, a nejradši bych si sedla na vlak a jela taky.“⁵⁹²

Ač byla naprostá většina uprchlíků přesvědčená, že se do země již nikdy nevrátí, pocity ztráty a stesku po domově provázely v prvních letech života v exilu řadu z nich. Československo se proměnilo v představách některých exulantů – a to nejen těch, kteří měli problémy s adaptací na nové prostředí – v ne sice ideální, zato ale zemi, ve které vyrůstali, a ke které je vázalo citové pouto. Politická situace a probíhající normalizace poměrů se v tomto světle jevily jako málo podstatné. Někteří z nich se skutečně vrátili zpět do Československa za rodinou a známým prostředím v rámci prezidentských amnestií, ale jednalo se o zlomek účastníků posrpnového exilu. Jak uvedly prameny Státní bezpečnosti: *„Celkem se od 1. ledna 1969 do 31. prosince 1970 z emigrace vrátilo 3723 osob, většinou těch, které měly v zahraničí potíže s pracovním zařazením pro svou nízkou kvalifikaci. U některých byl návrat motivován rodinnými vztahy a jen v ojedinělých případech byla důvodem touha po vlasti.“⁵⁹³* Z uvedeného vyplývá, že nostalgie a stesk po domově nepředstavovaly hlavní důvody k návratu. Vraceli se především ti, kteří z nejrůznějších důvodů nenalezli v zahraničí adekvátní uplatnění.

Pro ty, kteří v exilu zůstali, se identifikování s původní vlastí stávalo stále obtížnější. Poté, co byl Alexander Dubček nucen odstoupit z vedení strany, se naplno rozjela „konsolidace poměrů“ pod novým stranickým vedením. Od reformem bylo úplně upuštěno a KSČ obnovila svoji „vedoucí úlohu“ nejen ve státních orgánech a složkách Národní fronty, ale i v celé společnosti. Ve straně samotné začaly čistky po zářijovém jednání ÚV KSČ (25. – 29. 9. 1969), během kterého došlo k rozhodnutí o výměně stranických legitimací a rovněž k prvnímu vylučování „pravicových revizionistů“. Již v lednu 1970 začaly zasedat prověřkové komise a vylučovat členy strany, kteří se účastnili reformního procesu nebo nesouhlasili

⁵⁹² Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

⁵⁹³ HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. In: *Securitas imperii*. Sborník k problematice bezpečnostních služeb. Praha 2002, s. 282.

s nastupující normalizací. Necelý rok poté se již hlavním dokumentem určujícím vývoj v zemi stalo, kromě tzv. Moskevského protokolu, i *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*,⁵⁹⁴ které stanovovalo závazný výklad „krizového vývoje“ roku 1968. Vpád vojsk Varšavské smlouvy se stal i v oficiální interpretaci strany bratrskou pomocí proti probíhající kontrarevoluci. Narátoři, kteří opouštěli Československo až v 70. letech, popisovali jejich počátek jako „dobu temna“, kdy ve společnosti opět naplno zavládl strach.⁵⁹⁵ Disident, a pozdější signatář Charty 77, Ludvík Kavín charakterizoval atmosféru první poloviny 70. let následovně:

„[Lidé, pozn. přepis] se báli následků, pokud by se chovali nějakým způsobem nekonformně proti režimu. V roce 1971 před volbami byla ta hlavní vlna „zavíraček“. Lidé byli zavíraní i do roku 1969, ale to bylo lokálně. Na podzim v roce 1971 to ale byla hodně velká vlna těch „zavíraček“. Největší vlna strachu byla právě v letech 1971 až 1974. To byla doba, kdy hodně lidí, kteří odporovali okupaci a uvažovali o tom, že by demokratizace země měla dále pokračovat, bylo ve vězení. Takže to byla z mého hlediska skutečně nejhorší doba strachu, až skutečně teroru, v té zemi.“⁵⁹⁶

Slova Ludvíka Kavína potvrdily i výsledky voleb do zastupitelských orgánů Československa probíhajících 26. a 27. listopadu 1971. Jednalo se o první volby od srpnové invaze, které skončily jasným vítězstvím jednotné kandidátky Národní fronty.⁵⁹⁷ Voleb se přitom zúčastnilo 99,45 % voličů, což představovalo jasné vítězství normalizačního vedení. Občanská společnost rezignovala a ti, kteří vyzývali k bojkotu voleb – jako filozof Ladislav Hejdlánek – skončili ve vězení.⁵⁹⁸ Ve svém dopise Gustávu Husákovi z 8. dubna 1975 napsal Václav Havel, že společnost byla „zkonsolidovaná“ jen zdánlivě, neboť lidi poháněl v jejich jednání oportunismus nebo strach. „*Jde tu o strach v hlubším, řekl bych v etickém smyslu: totiž o více nebo méně vědomou participaci na kolektivním vědomí trvalého a všudypřítomného ohrožení; o starost o to, co je nebo mohlo by být ohroženo.*“⁵⁹⁹

⁵⁹⁴ Dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* byl schválen na plenární zasedání ÚV KSČ 11. prosince 1970 a stal se hlavní normou pro výklad událostí roku 1968.

⁵⁹⁵ Například malíř Ondřej Kohout se v rozhovoru takto zmínil o atmosféře na střední škole. In: Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň, 17. 9. 2013.

⁵⁹⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 19. 4. 2015.

⁵⁹⁷ Například pro kandidáty Národní fronty na poslance Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlasovalo 99,77 % voličů. O volbách roku 1971 viz: *Zpráva Ústředí volební komise Národní fronty*. In: Rudé právo, roč. 52, č. 282, 29. listopad 1971, s. 1.

⁵⁹⁸ O volbách v roce 1971 a opozičních proudech v Československu viz OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha 2011, s. 50–63.

⁵⁹⁹ HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. 8. dubna 1975 [cit. 2017-07-12]. Dostupné z

Zmaření nadějí Pražského jara, deziluze z kroků československé politické reprezentace a strach vedly mnoho lidí, slovy Ladislava Holého, k útěku do privátní sféry. To vyhovovalo normalizačnímu vedení, které se snažilo zvýšením životní úrovně obyvatelstva dosáhnout jejich souhlasu s politikou vycházející vstříc sovětským představám. Jak Holý k tomuto jevu dodává, toto „*prosazení hmotného blahobytu jako symbolu životního naplnění přineslo komunistickému systému v Československu pozoruhodnou stabilitu*“.⁶⁰⁰ Stabilita byla vykoupena za cenu stagnace občanské společnosti. I historik Pavel Kosatík vzpomínal při popisu českých okamžiků 20. století, jak zvláštní čas to byl: „*jídla byl dostatek a práce málo, možnosti žádné, takže starosti jakbysmet. [...] Člověku odnikud nehrozilo nebezpečí, tak jako nic nehrozí tomu, který je vnitřně mrtvý. Smrt je bezpečná*“.⁶⁰¹ Václav Havel stejně jako mnozí další⁶⁰² charakterizovali 70. léta jako podivné „bezčasí“, kdy jednotlivé roky splývaly v „normalizační šedi“. Československo bylo opět pevně součástí východního bloku „chráněného“ železnou oponou, a třebaže bylo pro Čechy v Rakousku a Švýcarsku geograficky blízko, v míře identifikace jim bylo vzdálenější než kdy předtím. Postoj strany a vlády směrem k československým občanům pobývajícím v zahraničí a aktivity StB mezi krajany v 70. letech toto přesvědčení a emoce v bývalých uprchlících jen podporovaly.

6. 2. 4. Postoj ČSSR k „emigrantům“

Odchod kvalifikovaných pracovních sil – především těch osob, které pracovaly v klíčových státních odvětvích a disponovaly státním či obchodním tajemstvím – činil normalizačnímu vedení starosti a jak uvádí Jan Rychlík, byl pro komunistický režim „*zásadně nežádoucí*“.⁶⁰³ Emigrací se proto zabývalo nejen federální ministerstvo vnitra a příslušné složky StB, ministerstvo zahraničí, ale i samotné předsednictvo ÚV KSČ. Nepolevující proud lidí odcházejících ze země přiměl i čerstvě zvoleného prvního tajemníka na zasedání předsednictva ÚV KSČ v září 1969 k projevu, ve kterém poukazoval na údajně nepřátelské aktivity emigrace a volal po uzavření československých hranic, protože „*nie su korzo, aby sa tu volakto prechádzal*“!⁶⁰⁴ A hranice se v říjnu 1969 skutečně uzavřely. Půlroku nato byly veškeré nové předpisy o cestovních dokladech uvedeny ve společné vyhlášce ministerstva

<http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=clanky&val=71_clanky.html&typ=HTML>.

⁶⁰⁰ Holý, L.: *Malý český člověk*, s. 34.

⁶⁰¹ KOSATÍK, Pavel: *České okamžiky*. Praha 2011, s. 239.

⁶⁰² HAVEL, Václav: *Projev k demonstrantům*. Praha 22. listopadu 1989 [cit. 2017-07-31]. Dostupné z <http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=919_projevy.html&typ=HTML>.

⁶⁰³ RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 6.

⁶⁰⁴ Převzato ze studie: RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 7.

vnitřní a zahraniční č. 44/1970 Sb., která stanovovala postup pro vydávání cestovních dokladů. Počet cest do zahraničí skutečně výrazně poklesl. Jak sdělovala podkladová zpráva ministerstva vnitra předložená vládě, vycestovalo do zahraničí v roce 1971 v porovnání s přechozími lety jen 51 659 československých občanů, přičemž v tomto čísle byly zahrnuty i služební cesty.⁶⁰⁵

Došlo rovněž k přehodnocení vztahu k posrpnovým uprchlíkům. „Návrat starých pořádků“ byl podle Jana Hanzlíka zjevný z použitého slovníku v Informativní zprávě o státobezpečnostní situaci v roce 1969 z května následujícího roku. „Zpráva je už zase plná ‚působení nepřátelských sil‘, ‚infiltrací antikomunistických názorů‘ či ‚antisocialistických a pravicových sil‘. Jako jedno z největších nebezpečí pro stát je označena posrpnová emigrace, která slouží zahraničním nepřátelským centrům [...] jako zdroj velmi cenných informací o utajovaných skutečnostech“.⁶⁰⁶ Komunistický režim po nezdaru prezidentských amnestií v 70. letech opět hleděl na své bývalé občany žijící na Západě jako na potenciální hrozbu a podle toho k nim přistupoval. Cesty Čechů a Slováků do kapitalistické ciziny a s nimi spojená možnost emigrace byly výrazně omezovány, k zamítnutí žádosti o vydání pasu docházelo často jen na základě zdůvodnění, že „cesta nebyla v souladu se státními zájmy“. Rovněž případným „navrátilcům“ hrozilo až pětileté vězení. Ti co se odmítali vrátit, byli propagandou označováni za prospěcháře bez jakékoliv národního cítění a režim se je za jejich postoj snažil trestat, kdykoliv dostal příležitost.⁶⁰⁷ Jan Hanzlík k tomu ve své studii napsal: „Režim proto emigranty trestal alespoň tím, že znemožňoval jejich příbuzným žijícím v Československu návštěvy u nich. V případě, že emigrant získal občanství hostitelské země a chtěl navštívit Československo, nebylo mu zpravidla uděleno vízum“.⁶⁰⁸ Řadě bývalých uprchlíků, mezi které patřili i narátoři účastníci se výzkumu, nebylo povoleno zemi navštívit dokonce ani na pohřeb svých rodičů. Jiní exulanti museli zase svést boj se státním aparátem, aby došlo ke sloučení rodiny.

Mediálně nejznámějším se stal případ manželů Pořízkových z Prostějova, kteří pobývali od roku 1968 ve Švédsku, ale tehdy tříletou dceru nechali doma u svých rodičů. Protože úřady odmítaly dceru vydat, i přes mnohatisícovou petici a přimluvu švédské vlády, pokusila se Anna Pořízková dceru dostat ze země na vlastní pěst za pomoci dvou švédských

⁶⁰⁵ Tamtéž, s. 10. V roce 1970 byl přitom počet povolených cest do zahraničí 275 176. Toto číslo navíc představovalo „necelou polovinu“ počtu cest povolených v roce 1969! Viz HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace*, s. 283.

⁶⁰⁶ Tamtéž, s. 280.

⁶⁰⁷ O dezinformačních kampaních vedených proti československému exilu viz: GRULICH, Tomáš – BROUČEK, Stanislav: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách*. Praha 2009, s. 116.

⁶⁰⁸ RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 9.

pilotů. StB ovšem rodinu sledovala a posádku po přistání ihned zadržela. Piloti skončili na rok ve vězení a Anna mohla s dcerou Pavlínou, která se později stala slavnou modelkou, opustit Československo až v roce 1974. Jak uvádí historik Prokop Tomek, který se tématem slučováním rodin zabýval, po roce 1970 se „*děti a rodiny znovu staly na další dvě desetiletí rukojmími režimu*“.⁶⁰⁹ Obdobný boj musela svést i narátorka Zdena Kaspar, která žila ve Vídni, kam přijela v létě 1968 za prací ke svým příbuzným. Se svým manželem byla domluvená, že za ní s dcerou přijede po jeho promocích, které ovšem byly v listopadu 1969.

„[...] a v říjnu zavřeli hranice. A oni zůstali tam a já zůstala tady. Takže prvního půl roku na mě dávali všichni pozor, abych si něco neudělala, protože jsem z toho byla úplně vyřízená. Tenkrát jsem chtěla jít zpátky a ta moje teta do mě pořád hučela: ‚Oni tě zavrou a nebudeš moct dělat tvoje povolání. Přece nemůžeš jít zpátky. Pojd', zkusíme, aby se sem dostala Vladka.‘ A pak si můj muž našel jinou ženu, a to už bylo úplně ‚vyvěšený‘. Nebylo to lehké, to si nemyslete. A ještě když jsem ji v roce 1973 viděla v Rumunsku a pak až v roce 1974. V tom roce 1973 jsem 14 dní v tom Rumunsku jenom brečela. Od rána až do večera. Ona se mnou nemohla bydlet, bydlela na privátním ubytování. Přes den jsme se viděli, ona se mnou šla do hotelu a já jsem pořád řvala. A ona se pořád ptala: ‚Proč pláčeš?‘ Já jsem ji nemohla říct, že ona jede do Prahy a já jedu do Vídně. Maminka říkala: ‚Proboha tě prosím, neříkej jí to!‘ A teď jsem viděla, že to dítě bylo úplně psychicky vyřízené. Ona tam potom pořád lítala a hledala mě, ony tam byly na 3 neděle.“⁶¹⁰

Dceru se nakonec podařilo mamince narátorky po opakovaných žádostech a penězích („*maminka dala peníze nějakým vyšším úředníkům, co o tom rozhodovali*“)⁶¹¹ dostat do Rakouska v září 1974. Po dlouhých 6 letech. Od té doby žijí obě v Rakousku, ale na prožité události nikdy nezapomněly. Pro Zdenu Kaspar byl boj o dceru klíčovou událostí v jejím životním vyprávění. Je pochopitelné, že Československo, jehož vedení považovalo „emigranty“ za hrozbu a podle toho se k nim byrokratický státní aparát choval, nebylo zemí, která by poskytovala příliš prostotu pro identifikace či snad vyvolávala v bývalých uprchlících národní hrdost. Vedle toho zde byly navíc aktivity StB, která měla například ve Vídni od roku 1949 svoji rezidenturu a síť agentů.⁶¹²

⁶⁰⁹ TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené*, s. 17.

⁶¹⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.

⁶¹¹ Tamtéž.

⁶¹² O činnosti vídeňské rezidentury viz: ONDRA, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čsl. rozvědné služby v letech 1945-1955*. Magisterská diplomová práce, Brno

Aktivity StB „proti ideodiverzním centrům“

V rámci „konsolidace“ poměrů, a především se vznikem federativního uspořádání státu,⁶¹³ došlo k reorganizaci Státní bezpečnosti. Byly provedeny personální změny v jejím sboru a navýšen jeho stav.⁶¹⁴ StB následně zvýšila od 70. let své aktivity směrem do zahraničí a proti českému a slovenskému exilu. Ostatně boj proti tzv. „ideodiverzním centrům“, jak StB označovala jednotlivé exilové skupiny, patřil k jedné z hlavních činností rozvědky.⁶¹⁵ Jednou z jejích primárních snah bylo znemožnit spolupráci mezi exilovými vlnami z let 1948 a 1968. K tomuto cíli vypracovalo její vedení sérii tzv. „aktivních opatření“. Mezi ně patřilo jak šíření dezinformací, tak různé vlivové akce (např. organizování demonstrací a stávek v zahraničí), které měly snižovat politický význam exilu, narušovat jeho jednotu, a v očích domácí veřejnosti jej diskreditovat. V 70. letech přitom došlo ke kvalitativní změně těchto akcí. Přestaly viditelné zákroky (například únosy čelných představitelů exilu jako bylo odvezení sociálního demokrata Bohumila Laušmana z Rakouska) a nastoupily akce metodologicky propracovanější, které měly především psychologický dopad. Tomáš Grulich k tomu uvedl: „[...] přesto je nutné akce 70. a 80. let označit za daleko nebezpečnější se silným dopadem na negativní vnímání exulantů v České republice.“⁶¹⁶

Úspěšná byla StB zvláště při vnášení rozkolu a vytváření nedůvěry mezi jednotlivými exilovými skupiny a jejich členy v Rakousku a částečně ve Švýcarsku. Řada posrpnových uprchlíků se zpočátku ze strachu před agenty StB vůbec nezapojovala do krajanských spolků a mnozí z nich přerušili kontakty na českou menšinu na několik let úplně. O aktivitách StB v obou státech pojednávají studie několika českých a rakouských historiků⁶¹⁷ i mnohé

2014 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z <<https://theses.cz/id/ds8p5k>>.

⁶¹³ Od 1. ledna 1969 vedle dvou republikových vzniklo i federální ministerstvo vnitra.

⁶¹⁴ V době jejího rozpuštění v roce 1990 měla StB přes 12 000 členů. Historik Jiří Žáček odhadoval jejich počet dokonce mezi 15 000–17 000. Viz: *Rozhovor o StB. Proč stačilo patnáct tisíc příslušníků?* In: Zprávy aktuálně. 3. srpna 2008 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z <<https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-o-stb-proc-stacilo-patnact-tisic-prislusniku/r~i:article:612287/>>>.

⁶¹⁵ Po reorganizaci v roce 1974 se „ideodiverzními centry“ zabývalo 2. oddělení IV. odboru X. správy FMV. Mezi tyto centra vedle exilových periodik, v čele s Tigrídovým *Svědectvím* a Pelikánovými *Listy*, spadala i československá redakce Rádia svobodná Evropa, které bylo pro komunistický režim v Československu „nepřitelem číslo 1“. Již od své první relace 1. května 1951 bylo jeho vysílání po pár minutách rušeno, čs. redakce několikrát infiltrována agenty StB (včetně nejznámějšího Pavla Mínaříka) a StB plánovala i teroristický útok na jeho redaktory. Více SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření*, s. 161.

⁶¹⁶ GRULICH, T. – BROUČEK, S.: *Domácí postoje*, s. 119.

⁶¹⁷ O vídeňské rezidentuře čs. rozvědky již zmíněný ONDRA, H.: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čsl. rozvědné služby v letech 1945-1955*. Magisterská diplomová práce, Brno 2014 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z <<https://theses.cz/id/ds8p5k>>. Dále studie: STÁTNÍK, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války*. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty. In *Soudobé dějiny* 4/2003, Praha 2003, s. 487–518; HALLAMA, Peter: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den*

prameny uložené v Archivu bezpečnostních složek.⁶¹⁸ Nalezl jsem v nich nejen podrobný popis českých spolků s adresami jejich členů, fotografie ze sledování vybraných osob, ale i zprávy agentů o činnosti pro rozvědku významných exulantů.

Mezi tyto osoby patřil i jeden z předních sociálních demokratů Přemysl Janýr, který se během Pražského jara stal členem přípravného výboru na obnovu Československé sociální demokracie a od října 1968 pobýval v exilu ve Vídni. Zde se spojil s rakouskou sociální demokracií (SPÖ) a měl dobré kontakty na její špičky včetně pozdějšího rakouského kancléře Bruna Kreiského. Především funkcionáře stran nacházející se v zahraničí považovala StB za mimořádně důležité (a nebezpečné) a věnovala jim proto značnou pozornost. Jak vypovídá svazek DEMOKRAT,⁶¹⁹ který obsahuje stovky stran, byl Přemysl Janýr od počátku svého pobytu v Rakousku neustále sledován, a to až do samého konce komunistického režimu v Československu. Poslední zpráva je dokonce z 25. listopadu 1989, kdy již v Praze a celé zemi probíhala týden sametová revoluce. Podle tzv. Součinnostního plánu schváleného pplk. Josefem Benešem se mělo „využít materiálů ke kompromitaci Janýra, eliminovat jeho činnost a kanály spojení“⁶²⁰ a počítalo se i s návrhem postupu na rok 1990. StB vzhledem ke své agenturní síti⁶²¹ měla podrobné informace o Janýrově činnosti, jeho postojích i plánech do budoucnosti.

Sám Přemysl Janýr pracoval nejprve jako asistent parlamentního klubu SPÖ a od roku 1979 působil v tiskovém odboru Úřadu spolkového kancléře Bruna Kreiského. Vedle založení a vedení Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku byl do roku 1980 rovněž členem ústředního výkonného výboru Československé sociálně demokratické strany v exilu. I přes všechny jeho exilové aktivity se StB podařilo vyvolat v exilových kruzích, a dokonce i u členů německé sociální demokracie (SDP), podezření, že byl Janýr spolupracovníkem československých tajných služeb. Podle zprávy tajného spolupracovníka měl o Janýrovi prohlásit zahraniční tajemník SPD Hans Eberhard Dingels: „*Je to agent provokatér. Máme to prokázáno. [...] Nemůžete se divit, že vás nikdo z nás (míněna SI a soc. dem. strany) nikam*

Tschechen in Wien. In: Wonisch, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation.* Wien 2010, s. 155–186; TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci.* Slezský sborník/Acta Silesiaca 101, č. 3, Opava 2003, s. 361–370.

⁶¹⁸ Osobně jsem pracoval s podsvazky (registrační číslo 47390/110, 81276/107 a 12613/320) I. správy SNB a dále s objektovými svazky OB-1933 (Ideodiverzní centra), OB-1766 (Emigrace), OB-431 (Navrátilci).

⁶¹⁹ ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat.

⁶²⁰ Tamtéž, Součinnostní plán, 27. února 1989.

⁶²¹ Jedním z prvních, kdo o Janýrových aktivitách informoval, byl tajný spolupracovník Ivo Šafář s krycím jménem DIOR, který byl agentem vídeňské rezidentury s četnými kontakty zejména na švýcarský exil včetně Svazu čs. spolků nebo i Otu Šika, který žil v St. Gallen. Viz ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat. Záznam z vytěžení DIORA na schůzce 13. 8. 1969.

nezve, dokud on vás zastupuje a vůbec, dokud se ho nezbavíte“.⁶²² Přitom sám Janýr byl pod neustálým dohledem StB. Jeho syn Přemysl Janýr, ml., signatář Charty 77 a člen VONS, který žil od roku 1978 rovněž ve vídeňském exilu, vzpomínal na „paranoidní“ atmosféru mezi vídeňskými Čechy vyvolanou aktivitami StB následovně:

„Samozřejmě, že člověk nevěděl, [kdo spolupracoval s StB, pozn. přepis], a že panovala paranoia všude, že kdo všechno je fízl, že kdo všechno je estébák. Táta byl estébák a já jsem byl estébák a v podstatě všichni byli pro někoho estébáky. Fakticky jich ale pár bylo. To ale nebyli zrovna ti, o kterých by byla tahle hysterie. Hodic třeba.“⁶²³

Josef Hodic byl historikem ve Vojenském historickém ústavu v Praze. Za svoji aktivitu během Pražského jara, kdy pracoval pro reformně orientovaného generála Václava Prchlika na 8. oddělení ÚV KSČ, byl v rámci čistek po srpnové invazi propuštěn a přinucen se živit jako deratizátor. Se vznikem Charty 77 patřil mezi první, kdo dokument podepsali. Již v listopadu 1977 zažádal o politický azyl v Rakousku, který pronásledovaným chartistům nabídl kancléř Bruno Kreisky. Zde získal práci v Ústavu pro mezinárodní politiku v Laxenburgu nedaleko Vídně a byl velmi aktivní v exilových kruzích nejen v Rakousku. Udržoval kontakty s Přemyslem Janýrem, Zdeňkem Mlynářem, Jířím Pelikánem, Pavlem Tigridem nebo Anastázem Opaskem a členy katolického laického sdružení Opus Bonum, jejichž seminářů se účastnil. Jak poznamenává článek Der Spiegel věnovaný „Deratizátorovi“, byl rovněž častým přispěvatelem českého vysílání Radia svobodná Evropa.⁶²⁴ O to větší šok způsobil jeho nečekaný návrat do ČSSR v červnu 1981. Na základě jím získaných materiálů byl mj. započat nový proces s českým sociologem a disidentem Rudolfem Battěkem.⁶²⁵ Tyto úspěšné akce StB prohubovaly příkopy mezi exilovými skupinami a výrazným způsobem ovlivňovaly identifikaci bývalých uprchlíků s vlastní, kterou mezi léty 1968 a 1969 opustili.

⁶²² ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, s. 200.

⁶²³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem, ml., Vídeň 15. 9. 2013.

⁶²⁴ *Als Kammerjäger*. In: Der Spiegel 29/1981, 13. 07. 1981, s. 90–91. [cit. 2017-07-16]. Dostupné z <<http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/14346882>>. Více o agentu Hodicovi: ULLMANN, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft*. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968. Münster 2006, s. 93–94.

⁶²⁵ Případ, kvůli němuž se stala rakouská bezpečnostní služba terčem kritiky, vzbudil i mezinárodní pozornost. Viz: *Spy poses as dissident*. The Courier, 3. July 1981, s. 8 [cit. 2017-07-16]. Dostupné z <<https://news.google.com/newspapers?nid=892&dat=19810629&id>>.

KBSE a upravení vztahu

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) znamenala jeden z vrcholů politiky „uvolňování napětí“ (z fr. *deténte*) mezi Východem a Západem a přinesla řadu změn i pro český a slovenský exil. Když byl 30. července 1975 představiteli 35 států, mezi kterými bylo i Československo, podepsán v Helsinkách tzv. Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, uváděla většina pozorovatelů, že se jednalo o diplomatické vítězství SSSR, jehož územní zisky po roce 1945 byly tímto potvrzeny. Nicméně mezi zásadami, kterými se měly řídit zúčastněné státy, bylo i respektování lidských a občanských práv, a právě jejich nedodržování ze strany států východního bloku vedlo ke vzniku nezávislých nevládních organizací bojujících za jejich ochranu jak v Sovětském svazu (například Sacharovův Výbor na ochranu lidských práv), tak i jeho satelitech.

Zprvu i československá politická reprezentace nespatořovala v podpisu: Závěrečného aktu výraznější komplikace nebo snad nutnost změnit svou dosavadní politiku. Implementaci této dohody vyřešilo Československo ratifikací dvou paktů, ke kterým se zavázalo již v roce 1968. Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech tak byly po osmi letech uveřejněny ve Sbírce zákonů ČSSR 13. 10. 1976. Pro československou vládu, dissent i exil mělo ovšem zveřejnění těchto mezinárodních závazků dva konkrétní dopady. Prvním byl vznik Charty 77 – nejvýraznější, a na Západě nejznámější, protirežimní „občanské iniciativy“ v ČSSR. Podnětem pro její založení se stala svévole státních orgánů a porušování zmíněných mezinárodních smluv při procesu s undergroundovou skupinou The Plastic People of the Universe.⁶²⁶ Československý politický exil měl konečně partnera v domácí opozici, jak poznamenal v memoárech předseda Rady svobodného Československa Mojmir Povolný.⁶²⁷ V kontextu této práce je rovněž důležité, že chartisté, kteří byli donuceni (nebo se dobrovolně rozhodli) opustit Československo a využít nabízený azyl v Rakousku, zde výrazným způsobem ovlivnili menšinový život,⁶²⁸ o čemž pojednává následující kapitola.

Druhým důsledkem schválení mezinárodních paktů byla nutnost upravit přístup pražského režimu k Čechům a Slovákům žijícím zahraničí. Podepsané dohody totiž měly přinést obyvatelům zúčastněných států snadnější cestování na opačnou stranu železné opony. Cesty za hranice měly být povolovány nejen z profesních, ale i rodinných důvodů, a rovněž

⁶²⁶ Viz: HAVEL, Václav: *Jak se rodila Charta 77*. In: PREČAN, V. (ed.): *Charta 77 (1977–1989)*. Od morální k demokratické revoluci. Scheifeld – Praha – Bratislava 1990, s. 17–23.

⁶²⁷ POVOLNÝ, Mojmir: *Zápas o lidská práva*. Rada svobodného Československa a Helsinský proces. Brno 2007.

⁶²⁸ Více HAVÁČ, Ondřej: *Nelehké soužití – Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948*. In: Pokorná Korytátová, L. – Škerlová, J. – Haváč, O. – Vitko, M. (edd.): *Promýšlet Evropu dvacátého století III. Konflikty beze zbraní*. Brno 2015, s. 147.

mělo být umožňováno slučování rozdělených rodin. Československá vláda nicméně přijaté a schválené závazky neplnila, za což se stávala předmětem kritiky na mezinárodním poli. Nápravou tohoto stavu byl pověřen ministr vnitra Jaromír Obzina, ale jeho podkladový materiál, který se stal základem vládního usnesení č. 151 z 26. května 1977, zdaleka neodpovídal závazkům z Helsinek. Jan Rychlík uvedl, že „závěr materiálu FMV je směsí cynismu, arogance a drzosti, neboť v naprostém rozporu se skutečností se tu konstatuje, že platná úprava vydávání cestovních dokladů vyhovuje závazkům, které převzala ČSSR přístupem k mezinárodním úmluvám [...]“.⁶²⁹ Vláda měla pramalý zájem na usnadňování cest do zahraničí, které představovaly potenciální možnost k útěku. Jak se zmiňuje Prokop Tomek: „Zásadním rysem návrhů bylo využití KBSE k prosazení vlastních zájmů bez jakýchkoli ústupků.“⁶³⁰

Problém „emigrace“ ovšem trval i nadále a počet lidí, kteří nedovoleně opustili republiku, se od poloviny 70. let zvyšoval.⁶³¹ To nutilo pražský režim k modifikaci jeho přístupu k občanům žijícím za státními hranicemi. 16. března 1977 přijala vláda *směrnici o úpravě právních vztahů ČSSR k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů*. Směrnice měla nejen upravit postup státních orgánů k bývalým uprchlíkům, ale především diferencovat členy exilových vln na základě jejich „poměru ke státnímu zřízení v ČSSR“.⁶³² V konečném důsledku šlo vládě o snížení vlivu politického exilu. Na základě tohoto nařízení mohly československé úřady: 1) vydat cestovní doklad pro návrat do ČSSR, 2) vydat souhlas k trvalému pobytu v cizině, 3) propustit občana ze státního svazku a „reakčním emigrantům“ 4) odejmout československé státní občanství.⁶³³ Směrnice nabízela možnost těm, kteří žili v zahraničí nejméně pět let a nebyli angažováni v politických akcích namířených proti režimu (neboli „*nevyvíjeli činnost státu nepřátelskou*“),⁶³⁴ úpravu jejich právního postavení. Tento proces ovšem stavěl bývalé uprchlíky do ponižující pozice.

Pokud již byli dotyční odsouzeni na základě §109 trestního zákona, museli nejprve podat žádost o milost prezidentu republiky a až poté zažádat o vystěhování nebo propuštění ze státního svazku. Za obojí „úpravu“ navíc vybíraly československé úřady vysoké poplatky, které měly být kompenzací za poskytnuté vzdělání či kvalifikaci, kterou stát bývalým

⁶²⁹ RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 10.

⁶³⁰ TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené*, s. 21.

⁶³¹ Za rok 1977 nedovoleně opustilo republiku 1 321 československých občanů. Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 12.

⁶³² *Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci z 16. března 1977*. In: Policie České republiky. Dokumenty [cit. 2017-07-17]. Dostupné z <<http://www.policie.cz/soubor/smernice-o-uprave-pravnich-vztahu-cssr-k-emigraci-z-16-brezna-1977-pdf.aspx>>.

⁶³³ Tamtéž.

⁶³⁴ Tamtéž.

uprchlíkům poskytl. Přitom se nejednalo o částky zanedbatelné, Jan Rychlík uvádí, že se suma mohla vyšplhat, při započtením případných dalších poplatků, snadno přes 2 000 dolarů.⁶³⁵ Ve Švédsku za náhradu studia museli bývalí uprchlíci zaplatit dokonce 3 400 dolarů, čehož si všímala i místní média. Za směrnicemi se očividně „*skrývala i snaha režimu získat od emigrantů valuty*“.⁶³⁶ Bývalí českoslovenští občané představovali pro režim v tomto pojetí odsouzenec, kteří museli žádat o milost a „vyplatit se“ ze státního svazku. Na druhou stranu, pokud byl občanovi udělen souhlas s trvalým pobytem v cizině, získal opět československý pas a v případě, že se vyvázal ze státního svazku, přistupovaly k němu úřady jako k cizinci. V obou případech mohl opět navštěvovat příbuzné a známé v Československu a za určitých podmínek mohli i oni navštěvovat jej.

Řada Čechů a Slováků nehodlala na tuto hru z pochopitelných důvodů přistoupit a směrnici ignorovala, a tak z odhadovaného počtu 115 000 osob žijících v zahraničí déle než pět let podalo některou ze žádostí do roku 1981 jen 20 616 z nich, jak zmiňuje zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ.⁶³⁷ I přes relativně malé množství žádostí o úpravu vztahů, měla směrnice nemalý dopad na český a slovenský exil. Dokládá to i příběh, který zmínila narátorka Iva Gikalov během nahrávání:

„Jednou se odehrála taková scénka. Byly dva páry, které se vystěhovaly v osmačtyřicátém. Ti jedni odjeli do Ameriky a ti druzí zůstali v Evropě. Ten pán byl v Etiopii poradcem Salassiera⁶³⁸, jenomže Salassiera odstranili a on se potom vrátil do Evropy a žil ve Španělsku. A ten pán najednou na stará kolena začal toužit po Česku a rozhodl se, že tam s manželkou pojede. Pro toho druhého to ale byla ta největší velezrada, co mohla být. To se muselo tehdy ještě žádat prezidenta republiky o odpuštění. To pro něho vůbec nepřipadalo v úvahu. Ti se tak rozhádali! To seděli tenkrát u nás, jeden byl zelený a druhý fialový, a řvali na sebe a od té doby spolu už nikdy nepromluvíli.“⁶³⁹

Otázka upravení vztahu k ČSSR se v exilových kruzích řešila, jak o tom svědčí například menšinový tisk v Rakousku,⁶⁴⁰ a přidávala již k existujícím rozepřím další tenze. Ti, kteří

⁶³⁵ RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 11.

⁶³⁶ TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené*, s. 24.

⁶³⁷ „Z toho jen 452 emigrantů požádalo o vydání dokladu k návratu, 3 145 žádalo o povolení trvalého pobytu v zahraničí a 4 533 o propuštění ze státního svazku. Nejvíce – 12 486 (62 %) – bylo žádostí o omilostnění trestného činu opuštění republiky, který soud vyměřil v nepřítomnosti“ In: Tamtéž, s. 22.

⁶³⁸ Haile Salassie (1892 – 1974), etiopský regent a následný císař.

⁶³⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

⁶⁴⁰ „Směrnice jsou založeny na poddanském poměru občana ke státu. Člověk je tu pro stát, nikoliv stát pro člověka.“ Viz: *Směrnice pražské vlády*. In: Vídeňské svobodné listy, roč. 32, č. 33/ 34, Vídeň, 18. srpna

přistoupili na jednání s československými úřady, byli označováni posměšně za „upravence“, v některých případech rovnou za „zrádce“, kteří se jednáním s hanebným komunistickým režimem dopouštějí zrady na národní věci. Vladimír Čevela, který uprchl z ČSSR v roce 1970 a pracoval ve Vídni pro firmu Philips, byl odsouzen v nepřítomnosti na základě §109 trestního zákona k odnětí svobody ve výši jednoho roku. Nicméně toužil jezdit za maminkou zpátky do Československa, která odchod syna těžce nesla, a proto požádal prezidenta republiky o milost. Na otázku, zda mu někdo z českých známých ve Vídni jeho rozhodnutí vyčítal, uvedl:

„A jo, našli se tací. Ale já jsem jim říkal: ‚Milí zlatí, já jsem neměl 15 000 až 30 000 [šilinků, pozn. přepis] na zaplacení.‘ To nebylo málo. Já jsem říkal: ‚Vlezte mi na záda!‘ To bylo ale jen na začátku, když se to dozvěděli. To se prostě zapomene a v hospodě se to zapije.“⁶⁴¹

I když vzájemné osočování časem ustalo, stále v mnohých bývalých uprchlících přetrvával pocit trpkosti nad svévolným postupem československých představitelů a státních úřadů. Celý proces úpravy vztahu je jen utvrdil v přesvědčení, že s Československem již nikdy nechtějí mít nic společného. Když se v roce 1988 dotazovala socioložka Mlynář-Dubská uprchlíků z ČSSR, zda by se do země vrátili, odpověděly záporně 4/5 respondentů.⁶⁴² Dokonce i na pád komunistického režimu v roce 1989 reagovala část z nich slovy: „*vlastně už ani nemám chuť tam jet, země i lidé jsou mi cizí*“.⁶⁴³

„Emigrantské sny“

Velice zajímavým fenoménem, který zmiňovala podstatná část narátorů, byly tzv. „emigrantské sny“. Přesnějším označením by byly spíše emigrantské „noční můry“, protože se v nich bývalí uprchlíci ocitali zpět v Československu, odkud se ovšem již nebyli schopni vrátit do svobodného světa. V prvních letech života v exilu se podle narátorů tyto sny objevovaly pravidelně s neustávající intenzitou. Detailnější popis tohoto fenoménu přinesla v rozhovoru i Iva Gikalov, která pobývala s manželem a dcerou ve Švýcarsku:

1977, s. 1.

⁶⁴¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou. Vídeň, 1. 10. 2011.

⁶⁴² MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme*, s. 126.

⁶⁴³ MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace*, s. 281.

„Je to vždycky, že přijedete do Česka, a teď, buďto ztratíte pas a nemůžete ven, nebo vás nepustí, protože máte cizí pas. A vy jim [v tom snu, pozn. přepis] říkáte: ‚Ale já tam mám rodinu a já tam mám děti!‘ Ale prostě se nemůžete dostat za hranice. Tyhle sny měli snad všichni. Časem se ty sny ztratí [číšník přináší účtenku]. Ale přijdou tak 2 roky po tom, co jste venku a jsou velmi intenzivní. A jak říkám, měl je skoro každý.“⁶⁴⁴

Podle svědectví Vladimíra Kříže, který uprchl do USA, se nevyhnuly ani manželům Škvoreckým.⁶⁴⁵ Tyto sny vypovídaly o identifikaci narátorů s Československem více, než bylo na první pohled zřejmé. Nejednalo se sice o vědomé ztotožňování s původní vlastí, ale emoce, které sny o návratu do ČSSR ve členech posrpnové uprchlické vlny vyvolávaly, byly reálné a představovaly důkaz o vnitřním vztahu bývalých uprchlíků k zemi svého původu. Ve snech, jež jsou podle základní definice prožitkovou reakcí na nějaký vnitřní nebo vnější podnět, často vyplouvá na povrch to, co jedinec v běžném životě potlačuje nebo si nepřipouští. Toužené shledání se členy rodiny a přáteli nebylo možné kvůli postihům, a proto již jen představa návratu do totalitního státu naháněla strach a vyvolávala hrůzu. Československá socialistická republika v čele s komunistickou stranou znamenala pro exulanty v podvědomé rovině totéž co vězení.

6. 2. 5. Česká republika blížká (1989 – současnost)

Obrazy Československa 70. a 80. let, které vystávaly účastníkům výzkumu v paměti, dokládaly, jak těžké pro ně bylo se identifikovat s vlastí, kterou opustili v roce 1968. V jejich vyprávěních převládaly narace popisující šikanu československých úřadů při „upravování vztahu“, aktivity StB vzbuzující strach a celkově odmítavý až nepřátelský postoj komunistického vedení k Čechům a Slovákům žijícím na Západě. Československá socialistická republika byla pro mnohé státem, který opustili natrvalo a nechtěli s ním mít již nic společného. Změnu přinesl až rok 1989, který spisovatel Pavel Kohout nazval „*rokem zázraků*“.⁶⁴⁶ Nahrané životní příběhy zachycovaly i období po pádu železné opony a stejně podstatné, z hlediska národní identity, bylo vše, co se odehrávalo po něm – obnovení demokracie, rozpad Československa a vstup České republiky do NATO i EU. Tyto události

⁶⁴⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

⁶⁴⁵ Vladimír Kříž – *emigrantské sny*. In: Moderní dějiny 26. 10. 2014 [cit. 2017-07-12]. Dostupné z <<http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vladimir-kriz-emigrantske-sny/>>.

⁶⁴⁶ KOHOUT, Pavel: *To byl můj život? (1979–1992)*. Příbram 2006, s. 255.

výrazným způsobem ovlivnily pohled bývalých uprchlíků – dnešních krajanů – na zemi, jejíž současná léta jsou úplně jiným příběhem než Pražské jaro.

Sametový zlom a návraty

I když někteří z Čechů žijící za hranicemi přijali pád komunistického režimu v Československu, který probíhal od 17. listopadu do 29. prosince 1989,⁶⁴⁷ se smíšenými pocity, většina exilu – včetně narátorů účastnících se výzkumu – byla událostmi v bývalé vlasti nadšená. Hned jak to bylo možné, do ní zavítali. Především exulanti a chartisté v Rakousku to měli díky geografické poloze nejbližší a mohli se přímo zúčastnit revolučních událostí, tak jako Pavel Kohout se svým synem Ondřejem,⁶⁴⁸ nebo režisérka Zuzana Brejchová. Ta v rozhovoru popsala vzrušenou atmosféru v hlavním městě:

„Najednou se procházím po Václaváku a všude samý Havel, že jo? A svoboda! Já jsem pak jela do Prahy na prezidentské volby. Zůstala jsem na Hradě, kde tenkrát stála spousta lidí, a opijeli jsme se tam všichni sektem, bylo to skvělé. A Silvestr jsem strávila se sestrou a jejím manželem a s těmi všemi lidmi na Staroměstském náměstí. Ta euforie byla neuvěřitelná.“⁶⁴⁹

Radost a euforii z čerstvě nabyté svobody se dotkla i mnoha dalších, kteří Československo na 20 let opustili. Řada z nich byla svědky těchto převratných změn, které se zapsaly hluboce do osobní i kolektivní paměti. Sametová revoluce patřila v rozhovorech ke zlomovým událostem v Portelliho smyslu, kolem kterých byly dále formovány životní příběhy. I když euforie časem vyprchala a mnoho bývalých členů posrpnového exilu bylo (a stále je) kritických k dalšímu směřování země, přinesly události roku 1989 zásadní změnu pro celý český a slovenský exil. Jak psal Pavel Tigrid: „[Otázka návratu je, pozn. autora] *pro všechny politické emigrace otázka první a poslední*“.⁶⁵⁰ Právě otevřením hranic a prvním návratem do země započal pro exulanty proces postupného nabývání důvěry a opětovné identifikace se státem, který se pádem železné opony stal náhle pro Čechy v Rakousku a Švýcarsku geograficky velmi

⁶⁴⁷ O sametové revoluci pojednává výborná kniha historika Jiřího Suka. Viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce.*

Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990). Praha 2003.

⁶⁴⁸ Na komplikace, které Pavla Kohouta s jeho ženou, synem a snachou čekaly na hranicích, a na vystoupení otce na shromáždění v Bratislavě v den generální stávky 27. listopadu vzpomínal v rozhovoru nejen Ondřej Kohout (Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013), ale popsal jej i jeho otec: KOHOUT, P.: *To byl můj život?*, s. 267–271.

⁶⁴⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

⁶⁵⁰ TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku.* Praha 1990, s. 71.

blízkým.

Avšak začátek procesu ztotožňování se s mateřskou zemí nebyl jednoduchý. Spolu s emocemi, vyvolanými příjezdem na známá místa a návštěvou rodin a přátel, se dostavil i jev označovaný v anglosaské literatuře jako „*reverse culture shock*“.⁶⁵¹ Tento obrácený kulturní šok, který zažívají například studenti působící na zahraničních univerzitách po návratu domů, popisovala i řada narátorů. Návrat po mnoha letech vehnal exulantům nejen slzy do očí, ale vyvolal i jiné – méně příjemné – emoce. Výstižně jej popsala narátorka Jana Vodičková během rozhovoru se členy Sokolské župy Švýcarské:

„Já jsem si říkala, že se mnou budou mlátit emoce a měla jsem strach. A bylo to tak. Když člověk zase viděl panorama Prahy a Národní divadlo, tak jsem brečela. Pak jsem ale jela na Sokolskou [ulici, pozn. přepis], kde mi to málem rozbilo auto, a to už jsem zase málem brečela – vzteky [úsmev].“⁶⁵²

Radost nad návratem do vlasti často zkalil šok ze známého, přesto po dvaceti letech odloučení do jisté míry cizího, prostředí. V porovnání se životem ve svobodném světě byli narátoři zvyklí na jiné jednání – jak na úřadech, v obchodech, tak i na odlišné reakce lidí, které potkávali na ulicích českých a slovenských měst. Na otázku, jaký byl návrat, odpověděl jeden z narátorů: „*Podivný. Musel jsem se hlásit na policii, kde se mnou jednali, jak s posledním vyvrhelem. Na to už jsem nebyl po té době zvyklý, takže jsem policistům okamžitě řekl svoje mínění.*“⁶⁵³ Podobné příběhy „obráceného kulturního šoku“ z porevolučních Čech a Moravy zmiňovala většina narátorů, kteří si mnohdy až v okamžiku příjezdu do Československa uvědomili, že se již cítí doma v hostitelských zemích. Z části se na tom podepsal i fakt, že většinová společnost v Československu měla k vracejícím se exulantům ambivalentní postoj.

„Vy jste si tam žili“

Přístup československých občanů k vracejícím se Čechům a Slovákům byl dvojitý. Na jednu stranu vzbuzovali ti známější z exulantů u lidí národní hrdost svými úspěchy v zahraničí,⁶⁵⁴ na stranu druhou se dotyční stávali terčem kritiky za svoji neochotu se do země vrátit natrvalo, za posuzování místních poměrů nebo za špatnou češtinu. Jak zmiňoval Ladislav Holý, který

⁶⁵¹ Například: GAW, F. Kevin: *Reverse culture shock in students returning from overseas*. In: *International Journal of Intercultural Relations* 1/2000, Reno 2000, s. 83–104.

⁶⁵² Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

⁶⁵³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej, Švýcarsko 21. 8. 2014.

⁶⁵⁴ Jako například dirigent Rafael Kubelík, Tomáš Baťa ml., Miloš Forman a další.

se sám po listopadu 1989 na nějakou dobu vrátil do Československa ze svého působení ve Velké Británii: „*Jestliže emigranti vyjadřují sympatie ke státu, ve kterém nyní žijí, nebo kritizují české postoje a praktiky příliš tvrdě (zvláště pokud jejich kritika neodpovídá kritice Čechů nebo ji překračuje), začne češství emigrantů vzbuzovat pochybnosti.*“⁶⁵⁵ Takoví pak bývali považováni za „odrodilce“, kteří v zahraničí přestali být součástí národa, což vypovídalo podle Holého o tom, že „*Češi konceptualizují národní identitu jako přirozeně danou*“.⁶⁵⁶ Ač byla česká identita přirozeně daná (narozněním se českým rodičům), mohla být v cizině podle tehdejších komentářů ztracena.⁶⁵⁷

Dalším problémem, na který vracející se exulanti narazili, byla představa o zlatém Západě, kam se odjíždělo především za zbohatnutím. Nejtypičtější otázkou, se kterou se setkala při návštěvě Československa naprostá většina narátorů, byl dotaz na jejich finanční situaci, doprovázený porovnáním života v zahraničí a v ČSSR a představou bohatství, kterého si „emigranti“ na Západě užívali. O závidi a nepochopení mluvila Dana Linhartová, Karel Kukul nebo i manželé Ráčkovi. Iva Gikalov shrnula zážitky z první návštěvy Československa následovně:

„My jsme viděli, že my jako „emigranti“ tady v Česku nějak extra vítáni nejsme. Říkalo se, že jsme si utekli za určitým luxusem a teď si tam žijeme a máme se, zatímco lidi tady [v Československu, pozn. přepis] trpí a úpí. Ten styk [s lidmi, pozn. přepis] byl na základě toho spíše malý a člověk nemohl říkat: „My to máme takto. My to děláme tak a tak“.“⁶⁵⁸

Odmítavá reakce lidí, se kterou se mnozí exulanti po návratu setkávali, měla svoji příčinu. Vysvětlení přístupu české a slovenské veřejnosti k „emigrantům“ podal doktor Grulich, který se věnoval domácím postojům k zahraničním Čechům: „*Systematická lživá propaganda očerňující československé krajany v zahraničí přinesla ovoce v podobě nedůvěry občanů České republiky ke svým spoluobčanům, kteří ať dobrovolně, či nedobrovolně zvolili raději život ve svobodném světě před životem v komunistické totalitě.*“⁶⁵⁹ S tímto tvrzením se po analýze pramenů ztotožňuji i já. Například dokumenty státní bezpečnosti pojednávaly o

⁶⁵⁵ Tamtéž.

⁶⁵⁶ Tamtéž, s. 66.

⁶⁵⁷ To byl případ herce Jana Třisky, ze kterého se stal po 13 letech života v USA Američan „skrz naskrz“, a který se v rozhovorech „předváděl zbytečným užíváním anglických slov.“ Vice: HOLÝ, L.: *Malý český člověk*, s. 67.

⁶⁵⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

⁶⁵⁹ GRULICH, T. – BROUČEK, S.: *Domácí postoje*, s. 123.

„emigrantech“ výhradně jako o těch, kteří opustili socialistické zřízení kvůli své „ideové nepevnosti“, a protože podleli vábení mamonu vyvolaného západní propagandou.⁶⁶⁰ V tomto duchu byli uprchlíci vykreslováni i československými medii. Když se pak ti, kteří si „upravili vztah“, objevovali v ČSSR v autech západních značek a s nedostatkovým zbožím v rukou, které přinášeli příbuzným, byla mezi obyvatelstvem závist častým pocitem, který tyto příchozí nechtěně vyvolávali. Přesně tak chtěl režim, aby bylo na emigranty nahlíženo – jako na kariéristy a oportunisty s nedostatkem sounáležitosti se socialistickým zřízením, kteří odešli na Západ za penězi a za „ničím nepodloženou nabídkou k uplatnění osobních schopností“.⁶⁶¹ Byla to zrada vlasti, socialismu i samotného národa. O porušování základních lidských práv v ČSSR se dokumenty pochopitelně nezmiňovaly. Nutno ovšem dodat, že přístup většinové populace ke krajanům v zahraničí procházel vývojem a v současnosti jej jako problém nezmiňoval žádný z narátorů.

„Když jsem sem pak znovu začala jezdit, tak to bylo hrozné ti Češi: ‚Vy si tam žijete!‘ A první otázka – nikoho jste neznal – hned se ptali: ‚A kolik tam vyděláváte?‘ To bylo strašné! A ta závist a představa, že si tam tak jen ležíme a peníze nám samy chodí! To teď už naštěstí taky pominulo.“⁶⁶²

Rozpad Československa

Vztahy mezi Čechy a Slováky žijícími spolu v jednom státě nebyly bezproblémové a rozepré, které doma zadusil komunistický režim, propukaly v exilu naplno.⁶⁶³ Následný rozpad Československa zmiňovala jako jednu z klíčových událostí v rozhovorech většina dotazovaných. I když zpočátku bylo hodnoceno rozdělení společného státu, „který znamenal větší sílu v Evropě“,⁶⁶⁴ většinou zahraničních Čechů negativně, ve vyprávěních nahrávaných

⁶⁶⁰ ABS, fond Objektové svazky – Brno, arch. č. OB-41593 Brno, svazek 3, s. 8. Srovnej BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB*, s. 55.

⁶⁶¹ Tamtéž.

⁶⁶² Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

⁶⁶³ Slovenské exilové skupiny se vytvořily po roce 1945 okolo předních představitelů Slovenského státu. Mezi ně patřil Karol Sidor, který založil v roce 1948 Slovenskou národní radu v zahraničí usilující o osamostatnění slovenského národa nebo Ferdinand Ďurčanský, který se podílel na založení Světového kongresu Slováků. Ďurčanský se svými příznivci trval na právní kontinuitě Slovenské republiky. Spolupráce s poúnorovým exilem z Československa nebyla z uvedených důvodů možná. I samotná Rada svobodného Československa, vrcholný politický orgán československého exilu se sídlem ve Washingtonu založený v roce 1949, byl rozporný mezi nejrůznějšími frakcemi a českými a slovenskými politiky postupně paralyzován. Více: JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948-1956*. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa. Olomouc 1996. O vztahu Čechů a Slováků pohledem narátorů viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Dušanem Šimkem, Basilej 24. 8. 2014.

⁶⁶⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

dvacet let po vzniku obou republik 1. 1. 1993 převažovalo smířlivější stanovisko – ovšem s poukazem na nedemokratický charakter zániku federace:

„Švajčiarsko je špeciálny prípad, nedá sa to zopakovať. Chudák Masaryk to možno myslel inak. Tak najprv Hitler, potom slovenský štát, potom bolševizácia, a potom tzv. zmena a ‚sloboda‘. Ja hovorím, bolo to legálne, ale bolo to hlboko nedemokratické.“⁶⁶⁵

Problematiku rozpadu Československa shrnul v rozhovoru se členy sokolské jednoty Baden, který se uskutečnil v srpnu 2014, za všechny účastníky Jaroslav Zrůst. Jeho názor v různých obdobích zazníval i v rozhovorech s dalšími narátory.

„To rozdělení je složitá věc. Asi to nakonec bylo dobře. Já si myslím, že by to dlouhodobě nedělalo dobrotu. Já jsem býval hodně na Slovensku a nemám nic proti Slovákům, ale považuju je za jiný národ s vlastní kulturou a jinými zvyky.“⁶⁶⁶

Současnost: Evropská Unie a otevřené hranice

Ač historici přenechávají přítomnost a nedávné události raději sociologům či politologům, metoda orální historie je stejným dílem o současnosti jako o minulosti. Životní vyprávění, ať již jsou otázky tazatele strukturovány jakkoliv, zachycují v rovné míře úsilí reformních komunistů z konce 60. let, jako dobu kdy byly nahrány. Historické události zachycené nejrozličnějšími prameny jsou, co do místa a času, nehybné. Velmi často se však mění úhel pohledu a interpretace těch, kteří tyto události zažili. Z toho důvodu i nahrané rozhovory svědčily o životních postojích, názorech a přesvědčeních, které zastávali narátoři ve druhé dekádě 21. století, stejně jako o Pražském jaru a životě v exilu, které tyto postoje formovaly. V momentě, kdy tazatel zapínal diktafon či kameru, se minulost začínala mísit se současností. Důležité z hlediska tohoto výzkumu bylo, jaké události, respektive vzpomínky na tyto události, narátor v rozhovoru využíval, aby z nich vytvořil souvislé vyprávění svého vlastního života. Jak dokládají nahrávky uvedené v příloze této práce, roky 2011 až 2014 v nich byly stejně přítomné jako jaro roku 1968. Rozbor národní identity jako kategorie praxe a identifikace narátorů s jejich vlastní nemůže být myslitelná bez současnosti, respektive bez zahrnutí jejich aktuálního postoje.

⁶⁶⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Dušanem Šimkem, Basilej 24. 8. 2014.

⁶⁶⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen, Švýcarsko 22. 8. 2014.

Rakouská socioložka Margita Urbanek v jednom ze závěrů své dizertační práce uvedla, že rok 1989 a otevření hranic země „přinesl pro uprchlíky masivní změnu“,⁶⁶⁷ která se odrazila i na pojetí jejich identity a změně sociálního statutu. Najednou bylo pro bývalé uprchlíky možné se vrátit do země bez hrozby postihu, obnovit stará přátelství a začít navštěvovat své příbuzné. Mezi narátory nebyl jediný, kdo by po pádu železné opony do staré vlasti znovu nezavítal a navzdory prvotnímu šoku a odmítavým reakcím okolí se do země opakovaně nezačal vracet. Postupem času se stále více Čechů, kteří žili dlouhá desetiletí v zahraničí a kteří měli občanství jiného státu, začalo ke svým kořenům hlásit. Řada narátorů se zapojila do spolkové činnosti až v průběhu 90. let, jiní zase poslali své děti na studia na české univerzity a nemalé procento z nich si pořídilo v zemi nemovitost a pravidelně tak do České republiky dojíždí. Jiní zde zase plánují strávit důchod a závěrečnou část svého života. I přes všechny výhrady a odsouzení českého polistopadového vývoje⁶⁶⁸ je z rozhovorů patrné, že se Česká republika vstupem do Evropské Unie po 1. květnu 2004 přiblížila nejen Evropě, ale i svým bývalým občanům žijícím v zahraničí. Země postupně získává ztracenou reputaci. Současnou situaci z pohledu Čechů žijících v Rakousku vystihl Stanislav Adámek, když na otázku, zda by se vrátil zpátky, odpověděl:

„Na to je jednoduchá odpověď. Do Brna je to 120 minut a já jako Středoevropan s tím nemám problém. Po tom jsem celý život toužil, aby byly hranice otevřené a já dojel za dvě hodiny za svým bratrem a svojí sestrou. Ti jsou všichni v Brně a je jich celkem 11. Já jsem jediný, kdo odešel.“⁶⁶⁹

Ostatně i česká vláda změnila svůj přístup. Totalitní slovník plný „zrádné emigrace“ zmizel a místo něj Ministerstvo zahraničních věcí, pod které spadá tato problematika, hovoří o krajanech a zahraničních Češích. Od vzniku samostatného státu patřili významní příslušníci exilu jak k poradcům prezidenta Václava Havla, tak i zastávali důležité funkce v polistopadové vládě.⁶⁷⁰ Dřívější protivníci režimu pomáhali náhle s transformací země a

⁶⁶⁷ „Die Öffnung der Tschechoslowakei zum Westen hat für die Flüchtlinge massivste Veränderungen gebracht. Der jahrzehntelange Status und die Identität haben sich verändert.“ In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht*, s. 262.

⁶⁶⁸ V naracích se objevovala témata privatizace, agresivního či neschopného jednání vrcholných představitelů českého státu, romská otázka i individuální příkoří, které narátoři zažili v České republice.

⁶⁶⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň, 14. 7. 2013.

⁶⁷⁰ Například Pavel Tigrid, který působil jako poradce prezidenta Václava Havla od února 1991 do června 1992, se stal v roce 1993 členem Kolegia poradců českého prezidenta a nakonec působil téměř rok v Kanceláři prezidenta republiky jako poradce pro česko-německé vztahy (únor 1997 – prosince 1998). Viz: KOTYK, Petr: *Pavel Tigrid. Mně se nestýskalo*. Praha 2010, s. 138–139.

k přechodu k demokracii. Od roku 1993 vznikl na MZV Odbor pro krajanské a nevládní styky. V současné době se spoluprací s krajany a jejich spolky věnuje Oddělení zvláštního zmocněnce pro krajanské záležitosti v čele s Jaroslavem Kantůrkem a při Senátu PČR existuje Stálá komise Senátu pro krajany žijící v zahraničí, jejímž současným předsedou je zde již několikrát citovaný Tomáš Grulich.

6. 2. 6. Závěr

Identifikace narátorů s Československem prošla v průběhu desetiletí výraznou proměnou. Vzpomínky spojené s dětstvím a dospíváním obsahovaly často narativ perzekuce, nejistoty a strachu v rodinách. Československo 50. let bylo ve vyprávěních především totalitním státem ovládaným Komunistickou stranou Československa, ve kterém byly běžné šikana úřadů, donášení a z něj plynoucí vzájemná nedůvěra obyvatel. Změnu přinesla až 60. léta, která byla v podání narátorů „zlatou dobou“ naplněnou postupným získáváním různých svobod a obdobím kulturního rozmachu, kdy vše vyvrcholilo v reformním procesu Pražského jara. Nahraná vyprávění v tomto ohledu kopírovala obecně sdílený narativ české společnosti a interpretace historických událostí i politického vývoje v zemi se u exulantů žijících v Rakousku a Švýcarsku nelišila.

Důležitým zlomem v životech narátorů byl vpád vojsk Varšavské smlouvy do ČSSR a následná „normalizace“ poměrů v zemi. S upevněním pozice Husákovy režimu a po uzavření československých hranic v říjnu 1969, dělila Čechy, kteří odešli do exilu a žili na Západě, od „mateřské země“ opět nepropustná železná opona, která nejen bránila volnému pohybu a cestě zpět, ale také přerušovala rodinné kontakty a přátelské vazby. Rovněž ve společnosti zavládl podle pamětníků, stejně jako v 50. letech, strach. Udržení styků s rodinou, která zůstala v ČSSR, bylo obtížné a nezdá se, že s částí rodiny ztratili členové posrpnové uprchlické vlny kontakt nadobro. V případě návratu bývalého uprchlíka zpět do vlasti zde existovala reálná hrozba, že dotyčný bude odsouzen až k několikaletému odnětí svobody, popřípadě donucen spolupracovat se Státní bezpečností. Identifikace s bývalou vlastí tak byla pro exulanty nelehká – nejenže byly ve většině případů v nepřítomnosti odsouzení k několikaletému vězení, ale socialistický stát v nich viděl v lepším případě „ideologicky nepevné oběti západní propagandy“, v horším pak (u těch, kteří byli politicky činní) zrádce, kariéristy, a v konečném důsledku nepřátele. Výraznější změnu z pohledu většiny českého exilu nepřinesla ani směrnice vlády umožňující tzv. „úpravu vztahu“, neboť tento proces byl pro mnohé ponižující a finančně náročný.

Skutečný zvrát přinesla až sametová revoluce a pád komunistického režimu v Československu. Otevření hranic poskytlo exulantům možnost obnovit kontakty s rodinou a přáteli, kteří zůstali v zemi. I když návrat byl provázen „obráceným kulturním šokem“ a řada jevů polistopadového vývoje byla zahraničními Čechy hodnocena kriticky, včetně rozpadu federativní republiky, přece jen se věci začaly pozvolna proměňovat a spolu s nimi se měnil i postoj samotných narátorů. Ač se do České republiky nehodlají vrátit a doma se cítí v hostitelských zemích, přesto se podařilo řadě z nich obnovit rodinné vazby, znovu začali republiku navštěvovat a stále více se s ní identifikují. **Odpověď na druhou hypotézu: *Pocit sounáležitosti se zemí původu (se státem) je u uprchlíků i přes dlouhá léta strávená za jejími hranicemi stále přítomný, je tedy kladná.*** Otázkou je, jak by se jejich identifikace vyvíjela, kdyby nedošlo k pádu železné opony, otevření hranic a začlenění mladého státu do západních evropských struktur. Současný příběh České republiky, v momentě kdy vznikají tyto řádky v roce 2017, je totiž úspěšným příběhem, se kterým není těžké se ztotožnit.

7. Národ v exilu

7. 1. Identifikace s českým národem

V předcházející kapitole byly představeny způsoby, jakými se narátoři ve vyprávěních identifikovali s Československem (a následně Českou republikou), kterou opustili po roce 1968. Stejně jako vztah účastníků výzkumu k bývalé vlasti prošel za 50 let proměnou i jejich postoj k Čechům žijícím spolu s nimi v rakouském a švýcarském exilu. V této závěrečné části práce se zaměřuji na vztahy mezi jednotlivými exilovými vlnami v Rakousku a ve Švýcarsku. Dopady vyplývající ze vzájemného stýkání těchto skupin byly zásadní pro identifikaci posrpnového exilu s českým národem jako celkem. Mým hlavním cílem je v této kapitole popsat, jak se odrazily postoje narátorů – členů posrpnové uprchlické vlny – k rozdílným exilovým skupinám při jejich rekonstrukci národní identity ve vyprávění. Analýza pramenů byla prováděna s ohledem na poslední ze tří hypotéz této práce, kterou jsem vystavěl nedlouho po dokončení magisterské práce věnované vídeňským Čechům:

Bylo to právě rozdílné vnímání národní identity, které vytvářelo mezi jednotlivými českými skupinami v exilu („osmačtyřicátníci“, „osmašedesátníci“, chartisté) vzájemnou nedůvěru a v některých případech až do dnešní doby přetrvávající antipatie. Ty byly v Rakousku znásobeny existencí a činností prorežimních menšinových

spolků a organizací.

K jejímu zodpovězení jsem využil vedle nahraných rozhovorů i řadu archivních materiálů, od spolkového tisku,⁶⁷¹ přes memoárovou literaturu až po odborné studie.⁶⁷² V této kapitole je rozebrán nejen vztah mezi hlavními exilovými vlnami ve druhé polovině 20. století, aktivity významných českých spolků v Rakousku a Švýcarsku, ale i aktuální postoje narátorů obsažené v nahraných rozhovorech. Musím nicméně zdůraznit, že se nejedná o soustavné zpracování historického vývoje českých menšin v obou zemích. Toto téma by svým rozsahem vydalo na samostatnou monografii. Jde mi primárně o představení těch jevů, které nejvíce ovlivnily identifikaci posrpnových uprchlíků s českým národem v exilu a jejich současný pohled na českou identitu. První část je věnována české menšině v Rakousku – jejímu vývoji, jednotlivým skupinám a jejich vzájemným vztahům.

7. 2. Česká menšina v Rakousku⁶⁷³

Rakousko, a především Vídeň jako hlavní město podunajské monarchie, byla magnetem pro desítky a stovky tisíc lidí přicházejících sem za prací ze všech koutů českých zemí. Už od druhé poloviny 19. století zde žila několikasettisícová komunita pocházející z českých zemí.⁶⁷⁴ Právě v této době se vytváří síť nejrůznějších českých spolků, poskytujících příchozím možnost zapojit se do „národního“ života ve Vídni. Patřil mezi ně jak český Sokol, respektive Sokolská župa Rakouská, která měla před první světovou válkou 3 269 členů,⁶⁷⁵

⁶⁷¹ V případě Čechů v Rakousku se jedná se o tisk hlavních menšinových organizací: Vídeňské svobodné listy, prorežimní Vídeňské menšinové listy a od roku 1982 vydávaný Informační bulletin Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku (později Kulturní klub. Informační časopis Čechů a Slováků v Rakousku). V případě krajanského hnutí ve Švýcarsku jde o Zpravodaj – z počátku informační bulletin pro posrpnové uprchlíky, který se následně vyvinul v časopis Svazu spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

⁶⁷² K hlavním využívaným publikacím patří: BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří – STAREK, Jana (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*. K dějinám národnostní menšiny/ *Die Wiener Tschechen 1945–2005*. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006; VALEŠ, Vlasta (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. /Zu Hause in der Fremde*. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert. Praha 2002. Pro krajanské hnutí ve Švýcarsku potom: TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc 2004; KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006.

⁶⁷³ Tato část vychází z upravené kapitoly kolektivní monografie *Promýšlet Evropu dvacátého století III*. Viz HAVÁČ, Ondřej: *Nelehké soužití – Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948*. In: Pokorná Korytátová, L. – Škerlová, J. – Haváč, O. – Vitko, M. (edd.): *Promýšlet Evropu dvacátého století III. Konflikty beze zbraní*. Brno 2015, s. 127–155.

⁶⁷⁴ GLETTLER, M.: *Die Wiener Tschechen um 1900*, s. 32.

⁶⁷⁵ První sokolská jednota mimo území historických českých zemí vznikla ve Vídni 3. března 1867 a byla pojmenována jako Vídeňský Sokol. Až později, po sjednocení s ostatními jednotami v Rakousku, došlo k vytvoření Sokolské župy Rakouské. Více WALDAUF, Jan: *Sokol*. Malé dějiny velké myšlenky. Luhačovice 2007, s. 128.

tak například i Školský spolek Komenský (založen 1872), který se staral a do dnešní doby stará o chod českých škol v Rakousku.

K výraznému oslabení menšiny došlo po roce 1918, kdy v souvislosti se vznikem Československa odešlo z rakouského státu budovat novou republiku a hledat v ní uplatnění kolem 150 000 Čechů (a Slováků).⁶⁷⁶ I přesto se v prvním poválečném sčítání lidu v roce 1923 přihlásilo k české obcovací řeči (tzv. Umgangssprache) přes 79 000 obyvatel první Rakouské republiky.⁶⁷⁷ Zastřešujícím orgánem jak českých politických stran působících ve Vídni, tak i jejich spolků, se stala Menšinová rada založená v roce 1923.⁶⁷⁸ Zásadní předěl v životě české menšiny, stejně jako v životech všech obyvatel Rakouska, představoval Anšlus 12. března 1938. Tlak na menšinu rostl a s ním i asimilace jejich členů. Do roku 1942 byla naprostá většina českých spolků ve Vídni rozpuštěna a jejich majetek přešel do správy státu. 16. února 1942 byl rozpuštěn i Školský spolek Komenský. Represe ale zároveň vedly k většímu zapojování jednotlivých členů menšiny do protinacistického odboje, který dodnes patří k významné kapitole dějin vídeňských Čechů.⁶⁷⁹

Po válce došlo k dalšímu oslabení české menšiny v souvislosti s plánem československé vlády osídlit vylidněné pohraniční oblasti nejen Čechy a Slováky žijícími v Československu, ale také krajanů ze zahraničí. Ve Vídni byl za účelem reemigrace krajanů zřízen na jaře 1945 Československý komitét, později přejmenovaný na Československý ústřední výbor.⁶⁸⁰ Nicméně samotní reemigranti se setkávali po svém příjezdu do Československa s řadou problémů. V pohraničí bylo na tyto nově příchozí pohlíženo v lepším případě jako na cizince, v horším jako na vetřelce a přivandrovalce. Řada Čechů se brzy

⁶⁷⁶ Tento počet zahrnuje podle Karla Brouška jak ty, kteří odcházeli oficiální cestou přes generální konzulát ve Vídni, a kterých bylo podle statistiky 105 256, tak i přibližně 40 000 až 50 000 Čechů a Slováků, kteří se vraceli tak říkajíc na vlastní pěst. Viz BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert.* Wien 1980, s. 34.

⁶⁷⁷ O počtech Čechů a Slováků v Rakousku viz SUPPAN, Arnold: *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert.* München 1983, s. 23. Více na toto téma BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert.* Wien 1980.

⁶⁷⁸ Mezi českými politickými stranami, které působily v meziválečné Vídni a v Menšinové radě, to byli českoslovenští socialisté, lidovci a národní socialisté. O samotné Menšinové radě viz ČEŠKA, Ota: *Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku.* In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 352–355.

⁶⁷⁹ Kromě české sekce Komunistické strany Rakouska, se kterou spolupracovali i členové jiných stran a bezpartijní, se do akcí namířených proti nacistickému režimu zapojila i skupina katolíků vedená páterem Josefem Pojarem, který byl jednou z nejvýraznějších postav českého odboje vůbec. Obě skupiny byly odhaleny gestapem a řada jejich členů skončila ve vězení nebo koncentračních táborech. Odbojem Čechů v Rakousku a ve Vídni se zabývá například Karl Brousek ve svém příspěvku v knize *Tschechen in Wien.* BROUSEK, Karl: *Die falsche Behm. Vom Widerstand der Wiener Tschechen.* In: WONISCH, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation.* Wien 2010, s. 129–154.

⁶⁸⁰ HEROLDOVÁ, Iva: *Reemigrace.* In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 287.

vrátila zase zpátky do Rakouska a celá akce tak zůstala daleko za očekáváním československé vlády; z původně plánovaných 42 000 reemigrantů se z Rakouska do roku 1947, kdy reemigrace skončila, vrátilo 11 117 osob.⁶⁸¹ Reemigranté byli také mezi prvními, kteří republiku opouštěli po „Vítězném únoru“.

7. 2. 1. Vítězný únor a rozkol v menšině

Události kolem únorové vládní krize v Československu roku 1948⁶⁸² pochopitelně nemohly zůstat bez odezvy ani mezi Čechy žijícími v Rakousku. Ostatně snaha získat rozhodující vliv v menšině prostřednictvím ovládnutí Československého ústředního výboru, ve kterém byly po válce zastoupeny různé politické strany a spolky,⁶⁸³ byla patrná již od vítězství komunistů ve volbách v Československu v roce 1946. Ovšem s rostoucím tlakem z Prahy rostl i odpor jednotlivých nekomunistických zástupců ve výboru. Česká menšina se začala nezadržitelně rozdělovat. Naplno se rozkol projevil právě v únoru 1948, kdy stejně jako v Československu vznikl i ve Vídni akční výbor ČSÚV v čele s komunisty Aloisem Burešem a Karlem Olivou, kteří se pokusili výbor „reorganizovat“ a vytvořit tak novou střešovou organizaci vídeňských Čechů pod úplnou kontrolou komunistů. Tento krok vzbudil v menšině značný odpor a nevoli.⁶⁸⁴

I přes snahu nového vedení v Praze o získání vedoucích představitelů menšiny na svou stranu,⁶⁸⁵ se sjednocení menšiny pod vedením komunistů nepodařilo. Stále ostřeji proti snahám českých komunistů ve Vídni začala vystupovat i skupina sociálních demokratů kolem Josefa Jíravy, který později patřil k jedněm z nejhlasitějších odpůrců nového režimu v Praze. Jejich hlavním tiskovým orgánem se postupně staly *Vídeňské svobodné listy*, jejichž šéfredaktorem byl sociální demokrat Josef Petruš.⁶⁸⁶ Vlivem rostoucích neshod a prohlubující se nedůvěry se rozpadl i Československý ústřední výbor. Místo požadované jednoty se mezi

⁶⁸¹ Tamtéž, s. 294.

⁶⁸² O vládní krizi, po které se ocitla moc v zemi v rukou komunistů a země samotná v sovětské sféře vlivu, pojednává detailně kniha: *Pět kapitol o únoru*. KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997.

⁶⁸³ V ČSÚV byly zastoupeny tyto politické strany a spolky: Československá strana socialistická, Československá strana národně sociální (spolek Barák), Československá strana lidová (Sdružení katolických spolků), Československé sekce Komunistické strany Rakouska, Osvobození političtí vězni, Sokol a Svaz živnostníků. In: VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 113–114.

⁶⁸⁴ HALLAMA, Peter: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den Tschechen in Wien*. In: Wonisch, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010, s. 161.

⁶⁸⁵ Mezi propagační akce vlády patřil například zájezd více než 700 vídeňských Čechů do Prahy v květnu 1948.

⁶⁸⁶ *Vídeňské svobodné listy* jsou noviny vídeňských Čechů vydávané od roku 1946 až do současnosti. Po únorovém převratu v Československu patřily k hlavním menšinovým periodikům vystupujícím ostře proti komunistickému režimu. Byly a dodnes jsou hlavním tiskovým orgánem Menšinové rady české a slovenské větve v Rakousku.

vídeňskými Čechy začaly vytvářet dvě navzájem zneprátené skupiny, které se definovaly na základě svého vztahu k novému pražskému režimu.

V květnu 1948 byly komunistickými funkcionáři ve Vídni založeny *Vídeňské menšinové listy*, které se staly, poté co se nepodařilo obnovit střechovou organizaci, hlavním tiskovým orgánem hájícím politiku nového československého vedení. V následujícím roce vzniklo Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, které zaujalo vedoucí pozici mezi menšinovými spolky s kladným postojem k Československu. Sdružení bylo díky svým zakladatelům, členům Československé sekce Komunistické strany Rakouska, od začátku pod vlivem jak československé, tak i rakouské komunistické strany. Nicméně díky výhodám, které nabízelo a podpoře pražského režimu se brzy vyvinulo velkou organizaci, která měla v roce 1952 přibližně 5000 členů ve 24 odbočkách nejenom ve Vídni, ale čtyři odbočky existovaly i ve Štýrském Hradci (Graz), Linzi, Wiener Neustadtu a Berndorfu. Vliv tak mělo podle odhadů na zhruba třetinu české menšiny.⁶⁸⁷ Sdružení úzce spolupracovalo s Československým ústavem zahraničním, který byl po únoru 1948 přeměněn ve výkonný orgán Ministerstva zahraničních věcí ČSR, díky čemuž mohlo Sdružení zajistit svým členům řadu výhod.⁶⁸⁸ Postupně se k němu přidaly spolky jako Vlastenecká omladina, Národní dům, Klub československých turistů, SK Slovan a především Školský spolek Komenský ve Vídni, čímž se místní české školství ocitlo pod dohledem komunistického režimu. České školy (později už jen jedna škola) byly subvencovány z Prahy a děti se tak učily ještě v osmdesátých letech z učebnic, ve kterých figurovaly sovětské tanky a hvězdy.

V reakci na založení a aktivity prorežimního Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku se brzy začal sjednocovat i protirežimní proud, jehož předním tiskovým orgánem, tvrdě kritizujícím nové poměry v Československu a pražský režim, byly *Vídeňské svobodné listy*. Mezi hlavní představitele této skupiny patřil již zmíněný sociální demokrat a člen vídeňského zastupitelstva Josef Jírava. V roce 1951 byla ustanovena, respektive obnovena, Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku, jako střechová organizace, která pod sebou sdružovala spolky, které odmítaly spolupracovat s komunistickým režimem v Československu. Patřily sem spolky jako České srdce, Jednota Máj, Dělnická tělovýchovná jednota (DTJ) nebo Akademický spolek ve Vídni. Ve složité situaci se na počátku padesátých

⁶⁸⁷ VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 115.

⁶⁸⁸ Šlo o snadnější získání víz, či možnost se zúčastnit hromadných zájezdů do českých měst, rekreačních pobytů nebo dětských táborů v Československu. Do Vídne byly zvány české divadelní soubory (mj. Divadlo na Vinohradech), populární zpěváci (např. Waldemar Matuška) nebo třeba i cimbálová muzika (cimbálka Slávka Volného). Sdružení a na ně napojené menšinové spolky pořádaly promítání československých filmů, plesy a různé besedy. Viz BROŽÁK, M.: *Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku*, s. 356–357.

let ocitla organizace místního Sokola, kterou chtěly na svou stranu získat obě znesvářené skupiny.⁶⁸⁹

Ke které střešové organizaci se spolek přidal, záleželo většinou na jeho funkcionářích. Nicméně jak uvádí Vlasta Valešová, situace uvnitř samotných spolků nebyla úplně černobílá a řada členů se neshodovala s postojem svých představitelů. Nedá se tak tvrdit, že se menšina rozdělila na „komunisty a demokraty“. Stávalo se například, že někteří příslušníci protirežimně zaměřených spolků v nich zůstávali spíše z tradice a své funkcionáře za jejich zarputilé postoje vůči Československu kritizovali. Na druhou stranu se zase někteří Češi ve Vídni přidali k prorežimním spolkům čistě na základě výhod, které nabízely, přičemž ale s děním v Československu nesouhlasili a jeho komunistickou vládu zásadně odmítali. Dalším faktem, který nabourává představu vídeňských Čechů rozdělených výhradně do dvou znepřátelených bloků, je existence velmi početné skupiny vídeňských Čechů, kteří se odmítali přidat ke zmíněným menšinovým organizacím. Zachovávali „neutralitu“ a odstup jak k českým spolkům, tak i k samotnému Československu. Přitom tato skupina krajanů rozhodně nebyla zanedbatelná – odhaduje se, že tvořili 30 až 40 % české menšiny v Rakousku.⁶⁹⁰

7. 2. 2. Poúnorový exil v Rakousku

Únorové události roku 1948 nepřímo ovlivnily život české menšiny v Rakousku ještě jiným, ovšem stejně zásadním, způsobem. Převzetí moci komunisty v Československu totiž zapříčinilo novou emigrační vlnu. Odhady velikosti této „poúnorové emigrace“ se různí, podle Pavla Tigrida v jeho *Politické emigraci atomového věku* čítala kolem 60 000 osob,⁶⁹¹ podle Vlasty Valešové, která vychází z archivu Ministerstva zahraničí ČR, uteklo z Československa do začátku prosince 1948 kolem 16 000 osob. Jejich počet se potom do roku 1951 zvýšil na zhruba 25 000.⁶⁹² Tato převážně politická exilová vlna byla charakterizována účastí jak prominentních politiků poválečné třetí republiky (Bohumil Laušman, Hubert Ripka a další), tak i lidmi, kteří v novém režimu byli (anebo mohli být)

⁶⁸⁹ Vše vyvrcholilo na mimořádné valné hromadě Sokolské župy rakouské v roce 1952 konající se v Národním domě, kde se po bouřlivém jednání odtrhly od Sokolské župy rakouské jednoty Sokola I–V a X, jejichž zástupci valnou hromadu opustili a přidali se ke Sdružení Čechů a Slováků. Ve Vídni tak *de facto* vznikly dvě sokolské organizace, jejichž členové – až na výjimky – s druhou „nepřátelskou“ skupinou nekomunikovali a kontakty udržovali jen v rámci své střešové organizace. Pokud byl někdo členem Sdružení, bylo nemyslitelné, aby chodil cvičit do jednoty Sokola spadající pod Sokolskou župu rakouskou a naopak.

⁶⁹⁰ Více o formování menšiny po roce 1945 v knize: VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 113–119.

⁶⁹¹ TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990, s. 53.

⁶⁹² VALEŠ, Vlasta: *Českoslovenští uprchlíci a jejich soužití s vídeňskými Čechy*. In: Valeš, V. (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. /Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002, s. 54.

pronásledování kvůli svému přesvědčení či povolání. „*Velké množství exulantů se rekrutovalo z příslušníků inteligence, kteří volili svobodu přesvědčení před duchovním útlakem v době poúnorové.*“⁶⁹³ Většina jich po překročení československé státní hranice skončila nejprve v uprchlických táborech v západním Německu, odkud se snažila dostat co nejdříve dále na Západ (do Francie, Švýcarska, Spojených států nebo Kanady). Vídeň a vůbec celé Rakousko v této době nebylo pro uprchlíky zcela bezpečné. Bylo spravováno vítěznými mocnostmi, mezi které patřil i Sovětský svaz, jehož okupační zóna zahrnovala území hraničící s Československem, tedy především Horní a Dolní Rakousko. Navíc na jeho území působila řada tajných služeb, včetně té československé, které se mimo jiné podařil v prosinci 1953 únos předního sociálního demokrata Bohumila Laušmana zpátky do Československa.⁶⁹⁴ O tom, že se únosy mohly týkat i obyčejných lidí, a o těžkých začátcích v Rakousku v polovině padesátých let, mi vyprávěla paní Ilona Mühlbergerová (rozená Žmolová).⁶⁹⁵

Z výše uvedených důvodů si Rakousko za svůj nový domov zvolilo asi 1200 osob, tedy jen zlomek z celkového počtu několika desítek tisíc poúnorových uprchlíků. I tak se ale mezi touto skupinou našli lidé, kteří se výrazným způsobem zapojili do života tamější české menšiny (především jejího antikomunistického křídla). Zde nemohu nezmínit Josefa Jonáše, pozdějšího dlouholetého šéfredaktora *Vídeňských svobodných listů*. České spolky pro řadu nově příchozích představovaly alespoň částečné spojení s jejich bývalou vlastí. Tak tomu bylo i u rodiny Žmolových, jejíž členové v nich našli náhradu za opuštěný domov.

*„Takže jsem ale přišla do české školy, tak to přece jenom bylo lehčí. A naši potom v tom Sokole a v pěveckém sboru našli takovou určitou náhradu, za to co ztratili. Angažovali se tam teda tak naplno, že maminka byla vedoucí tady žactva. Já jsem to potom převzala po ní. A taťka byl tady župní vzdělavatel.“*⁶⁹⁶

⁶⁹³ TRAPL, Miloš: *Exil po únoru 1948*. Počátky československé organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa. Olomouc 1996, s. 6.

⁶⁹⁴ Osobnosti Bohumila Laušmana, jeho pohnutému životu a jeho roli v sociální demokracii, se věnují kromě jiných i historici z katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – profesorka Jana Burešová a profesor Miloš Trapl. Společně vydali knihu: BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš: *Bohumil Laušman*. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu. Olomouc 2009.

⁶⁹⁵ Rodina Žmolových přišla do Vídně v roce 1956. Ač byli oba rodiče Češi, narodili se za hranicemi českých zemí – otec ve Vídni a matka v Chicagu. Poznali se za druhé světové války v Lipově na Moravě, kde se jim po několika letech narodila dcera Ilona. V rozhovoru zmínila narátorka situaci, kdy jejím rodičům poslali příbuzní z Čech varování, že celé rodině hrozí únos zpátky do Československa. Viz: Soukromý archiv autora, rozhovor s Ilonou Mühlbergerovou, Steinergerasse 7, Vídeň 19. 9. 2013.

⁶⁹⁶ Tamtéž.

Pro pouťorový exil, jehož členové se snažili navazovat na tradice demokratického Československa, byli ztělesněním ideálů prezident „osvoboditel“ a jeho nástupce Edvard Beneš. Účastnili se aktivně spolkového života – cvičili v Sokole, pořádali oslavy vzniku republiky nebo zpívali v českých pěveckých sborech. Postoje členů uprchlické vlny v roce 1948 byly spojeny s československou demokracií, která byla zdušena během krátké existence republiky hned dvakrát – Mnichovskou dohodou a „Vítězným únorem“. Naprostá většina pouťorového exilu zásadně odmítala komunistický režim i spolupráci s těmi, kteří jej v zahraničí podporovali, či nějakým způsobem s pražským vedením spolupracovali. Jak trefně poznamenal Pavel Tigrid o účelu politické emigrace: „*Politická emigrace obvykle usilovala (pokud nerezignovala nebo neztučněla) jen o jediné: o rozklad, pád a rozdrčení té státní moci, která ji vytvořila*“.⁶⁹⁷ V Rakousku vnikly mezi oběma odpůrci a podporovateli režimu v 50. letech hluboké příkopy. Pražské jaro a posrpnový exil, jehož součástí byli i členové komunistické strany, celou situaci ještě více zkomplikoval.

7. 2. 3. Jaro a srpen roku osmašedesát

Změny, které následovaly po odvolání Antonína Novotného z pozice generálního tajemníka v lednu 1968, byly sledovány českými krajany v Rakousku s očekáváním, nadějemi ale i obavami. Například ve Vídeňských svobodných listech vyšel 2. srpna 1968 na přední straně obsáhlý článek: *Svět hledí k Praze – konference v Čierne nad Tisou*, který obsáhle pojednával o jednáních československých a sovětských komunistů.⁶⁹⁸ Hned vedle něj byl komentář Josefa Jonáše: *Protestujeme!*, ve kterém popisoval a zároveň obhajoval změny v zemi těmito slovy: „*Je to jedinečný a statečný pokus o obrodu komunismu, o novou cestu komunistické diktatury. [...] Všechny ty měsíce letošního roku, po které se zatajeným dechem sledujeme tento vývoj, jsou jedinečným vysvědčením politické, ba státnické moudrosti československého lidu.*“⁶⁹⁹

O to větší rozhořčení vyvolal vpád vojsk Varšavské smlouvy na území Československa v noci na 21. srpna 1968, kdy i prorežimní *Vídeňské menšinové listy* na úvodní straně otiskly dva dny po invazi článek nazvaný: *Vraťte ČSSR nezávislost!*, který začíná slovy: „*Je to neuvěřitelné, ale stalo se skutkem.*“⁷⁰⁰ Nejen v západní Evropě a v samotném Rakousku, ale i v obou táborech rozdělené menšiny, převládala vůči

⁶⁹⁷ TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990, s. 11.

⁶⁹⁸ *Svět hledí k Praze – konference v Čierne nad Tisou*. Vídeňské svobodné listy, 2. 8. 1968, č. 31/32, s. 1.

⁶⁹⁹ JONÁŠ, Josef: *Protestujeme!* Vídeňské svobodné listy, 2. 8. 1968, č. 31/32, s. 1.

⁷⁰⁰ *Vraťte ČSSR nezávislost!* Vídeňské menšinové listy, 23. 8. 1968, č. 35, s. 1.

okupovanému Československu obrovská míra solidarity. Pravdou však zůstává, že česká menšina ve svých postojích k situaci v ČSSR dlouho jednotná nezůstala. Články v dalších číslech *Vídeňských menšinových listů* se spíše omezovaly na popis probíhajících událostí bez zásadnějších komentářů. S postupem času byl navíc stále patrnější příklon redakce a vůbec celého Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku k formujícímu se normalizačnímu vedení v čele s Gustávem Husákem. Brzy se tak o slovo přihlásily tradiční konflikty, které se projevíly s novou intenzitou. Už v září 1968, v reakci na článek prorežimních *Vídeňských menšinových listů*, uvádí Josef Jonáš v článku *Moskva a my*: „Zbaběle mlčet, dívat se na znásilňování lidu, čekat až jak to dopadne a potom se přidat na stranu vítěze, přidat se na stranu toho, kdo naši vlast a národ ničí a znásilňuje, kdo lidu bere i ten kousek svobody, který si poslední týdny vybojoval! Ani stopy studu nad doporučováním tohoto bezcharakterního postoje. Ani kousek hanby nad tím, že naše krajany navádí ‚Menšinové listy‘ ke zradě vlastního lidu.“⁷⁰¹

V této emočně vypjaté atmosféře přicházeli do Rakouska a Vídně uprchlíci z Československa. Stranou při poskytování pomoci nezůstala pochopitelně ani česká menšina, a to nehledě na vztah, jaký měla ta která skupina k režimu v Praze. Menšinová rada stejně jako Sdružení Čechů a Slováků vyzývaly prostřednictvím svých „listů“ krajany k peněžitým sbírkám a zároveň nově příchozí informovaly o možnostech bezplatného ubytování, získání stravy, lékařského ošetření nebo krátkodobé práce. Redakce obou českých periodik začaly sloužit jako informační a poradenská střediska, kde se uprchlíci mohli dozvědět vše nezbytné o hostitelské zemi a místech, kde bylo možné získat pomoc, ať již materiální nebo finanční. Zástupci menšiny radili také v otázkách získání dokumentů potřebných k pobytu, popřípadě k vycestování do dalších zemí. I rakouský rozhlas vysílal řadu oznámení pro uprchlíky v češtině, rovněž za spolupráce se zástupci české menšiny. Pomoc nabízeli jak jednotlivci, tak i celé krajanské spolky. Například Sokol v 10. vídeňském okrese nabídl svoji halu jako bezplatnou ubytovnu, stejně se zachoval i Školský spolek Komenský, který zase poskytl budovu na ulici Quellenstrasse. Přitom na individuální úrovni bylo podobných „domácích ubytoven, jídelen“ a finanční i materiální pomoci bezpočet. Pomoc české menšiny uprchlíkům byla v prvních měsících nenahraditelná. Narátoři, kteří prošli uprchlickým táborem Traiskirchen, velmi často vzpomínali na péči pátera Novotného. K těm, kterým pomohl, patřil i Vladimír Čevela, pozdější známý (byť neoficiální) fotograf české menšiny ve Vídni.

⁷⁰¹ JONÁŠ, Josef: *Moskva a my*. Vídeňské svobodné listy, 6. 9. 1968, č. 37, s. 1–2.

„Nesmím zapomenout, že v tom Traiskirchenu byl farář: páter Josef Novotný, který je velice známý, a který se tam kromě Charity staral o uprchlíky. Pomáhal nám k takovému startu, těm kdo šli do Vídně. Abychom mohli ve Vídni zakotvit. U mě to bylo konkrétně tím, že mi pomohl do Vídně, ale ne ke stolařské práci, ale k něčemu úplně jinému, co se týkalo železa.“⁷⁰²

V prvních dnech a měsících po sovětské invazi se pomyslná ručička ukazující míru solidarity české menšiny s uprchlíky pohybovala velmi vysoko. Poměrně brzy se ale začaly vynořovat první neshody mezi nově příchozími a těmi, co přišli o 20 let dříve, popřípadě ve Vídni žili již několikátou generací, tedy starousedlíky.⁷⁰³

7. 2. 4. Rozdílný pohled na svět

Nejprve byli příchozí z Československa, tedy ti kteří se rozhodli zůstat v Rakousku⁷⁰⁴ a požádali o azyl, vítání. Řada spolků si od nich slibovala omlazení a „novou krev“ pro svoji členskou základnu. Většinou se totiž jednalo o mladé, vzdělané lidi do 30 let, studenty nebo rodiny s jedním či dvěma dětmi. Byli mezi nimi umělci, vědci i prominentní politici Pražského jara, které k opuštění vlasti donutila počínající normalizace. Rakousko a Vídeň si za svůj domov (byť někdy kvůli svému povolání jen přechodný) zvolili lidé jako dirigent Martin Turnovský, zmiňovaný Přemysl Janýr, divadelní herečka Renáta Olárová, režisér Vojtěch Jasný a mnoho dalších v zahraničí žádaných odborníků.

Brzy se ovšem ukázalo, že vzájemné soužití bude komplikované. Na zhoršujících se vztazích se přitom podílela celá řada faktorů.⁷⁰⁵ U té části menšiny, která spolupracovala

⁷⁰² Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou, Vídeň, 1. 10. 2011.

⁷⁰³ O tom, proč byla integrace nově příchozích do českých menšinových spolků komplikovaná a o důvodech, které vedly k tomu, že si „osmašedesátníci“ založili svoje vlastní spolky, a vytvořili tak další skupinu české menšiny ve Vídni, se zmiňuje řada článků pojednávajících o emigraci roku 1968. Například: BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert.* Wien 1980. Nebo VALEŠ, Vlasta: *Českoslovenští uprchlíci a jejich soužití s vídeňskými Čechy.* In: Valeš, V. (ed.): *Doma v cizině*, s. 54–58. A také: STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 195–208.

⁷⁰⁴ Naprostá většina nově příchozích přitom volila ke svému životu rakouské hlavní město. Podle výsledků sčítání lidu z roku 1981, které zveřejnil Rakouský statistický úřad, se k české obcovací řeči přihlásilo pouze 5 168 rakouských občanů, z čehož jich žilo ve Vídni 4 057. Viz Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly r. č. 27/1125. *Wohnbevölkerung 1981 mit österreichischer Staatsbürgerschaft nach ausgewählten Umgangssprachen und Bundesländern.*

⁷⁰⁵ Například STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 195–208. Historička Jana Stárková, narozena v roce 1954 v Berlíně, uznávaná překladatelka, publicistka a historička, spoluzakladatelka Mezinárodní helsinské federace pro lidská práva. Dlouhodobě se věnuje kromě židovské problematiky také české menšině ve Vídni a obecně česko-rakouským vztahům v 19. a 20. století. Působila také řadu let na univerzitách v Brně, Praze a Vídni, podílela se na vzniku Výzkumného střediska pro

s československým režimem a která spadala do okruhu Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, docházelo, přes počáteční podporu uprchlíků, postupně k přebírání oficiálních stanovisek (alespoň u jejích čelných představitelů) nového pražského „normalizačního“ vedení. Nově příchozí a především ti z nich, kteří byli politicky aktivní, se tak v jejích očích stali „zrádci staré vlasti“. Spolupráce s touto částí menšiny a jejím Sdružením byla pochopitelně nepřijatelná z uvedených důvodů i pro nové uprchlíky z Československa. Ti právě před tímto režimem, který ve svých sdělovacích prostředcích používal velice podobné výrazy jako *Vídeňské menšinové listy*, utíkali.

O něco složitější byl vývoj vztahu mezi uprchlíky a „demokratickým“ menšinovým proudem, který zastupovala Menšinová rada a který stavěl na ideálech první republiky. Nově příchozím z Československa, kteří zažili komunistickou diktaturu s povinnými průvody a manifestacemi, byli cizí spolkové aktivity oslavující československou státnost, prvorepublikové tradice i osobnosti. Připadalo jim zbytečné účastnit se schůzí ve spolcích, kde se nic podstatného (z pohledu posrpnových uprchlíků) neřešilo, kromě pořádání plesů, zábav a vzájemných menšinových rozepří. Udržování českých tradic a účast na menšinových akcích pro ně ztrácela na významu. O tom se v rozhovoru zmiňoval i spisovatel Milan Ráček:

„Mně osobně ty spolky byly cizí. Ano, ty spolky jako České srdce nebo tak. Ty tradiční spolky nacvičovaly nějakou operetu a mělo to takový hodně nacionální charakter, a to byla věc, která mě neoslovila. Teprve až, dá se říci po roku sedmdesát osm, sedmdesát devět, když přišla další vlna emigrace... Chartisté. Tak ti chartisté, s nimi přišlo pár velice zajímavých lidí, kteří se taky potom do toho spolkového života zapojili.“⁷⁰⁶

Pro nově příchozí bylo důležitější rychlé začlenění se do majoritní společnosti (jak po stránce jazykové, tak i ekonomické) než slavení a udržování českých tradic. Řada „starousedlíků“ nicméně v tomto přístupu, v této snaze o rychlou integraci, viděla „zradu“ české národní věci a ztrátu národního cítění způsobenou neblahým komunistickým vlivem. Noví „emigranti“ byli ti, co se přizpůsobili životu v komunistickém Československu, až z nich vyprchala národní hrdost, v horším případě tento „zvrácený komunistický režim“ pomáhali sami budovat. S touto kritikou se setkávali především exponovaní představitelé pražského jara jako v Itálii působící Jiří Pelikán. Přesvědčení, že uprchlíci opustili Československo, jen aby se dostali na

historické menšiny (Forschungszentrum für historische Minderheiten) a v současnosti působí ve Vídeňském Wiesenthalově institutu pro studium holokaustu.

⁷⁰⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

„zlatý Západ“, bylo mezi starousedlíky velmi rozšířené a do jisté míry se shodovalo s propagandou pražského vedení. Slovo emigrant, ztotožněné s emigrací ekonomickou, dostalo pejorativní nádech a bylo spojováno s prototypem kariéristy bez vlasteneckého cítění, jehož jediným cílem bylo rychlé zbohatnutí. Navíc se mezi „starousedlíky“ objevily zprávy o zneužívání pomoci, které se uprchlíkům dostalo ve dnech sovětské invaze. Podobné informace, z nichž se některé zakládaly na pravdě, jen zvyšovaly nedůvěru k nově příchozím. O „emigrantech v uvozovkách“ se zmiňuje i Milan Ráček, sám účastník posrpnové uprchlické vlny:

„A dostávali taky, když se tam postavila celá rodina, i 400 [šilinků, pozn. přepis] na týden a byli i tací – samozřejmě jsou to výjimky, ale my jsme o nich věděli – kteří nám hodně lezli na nervy, kteří si nakoupili všelijaké věci, nejenom oblečení, ale já nevím, magnetofony a všechno, co tenkrát ‚frčelo‘. A pobýli tady tak dlouho, až na to měli peníze, až si na to jako vyžebřali, tak pak se sebrali a odjeli domů. Ale jak říkám, to nemělo s emigrací nic společného.“⁷⁰⁷

Na druhou stranu se řada Čechů a Slováků, kteří přišli do Vídně po srpnu 1968, odmítala začlenit do menšinového života z obavy před sledováním Státní bezpečností, jejíž agenti ve Vídně působili, aby tím neohrozili své příbuzné v Československu.⁷⁰⁸ I přes tato rizika existovala mezi částí nově příchozích touha se a setkávat. Právě oni založili počátkem 70. let nové vlastní spolky.

Najednou byly spolky starousedlíků „konfrontovány s novým fenoménem: uprchlíci, kteří přišli do Rakouska po roce 1968, začali zakládat vlastní spolky, jejichž akce byly hojně navštěvovány, přinášeli inovativní impulsy a brzy také disponovali svými vlastními – zprvu pouze v jednoduché úpravě vycházejícími – spolkovými bulletinými“.⁷⁰⁹ Nejdůležitějším spolkem mezi těmi, které vznikly v první polovině sedmdesátých let, se stal Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku, který ve Vídně působí dodnes. Klub, založený 25. října 1974 v malé vídeňské kavárně Falstaff, brzy dosáhl značné prestiže a patřil k neaktivnějším menšinovým

⁷⁰⁷ Tamtéž.

⁷⁰⁸ Zajímavé je, že obavy před „špicly z Československa“ skrytými mezi nově příchozími existovaly i mezi některými starousedlíky, kteří tak s těmito „hospodářskými emigranty“ nechtěli mít nic společného. O složitých vztazích mezi oběma skupinami pojednává například: MAYER, Vera: *Tschechen in Wien. Alte und neue Migration am Beispiel des tschechische Vereinswesens*. In: Heumos, P. (ed.): *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*. München 2001, s. 59–72.

⁷⁰⁹ STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 308.

organizací.⁷¹⁰ To bylo způsobeno jednak výraznou osobností spoluzakladatele Přemysla Janýra a jeho vazbami na čelní představitele rakouské SPÖ (mj. i na spolkového kancléře Bruna Kreiského nebo na Heinze Fischera – pozdějšího rakouského prezidenta), stejně jako aktivitami dalších členů a příznivců Klubu, mezi které patřili takové osobnosti jako Vojtěch Jasný, Renate Olárová, Bohumil Brejcha, Martin Turnovský, Jindřich Lion a mnozí další. Klub se zaměřil jak na pomoc nově přicházejícím uprchlíkům z Československa (mezi něž patřili od roku 1977 i signatáři Charty 77), tak i na pořádání kulturních akcí, které měly ovšem velmi často politický podtext. Ať již se jednalo o přednášku Anastáze Opaska, autorské čtení Pavla Kohouta nebo hraní Jaroslava Hutky.

Nejvýraznější akcí s mezinárodním ohlasem se stalo slavnostní odhalení pamětní desky Tomáše G. Masaryka spolkovým kancléřem Brunem Kreiským 13. 9. 1982, na kterém byla přítomna řada významných osobností rakouského veřejného života.⁷¹¹ V kontrastu s účastí předních rakouských veřejných činitelů byla zarážející reakce zástupců českých menšinových spolků, kteří shodně pozvání odmítli a akce se nezúčastnili. Dokonce se o této, pro českou menšinu jistě důležité události, ani nezmínili (až na jedno nekomentované sdělení ve *Vídeňských svobodných listech* převzaté z *Wiener Zeitung*)⁷¹² v menšinovém tisku. Pro většinu členů „staré“ české menšiny byl přítom Masaryk obdivovaným ztělesněním ideálů samostatného státu. Jejich nepřítomnost však představovala jasné sdělení posrpnovým exilovým skupinám. Tato neúčast byla nejen tichým vyjádřením nesouhlasu s aktivitami Klubu, ale také důkazem, jak hluboký příkop nedůvěry mezi „starousedlíky“ odvolávajícími se na tradice první republiky a nově příchozími existoval.

Ovšem nic nebylo úplně černo-bílé, a to ani vzájemné vztahy rozdělené české menšiny. Dvěma spolkům – knihovně Jirásek a na počátku sedmdesátých let vzniklému spolku Vlast – se podařilo začlenit jak příslušníky „staré menšiny“, tak i uprchlíky z Československa po srpnu 1968. Knihovní spolek Jirásek, vedený českým sociálním demokratem a také dlouholetým vídeňským zastupitelem Ludvíkem Kolínem, navazoval na tradici dělnických knihoven, jaké ve Vídni vznikaly ve druhé polovině 19. století. Spolu se zmíněnou Vlastí (v květnu 1972 přejmenovanou na Novou Vlast) založenou Otou Koutným a

⁷¹⁰ O vzniku a jednotlivých aktivitách Klubu viz BASLER, Helena: *Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 367–394.

⁷¹¹ Nechyběl mezi nimi Heinz Fischer – v té době předseda poslaneckého klubu SPÖ nebo Herta Firnberg, rakouská ministryně pro vědu a umění, či Georg Breuer předseda CSSR-Solidaritátskomitee a mnozí další.

⁷¹² *Vídeňské svobodné listy*, 16. 9. 1982, č. 37/38, s. 2.

Ludvíkem Kolínem⁷¹³ se obě organizace zaměřily především na pomoc nově příchozím po srpnu 1968, neboť „*neexistovala žádná krajanské organizace, která byla oficiálně ochotna a schopna těmto lidem pomoci.*“⁷¹⁴ Pomáhaly jim s vyřizováním nezbytných dokumentů potřebných pro trvalý pobyt, při získávání zaměstnání, bytu, azylu, občanství nebo při přihlašování se do kurzů německého jazyka. I když co do počtu svých členů to byly spolky malé, přece jen byla jejich pomoc a aktivity velmi vítané. A tak kromě uprchlíků z Československa si koncem sedmdesátých let našli cestu ke spolupráci s těmito spolky i někteří signatáři Charty 77. Stejně jako tyto organizace se nově příchozím otevřely i brány některých sokolských jednot. To vše ukazuje, že hranice nebyly tak nepropustné, jak by se na první pohled zdálo a že vzájemné antipatie rozhodně neplatily stejnou měrou pro celou českou menšinu ve Vídni. Velmi zajímavý pohled na „rozhádanou českou menšinu“ mi nabídl v rozhovoru Gustav Líbal, který přišel do Vídně s rodinou v roce 1968 jako čtrnáctiletý.

*„Ze začátku se ti starousedlíci... Ale to bylo opravdu ze začátku, že kdo přišel z Československa, byl automaticky komunista. Ale to se hrozně rychle... To víte, oni tady žili už čtvrtou generaci a vy sem přijdete a najednou dostanete ještě pokud možno lepší místo než oni. Ale během velmi krátké doby to přestal být jakýkoliv problém. To všechno chodilo do jednoho Sokola.“*⁷¹⁵

Stejně jako u rozkolu způsobeného „Vítězným únorem“, kdy ne všichni členové sdíleli v jistém smyslu radikální názory svých funkcionářů a byli schopni se na osobní rovině domluvit se členy „nepřátelského tábora“ (nehledě na to, že tu byla celá třetina menšiny, která zůstávala stranou obou skupin), tak i po roce 1968 nebyly konfliktní postoje vůči „těm druhým“ zastávány všemi Čechy ve Vídni stejně, a už vůbec ne se stejnou intenzitou.

7. 2. 5. Charta 77

Ač by se mohlo zdát, že téma Charty 77 a československého disentu do této práce věnované posrpnovému exilu nepatří, v případě Rakouska tomu tak není. Přicházející chartisté totiž do značné míry ovlivnili místní českou menšinu i vztahy mezi jejími členy, a podepsali se tak na identifikaci exulantů s českým národem. Na začátku stálo Prohlášení Charty 77, jehož text

⁷¹³ Více o založení spolku Vlast viz: STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 308.

⁷¹⁴ KOUTNÝ, Ota: *Nová vlast – Rada národnostní skupiny Čechů a Slováků usedlých v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 360.

⁷¹⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Libalem, Mariahilferstrasse, Vídeň, 22. 9. 2011.

uverejnila 6. a 7. ledna 1977 nejvýznamnější světová média jako *Le Monde* nebo *The Times*, a které se setkalo v zahraniční s obrovskou odezvou. Stejně silnou reakci vyvolalo Prohlášení i v Československu, i když úplně jiného charakteru. Začalo zatýkání signatářů, domovní prohlídky, vyhazování z práce, sledování a šikana Státní bezpečností.⁷¹⁶ V odpovědi na perzekuce, jimiž byli signatáři Charty vystaveni, prohlásil rakouský spolkový kancléř Bruno Kreisky již 18. ledna 1977, že jeho země je připravena poskytnout všem signatářům, kteří se dobrovolně rozhodnou opustit Československo, azyl.⁷¹⁷

Jako jeden z prvních využil nabídky pronásledovaný spisovatel Ivan Binar a spolu s manželkou a dvěma malými dětmi opustil 27. května 1977 zemi. Péči o uprchlíky byl pověřen Přemysl Janýr spolu s Bruno Aignerem, tajemníkem předsedy klubu SPÖ Heinze Fischera (a pozdějším prezidentovým tiskovým mluvčím). V praxi to znamenalo, že téměř na každého ze signatářů po příchodu do Rakouska čekal přímo na vlakovém nádraží Přemysl Janýr a byl jim hned od počátku v nové zemi nápomocný. Takto své první setkání s ním popsal Ivan Medek: „*Na nádraží byly připraveny televizní kamery a reflektory. Říkal jsem si, kdo to asi přijel? – Bylo to kvůli mně, Přemysl Janýr se mnou udělal interview pro rakouskou televizi a pak mi dal láhev vína, jogurt a bílou veču.*“⁷¹⁸ Starost o finanční zajištění nově přichozích do rakouské společnosti připadla na Bruno Aignera. Všichni signatáři dostali k dispozici malý byt, finanční podporu pro sebe i svoji rodinu a možnost navštěvovat jazykové kurzy. Byla jim poskytnuta pomoc také při hledání zaměstnání. Na hrazení nákladů byl využit Uprchlíky fond OSN ve Vídni a na pomoc chartistům byla vyčleněna částka tři miliony šilinků. Při otázce, jak to bylo se sháněním finančních prostředků pro uprchlíky, Bruno Aigner odpověděl: „*Dnes by [získání prostředků] bylo o hodně obtížnější. Tenkrát to nebylo tak obtížné, protože i byrokracie v Rakousku sdílela postoj Bruno Kreiskeho – musíme pomoci lidem v Československu.*“⁷¹⁹

Reakce rakouské veřejnosti, i když nebyla tak mohutná jako v roce 1968, přece jen byla vůči nově přichozím vstřícná. Jak uvedl Přemysl Janýr ml., syn pana Janýra a signatář

⁷¹⁶ V *Rudém právu* byla článkem „*Či je to zájem*“ spuštěna denunciační kampaň proti signatářům Charty 77. Článek končil varovnými slovy: „Kdo by našemu lidu v tom [v rozvoji socialismu, pozn. autora] chtěl překážet, porušovat zákony našeho socialistického státu, musí počítat s důsledky.“ Viz: *Či je to zájem*. *Rudé právo*, 7. 1. 1977, č. 5, s. 2.

⁷¹⁷ Rakouský kancléř byl nucen svoji nabídku upřesnit poté, co mu československý velvyslanec týden po jejím zveřejnění předložil seznam 8 osob, kterých by se poskytnutí azylu mělo týkat. Režim v Praze počítal s jejich vystěhováním, na což Bruno Kreisky zareagoval slovy, že azyl bude poskytnut jen těm, kteří o něj dobrovolně požádají. Viz BINAROVÁ, Monika: *Charta 77 – ohlasy v zahraničí*. In: *Týden*, č. 2., 6. ledna 1997, s. 14–15.

⁷¹⁸ MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně*. Praha 2005, s. 84.

⁷¹⁹ „It would be much more difficult today. It was not so difficult because also the bureaucracy in Austria was guided by thinking of Bruno Kreisky – we have to help the people of Czechoslovakia.“ Soukromý archiv autora, rozhovor s Bruno Aignerem, Ballhausplatz, Vídeň, 20. 9. 2013.

Charty 77, který se dostal do Vídně v roce 1978: „Daleko častěji jsem se naopak setkal s příznivými, vstřícnými postoji. [...] Tak hned při první návštěvě [dětského lékaře, pozn. autora] říkal: ‚To je dobře, že jste přišli. My tady potřebujeme takové lidi‘.“⁷²⁰ Jiné to ovšem bylo s reakcí české menšiny, respektive starousedlíků a těch, kteří opouštěli Československo po únoru 1948.

7. 2. 6. Nevítání bojovníci

Obrovská pozornost věnovaná světovými i rakouskými médii *Prohlášení Charty 77* řadu krajanů starší generace zaskočila. I když většina z nich aktivity českého disentu vítala a oceňovala statečnost jeho představitelů, kterou si zachovávali tváří v tvář tvrdým represím, na některé z nich, především na bývalé komunisty, pohlížela s krajní nedůvěrou. Nemluvíme zde samozřejmě o prorežimním Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, které zaujímal k Chartě 77 jako celku postoj shodný s postojem československého vedení. Sdružení ve svých *Krajanských novinách* (dřívějších *Vídeňských menšinových listech*) kritizovalo spolu s aktivitami signatářů Charty, které označovalo v duchu československé propagandy za „několik jednotlivců snažících se očernit svou zemi“,⁷²¹ také rakouská média za „štvavou kampaň“ proti jejich severním sousedům. A to i přes to, že bylo v Československu tolik věcí, o kterých stálo za to psát, jako například stavba pražského metra.⁷²² Tento pohled Sdružení na Chartu a její signatáře se měnil jenom pomalu a ve své podstatě zůstal nezměněn až do pádu komunistického režimu. Zajímavý byl přitom postoj Školského spolku Komenský starajícího se o českou školu ve Vídni, která byla podporována, ať již finančně nebo materiálně, přímo z Prahy. Vzhledem k tomuto spojení s Československem odmítal v některých případech přijímat děti českých a slovenských uprchlíků, kteří tak následně volili školy rakouské. Situace se ovšem v závislosti na nedostatku žáků postupem času měnila a české děti začaly být vítány nehledě na politický profil svých rodičů, jak to dokládá i případ Ondřeje Kohouta.⁷²³

⁷²⁰ Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Fleischmarkt, Vídeň, 21. 9. 2011.

⁷²¹ *K otázce politických a sociálních práv*. Krajanské noviny, 24. 2. 1977, č. 4, s. 5.

⁷²² Krajanské noviny, 24. 2. 1977, č. 4, s. 7.

⁷²³ Ondřejův syn Mikuláš byl zapsán do české školy po příchodu rodiny do Vídně v roce 1981. Dva roky po jejich příjezdu se dědeček Kohout rozhodl zajít do školy na Den otevřených dveří. Tam si prohlédl český slabikář s vítězným ruským tankem. Co z toho vzešlo, je pěkně popsáno v Kohoutových pamětech. Na tomto příkladu je nicméně patrné, že děti disidentů mohly být zapsány do české školy podporované z Prahy a že i averze vůči nově příchozím, zvláště ve městě jako byla Vídeň, měla své meze. O české čítance: *Máma, táta, já a Eda aneb česká abeceda*, jejíž vznik Pavel Kohout inicioval, Jiří Gruša napsal a česká škola ve Vídni odmítla, se můžete dočíst v memoárech: KOHOUT, Pavel: *Můj život s Hitlerem, Stalinem a Havlem*. Svazek II. To byl můj život?? Předběžná bilance. Praha 2011, s. 1503–1508.

Nicméně trnem v oku byli signatáři Charty, kteří byli v minulosti členy komunistické strany (jako Pavel Kohout nebo Zdeněk Mlynář), i pro část české menšiny sdružené pod střešovou Menšinovou radou české a slovenské větve v Rakousku. Již z článku *Těžká krise komunismu* z konce ledna 1977, který vyšel jménem celé Menšinové rady ve *Vídeňských svobodných listech*, je patrné roztrpčení z nebývalé pozornosti, kterou západní média projevila Prohlášení Charty 77 a osudům jejich signatářů, včetně bývalých komunistů. „Proto nemůžeme sdílet tak mnohé názory a tiskové kampaně, vedené v západním světě ve prospěch těch, kteří si to nezaslouží. A proto je nám líto a jsme roztrpčeni tím, že ve svobodném tisku čteme příliš často pravdu překrucovanou, příliš často je zapomínáno na oběti žalářníků.“⁷²⁴ Obzvlášť ostrých reakcí a odsuzování kvůli své politické minulosti se dočkal bývalý tajemník ÚV KSČ Zdeněk Mlynář, který na jaře roku 1977 odešel do rakouského exilu, aby následně působil jako pedagog na univerzitě v Innsbrucku. Díky svému postavení a kontaktům měl dveře otevřené i do nejvyšších pater rakouské politiky. V Archivu Bruna Kreiského je dodnes zachována jeho studie *Poznámky k politické situaci v Československu*, kterou vypracoval právě pro rakouského kancléře, který ji následně na Mlynářovu žádost přeposlal Willy Brandtovi, předsedovi západoněmecké SPD.⁷²⁵ Na Zdeňka Mlynáře, jako na vynikajícího znalce politické situace jak v ČSSR, tak i v celém bývalém východním bloku, který „poskytoval nejlepší analýzy sovětského režimu“ vzpomínal během našeho rozhovoru i Bruno Aigner.⁷²⁶

Právě z tohoto zájmu nejvyšších rakouských míst a médií o osoby, které byly z hlediska Menšinové rady spoluzodpovědné za zločinný komunistický režim v Československu, pramenilo zklamání a rozladění jejích členů. Jak píše Jana Stárková ve svém příspěvku *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, pro lidi, kteří se angažovali v Menšinové radě i v rakouské SPÖ (mezi které patřil například Josef Jonáš), a kteří najednou již nebyli vnímáni jako partneři, ale naopak byli odsunuti na okraj politického dění, toto znamenalo „novou bolestnou realitu“.⁷²⁷ Přitom chartisté samotní netvořili jednotné uskupení, naopak se jednalo často o výrazné individuality, které nejenže před svým podpisem Charty 77 nesdíleli stejnou minulost, ale zastávali také často rozdílné názory a stanoviska. Spojoval je především odpor proti husákovskému režimu a zážitek perzekuce, která po podepsání Charty následovala. Většině z nich, jmenovitě například Ondřeji Kohoutovi,

⁷²⁴ *Těžká krise komunismu*. Vídeňské svobodné listy, 20. 1. 1977, č. 3, s. 1.

⁷²⁵ Text má v němčině název *Anmerkungen zur politischen Lage in der Tschechoslowakei und zu den Möglichkeiten ihrer Entwicklung* a k dohledání je ve fondu: Bruno Kreisky Archiv Wien, VII.1 Länderboxen CSSR, Box 6, Charta 77, sg. 31/11.

⁷²⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Bruno Aignerem, Ballhausplatz, Vídeň, 20. 9. 2013.

⁷²⁷ STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 320.

Ludvíku Kavínovi a Nice Brettschneiderové nebo Jiřímu Chmelovi,⁷²⁸ se přitom podařilo vybudovat novou a úspěšnou existenci v hostitelské zemi, a to nejen díky velkorysé podpoře rakouské vlády, ale především vlastním úsilím a aktivitou. Jejich integrace byla podle hledisek představených profesorem Heckmanem úspěšná. Jak ovšem v souvislosti se začleněním chartistů v Rakousku poznamenal Ivan Medek, obecnější porozumění pro tyto „nesourodé individuality“ u tradiční české menšiny vzniklé ještě za časů císařství, nebylo možno očekávat.⁷²⁹

7. 2. 7. Češi jako národnostní menšina

Ovšem byla zde ještě jedna zásadní věc, která už tak rozštěpenou menšinu ještě více rozdělovala a v jistém smyslu rozděluje dodnes. Jak již bylo zmíněno v kapitole věnované integraci, v únoru roku 1976 vstoupil v platnost zákon o národnostních menšinách, pod který spadali i Češi ve Vídni, a podle kterého měly vzniknout nařízením spolkové vlády tzv. poradní sbory pro národnosti menšiny při Úřadu spolkového kancléře. Český Poradní sbor se kvůli vzájemným antipatiím jednotlivých českých skupin dlouhá léta nedařilo ustanovit. Jak vzpomíná Heinz Tichy: *„Příčinou byl především konflikt mezi starousedlíky a nově přichozími. Ten byl totiž někdy tak silný, že mně jako vedoucímu oddělení pro národnostní menšiny při Úřadu spolkového kancléře, byla často kladena otázka, zda by „noví“ neměli vytvořit národnostní menšinu, čímž by místo jednoho Poradního sboru existovaly hned dva.“*⁷³⁰ Sbor vznikl až po dlouhých letech v roce 1994, což vypovídá o síle vzájemné nesmiřitelnosti, která přežila i pád komunistického režimu v Československu, a která teprve pomalu doznívá v souvislosti s obměnou členské základny jednotlivých spolků. V poradním sboru byly zpočátku zastoupeny všechny hlavní skupiny české menšiny: Menšinová rada,

⁷²⁸ Jiří Chmel (*1954) signatář Charty 77 a člen severočeského undergroundu. V roce 1982 byl v rámci akce Asanace donucen k odchodu do Rakouska, kde založil „legendární vídeňský lokál“ Nachtasyl, který se ve druhé polovině 80. let stal místem setkávání českých exulantů. Více: KUNDRACÍK, Matěj: *Jiří Chmel. Azylant ve vlastním azylu*. In: Albright, M. – Wittlichová, L. (edd.): *Vzkazy domů. Příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848-1989)*/ Messages home. Stories of Czechs who went abroad (emigration and exile 1848-1989). Praha 2012, s. 286–295.

⁷²⁹ MEDEK, Ivan: *Chartisté v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 324.

⁷³⁰ TICHY, Heinz: *Česká národnostní menšina*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 276.

Sdružení spolků Čechů a Slováků, dvojspolek Jirásek/ Nová vlast a Kulturní klub.⁷³¹ Řada problémů se vznikem českého poradního sboru odstranila, nicméně i dnes existují mezi některými zástupci menšiny rozepře o charakter a rozsah podpory jednotlivým menšinovým organizacím. Důležité ale je, že nenabývají dřívějšího rozsahu.

7. 2. 8. Závěr

Češi, kteří přišli do Rakouska v letech 1968 a 1969 v rámci posrpnové uprchlické vlny, se ocitli v neznámém terénu místního menšinového života, který v Rakousku (a zvláště ve Vídni) prodělal po druhé světové válce bouřlivý vývoj. Česká menšina byla od únorového převratu v roce 1948 nesmiřitelně rozdělená podle vztahu jednotlivých skupin ke komunistickému režimu v Československu. Podle narátora Petera Cejnar bylo lepší se do toho nemíchat,⁷³² což bylo prohlášení, které vystihlo pocity mnohých nově příchozích. Na jedné straně byly spolky s kladným postojem k Praze, jako například Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, které byly podporovány z ČSSR. Tyto spolky a jejich tisk přebíraly oficiální stanoviska ÚV KSČ a kromě odsouzení srpnové invaze vojsk Varšavské smlouvy se vyhýbaly jakékoliv kritice nového pražského vedení. S touto skupinou se nově příchozí mohli jen těžko identifikovat.

Na druhou stranu spolky odmítající komunistický režim, které byly sdružené pod střešovou Menšinovou radou české a slovenské větve v Rakousku, mnoho posrpnových uprchlíků do svých řad rovněž nepřijaly. Vlasta Valešová nebo Jana Stárková, s jejichž závěry se ztotožňují, tento rozpor zdůvodnily ve svých článcích a monografiích věnovaných Čechům ve Vídni především dvěma faktory: generačním rozdílem a odlišným pohledem na svět (tzv. Weltanschauung) způsobeným rozdílnou výchovou a systémem hodnot.⁷³³ Pro antikomunistické křídlo menšiny, jehož součástí byli i členové poúnorového exilu usazení v Rakousku, byla identifikace s Československem založena na tradicích a ideálech první republiky, tedy státního zřízení, které nově příchozí neměli nikdy možnost poznat.

⁷³¹ Sdružení spolků Čechů a Slováků bylo vytvořeno jako zastřešující organizace prorežimních spolků, ale bylo brzy vystředáno v Poradním sboru Školským spolkem Komenský a poté zaniklo. Více o jednotlivých členech Poradního sboru a jejich hlasech: VALEŠ, Vlasta: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 126.

⁷³² Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Beatrixgasse, Vídeň, 13. 9. 2011.

⁷³³ Viz VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 124; VALEŠ, V.: *Českoslovenští uprchlíci*, s. 57; STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 308.

Jejich mládí a dospívání bylo formováno životem v zemi ovládané jednou stranou, ve které byla vynucována participace na kolektivních rituálech (prvomájových průvodech, spartakiádách, apod.), a jejíž občané podléhali neustálému státnímu dohledu a kontrole. Když pak uprchlíci opustili Československo bez výhledu na návrat, snažili se v hostitelské zemi co nejdříve začlenit do majoritní společnosti. Tento sám o sobě psychicky náročný proces provázený pocitem ztráty domova a vykořenění se obešel bez účasti nově příchozích na spolkové činnosti, protože její obsah navazoval na nikdy nepoznané tradice, zvyky i ideály. Jen velmi málo členů posrpnové uprchlické vlny se aktivně zapojilo do menšinového života před rokem 1989, což bylo pro starousedlíky důkazem, že nově příchozí výchovou v komunistické ČSSR ztratili národní uvědomění a přišli do Rakouska jen kvůli představě vyšších výdělků. Ztratili opravdu nově příchozí národní cítění a „odrodili se“? Odpověď na tuto otázku mi poskytla komparace posrpnového exilu v Rakousku s Čechy, kteří si za svůj domov zvolili po roce 1968 Švýcarsko.

7. 3. Češi ve Švýcarsku

Tato podkapitola rovněž nepředstavuje vyčerpávající a systematické zachycení vývoje krajanského hnutí ve Švýcarsku a i zde jde především o popis a analýzu událostí, které ovlivnily způsob identifikace členů posrpnového exilu s místní českou menšinou a jejími krajanskými spolky.⁷³⁴ Rozbor se soustředí na únorový převrat a jeho vliv na krajanskou komunitu, na reakci krajanů na příliv posrpnových uprchlíků do Švýcarska a jejich vzájemné vztahy. V této kapitole vycházím především z odborných publikací kolegů z Katedry historie FF UP v Olomouci a jejich Centra pro československá exilová studia,⁷³⁵ na jejichž práce můj výzkum v mnoha ohledech navazoval, a z pramenů získaných během mého terénního výzkumu mezi krajanem ve Švýcarsku v letech 2013 a 2014.⁷³⁶ Při komparaci se také opírám o spolkový tisk, autobiografie členů krajanského hnutí a sociologické studie.⁷³⁷

⁷³⁴ V této podkapitole se budu v souladu s publikacemi ČČES při označení české menšiny a jejich členů přidržovat pojmu „krajané“, jehož používání má ve Švýcarsku tradici. Viz TRAPL, M.: *Terminologie pojmů*, s. 76.

⁷³⁵ Jedná se o monografie a sborníky: TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc 2004; TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku*. In: Sborník prací historických XIX, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 31/2002, Olomouc 2003, s. 337–343. KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006, KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Studie z dějin emigrace*. Sborník studentských prací. Olomouc 2003.

⁷³⁶ Vedle nahraných rozhovorů se jedná o již citované prameny z Schweizerisches Bundesarchiv Bern, fond E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970) a dále spolkový tisk získaný z Archivu ČČES,

7. 3. 1. České spolky ve Švýcarsku do roku 1948

Novodobé dějiny spolkové činnosti Čechů ve Švýcarsku se datují od roku 1861, kdy byl českými studenty curyšské Technické univerzity založen první krajanský spolek nazvaný Česká beseda v Curychu. V témže roce začal Josef V. Frič vydávat v Ženevě měsíčník Čech a podle jednoho z pramenů měla v zemi v roce 1867 vzniknout jednota Sokol Curych.⁷³⁸ Ke zmíněným spolkům se ve druhé polovině 19. století zařadila socialisticky orientovaná Československá dělnická beseda a rovněž spolek Hus v Curychu.

Všechny tyto sdružení ovšem po čase zanikly a tak začala síť krajanských spolků dostávat dnešní podobu až na počátku minulého století – v roce 1901 vznikla Československá Beseda Slovan v Ženevě a o deset let později Československá Beseda Svatopluk Čech v Curychu (1910) následována dalšími spolky.⁷³⁹ O rok později došlo k obnovení jednoty Slovanského Sokola, který byl následně přijat za člena České obce sokolské. Síť spolků se tak ustanovila hned v sedmi švýcarských městech. Jednalo se o spolky malé, které měly jen mezi 10 až 20 členy. Největší z nich byly výše zmíněné sdružení v Curychu a Ženevě s 50 až 60 krajany. Jak poznamenal profesor Trapl, „*tvář jim vtiskovala sociální struktura švýcarských Čechů*“, ⁷⁴⁰ neboť v ní převažovali drobní řemeslníci, živnostníci či dělníci. Jen malé procento tvořili podnikatelé a příslušníci inteligence. Již zde jsou patrné rozdíly oproti české menšině v Rakousku, která se ve stejné době utvářela na pozadí velké pracovní migrace z českých zemí. České spolky zde měly i stovky členů⁷⁴¹ a většina z nich vznikala v rakouském hlavním městě, kam směřovalo za prací nejvíce osob.

Ve specifické situaci se ocitly krajanské spolky za první světové války v neutrálním Švýcarsku, ve kterém sice vyhlásil Tomáš G. Masaryk 6. července 1915 v Sále reformace v Ženevě svůj boj za samostatné Československo, ale kde převažovaly v německy mluvících kantonech mezi obyvatelstvem proněmecké nálady i „*neskrývané australofilství*“.⁷⁴²

fond: exilová periodika a publikace.

⁷³⁷ ŠIMKO, Dušan: *Exil in Basel*. Gespräche mit Flüchtlingen aus der Tschechoslowakei. Košice 2003; KRAUSE, L. Oskar: *Snad jsem nezabloudil*. Vzpomínky na posledních 60 let. Pfäffikon 2008; CHUDOŽILOV, Petr: *Boj o fusekli*. Praha 1996; PAUKERTOVÁ-LEHAROVÁ, Libuše: *V exilu s Olgou Masarykovou-Reivilliodovou*. Praha 2007; KOLÁŘ, Petr: *Matchball*. Hana Sládková-Koželuhová. Praha 2010.

⁷³⁸ WALDAUF, Jan: *Sokol*. Malé dějiny velké myšlenky. Díl 1. Luhačovice 2007, s. 178.

⁷³⁹ Jednalo se o dalších 7 spolků: Československý spolek Jan Hus v Schaffhausenu, Pokrok v Lausanne, Československý spolek Český Domov v Basileji, Československý spolek Komenský v St. Gallen a Česká Beseda v Bernu. Všechny spolky vznikly v krátkém rozmezí 1910–1911. Více TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 11.

⁷⁴⁰ Tamtéž, s. 12.

⁷⁴¹ Například Sokolská župa Rakouská měla 3 269 členů v roce 1913. Více: WALDAUF, J.: *Sokol*, s. 128.

⁷⁴² TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 15.

Rakouské ministerstvo zahraničí nasadilo ke sledování podezřelých osob své důvěrníky a například červencové hlášení rakouského vojenského přidělence v Bernu hovořilo o „*velezádných českých spolcích*“.⁷⁴³ Během války sice došlo k omezení některých krajanských aktivit, ale jejich členové tajně spolupracovali se zahraničním odbojem a pořádali sbírky na podporu československých legií. Důležitým mezníkem krajanského hnutí se stal 3. leden 1915, kdy byl v Bernu založen Ústřední svaz českých spolků ve Švýcarsku, po válce přejmenovaný na Sdružení československých spolků ve Švýcarsku.⁷⁴⁴

V souvislosti se vznikem Československa navázalo krajanské hnutí kontakt nejprve s československým vyslanectvím v Bernu, a následně s Československým ústavem zahraničním založeným ministerstvem zahraničí v Praze v roce 1928. Spolky skrze něj udržovaly spojení s vlastí a krajané se tak mohli podílet na oslavách týkajících se mladého státu – narozenin TGM, oslav vzniku republiky i kladení věnců v Kostnici k výročí Husova upálení. Zároveň byly navázány kontakty s československými zastupitelskými úřady v Ženevě a v Curychu. Zde se stal vicekonzulem pro krajanské hnutí Arnošt Jokl.⁷⁴⁵ Spolkový život se sice rozvíjel, problém ovšem představoval malý počet členů v jednotlivých spolcích (největší spolek Svatopluk Čech měl 60 příslušníků), jejichž členská základna se dále snižovala. Jednalo se o potíže, se kterou se krajanské hnutí potýkalo až do doby, než otevřelo Švýcarsko své hranice posrpnové uprchlické vlně v roce 1968. Hlavním důvodem tohoto stavu byla přísná švýcarská přistěhovalecká politika – od počátku 30. let nepřijímalo Švýcarsko „další vystěhovalce“ z důvodu celosvětové hospodářské krize.⁷⁴⁶ Také v samotném krajanském hnutí narůstalo napětí kvůli neshodám o jeho dalším směřování, které vyvrcholilo v roce 1935, kdy došlo ke vzniku druhého ústředí – Svazu československých spolků ve Švýcarsku. Jeho vedením byl pověřen spolek Beseda Slovan v Ženevě a tento svaz sdružoval všechny mimocuryšské spolky. Čechy ve Švýcarsku sjednotilo až rozbití Československa a počátek druhé světové války.

⁷⁴³ Tamtéž, s. 16.

⁷⁴⁴ V roce 1921 začalo sdružení rovněž vydávat Věstník československých spolků ve Švýcarsku, který ovšem zanikl „z redakčních důvodů“ v roce 1935. Dnes nese tato organizace název Svaz spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

⁷⁴⁵ Arnošt Jokl (1881–1966) se narodil v jihomoravských Nenkovicích, odkud odešel v roce 1905 do Curychu, kde založil obchod a vlastní malou továrnu na výrobu krému na boty. Po příjezdu do Švýcarska byl velmi aktivní v krajanském hnutí – patřil k zakladatelům Besedy Svatopluk Čech i samotného Sdružení československých spolků ve Švýcarsku. Stal se také předsedou Československé obchodní komory a po vzniku československého konzulátu v Curychu i vicekonzulem. Více TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc 2004.

⁷⁴⁶ Více: TANNER, Jakob: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München 2015, s. 199–253; TRAPL, M.–SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 15.

7. 3. 2. Krajaňské hnutí za druhé světové války

O československých spolcích za druhé světové války existuje kvalitní studie Jaromíra Kopeckého uveřejněná v Československém časopise historickém,⁷⁴⁷ a proto zde představím pouze její závěry. Neutrální Švýcarsko bylo v průběhu války jediným státem, kde se mohli čeští krajaňové slovy Kopeckého demokraticky organizovat. Po zrušení československých zastupitelských úřadů 15. března 1939 navázali jejich zástupci kontakt s Úřadem stálého delegáta Československé republiky u sekretariátu Společnosti národů v Ženevě, který byl postupem času „ženevskými i federálními úřady považován *de facto* za instituci zastupující zájmy čs. občanů na půdě Švýcarska“.⁷⁴⁸

Problém pro krajaňy nastal ovšem ve chvíli, kdy začaly švýcarské úřady v souvislosti s tlakem říšské diplomacie po Čechách a Slovácích žádat výměnu československých pasů za protektorátní nebo pasy Slovenské republiky, která rovněž otevřela ve Švýcarsku zastupitelský úřad. Ti, kteří výměnu odmítli, dostali od švýcarských úřadů sice povolení k pobytu a pracovní povolení, ovšem spolu s povinností platit kauci.⁷⁴⁹ Jak uvádí olomoučtí kolegové, i přes tyto nevýhody si pouze malá část členů spolků „*podlehnuvši depresi po kapitulaci Francie*“⁷⁵⁰ vyměnila československé pasy za protektorátní. Místo toho Češi ve Švýcarsku vyhlásili plnou podporu československému zahraničnímu odboji, jak stálo v dopise Edvardu Benešovi z května 1939. Pomoc krajaňů spočívala v peněžitých sbírkách (označovaných jako „národní daň“),⁷⁵¹ v šíření odbojového tisku i v propagaci cílů londýnské exilové vlády ve švýcarských médiích. S vývojem válečné situace ve prospěch spojeneckých vojsk a s posílením mezinárodního postavení Československa přešly spolky od tajných prostředníků k otevřeným aktivitám podporujícím československou vládu.⁷⁵² V krátké době (od března 1942 do října 1943) se uskutečnily čtyři sjezdy delegátů krajaňských spolků, na

⁷⁴⁷ KOPECKÝ, Jaromír: *Krajaňské hnutí ve Švýcarsku za druhé světové války*. In: Československý časopis historický 66/6, Praha 1968, s. 911–924. Jaromír Kopecký patřil jako vedoucí Úřadu stálého delegáta Československé republiky u sekretariátu Společnosti národů v Ženevě k předním činitelům zahraničního odboje ve Švýcarsku. Ve svém příspěvku čerpá i ze své rozsáhlé osobní korespondence s představiteli odboje, mj. s Hubertem Ripkou či Janem Masarykem.

⁷⁴⁸ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 20.

⁷⁴⁹ Tamtéž, s. 21. Podmínky kauce se lišily kanton od kantonu. Nejprísnejší podmínky panovaly v curyšském kantonu, kde odmítnutí protektorátních pasů znamenalo vzdát se poukazů na oděv, prádlo a obuv a zaplatit 5 000 švýcarských franků za každého člena rodiny. Navíc tito lidé byli povoláváni do pracovních táborů. Z těchto důvodů bylo nejvíce vyměněných československých pasů právě v kantonu Curych mezi tamní krajaňskou komunitou.

⁷⁵⁰ Tamtéž.

⁷⁵¹ Celkem se za dobu války vybralo 159 092 švýcarských franků. Národní daň byla vnímaná jako morální povinnost vůči národu i státu. Více KOPECKÝ, J.: *Krajaňské hnutí*, s. 916.

⁷⁵² Tamtéž, s. 919.

kterých se řešily jak otázky poválečné organizace zahraničních Čechů a Slováků, tak i vzdělávání mládeže v cizině.

Po válce došlo k navázání kontaktů s osvobozeným Československem, na jehož obnovu iniciovaly spolky finanční a materiální pomoc obsahující léky a potraviny, a bylo také zorganizováno několik zájezdů pro české a slovenské děti do Švýcarska. Na druhou stranu se znovu rozhořely spory mezi dvěma hlavními krajanskými organizacemi: Besedou Slovan v Ženevě a Besedou Svatopluk Čech v Curychu. Čechům sdružených v curyšských spolcích bylo vyčítáno jejich chování za války (výměna protektorátních pasů i nedostatečné odvody národní daně) a Besedě Slovan zase „diktátorské způsoby“.⁷⁵³ Napětí pomohlo zmírnit až přesídlení Svazu československých spolků z Ženevy do Basileje, kde se postavil do čela svazu předseda spolku Domov František Vodička. Nepodařilo se ovšem rozšířit členskou základnu, která se s tím, jak se zvyšoval věk jednotlivých funkcionářů, stále snižovala. Spolky měly v té době do 50 členů.⁷⁵⁴ Situace zůstala stejná i po únorovém převratu v Československu.

7. 3. 3. Reakce krajanů na únorový převrat

Události v Československu koncem února 1948 postavily krajanské hnutí ve Švýcarsku do situace, na kterou nebylo připraveno. Diskuze v rámci jednotlivých spolků, zda spolupracovat s komunistickým režimem v Praze, se tak vedly v průběhu celého roku 1948. V té době se ostatně snažil pražský režim krajanů získat na svou stranu, ať již prostřednictvím nového vyslance ve Švýcarsku Jaromíra Langa nebo za pomoci představitelů Československého ústavu zahraničního. Vedení jednotlivých spolků dlouho váhalo i v otázce pomoci přicházejícím uprchlíkům, mezi nimiž byl rovněž bývalý československý vyslanec Jindřich Andriál. Změna nastala až po sjezdu Svazu československých spolků konaném 23. ledna 1949 v Basileji, na kterém byla schválena rezoluce kritizující postup nového československého vedení s odkazem na demokratické tradice krajanského hnutí.⁷⁵⁵ Vyslanec Lang označil ve zprávě podané ministerstvu zahraničí, ve které referoval o průběhu sjezdu, vedení spolků za „reakční buržoazní elementy“,⁷⁵⁶ kterým šlo jen o „šmelinářství“ s lidově demokratickou

⁷⁵³ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 35.

⁷⁵⁴ Výjimku představovala Beseda Svatopluk Čech, která po válce zaznamenala 209 členů. Nicméně většinu tvořili krajané, kteří doufali, že jim členství v organizaci zajistí snazší získání československého občanství a nových pasů. Brzy se její členská základna začala snižovat. Viz TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 32.

⁷⁵⁵ Rovněž došlo ke schválení podpory poúnorovým uprchlíkům, kteří byli komunistickým režimem považováni za zrádce. Nutno dodat, že proti rezoluci Svazu ovšem vystoupily dva spolky – Československá Beseda v Bernu a Zpěvácký spolek Tábor, který na protest rovněž opustil střechovou organizaci.

⁷⁵⁶ TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*.

republikou. I přes kritiku se však vyslanectví i ČÚZ snažily získat krajany ke spolupráci, a to prostřednictvím spolků, které s rezolucí nesouhlasily.

Úspěch se ale nedostavil, naopak. 26. března 1950 bylo na sjezdu delegátů, který se konal rovněž v Basileji, odsouhlaseno vystoupení Svazu československých spolků z ČÚZ i ze Slovanského svazu organizovaného Zdeňkem Nejedlým. Ve stejném roce opustila jednota Sokol Curych „obrozenou“ Jednotnou tělovýchovnou organizaci Sokol, jejíž vedení podléhalo Praze, a přiklonila se k Ústředí československého sokolstva v zahraničí. Rovněž byla rozpuštěna na vlast napojená Československá obchodní komora, jejíž finance byly předány Masarykovu fondu⁷⁵⁷ na podporu poúnorového exilu. Těmito všemi kroky došlo k definitivnímu rozchodu s komunistickým Československem.

Ne všechny krajanské organizace s tímto postupem Svazu československých spolků souhlasily. V případě Československé Besedy v Bernu a Zpěváckého spolku Tábor došlo jejich vedení k závěru, že raději opustí Svaz než, „*aby se zpronevěřily svému základnímu a nejvlastnějšímu poslání, býti spojnicí mezi vlastní a krajany ve Švýcarsku*“.⁷⁵⁸ Ač o spolupráci s oběma spolky československé vyslanectví i ČÚZ velmi stály, věci se z jejich pohledu nevyvíjely dobře. Předseda Besedy Čeněk Chudoba byl na základě „nedovoleného předávání zpráv“ spolu s jednatelkou Květou Gruntorádovou švýcarskými orgány zatčen a následně vyhoštěn ze země. Policejní prohlídka našla u něj v bytě řadu kompromitujících materiálů, které sbíral na krajany a odesílal do Československa.⁷⁵⁹ Činnost spolku značně ochabla.

Obdobné to bylo s pěveckým sborem Tábor, jehož členové byli podle zpráv uložených v archivu ministerstva vnitra „*staří a odmítali zpívat*“.⁷⁶⁰ Výraznější spolupráce s nimi proto nebyla možná a nové krajany se ke spolupráci získávat nedařilo. I samotný ČÚZ ve zprávách o krajanském hnutí ve Švýcarsku hodnotil situaci značně kriticky a většinu zde žijících Čechů popsal jako „vlažné“ (50–60%), nebo stojící proti režimu (20–30%). „Pokrokových“ mělo být jen max. 20 %.“ Vedení Svazu československých spolků pak stálo podle zprávy naprosto v „*reakčních řadách a spolupracovalo s utečenci*“.⁷⁶¹ Opět se zde

Slezský sborník = Acta Silesiaca 3/2003, Opava 2003, s. 364. Jedná se o příspěvek shodný s kapitolou: Reakce krajanských spolků na únor 1948. In: TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 37–57.

⁷⁵⁷ Masarykův fond byl založen v roce 1930 k 80. Masarykovým narozeninám. Jeho prostředky sloužily k podpoře krajanů v existenční nouzi. Viz TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 18. Někteří autoři jako Zdeněk Bidlo ovšem jeho vznik datují již do doby I. světové války. Více: BIDLO, Zdeněk: *Emigrace 1968 ve Švýcarsku*. In: *Zahranicní Češi* [cit. 2017-08-30]. Dostupné z: <http://www.zahranicnicesi.com/docs/bidlo_sui_68.pdf>.

⁷⁵⁸ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A.: *Snahy komunistického režimu*, s. 365.

⁷⁵⁹ Tamtéž.

⁷⁶⁰ Tamtéž.

⁷⁶¹ Tamtéž, s. 366.

objevuje problém krajanského hnutí ve Švýcarsku kontrastující se situací Čechů v Rakousku – malý počet členů a jejich vysoké stáří. Nezměnil to ani poúnorový exil.

7. 3. 4. Poúnorový exil ve Švýcarsku

Do Švýcarska jako do cílové destinace zamířil po únorovém převratu podle odhadů československého vyslanectví v Bernu relativně velký počet uprchlíků (přibližně 1 200 osob). Jednak země nebyla postižena válkou, tak jako například Rakousko, a navíc její vedení a většina švýcarských politických stran ostře odsoudily komunistický puč v Československu. Proto zde existovala pro uprchlíky naděje na jejich vstřícné přijetí. Nakonec ale v alpské konfederaci zůstal jen velmi malý počet z nich, protože Švýcarsko nepřijímalo až do poloviny 50. let uprchlíky z komunistických zemí. Federální úřady se navíc snažily „*zbavit hospodářsky slabých cizinců*“.⁷⁶² Výsledkem toho přístupu bylo, že již počátkem roku 1949 zbyla v zemi jen polovina z výše uvedeného počtu (údajně 500 až 600 českých a slovenských exulantů).⁷⁶³ O politický azyl ovšem požádalo jen 66 z nich – a obdrželo jej pouhých 16. Renate Rendl, na kterou ve své studii navazovali Christine Banki a Christoph Späti, to zdůvodnila tvrzením „*že Švýcarsko v roce 1948 stále ještě nemělo jasno o podobě své budoucí azylové politiky.*“⁷⁶⁴ Ať již byly příčiny odmítání „československých“ poúnorových uprchlíků jakékoliv, faktem zůstává, že se do Švýcarska dostali pouze jednotlivci, a jak dodává profesor Trapl, „*většinou za pomoci příbuzných nebo známých*“.⁷⁶⁵

Mezi přední poúnorové exulanty, kteří ve Švýcarsku zůstali, patřili zaměstnanci československého ministerstva zahraničí – již zmíněný vyslanec Jindřich Andriál, curyšský generální konzul Jaroslav Pospíšil, legační tajemník František Messner či vicekonzul Miroslav Tuček a další. Ve Švýcarsku zůstala také řada českých a slovenských studentů, kteří zde po válce studovali na švýcarských univerzitách, včetně prestižní curyšské Technické univerzity. Ti až do „*poloviny 50. let tvořili většinu exulantů z Československa*“.⁷⁶⁶ Studenti založili v Curychu, Ženevě a Basileji vlastní organizaci nazvanou Svaz československých demokratických studentů ve Švýcarsku, která byla podporována z finančních zdrojů Svazu

⁷⁶² TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 58.

⁷⁶³ Mezi nimi byla i rodina diplomata Břetislava Morávka, který podle vyprávění jeho dcery Libuše Paukertové-Lehárové, předal tajné dokumenty francouzské vojenské rozvědce. Rodina následně obdržela víza do Švýcarska a Francie a byli jedni z mála, kteří ve Švýcarsku zůstali. Viz Paukertová-Leharová, Libuše: *V exilu s Olgou Masarykovou-Reivilliodovou*. Praha 2007, s. 62.

⁷⁶⁴ „[...] dass sich die Schweiz 1948 noch in einem Umdenkungsprozess bezüglich der künftigen Asylpolitik befand.“ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

⁷⁶⁵ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 60.

⁷⁶⁶ Tamtéž.

československých spolků. Počet studentů narůstal, protože švýcarské úřady povolily příchod některých studentů z uprchlických táborů v Německu. Na druhou stranu byl jejich pobyt v zemi limitován délkou jejich studia a absolventi museli po jeho dokončení odejít do jiných demokratických zemí. Již v roce 1954 konstatoval v souvislosti s odchody absolventů předseda studentské organizace její postupný zánik. Členové pounorové exilové vlny řady krajanských spolků rozšířili jen minimálně. Kvůli zákazu politické činnosti a malému počtu exulantů nebyly ve Švýcarsku ani pobočky českých a slovenských exilových stran.

7. 3. 5. Než přišlo jaro

České krajanské hnutí ve Švýcarsku se potýkalo do roku 1968, tedy do příchodu posrpnových uprchlíků, s obdobnými problémy jako ve 30. letech. Vzhledem k přísné švýcarské azylové politice se počet členů spolků a jejich průměrný věk ani po únorovém převratu v Československu prakticky nezměnil. Ve spolcích napříč krajanským hnutím zůstávali ještě koncem 50. let funkcionáři, kteří pamatovali jeho zakladatelské období před rokem 1914. V roce 1958 zmínil výbor Svazu československých spolků, že počet členů spolků klesl za tři roky o 49 krajanů na pouhých 146, z toho bylo 60 % jejich členů ve věkové kategorii od 61 do 90 let. Ve věku mezi 20 a 30 lety byli jen dva členové. Největší spolky jako Slovan Ženeva nebo Svatopluk Čech neměly více než 30 členů.⁷⁶⁷ Mladší generace „*se spíše asimilovala*“⁷⁶⁸ a neměla zájem se v krajanském hnutí angažovat. Nejvýznamnějšími posilami se stali pro krajany evangelický kazatel a spisovatel Přemysl Pitter a jeho spolupracovnice Olga Fierzová, kteří přišli do Švýcarska v srpnu 1962. V Curychu následně založili společenství Husův sbor, které působí dodnes.⁷⁶⁹ Vítanou pomocí byl také příchod doktora Černého – spoluzakladatele Společnosti pro vědu a umění v USA. Jednalo se však jen o jednotlivce, kteří nepříznivý demografický trend nemohli zvrátit.

Obdobný osud z hlediska poklesu členů postihl i spolky nakloněné komunistickému režimu a stojící mimo Svaz – Besedu Bern a Zpěvácký spolek Tábor. Jedna ze zpráv Karla Svobody, posledního předsedy spolku Tábor, která byla zaslaná ČÚZ, představovala stížností na průběh schůzí, kde byl Svoboda sám jen se třemi, čtyřmi krajankami, které však o „*spolkovou práci neměly zájem, pouze si povídaly, a to navíc německy, ač uměly česky*“.⁷⁷⁰ Stejná situace panovala v Besedě Bern, kde byli na její valné hromadě v roce 1967 jen čtyři

⁷⁶⁷ Slovan Ženeva měl 29 členů, Svatopluk Čech v Curychu 24 členů a Sokol Curych členů jen 11.

⁷⁶⁸ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 87.

⁷⁶⁹ Více o Přemyslu Pitterovi a jeho působení ve Švýcarsku viz: KOSATÍK, Pavel: *Sám proti zlu. Život Přemysla Pittra (1895–1976)*. Praha 2009.

⁷⁷⁰ Tamtéž, s. 75.

členové, z čehož tři byli zaměstnanci velvyslanectví.⁷⁷¹ Oba spolky v 60. letech nakonec zanikly. Snižoval se ale i počet Čechů a Slováků, kteří se ke své původní vlasti oficiálně hlásili. Podle statistiky zahraničního obyvatelstva ve Švýcarsku bylo v roce 1950 v zemi 1 662 Čechoslováků (715 mužů a 947 žen). O deset let později již jen 454.⁷⁷²

Objektivně vymírající spolky,⁷⁷³ klesající počet Čechů hlásících se ke své vlasti i zánik obou spolků spolupracujících s komunistickým režimem – to vše vytvořilo pro posrpnové uprchlíky naprosto odlišnou realitu oproti té, která panovala v české menšině v Rakousku. Rovněž způsob, jakým byli nově příchozí krajané přijati, se výrazně podepsal na identifikaci uprchlíků s krajauským hnutím, a potažmo s českým národem v exilu. Příliv tisíců exulantů znamenal nejen novou krev, ale také vedl, jak uvádí Miloš Trapl a Arnošt Skoupý, k přeměně krajauského hnutí v „*organizaci posrpnového exilu*“.⁷⁷⁴ Události roku 1968 přinesly zlom pro celý český exil ve Švýcarsku, čímž nastala „*nová etapa vývoje krajauského a exilového hnutí*“.⁷⁷⁵

7. 3. 6. Krajauské hnutí v roce 1968

Změny spojené s uvolňováním politického napětí, ke kterým docházelo od 60. let v Československu a které vytvářely možnosti k obnovování kontaktů krajanů s bývalou vlastí, řada členů krajauských spolků vítala a začala jich využívat. Docházelo ke vzájemným návštěvám členů rodin rozdělených dříve neprostupnou železnou oponou a stále častěji se objevovali ve švýcarských městech čeští a slovenští turisté. Nástup Alexandra Dubčeka a reformního křídla KSČ k moci, které zahájilo v ČSSR proces demokratizace, vzbudil u představitelů „československých“ spolků značný ohlas, navzdory tomu, že tito lidé spolupráci s komunistickým režimem nadále odmítali. S nadějami byly spojeny ovšem i obavy ze zásahu Sovětského svazu, které vyjádřil Svaz československých spolků v oficiálním německy psaném prohlášení: *Helft der Freiheit in der Tschechoslowakei!* Zprávu, jejíž celé znění přetiskla i švýcarská regionální média, byla uveřejněna 11. července 1968.⁷⁷⁶ Když došlo o měsíc a půl skutečně k invazi armád Varšavské smlouvy, zareagovali čeští krajané okamžitě a zapojili se do pomoci přicházejícím československým uprchlíkům.

⁷⁷¹ V roce 1963 bylo vyslanectví v Bernu povýšeno na velvyslanectví.

⁷⁷² TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 51.

⁷⁷³ Na přelomu let 1967 a 1968 zanikly kvůli nedostatku členů a vysokému věku organizátorů: Československý spolek Komenský v St. Gallen a Československý spolek Pokrok v Lausanne.

⁷⁷⁴ SKOUPÝ, Arnošt: *Svaz československých spolků*, s. 26.

⁷⁷⁵ TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 97.

⁷⁷⁶ Například Zürichsee Zeitung pod názvem: Exil-Tschechen: Es darf kein zweites Ungarn geben! Viz: TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil*, s. 96.

Hned v ranních hodinách 21. srpna – poté co získal jednatel Svazu Miroslav Tuček plnou moc pro jednání se švýcarskými úřady od předsedů ostatních spolků – byl kontaktován federální uprchlický úřad v Curychu, kterému byla nabídnuta pomoc při přijímání uprchlíků z Československa. Navečer byla svolána do Curychu demonstrace, které se zúčastnilo přes 10 000 osob a která se následující den opakovala za účasti ještě většího počtu lidí na náměstí Fraumünsterplatz. Vystoupili na ni jako hlavní řečníci Miroslav Tuček a spisovatel, pražský rodák, Petr Lotar.⁷⁷⁷ Během dne hlavní švýcarské listy uveřejnily *Protestní prohlášení* krajské komunity. Od 23. srpna, poté co Spolková rada vydala pokyny úřadům týkající se péče o nově příchozí Čechy a Slováky, se krajané rovněž podíleli na tlumočení periodických rozhlasových výzev přicházejícím uprchlíkům.

Ve snaze předat všechny potřebné informace co největšímu množství nově příchozích, se Svaz rozhodl pravidelně vydávat informační bulletin pojmenovaný *Zpravodaj*, který se záhy stal nejdůležitějším periodikem českých krajanů ve Švýcarsku. První číslo vyšlo díky velkému nasazení členů Svazu již 9. září 1968.⁷⁷⁸ Vydání obsahovalo jak seznam existujících československých spolků se jmény a kontaktními údaji jejich předsedů, na které se mohli Češi a Slováci obrátit, tak i důležitá sdělení úřadů a pomocných organizací nebo pozvání na chystané akce krajské komunity.⁷⁷⁹ V podobném duchu se nesla i další čísla, ve kterých nechyběly informace o švýcarském sociálním pojištění, daních v jednotlivých kantonech, pracovních nabídkách u soukromých firem i o průměrných platech v jednotlivých průmyslových odvětvích. Součástí rubriky věnované reakcím čtenářům byla dokonce i seznamka.⁷⁸⁰ *Zpravodaj* se stal cenným zdrojem informací, což mi po letech potvrdila v rozhovoru i řada narátorů.⁷⁸¹

Krajané se také rozhodli zorganizovat informativní schůzky pro nově příchozí. První se uskutečnila již 23. srpna 1968 v Curychu v sále restaurace Weisse Wind, které se účastnil i ředitel Lehmann z policejního a justičního departmentu v Bernu a zástupci kantonálních úřadů i nevládních organizací. Jak uvádí Arnošt Skoupý: „*Vznikl tak model, který aplikovali i*

⁷⁷⁷ SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 25.

⁷⁷⁸ Jmenovitě Miroslavu Tučkovi a předsedkyni Svazu spolků Štěpánce Čermákové. Tamtéž, s. 26.

⁷⁷⁹ Hned na úvodní straně Štěpánka Čermáková shrnula důvody k vydání informačního bulletinu: „Zvoní telefon. Představuje se úředník curyšského sociálního úřadu. ‚Mám u sebe dnes už třetí českou rodinu. Neumí ani slovo německy. S pomocí překladatele mně vykládají, jak jsou odříznuti od světa [...] Co dělat?‘ Zvoní telefon. Ochotný český lékař říká: ‚Jedna z mých zdravotních sester má otce, který by rád přijal českého architekta do stavební kanceláře. Můžeš to někomu říci? [...]‘ To je několik ukázek z četných telefonických rozhovorů v pátek. Co dělat? [...] Jediný způsob je říci to lidem v malém informačním časopise.“ Viz: ČERMÁKOVÁ, Štěpánka: *Úvodem*. In: Archiv ČČES, fond Exilová periodika a publikace, *Zpravodaj* 1/1, Curych 9. září 1968.

⁷⁸⁰ *Zpravodaj* 1 – 14, 1968.

⁷⁸¹ Například: Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

organizátoři schůzek v jiných městech v příštích měsících, po dobu silného přílivu emigrační vlny [...].⁷⁸² Prioritou bylo – shodně s přáním švýcarských federálních úřadů i samotných uprchlíků – pomoci nově příchozím s rychlou integrací do hostitelské společnosti. K tomuto cíli pomáhaly i další akce Svazu československých spolků jako oslavy 28. října, které se konaly v Domě umění v Curychu a kterých se účastnily řádově stovky Čechů a Slováků. Na těchto shromážděních vystupovali i švýcarští politici⁷⁸³ s projevy odsuzujícími okupaci ČSSR a oslavy vzniku Československa se tak staly další manifestací solidarity s uprchlíky. Tyto připomínkové akce ostatně nesloužily jen k oslavám, ale pro právě příchozí Čechy a Slováky také k navazování kontaktů a získávání potřebných informací o integračním procesu. Většina z nich, jak již bylo popsáno v předchozí kapitole, se do života většinové společnosti po nějakém čase bez větších problémů zapojila. Nicméně s příchodem velkého množství uprchlíků se objevily i problémy, které se krajanů bolestně dotýkaly.

Zprávy o zneužívání nabízené pomoci, nesplacených půjčkách, snaze měnit kantony v závislosti na výši nabízené podpory nebo o neopodstatněných stížnostech na práci švýcarských úřadů se donesly i k uším „starousedlíků“, kteří jimi byli značně rozladěni. Na tyto informace pak reagoval ve Zpravodaji Přemysl Pitter v článku věnovaném nově příchozím takto: „Bohužel ne všichni naši krajané si pomoci zaslouží, někteří se nechovají tak, jak by se na hosty slušelo. Zdůrazňuji, že na nic nemáme práva ani nároku, že se nám vše uděluje jen z dobré vůle a sympatie k našemu národu, jenž byl ve svém rozmachu po svobodě sražen tvrdou pěstí sovětskou.“⁷⁸⁴ Nadměrné využívání pomoci některými uprchlíky sice potvrzují i další prameny,⁷⁸⁵ ale většina nově příchozích si uvědomovala své křehké postavení ve Švýcarsku a byla za nabízenou pomoc vděčná. Spolu se „starousedlíky“ její zneužívání odsuzovali, jak o tom svědčí například rozhovory s narátory nebo pozdější sociologické studie.⁷⁸⁶

⁷⁸² SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 25.

⁷⁸³ Jako například významný švýcarský sociální demokrat a bývalý předseda švýcarské Národní rady (Nationalratspräsident) Walter Bringolf.

⁷⁸⁴ Článek v podobně přísném duchu pokračoval i dál: „Mezi našimi nově příšlymi krajany kolují pověsti, že v té či oné obci dávají větší podpory než jinde a neinformovanost i závist nadouvá tyto zprávy do absurdnosti. [...] Obce nemohou platit cesty krajanům, kteří si pod záminkou hledání práce dělají výlety po Švýcarsku. [...] Kdo byl doma skutečně ohrožen nebo stísněn, ten si váží zdejší svobody natolik, že rád snese i počáteční potíže a nedostatky.“ Viz PITTER, Přemysl: *Na vysvětlenou nově příšlym krajanům*. In: Zpravodaj, roč. 1, č. 11, Curych 20. listopadu 1968, s.1–3.

⁷⁸⁵ Například již zmíněná zpráva pro spolkového prezidenta Spühlera. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

⁷⁸⁶ Viz RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*. In: BANKOWSKI, Monika (ed.): *Asyl und Aufenthalt: die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel/ Frankfurt am Main 1994, s. 239–253.

Mezi starousedlíky a nově přichozími vznikaly ovšem i jiné třetí plochy, než jaké vytvářely zprávy o zneužívané pomoci. Ty byly obdobné jako v případě uprchlíků v Rakousku, protože posrpnoví exulanti „přicházeli se zkušeností z odlišného společenského a politického prostředí“.⁷⁸⁷ Byl jimi především odpor Čechů přicházejících z komunisty ovládaného Československa ke členství ve spolcích i jiných organizacích. Podle Arnošta Skoupého si cestu ke spolkové činnosti našlo v 70. letech jen 5 – 10 % z nich.⁷⁸⁸ Asi nejvýstižněji důvody tohoto přístupu vystihl Milan Kundera, sám exulant, ve světoznámé *Nesnesitelné lehkosti bytí*, když nechal hlavní postavu románu Sabinu přijít na setkání krajanů a na pozadí její hádky se „zasloužilým emigrantem“, rozebral příčiny jejího odporu se s nimi stýkat. Ty by se daly shrnout jako znechucení z neustálé sociální kontroly zažívané v komunistickém Československu. „*Hodnocení a prověřování občanů je hlavní a nepřetržitá sociální činnost v komunistických zemích [...]. To, o čem posudky mluví, se však nijak netýká schopnosti občana malovat, hrát fotbal nebo jeho zdraví, které vyžaduje, aby strávil prázdniny u moře. Týkají se jen a jen toho, čemu se říkalo ‚občanův politický profil‘ (tedy toho, co občan říká, co si myslí, jak se chová, jak se zúčastňuje schůzí či májových průvodů)*“.⁷⁸⁹

Nechuť či nezáměr o spolkový život na počátku integračního procesu se pravidelně objevovaly i v nahraných rozhovorech, ve kterých zaznívala zároveň touha „dělat si konečně věci po svém.“ Řada narátorů našla cestu ke krajauským spolkům až po letech života strávených v exilu.⁷⁹⁰ Navíc existovaly i ve Švýcarsku mezi nově přichozími obavy z přítomnosti agentů StB v krajauském hnutí, kteří by mohli jakoukoliv jejich činnost v krajauských organizacích použít proti členům rodiny, kteří zůstali v Československu. Takto se zmínila o svém vztahu k českým skupinám v začátcích života v exilu Dana Linhartová:

*„My jsme se s těmi okolními lidmi moc nekontaktovali, protože jsme nevěděli, kdo je agent a kdo ne! Protože, řízl‘ a odborník se pozná podle toho, že na něm nic není poznat! A že je naprosto šarmantní atd. Taky člověk měl peníze a věci, to přece musel být opatrný.“*⁷⁹¹

⁷⁸⁷ SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 29.

⁷⁸⁸ SKOUPÝ, Arnošt: *Krajauské spolky jako způsob adaptace*. Některé poznatky ze studia historie krajauských spolků ve Švýcarsku. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29. - 30. června 1998. Praha 2000, s. 109.

⁷⁸⁹ KUNDERA, Milan: *Nesnesitelná lehkost bytí*. Praha 2006, s. 109.

⁷⁹⁰ Jako například narátor Libor Šimeček, který se zapojil do činnosti Besedy Svatopluk Čech v Curychu až v 90. letech. Více Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych, 16. 8. 2014.

⁷⁹¹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

Obavy z působení agentů československé rozvědky a nechuť po letech neustálé sociální kontroly se angažovat v krajaňských organizacích měly vliv na identifikaci části uprchlíků s českým národem během prvních let po odchodu ze země. Hlavním úkolem bylo se co nejrychleji začlenit do majoritní společnosti. Problémem byla i „politická diferenciacie“ uvnitř samotné skupiny uprchlíků, ve které byli jak členové komunistické strany, tak i početná skupina bývalých politických vězňů, což vyvolávalo mezi starousedlíky řadu otázek, polemik a diskusí. Bez komplikací nebyl ani vztah mezi Čechy a Slováky, zvláště když ve Švýcarsku existovaly skupiny trvající na právní kontinuitě Slovenské republiky. Rozdílná stanoviska těchto skupin se nikdy nepodařilo překonat a konfrontaci s českými exilovými skupinami hodnotily ty slovenské jako „*trpkou, ale poučnou zkušenosť*“, ⁷⁹² jak se čtenář mohl dočíst ve slovenském „nezávislém měsíčníku“ Horizont. Ovšem i přes všechny tyto problémy se ubíral následný vývoj v krajaňském hnutí jiným směrem, než tomu bylo v případě Čechů v Rakousku.

7. 3. 7. Nová krev

Prvním důležitým momentem, který ovlivnil přístup krajanů k nově příchozím, byl sjezd delegátů Svazu československých spolků ve Švýcarsku konaný v Curychu 26. října 1968, na kterém se řešily budoucí aktivity Svazu vzhledem ke změněné situaci ve vlasti a také otázky týkající se postoje k přicházejícím uprchlíkům z Československa. Na tento sjezd měli již přístup i zájemci z řad exulantů, jen bez hlasovacího práva. Sjezd po delších debatách jednotlivých členů rozhodl, že Svaz bude do budoucna podporovat vytváření skupin, či přímo spolků, které by sdružovaly větší počet Čechů a Slováků. Těm sdružením, která by měla více než 50 členů, bude Svaz pomáhat „*nejen radou*“, ale i finančně, aby „*tyto skupiny mohly začít vůbec něco dělat*“. ⁷⁹³ Tento krok následně ovlivnil postup jednotlivých spolků vůči exulantům v celém Švýcarsku a již v listopadu 1968 proběhly informační a náborové schůzky v Ženevě, Basileji, Curychu i Neuchâtelu. Pomoc, kterou začaly krajaňské spolky a jejich členové nově příchozím poskytovat, výrazně otupily hrany mezi oběma skupinami. Ve vyprávěních narátorů, kteří do země přišli v rámci posrpnové exilové vlny, byli starousedlíci a

⁷⁹² „Trpkou, ale poučnou skúsenosťou bola pre mnohých konfrontácia s českými exilovými skupinami, ktoré zásadne vystupujú pod názvom „československé“. Romantické predstavy o spoločnom boji proti okupantom čoskoro vybledli, keď sa ukázalo, že až na malé výnimky všetky české skupiny sa kľčovite držia „československej jednoty“ a ešte aj papierovú federáciu pokladajú za zradu Slovákov.“ Viz BRAXÁTOR, František: *Skúsenosti z exilu*. In: Horizont. Slovenský nezávislý mesačník, č. 7-8, Curych 1973, s. 1. Jednalo se o měsíčník vydávaný slovenskými skupinami v Curychu. Autor příspěvku založil v roce 1969 ve Švýcarsku Zväz priateľov Slovenska.

⁷⁹³ SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 30.

exulanti roku 1948 popisování převážně pozitivně, a to jako rádci a pomocníci v těžkých začátcích. Takto popsal vztah mezi oběma skupinami Peter Chour, současný starosta Sokolské župy Švýcarské:

„Byli nám velmi nápomocní v té počáteční fázi. Občas tedy zdůraznili, že my to máme dobré, že oni to měli daleko těžší, což byla každopádně pravda. Jak jsem říkal, nám Švýčari vycházeli strašně vstříc, a to tak v jejich případě v osmačtyřicátém určitě nebylo. Snažili se nám pomáhat.“⁷⁹⁴

Také na straně nově příchozích byl zájem, jak o tom svědčí dopisy čtenářů ve Zpravodaji, „nalézt nějakou možnost, jak prospět naší zemi,“⁷⁹⁵ a tak nehledě na generační rozdíl a jinou „životní zkušenost“ posrpnových uprchlíků došlo v průběhu roku 1968 ke vzniku nových spolků. Z počátku byla jejich hlavní náplní pomoc Čechům a Slovákům v řešení praktických otázek, které před ně kladl integrační proces, včetně jednání s úřady, se zaměstnavateli nebo pomoc s bydlením. Jedním z prvních byl Klub Čechoslováků v Curychu, jehož členové se považovali spíše „za volné sdružení lidí, kteří si chtějí vzájemně pomáhat radou a zejména výměnou informací“.⁷⁹⁶ Nechť k „tradičnímu spolkaření“ byla pro posrpnovou exilovou vlnu příznačná.

V podobném duchu, zaměřeném na materiální pomoc a praktické rady pro uprchlíky usazené v kantonu Vaud, se ustanovil v Lausanne Spolek helveto-československého přátelství (Amitiés helveto-tschécoslovaque). Ten byl založen 30. listopadu 1968 a stal se výjimečný svým složením. Na jeho činnosti se totiž podíleli jak Češi (lékařka Eliška Bosley-Soulová a právník Ctibor Bohanes – oba pouňoroví exulanti), tak i švýcarští občané. Předsedou zde byl Švýcar André Stadler. Spolek brzy patřil k nejpočetnějším ve Švýcarsku a podle organizátorů se jeho členská základna v průběhu roku 1969 rozrostla až na 300 členů. Tento úspěch mezi posrpnovými exulanty vysvětloval Arnošt Skoupý intenzitou a záběrem práce (spolku byla dokonce státní administrativou svěřena funkce kantonálního Sociálního úřadu), a také tím, že jeho vedení „nepřipouštělo nadměrné politizování“.⁷⁹⁷ I tento spolek a jeho činnost byly důkazem, že nově příchozí zajímalo nejdříve zajištění existence a bezproblémová integrace a až v druhé řadě vlastní exilová práce.

⁷⁹⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

⁷⁹⁵ R. S. *Dopisy čtenářů*. In: Zpravodaj roč. 1, č. 10, 18. listopadu 1968, s. 10–11.

⁷⁹⁶ SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 31.

⁷⁹⁷ Tamtéž, s. 33.

Vznikaly i další spolky zakládané členy posrpnového exilu, jako Československý krajanský spolek v Biel-Bienne nebo spolek Masaryk v Solothurnu na jaře 1969. Posledně jmenovanému šlo o sdružování občanů české a slovenské národnosti a o „*udržení vědomí národní identity*“.⁷⁹⁸ Vedl jej od roku 1971 Kurt Laube, kterému se k tomuto apolitickému spolku podařilo přilákat příslušníky inteligence. Sjezd Svazu československých spolků konaný v Curychu 5. července 1969 se vyslovil pro spojení starých a nových spolků v jednotnou organizaci Čechů a Slováků ve Švýcarsku.⁷⁹⁹ Jednalo se o krok, který se českým organizacím v Rakousku podařil v podobě Poradní sboru pro českou národnostní menšinu až po značném úsilí v roce 1994.

7. 3. 8. Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – Sokolská župa

Švýcarská

Zakládání nových spolků pokračovalo i v první polovině 70. let, kdy se příchod tisíců Čechů a Slováků stal také velkým impulsem pro místní organizaci Sokol. Ta se rozrostla na současných 9 sokolských jednot, které se sloučily v roce 1972 do Švýcarského okrsku sokolské župy Západoevropské. O čtyři roky později došlo k přeměně okrsku na samostatnou župu Švýcarskou a Sokol se tak stal jednou z hlavních krajanských organizací ve Švýcarsku.⁸⁰⁰ Sokolské jednoty se podílely na celé řadě aktivit, které zahrnovaly vedle pravidelného cvičení i vzpomínkové slavnosti v tyrolském Oetzu,⁸⁰¹ dětské tábory, volejbalové turnaje nebo hojně navštěvované plesy. Nejdůležitější událostí v historii župy pak bylo uspořádání dvou sletů Ústředí čs. Sokolstva v zahraničí, které se konaly v Curychu v letech 1976 a 1986, a kterých zúčastnili cvičenci ze všech v zahraničí existujících žup.⁸⁰² Organizace dodnes vydává čtvrtletník Župní zprávy župy Švýcarské a ještě v roce 2008 měla mezi 270 – 280 členy, jak je možné se dočíst ve zprávě župy pro Světový svaz sokolstva.⁸⁰³ Pro jeho členy, z nichž většina chodila do cvičení již v dětství v Československu, byl Sokol organizací, která výrazným způsobem definovala jejich vztah k českému národu a vlasti, kterou byli v roce 1968 nuceni opustit. Během nahrávaného rozhovoru se členy Sokolské

⁷⁹⁸ Tamtéž, s. 34.

⁷⁹⁹ SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 36.

⁸⁰⁰ V současnosti je župa Švýcarská tvořena jednotami Aarau, Baden, Basilej, Bern, Lucern, Solothurn, St. Gallen, Winterthur a Zürich. Více: ČARNECKÁ, Ludmila: *Stručně o Župě Švýcarské*. In: Sokolská župa Švýcarská [cit. 2017-08-25]. Dostupné z: <<http://www.sokol.ch/index.php/o-nas>>.

⁸⁰¹ Zde v roce 1884 zahynul zakladatel tělovýchovného hnutí Miroslav Tyrš.

⁸⁰² Jednalo se o župy, které byly součástí Ústředí československého Sokola v zahraničí. Jmenovitě o župu Západoevropskou, Švýcarskou, Vídeňskou, Kanadskou a Australskou.

⁸⁰³ *Sokolská župa Švýcarská zpráva pro souhrnnou zprávu ZOS na zasedání SSS v Praze*. In: Zprávy ze schůzí Světového svazu Sokolstva [cit. 2017-08-25]. Dostupné z: <www.world-sokol.eu/pdf/svycarsko2008.pdf>.

župy Švýcarské odpověděl Jiří Svoboda na otázku, proč se exulanti podíleli v 70. letech na zakládání sokolských jednot následovně:

„Jeden náš bratr řekl: ‚Sokol není jenom o tom, přeskocit přes kozu.‘ To znamená, že to byla organizace národnostně zaměřená, sice politicky a nábožensky neutrální, ale vysoce angažovaná. Čili nám nebylo jedno, a nešlo nám jenom o kus žvance. Tak by se asi nejméně slovy dalo říci, co to Sokol je.“⁸⁰⁴

Jeho manželka, Eva Svobodová, jej vzápětí doplnila:

„My jsme přišli relativně mladí a měli jsme malé děti nebo se nám tady děti narodily. A všechny děti chodily do Sokola. Všechny! [...] Já vezmu příklad našich dcer. Kdybyste se jich zeptal, tak ten Sokol je – jak bych to řekla – zlatá nitka skrze jejich život.“⁸⁰⁵

Jejich slova potvrzovaly i další prameny.⁸⁰⁶ Sokol v zahraničí představoval pro bývalé uprchlíky (obdobné to bylo i v případě Čechů ve Vídni) organizaci, která byla svým zaměřením a svými tradicemi pojátkem ke ztracené vlasti. Nejenže nabízela prostor ke vzájemnému setkávání s dalšími Čechy, z velké části rovněž posrpnovými exulanty, ale svými aktivitami udržovala v jeho členech vědomí sounáležitosti s českým národem. A ta se přenášela i na mladší generaci.

7. 3. 9. Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – nové spolky

Vedle nových sokolských jednot vznikaly ve Švýcarsku i další významné spolky nejrůznějšího zaměření. Ať již šlo o odborovou činnost (Československý svaz křesťanských pracujících),⁸⁰⁷ o duchovní službu (Česká katolická misie ve Švýcarsku či Pitterův Husův sbor), o výtvarné umění a kulturu (Galerie Krause),⁸⁰⁸ o akademickou práci (švýcarská

⁸⁰⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy Švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

⁸⁰⁵ Tamtéž.

⁸⁰⁶ O významu Sokola pro Čechy ve Švýcarsku hovořil při 100 jubileu Besedy Svatopluka Čecha Jiří Kraus nebo Radan Hain. Viz: Archiv Besedy Svatopluka Čecha. *Svaz spolků. Jubileum nejstaršího spolku*. In: Almanach 1910 – 2010. Curych 2010, s. 36. Archiv se nachází u současného předsedy spolku Libora Šimečka.

⁸⁰⁷ Více o Československém svazu křesťanských pracujících, který představoval v 70. letech nejpočetnější exilovou organizaci, viz studie: ŠMERAL, Jiří: *Československý křesťansko demokratický exil a křesťanské odbory ve Švýcarsku*. In: Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací. Olomouc 2003, s. 158–179.

⁸⁰⁸ Galerii založil v roce 1972 v Pfäffikonu Oskar Leo Krause a dal tak příležitost českým málo známým umělcům představit svá díla švýcarskému publiku. O pohnutém životním osudu zakladatele galerie viz: KRAUSE, Oskar Leo: *Snad jsem nezabloudil... Vzpomínky za posledních 60 let*. Pfäffikon 2008.

odbočka SVU) nebo o vyjádření solidarity s vlastní a jejími lidmi (Klub Jana Palacha a Jana Zajíce). Ve Švýcarsku rozvíjel svoji činnost i Československý skaut v exilu vedený Karlem Kukalem.⁸⁰⁹ V roce 2000 uváděl Arnošt Skoupý existenci 23 spolků, z čehož 20 jich bylo sdruženo ve Svazu českých a slovenských spolků ve Švýcarsku a pouze tři vyvíjely činnost mimo něj.⁸¹⁰

Většina nových sdružení rovněž vydávala svá vlastní periodika určená odběratelům v daném kantonu. Od první poloviny 70. let si tak nově příchozí v Ženevě mohli přečíst zajímavosti z automobilového světa (Motoristický občasník), v Curychu o české katolické misii (Hlas misie) nebo o výtvarném umění a literatuře (Kulturní informace), v Basileji o akcích spolku Domov (Informační bulletin) nebo si „dopisovat“ s Přemyslem Pitterem (Hovory s pisateli). *Katalog periodik českého a slovenského exilu po roce 1945* vydaný Libri Prohibiti uvádí celkem 38 periodik – bulletinů, novin a časopisů – publikovaných ve Švýcarsku, z nichž naprostá většina vznikla až v 70. a 80. letech.⁸¹¹ Rovněž Zpravodaj, ze kterého se stal počátkem 70. let „zavedený exilový titul“,⁸¹² vycházel v roce 1970 v nákladu 1 969 výtisků.⁸¹³ Z pestrosti a počtu periodik a jejich nákladu bylo zřejmé, do jaké šíře se rozrostlo české krajaňské hnutí po příchodu posrpnové exilové vlny.

Ve výčtu jednotlivých organizací a jejich činnosti by se dalo pokračovat, nicméně spolky a jejich vývoj nejsou předmětem této práce. Tento stručný přehled měl za cíl představit velikost změny, kterou přinesl příchod posrpnové uprchlické vlny krajaňskému hnutí ve Švýcarsku, protože se tato proměna odrazila i na identifikaci uprchlíků s českým národem v exilu. Spolky pomáhaly na nejrůznějších úrovních utvářet ve svých členech pocity sounáležitosti a usnadňovaly jejich udržování. Nejenže se slavila významná česká a československá výročí a svátky, pořádaly se plesy a kulturní akce, ale rovněž vznikala mezi jejich členy nová přátelství. V neposlední řadě se zde mluvilo česky. To vše byly způsoby,

⁸⁰⁹ O československém skautingu a jeho činnosti pojednává rozhovor: Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern, Švýcarsko 20. 8. 2014.

⁸¹⁰ SKOUPÝ, A.: *Krajaňské spolky*, s. 110.

⁸¹¹ Vedle Zpravodaje a zmíněných tiskovin patřily k nejčtenějším: Klub (zpravodaj katolické misie pro Čechy a Slováky ve Švýcarsku), Evropské listy (jednalo se o evropskou variantu Amerických listů přinášející mezinárodně politické zpravodajství), společensko-polické a kulturní časopisy Magazín a Reportér (navazující na stejnojmenný pražský časopis), Poradní svitek a Tam-Tam (oba časopisy českých a slovenských exilových skautů) nebo Župní zprávy (zpravodaj Sokolské župy Švýcarsko). Více:

FORMANOVÁ, Lucie – GRUNTORÁD, Jiří – PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika*. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajaňských tisků vydávaných po roce 1945. Rychnov nad Kněžnou 1999, s. 225–246.

⁸¹² ORSÁG, Petr: *Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973)*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006 s. 43.

⁸¹³ Tamtéž.

kterými se upevňovala identifikace s Čechy v exilu, tyto všechny prvky vyzdvihovali narátoři ve svých vyprávěních.

7. 3. 10. Charta 77 a uprchlíci v 80. letech

Mezi Čechy ve Švýcarsku se vznik Charty 77, tohoto „*neformálního a otevřeného společenství lidí různých přesvědčení*“,⁸¹⁴ které se zasazovalo o dodržování lidských práv v ČSSR, setkalo s velkým zájmem a soudě dle reakcí ve Zpravodaji i s velmi pozitivním přijetím. Již druhé číslo časopisu vydané na jaře 1977 přineslo nejen zkrácený text *Prohlášení Charty 77*,⁸¹⁵ ale v úvodním příspěvku nazvaném „*Nejsou sami*“⁸¹⁶ i jména do té doby všech 257 signatářů. Ti v něm byli popisováni především jako hrdinní bojovníci s totalitním systémem. Předmětem kritiky bylo sice angažmá řady z nich při budování komunistické diktatury v Československu v 50. letech, ale jejich odsouzení nebylo tak tvrdé, jako tomu bylo v případě části české menšiny v Rakousku. V komentářích převážila nad minulostí některých chartistů skutečnost, že se jako jedni z mála dokázali postavit normalizačnímu režimu. V dalších vydáních Zpravodaje byly zveřejňovány vedle různých dokumentů Charty, které se týkaly konkrétních případů porušování lidských práv v zemi, také rozhovory mluvčích Charty se západními médii nebo reakce politiků na Západě na dění v Československu.⁸¹⁷

Stejně velká pozornost byla zároveň věnována krokům, které proti signatářům podnikalo československé normalizační vedení. Ve člancích byly detailně popisovány projevy perzekuce, šikany a bezpráví, kterým byli chartisté vystaveni ve své vlasti. Například celé čtvrté číslo Zpravodaje v roce 1977 bylo věnováno zesnulému profesoru Patočkovi, jehož jednání, jak stálo v příspěvku, bylo „*v hlubokém souladu s užší českou duchovní tradicí*“, a který vystoupil ze svého „*učeneckého ústraní, aby se zastal práva proti bezpráví, hodnoty proti nehodnotě [...] a vzal na sebe čest být hlasem neujařmeného lidství*“.⁸¹⁸ V podobném duchu se o jeho účasti v disentu vyjadřovali i další komentátoři. Pro krajanské hnutí ve Švýcarsku byl rok 1977, jak vychází z analýzy spolkového tisku, „*rokem Charty*“.⁸¹⁹ I v následujícím roce, kdy na Západě opadl největší zájem o toto opoziční hnutí, byli zastánci lidských práv hodnoceni v krajanském tisku velmi kladně, což kontrastovalo s kritikou

⁸¹⁴ PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77 (1977–1989)*. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Praha-Scheinfeld-Schwarzenberg - Bratislava 1990, s. 12.

⁸¹⁵ *Manifest*. In: Zpravodaj 10, č. 2, Curych 1977, s. 1–2.

⁸¹⁶ *Nejsou sami*. In: Zpravodaj 10, č. 2, Curych 1977, s. 1.

⁸¹⁷ *Reakce na Chartu 77*. In: Zpravodaj 10, č. 3, Curych 1977, s. 10–11.

⁸¹⁸ J. J.: *In memoriam*. Zpravodaj 10, č. 4, Curych 1977, s. 1.

⁸¹⁹ Takto popisuje rok 1977 v biografii Pavla Kohouta i historik Pavel Kosatík. KOSATÍK, Pavel: *Fenomén Kohout*. Praha 2001, s. 319.

českého a slovenského národa, které režim „znormalizoval“ a donutil k tiché poslušnosti. Jak v úvodním příspěvku věnovaném Chartě napsal Jaroslav Strnad: „*Ale hrdinství, pravda, není možné požadovat od každého a ne vždycky. I to je nutno říci v okamžiku, kdy toneme v oprávněné euforii nad tisícovkou spravedlivých a statečných.*“⁸²⁰

Pozitivní náhled krajanů na Chartu a na celé disidentské hnutí v ČSSR byl přitom ve shodě s převládajícím postojem celé švýcarské společnosti, v níž se Charta samotná stala podnětem pro vznik vůbec první Helsinské skupiny na Západě nazvané Švýcarské helsinské sdružení, které bylo založeno v Curychu v únoru 1977. Na jeho chodu se podílely osobnosti z nejrůznějších oblastí švýcarské společnosti.⁸²¹ O tři roky později – v souvislosti s konferencí KBSE v Madridu – se stal Curych základnou i pro Mezinárodní helsinské sdružení, které se zasazovalo se o dodržování lidských práv v celém východním bloku.⁸²² Podpory ve Švýcarsku se dostalo i několika signatářům Charty 77, jako například spisovateli Petru Chudožilovi nebo evangelickému duchovnímu Svatopluku Karáskovi. Oba po nátlaku StB opustili začátkem 80. let Československo, aby našli azyl ve Švýcarsku.⁸²³

Nicméně ti, kteří opouštěli Československo v 80. letech – pokud nebyli členy opozičních hnutí – podobné sympatie u krajanů i běžných Švýcarů nenacházeli. Švýcarsko se totiž v té době potýkalo s ekonomickou recesí (v letech 1982 až 1983) i s nárůstem žadatelů o azyl, a proto pravidla pro jeho udělování zpříšňovalo. Zatímco v roce 1985 evidovaly švýcarské úřady 9 700 žádostí o poskytnutí politického azylu, o tři roky později to bylo již 16 700 a počátkem 90. let dokonce 41 600 žádostí.⁸²⁴ Tento změněný přístup švýcarských úřadů k žadatelům potvrdili i narátoři, kteří se v té době o získání azylu pokoušeli.⁸²⁵ Nepodařilo se mi sice zjistit přesné počty „československých“ uprchlíků, kteří se usazovali

⁸²⁰ STRNAD, Jaroslav: *O Chartě 77. O selhání a právu na sympatie*. In: Zpravodaj 11, č. 1. Curych 1978, s. 1.

⁸²¹ Mezi zakladatele sdružení patřil duchovní Eugen Voss a novinář Ulrich Kägi. Viz VON GRÜNIGEN, Marianne: *40 Jahre Schweizerische Helsinki Vereinigung*. Im Spiegel turbulenter Europäischer Entwicklungen. In: Schweizerische Helsinki Vereinigung [cit. 2017-08-28]. Dostupné z: <<http://www.shv-ch.org/clubdesk/fileservlet?id=1000045>>.

⁸²² Tamtéž.

⁸²³ Petr Chudožilov opustil ČSSR se svoji manželkou a čtyřmi dětmi v roce 1982. Ve Švýcarsku studoval historii a napsal několik knih, například: *Boj o fusekli* (Paseka 1996) nebo *Na velrybě* (Cesty 1990). Od poloviny 80. let rovněž spolupracoval s Hlasem Ameriky. Více: *Petr Chudožilov*. In: Slovník české literatury po roce 1945 [cit. 2017-08-28]. Dostupné z: <<http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1246>>. Svatopluk Karásek se stal ve Švýcarsku zástupcem faráře ve sboru v Bonstteten a následně působil ve sboru v Hönggu. Spolupracoval také s Rádiem svobodná Evropa stejně jako s Husovým sborem založeném Přemyslem Pitterem. Viz: *Svatopluk Karásek (1942) – Životopis*. In: Paměť národa [cit. 2017-08-28]. Dostupné z: <http://www.pametnaroda.cz/witness/index/id/1001?locale=cs_CZ>.

⁸²⁴ MAHNING, Hans – WIMMER, Andreas: *Integration without Immigrant Policy. The Case of Switzerland*. In: HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique: *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Stuttgart 2003, s. 138.

⁸²⁵ Například Stanislav Kráčmer uvedl v nahraném rozhovoru, že jeho žádost o udělení politického azylu byla v roce 1985 zamítnuta, protože se „situace změnila a Češi už nebyli braní jako političtí emigranti.“ Viz: Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kračmerem, Ženeva, Švýcarsko 14. 8. 2014.

v 80. letech ve Švýcarsku, nicméně na základě dokumentů StB i poskytnutých rozhovorů lze usuzovat, že se jednalo o desítky až stovky osob ročně.⁸²⁶ Přitom identifikace těchto lidí s Čechy, kteří do země přišli před více než dekádu v rámci posrpnové uprchlické vlny, byla složitá a jejich spolupráce s českou komunitou se rodila jen pozvolna. Mezi oběma skupinami panoval odstup způsobený v řadě případů vzájemným nadměrným očekáváním i odlišným přístupem k integračnímu procesu, jak dokládají nahraná interview. Například v rozhovoru se členy Sokolské župy Švýcarské se vyjádřil I. místopředseda a jednatel župy Václav Günter o nově příchozích v 80. letech následovně:

„Co se týče té emigrace, tak tady byla ještě jedna vlna, která přišla začátkem 80. let. To byli – samozřejmě se nedá generalizovat, ale já jsem se setkal s několika lidmi, kteří říkali, že jsme tady delší dobu a že se tady máme velice dobře a tak: ‚Davaj, davaj.‘ Zkrátka, takové způsoby. Samozřejmě, že začínali taky od nuly, jako jsme začínali my, ale aby si činili nárok na nás emigranty, kteří tady byli o 10 let dříve, že máme povinnost se o ně postarat [kroutí hlavou]. S tím jsem se setkal několikrát. Nedá se samozřejmě generalizovat.“⁸²⁷

S jeho názorem přitom souhlasili i ostatní přítomní členové Sokola, kteří zároveň navázali na uvedenou naraci vlastními příběhy obsahujícími negativní zkušenost s touto „novou vlnou.“ Podobné bariéry ve vzájemných vztazích – ale tentokrát ze strany příchozího v 80. letech – zmínil v rozhovoru i Stanislav Kráčmer, který opustil Československo v roce 1983, když mu bylo 28 let. O dva roky později se usadil se svoji manželkou v Ženevě. Ve vyprávění vzpomínal nejen na jazykovou bariéru a těžké začátky ve francouzském kantonu, ale v souvislosti s českou komunitou ve Švýcarsku rovněž poznamenal, že vzájemný vztah nebyl jednoduchý. I když se podle svých vlastních slov přátelil s Čechy, přece jen i on popsal existující „hranice“ mezi jednotlivými skupinami.

„V té době jsem se přátelil s Čechy a chodili jsme na závodiště v Onex. Byly tři generace emigrantů – čtyřicátý osmý, šedesátý osmý a my, co jsme přišli potom. Existovaly takové hranice, ti ze čtyřicátého osmého byli nejlepší. To byli možná, že i aristokraté a něco podobného. Ten šedesátý osmý rok to byli doktoři a podobně, co emigrovali. Ti měli školy.“

⁸²⁶ Na počátku 80. let opouštělo Československo na 7 000 osob ročně (v roce 1981 to bylo 7 144) a podle vyprávění narátorů bylo mezi uprchlíky Švýcarsko jednou z vyhledávaných cílových destinací. Viz BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB*, s. 62; Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy Švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.

⁸²⁷ Tamtéž.

Obyčejní lidé – já pocházím z obyčejné rodiny – tak neměli takové možnosti. A my jsme byli ti poslední, taková ti, ne přímo horší, ale byli jsme bráni jako... ⁸²⁸

Předložená „hierarchie“ nevystihovala strukturu českého krajanského hnutí a exilu ve Švýcarsku přesně, nicméně představuje důkaz nejednoznačnosti vztahů mezi jednotlivými exilovými skupinami. Identifikace příchozích v 80. letech s Čechy ve Švýcarsku nebyla samozřejmá a cestu ke spolupráci si zmíněné skupiny musely „prošlapat“, ať již setkáváním na nejrůznějších vzpomínkových akcích nebo společnou podporou disentu v Československu. Lze jen domýšlet, jak by se postoje jednotlivých českých skupin dále vyvíjely, kdyby vše radikálně nezměnily události roku 1989, které přinesly změnu režimu a s ní spojené otevření hranic.

7. 4. Komparace: Český exil ve Švýcarsku a v Rakousku

Ač byl počet posrpnových uprchlíků v obou hostitelských zemích obdobný, jejich vztah k tamějším českým exilovým skupinám byl zřetelně odlišný. Prvním zásadním rysem, který se podepsal na integračním procesu i stupni identifikace, byla „prostorová koncentrace“ Čechů přicházejících do obou zemí v rámci exilové vlny roku 1968–1969. V případě Rakouska se více než 80 % nově příchozích usadilo ve Vídni, ve které bylo zdaleka nejvíce možností sehnat odpovídající zaměstnání, doplnit si vzdělání, nebo kde žili vzdálení členové rodiny. To vše usnadňovalo počáteční integraci do rakouské společnosti, ale zároveň komplikovalo identifikaci s místními Čechy, starousedlíky, jejichž stále početná komunita byla od roku 1948 znesvářená a (po opadnutí počátečních nadějí) k posrpnovým uprchlíkům nedůvěřivá. Tímto způsobem své pocity z panující situace popsal Peter Cejnar, který do Vídně přišel v roce 1968:

„A bylo to hrozné, protože ta česká menšina, ta která tu byla před rokem 1948 a ještě sto let zpátky, byla mezi sebou rozhádaná. Kdo přišel v osmašedesátém, byl komunista. Mezi sebou se nestýkali – rivalita. To byla katastrofa, jenom se do toho nemíchat.“ ⁸²⁹

Koncentrace nově příchozích v hlavním městě Rakouska vedla počátkem 70. let k utvoření nových spolků vedených účastníky posrpnového exilu. Jejich činnost, která se setkala

⁸²⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kračmerem, Ženeva, Švýcarsko 14. 8. 2014.

⁸²⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Beatrixgasse, Vídeň, 13. 9. 2011.

s ohlasem i u rakouské veřejnosti, narazila na nepochopení a chladný odstup u většiny starousedlíků. Ve Vídni tak vedle sebe existovaly hned tři české menšinové skupiny, jejichž spolupráce z řady důvodů nebyla možná. Posrpnoví uprchlíci, pokud se vůbec účastnili spolkových aktivit, vyhledávali společnost těch, se kterými sdíleli stejný osud a stejné životní zkušenosti. Signatáři Charty 77 a uprchlíci z Československa v 80. letech nacházeli cestu právě k organizacím posrpnového exilu a účastnili se jejich akcí. Identifikace s národem pro ně zřídka znamenala ztotožnění se s celou českou menšinou. Roli v tom hrál nejen generační rozdíl mezi jednotlivými exilovými vlnami, ale výchovou a zkušenostmi formovaný odlišný pohled na svět. Prostorová koncentrace v jednom městě animozity jednotlivých skupin zesilovala. Řada uprchlíků, ať již kvůli strachu z agentů StB, nepřátelské politice československého vedení nebo psychicky náročnému procesu integrace, nechtěla mít s Čechy nic společného.

Jiné to bylo v případě „československých“ uprchlíků ve Švýcarsku, které se Spolková rada ve spolupráci se Švýcarským střediskem pro pomoc uprchlíků a kantonálními úřady snažila usadit rovnoměrně v celém Švýcarsku, čímž zatížila jednotlivé kantony péčí o nově příchozí stejnou měrou. Sice i zde vznikly početné české komunity ve velkých městech jako Curych, Basilej nebo Ženeva, ale tyto skupiny byly relativně stejně velké.⁸³⁰ Ještě důležitější, z hlediska vztahu starousedlíků a posrpnových exulantů, byla situace v krajanských spolicích, které procházely generační krizí „*objektivně hrozící jejich pozvolným zánikem*“.⁸³¹ Počet členů všech českých krajanských organizací nepřesahoval v době Pražského jara číslo 125. Naproti tomu mohutnost posrpnové exilové vlny, již otevřelo Švýcarsko své hranice, neměla kromě maďarské uprchlické krize v moderních švýcarských dějinách obdoby. Příchod tisíců Čechů a Slováků zásadním způsobem ovlivnil a změnil celé krajanské hnutí. A to do takové míry, že historik Arnošt Skoupý hovoří o „*transformaci krajanského sdružení ve Švýcarsku v organizaci posrpnového exilu*“.⁸³²

Vlivem zániku dvou prorežimních sdružení byla rovněž většina krajanských spolků sjednocena ve Svazu československých spolků a místní česká komunita tak byla jednotná. V porovnání se situací Čechů v Rakousku, respektive ve Vídni, kde se střechovou organizací nepodařilo ustanovit po celou dobu existence komunistického Československa, se jednalo o zásadní rozdíl, který se podepsal na snadnější identifikaci nově příchozích s krajanským

⁸³⁰ Nejvíce „Čechoslováků“ se ovšem usadilo v kantonu Curych (2 236 osob), což bylo dvakrát více než v kantonu Bern (1 119) a skoro třikrát více než v kantonu Basel-Stadt/ Basel-Land (837). Více: SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 28.

⁸³¹ Tamtéž, s. 26.

⁸³² Tamtéž.

hnutím. Ostatně i téměř všichni narátoři, kteří do země přišli po roce 1968, zdůrazňovali ve svých vyprávěních buď spolupráci s již usedlými krajany, nebo jejich malý počet. Na otázku tazatele pátrající po vztahu mezi oběma skupinami odpověděl Josef J. následovně:

„Ne, ten vztah nebyl špatný. Dokonce někteří z těch starousedlíků z toho osmačtyřicátého pomáhali té vlně v osmašedesátém, alespoň na úřadech, s překlady, na policii a tak dále. Ne finančně, ne materiálně, ale už to pomohlo hodně. [...] Já jsem některé z nich znal. Nebylo jich ale moc.“⁸³³

Pouze v jediném rozhovoru ze 14, které byly nahrány během terénního výzkumu mezi krajany ve Švýcarsku, byly popsány rozdíly – v myšlení, zkušenostech i postojích – mezi oběma skupinami. Jednalo se o Jaroslava Havelku, současného předsedu spolku Beseda Slovan v Ženevě, který vztah starousedlíků k nově příchozím popsal těmito slovy:

„Já bych neřekl odstup [starousedlíkům, pozn. přepis]. Já jsem nemínil odstup, ale jen to, že mezi námi jisté „observační“ bariéry byly. To byly skutečné bariéry, které jsou dány historií – životní, zkušenostní. Lidé, kteří odešli [z Československa, pozn. přepis] po roce čtyřicet osm měli jiné myšlení, jinou kariéru, jiná místa ve společnosti, jiné cíle a jiné zájmy než my, kdo jsme přišli později. A oni se na nás dívali s odstupem a analyzovali, z jaké rodiny jste a kdo jste byl. ‚Co si dělal, když já jsem musel utíkat?‘ A my jsme se také dívali tak na ně. Nikdy to ale nebylo nějak nezdravé, ale lidské a přirozené, a já bych řekl, že i logické.“⁸³⁴

I když „bariéry“ existovaly podle narátorů i mezi posrpnovými uprchlíky a těmi, kteří se ve Švýcarsku usadili v 80. letech, nikdy vzájemné antipatie nedosáhly úrovně, jakou bylo možno pozorovat mezi českými skupinami v Rakousku.⁸³⁵ Analýza orálně-historických pramenů ukázala, že naprostá většina narátorů hodnotila starousedlíky a jejich spolky velmi pozitivně a měla pochopení pro jejich postoje a jednání. Zároveň ti, kteří se do spolkové činnosti nezapojili, měli zájem se s Čechy i nadále stýkat, což platilo především v počátcích integračního procesu, kdy hostitelská země – její lidé, řeč i zvyky – byli nově příchozím cizí.

⁸³³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej, Švýcarsko 21. 8. 2014.

⁸³⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Havelkou, Ženeva, Švýcarsko 13. 8. 2014.

⁸³⁵ Vzájemná nevraživost byla nejvíce patrná z nejrůznějších příspěvků ve spolkovém tisku (např.: JONÁŠ, Josef: *Moskva a my*. Vídeňské svobodné listy, 6. 9. 1968, č. 37, s. 1–2). Na složité vztahy uvnitř české menšiny vzpomínal rovněž Heinz Tichy, který byl vedoucím oddělení pro národnostní menšiny při Úřady spolkového kancléře. Viz TICHY, Heinz: *Česká národnostní menšina*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005/ Die Wiener Tschechen 1945–2005*. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006, s. 275–278.

Ovšem i v případě Čechů ve Švýcarsku dostávalo přednost před spolkovou činností rychlé začlenění se do majoritní společnosti, které v mnoha případech vedlo uprchlíky až k záměně mateřského jazyka v domácnostech za němčinu a francouzštinu a přerušení kontaktů s ostatními Čechy, protože tito lidé „*chtěli svou minulost odhodit jako kus ošuntělého šatstva*“.⁸³⁶ Jednalo se o podobný trend pozorovaný i u posrpnových uprchlíků v Rakousku. Na druhou stranu byla mezi nimi početná skupina osob, která se naopak vědomě angažovala v českých spolcích. Tito lidé vytvářeli sdružení nová a „*dbali tak o udržení české, resp. československé komunity a identity ve Švýcarsku*“.⁸³⁷ Rozdíl oproti situaci uprchlíků v Rakousku spočíval v charakteru zdejšího krajanského hnutí, které mělo sice v roce 1968 malou a dožívající členskou základnu, zato ale bylo jednotné a uprchlíkům otevřené. Příchod tisíců Čechů a Slováků byl pro něj nejen „novou krví“, ale doslova záchranou před zánikem.

7. 5. Závěr: Vyvrácení hypotézy

Z uvedených informací vyplývá, že hypotéza stanovená na počátku této kapitoly, která stavěla **vzájemnou nedůvěru a antipatie mezi jednotlivými exilovými skupinami („osmačtyřicátníci“, „osmašedesátníci“, chartisté) na „rozdílném vnímání národní identity“**, je z několika důvodů problematická. Bylo sice pravdou, že jednotlivé exilové vlny pojímaly „češství“ jiným způsobem a „být Čechem v exilu“ znamenalo pro každou něco jiného, na druhou stranu to nebyl hlavní kámen úrazu, který by mezi nimi vytvářel rozpory. Daleko větším problémem byl vztah jednotlivých skupin ke komunistickému režimu v Československu. V Rakousku tak došlo po roce 1948 k rozštěpení české menšiny na dva znepřátelené tábory a vytvoření početné skupiny starousedlíků, kteří stáli mimo ně. Když začaly do Rakouska po srpnu 1968 proudit tisíce československých uprchlíků, setkali se tito lidé po počáteční euforii s chladným přijetím od hlavních představitelů místních českých spolků, z nichž jedny trvaly na prvorepublikových tradicích a druhé spolupracovaly s komunistickým režimem. Identifikace posrpnových uprchlíků s nimi byla proto nadmíru složitá a výsledkem bylo založení vlastních sdružení, které lépe vycházely vstříc potřebám nově příchozích. Na základě odborné literatury a pořízených pramenů je sice možné tvrdit, že existence a činnost prorežimních spolků komplikovala identifikaci nově příchozích s českou

⁸³⁶ Tento jev, kdy uprchlíci začali doma používat němčinu nebo francouzštinu, popsal ve svém proslovu při oslavě 100. výročí Besedy Svatopluk Čech Radana Haina, který byl sám příslušníkem druhé generace českých posrpnových uprchlíků. Viz Archiv Besedy Svatopluka Čecha. *Proslov Radana Hainy. Oslava 100. výročí založení Besedy Svatopluk Čech dne 6. března 2010*. In: Almanach 1910 – 2010. Curych 2010, s. 2.

⁸³⁷ Tamtéž.

menšinou jako celkem, nicméně jednalo se o situaci specifickou pro vídeňské Čechy a i zde bychom mohli nalézt jednotlivce, kteří „*dokázali spolupracovat nehledě na spolkové funkce ani politickou orientaci*“.⁸³⁸

Posrpnoví uprchlíci ve Švýcarsku byli, co se týče vztahu k místní krajanské komunitě, v úplně jiné situaci. Vlivem přísné švýcarské imigrační politiky bylo místní krajanské hnutí i přes bohatou historii relativně malé. Navíc 60 % jeho členů dosahovalo v roce 1968 věkové hranice přesahující 60 let a členská základna hnutí se logicky ztenčovala. Z tohoto důvodu zanikl v krajanském hnutí proud (ztělesněný ostatně jen dvěma spolky) spolupracující s komunistickým Československem ještě před příchodem posrpnové uprchlické vlny. Invaze vojsk Varšavské smlouvy a následný mnohatisícový proud uprchlíků, které se Švýcarsko rozhodlo přijmout, zásadním způsobem změnilo krajanské hnutí. Vznikla řada nových spolků a i jejich záběr se rozrostl do značné šíře. Na mnohém z nových aktivit, jako bylo například založení a vydávání exilového časopisu Zpravodaj, se rovněž podíleli i starousedlíci, kteří si u nově příchozích vysloužili za svou pomoc vděk a respekt, který byl patrný i z vyprávění narátorů. Identifikace s českou krajanskou komunitou ve Švýcarsku byla pro nové exulanty mnohem snazší. I když „bariéry“ mezi skupinami existovaly, není možné hovořit o nepřátelství či antipatiích. **Uvedená hypotéza v tomto případě neplatí.** Zbývá tedy otázka nejdůležitější: jakým způsobem vnímali členové posrpnového exilu svou národní identitu? K jejímu zodpovězení je potřeba ještě jedné podkapitoly.

7. 6. Národní identita v rozhovorech

Hned v úvodu této podkapitoly musím – v parafrázi na slova profesora Holého – zdůraznit, že moje snaha objasnit, co znamená být Čechem v exilu, se vztahuje na ty, kteří se za Čechy sami považují.⁸³⁹ Ještě jednou naváží na studii Rogerse Brubakera a Fredericka Coopera: *Beyond Identity* a k analýze nahraných rozhovorů využiji jimi představenou kategorii *sebe-porozumění* (self-understanding).⁸⁴⁰ Ten jako subjektivní a auto-referenční termín sice

⁸³⁸ Příkladem může být Jan Brabenec. Ten odešel do Vídně v roce 1980, kde se mu podařilo otevřít vlastní galerii na Spittelbergu – Atelier Jan. Tato galerie, hojně navštěvovaná, se brzy stala jedním z míst, kde se Češi (především nově příchozí) ve Vídni scházeli. V polovině osmdesátých let zde založil Jan Brabenec spolu se svými přáteli spolek Kunst-Kolegium, který se zaměřoval na pořádání kulturních akcí, koncertů, výstav i divadelních představení za účasti umělců z Československa. Nicméně aby do Vídně mohli umělci vycestovat, potřebovali kromě jiného také pozvání, což Jan Brabenec jako „emigrant“, který byl po roce 1968 téměř rok ve vězení, nemohl poskytnout. A tak oslovil osobu, která se zvaním českých umělců do Vídně měla bohaté zkušenosti – předsedu prorežimního Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku Miroslava Brožáka a akce se uskutečnila. Viz: HAVÁČ, O.: *Nelehké soužití*, s. 154.

⁸³⁹ HOLÝ, L.: *Malý český člověk*, s. 15.

⁸⁴⁰ BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 18.

nezachycuje způsob, jak dotyčného vnímají druzí, nicméně je vhodný pro účely této práce – k popisu české identity jako kategorie praxe, jinými slovy, jakým způsobem konceptualizovali českou identitu v rozhovorech samotní narátoři.⁸⁴¹

Nyní se ke slovu dostanou nahrané rozhovory, v nichž narátoři odpovídali přímo na otázku spojenou s jejich subjektivním vnímáním národní identity. Rozhovory nezachycovaly jen životní příběhy narátorů, ale obsahovaly i tazatelovu explicitní otázku vztahující se k národní identitě. Z vyprávění narátorů bylo patrné, že v nich existovala – navzdory různým významům přiřazovaným pojmu česká identita – přece jen společná nit, která spojovala jednotlivé narace rekonstruující „češství“ narátorů. Jednu z nejlepších analýz české povahy obsahuje studie z pera Ladislava Holého: *Malý český člověk a skvělý český národ*, jejíž závěry mi slouží jako návod při psaní následujících řádků.

7. 6. 1. Český jazyk

Režisérka Zuzana Brejchová, s níž jsem vedl v úvodu zmíněný rozhovor v kavárně Ritter, na konci našeho setkání na přímou otázku, zda se po letech strávených v Rakousku cítí jako Češka nebo Rakušanka, odpověděla:

„Já jsem rakouská občanka a původem Češka. Čeština je moje mateřština. A mám různé funkce, které mám jak pro menšinu, tak pro lidi z rakouských organizací.“⁸⁴²

Tato její odpověď ve stručnosti vystihla nejen pocity ostatních narátorů, ale i řady dalších Čechů, se kterými jsem se seznámil v průběhu terénních výzkumů, ale kteří nahrávání společného rozhovoru z nejrůznějších důvodů odmítli. V uvedené naraci je obsaženo hned několik rovin, které kromě pohledu narátorky na národní identitu odráží i úspěšný integrační proces, kterým procházela paní Brejchová spolu s dalšími tisíci Čechy a Slováky během uplynulých 50. let. Analýza úryvku ukázala důraz, který byl narátorkou v první řadě kladen na dvě věci – na občanství („*No, já jsem rakouská občanka*“) a místo narození („*a původem Češka*“). První část představovala ztotožnění s rakouským státem a byla potvrzením úspěšné integrace do rakouské společnosti, a druhá odkazovala ke konceptu českého národa, jehož příslušníkem se člověk stává narozením.⁸⁴³

⁸⁴¹ „[...] First, it is a subjective, auro-referential term. As such, it designates one's own understanding of who one is. It cannot capture others' understanding [...].“ In: BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 18.

⁸⁴² Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

⁸⁴³ Stejně zjištění, které se týkalo konceptu české identity, přinesl i výzkum Ladislava Holého mezi Čechy na

Důležitá, ne-li nejdůležitější, byla pak třetí část narace věnována českému jazyku („*Čeština je moje mateřština*“), protože to byl právě důraz na český jazyk, který pro bývalé účastníky exilu představoval základní kámen české identity v zahraničí. Kdo pozbyl mateřský jazyk, nebyl již ostatními považován za součást českého exilu ani českého národa. Schopnost se česky plyně dorozumět, spisovně psát a také předat jazyk svým potomkům, tvořila ústřední bod naprosté většiny odpovědí vztahujících se k české národní identitě. Ztráta jazyka v průběhu integračního procesu se hodnotila jako pozbytí vlastní české identity, jako ztráta „českého já“. Ostatně během druhého rozhovoru, který jsem s paní režisérkou nahrával o dva roky později, byla důležitost jazyka zmíněna daleko explicitněji:

Tazatel: *Co je pro tebe česká identita? Co je pro tebe důležité? Zuzana Brejchová: „Jazyk. Každopádně jazyk. No a [přemýšlí] pak nějak kultura, ze které člověk vychází.“⁸⁴⁴*

Jazyk jako nezbytný předpoklad „češství“ zmiňovali všichni další narátoři bez ohledu na to, zda se usadili v Rakousku nebo Švýcarsku. Na ústřední úloze češtiny pro zachování národního povědomí se byli navíc schopni shodnou příslušníci posrpnové exilové vlny s Čechy, kteří již v exilu žili nebo do něj v 70. a 80. letech odešli. Je pravdou, že skupinovou sounáležitost Čechů v exilu utvářely i jiné prvky než jen jazyk. Pro část exulantů, kteří byli katolického vyznání, byla zásadní přínaležitost k české farnosti v hostitelské zemi;⁸⁴⁵ pro členy Sokola byla zase nezbytnou součástí jejich „českého já“ příslušnost k této organizaci. Nicméně jazyk byl hlavním – a v některých případech také jediným – prvkem, který všechny rozdílné české exilové skupiny spojoval. Dokonce i v případech, kdy se bývalí exulanti neúčastnili spolkové činnosti ani jiných krajanských aktivit, udržovali na individuální bázi kontakt s ostatními Čechy, aby „*nezapomněli jazyk*“.⁸⁴⁶ Byl to spisovný český jazyk, jeho bezchybné ovládnutí a používání, co v očích narátorů zakládalo právo se i po letech života za železnou oponou dál považovat za součást českého národa. Ve stejné míře byl kladen důraz na bezchybné ovládnutí mateřského jazyka dětmi (v některých případech i vnoučaty) bývalých uprchlíků. Důležitou roli proto hrály české školy ve Švýcarsku a Rakousku,

počátku 90. let. Čechem byl podle oslovených respondentů ten, kdo se narodil v Čechách nebo na Moravě českým rodičům a mluvil plyně česky. VIZ HOLÝ, L.: *Malý český člověk*, s. 63.

⁸⁴⁴ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

⁸⁴⁵ V Rakousku se jednalo o Římskokatolickou farnost ve Vídni, kterou dnes spravuje vedoucí České duchovní služby v Rakousku páter Jan Horák. Ve Švýcarsku působila v několika kantonech (Curych, Winterthur, Bern, Aarau a Luzern) Česká katolická misie, která zde pracuje dodnes.

⁸⁴⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

respektive Školský spolek Komenský ve Vídni⁸⁴⁷ spravující českou školu v rakouském hlavním městě a Česká doplňovací škola v Curychu založená posrpnovými uprchlíky v 70. letech.⁸⁴⁸ Na důležitost vzdělávání dětí v českém jazyce vzpomínala Zdena Kaspar:

„Vnuk, přestože má rakouského tatínka a českou maminku, tak jsem si vždycky přála, aby chodil do české školy. Zaprvé jsme tady měli k němu děvče ze Znojma, které ho naučilo první slova... Vlastně můj vnuk uměl dřív mluvit česky než německy, tak to je. [...] A potom kvůli babičce ho holt dali do české školy [škola J. A. Komenského]. To byl můj největší sen.“⁸⁴⁹

České školy podle pamětníků předávaly prostřednictvím obětavých kantorů nejen základy českého jazyka, zvyků a kultury, ale také vytvářely v dětech národní povědomí a upevňovaly skupinovou solidaritu, která jim podle jejich slov vydržela dodnes. Toto vědomí sounáležitosti s českým národem bylo navíc dále předáváno mladší generaci švýcarských občanů s českými kořeny.⁸⁵⁰

Význam českého jazyka pro český exil nepotvrzovali ovšem jen pamětníci. Výzkum Lenky Kosové uskutečněný prostřednictvím dotazníkového šetření mezi Čechy, kteří přišli do Švýcarska v rámci posrpnové uprchlické vlny, a kterého se zúčastnilo 100 respondentů,⁸⁵¹ potvrdil důležitost mateřštiny pro udržení pocitu sounáležitosti se zemí původu. Na otázku:

⁸⁴⁷ Problémem pro mnohé exulanty byla podpora školy komunistickým režimem v Československu. Mnozí tak své děti do české školy neposílali a snažili se předávat jazyk dětem přímo v rodinách. K tématu českého školství bych odkázal na práce české historičky Vlasty Valešové, která je zároveň správkyní archivu Školského spolku Komenský. Například: VALEŠ, Vlasta: *Videňští Češi včera a dnes. Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni/ Die Wiener Tschechen einst und jetzt. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien*. Praha 2004.

⁸⁴⁸ Česká (respektive Československá) doplňovací škola byla založena na počátku 70. let členy Besedy Svatopluk Čech v Curychu. Podle pramenů nalezených v archivu Besedy Slovan existovala škola mezi lety 1971–1978, kdy v ní vyučovalo na dobrovolné bázi pět učitelek. První ředitelkou zde byla Valerie Machulková a v této době do školy docházelo každou sobotu více než 40 žáků ve věku od 6 do 14 let. Podle jiných zdrojů byla škola v provozu až do poloviny 80. let a absolvovalo ji více než 80 dětí. Viz KRAUS, Jiří: *Výstava o historii Svazu čs. spolků ve Švýcarsku*. In: Zpravodaj 48, č. 5, Curych 2015, s. 6. Viz Archiv Besedy Slovan, Přehled významnějších akcí, Česká doplňovací škola (1971 – 1978), s. 34. Chodu školy pomáhal i její spoluzakladatel – Přemysl Pitter. O české škole a jeho působení v ní potom existuje studie: MAŘASOVÁ-HOLÁ, Marie: *Husův sbor Čechů a Slováků a Československá doplňovací škola v Curychu*. In: Pasák, T. (ed.): Přemysl Pitter. Život a dílo: Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze. Curych – Praha 1994, s. 72–77.

⁸⁴⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.

⁸⁵⁰ Radim Haina, který absolvoval Českou doplňovací školu, se v proslovu k výročí Besedy Svatopluka Čecha vyjádřil následovně: „Mnozí z mých dnešních přátel ji navštěvovali a položila základ k tomu, aby alespoň generace vnuků dostala do vínku něco ze starého domova.“ Archiv Besedy Svatopluka Čecha. *Proslov Radana Hainy. Oslava 100. výročí založení Besedy Svatopluk Čech dne 6. března 2010*. In: Almanach 1910 – 2010. Curych 2010, s. 2

⁸⁵¹ Vyhodnocováno bylo 79 odpovědí. Viz KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace*, s. 101.

„Máte-li děti, snažíte se/ snažil(a) jste se při jejich výchově předat jim hodnoty české/slovenské kultury,“ odpověděli téměř všichni dotázaní (98,7 %), že ANO a z nabízených možností české kultury na první místo zařadili: *řeč* (81 %) a až na druhé potom: *zvyky a tradice* (59,5 %).⁸⁵²

Jazyk, tentokrát hostitelské země, a hlavně pak cizí přízvuk, byly navíc tím, co oddělovalo české exulanty od majoritní společnosti. Situace pro exulanty byla o poznání složitější ve Švýcarsku, ve kterém bylo pro mnohé velmi obtížné se naučit plyně „Schwyterdütsch“, jak potvrzovala v nahraném rozhovoru Iva Gikalov:

*„Otec vždycky říkal: ‚Musíš se asimilovat. Musíš být jak Švýcaři. Musíš mluvit Švýcarsky!‘ Nemluvim ‚Švýcarsky‘. Protože mám tak hrozný přízvuk, tak si říkám, že to těm lidem nemůžu dělat. ‚Švýcarsky‘ mluvím jenom s holičem nebo prodavačem, jinak mluvím normální němčinou. Asi se tedy cítím více Češkou s tím, že tam [ve Švýcarsku, pozn. přepis] žiju a jsem tak trochu za ‚exota‘.“*⁸⁵³

Navzdory bezchybnému používání jazyka hostitelské země, či kantonu, to byl cizí přízvuk, který nově příchozí často stavěl i po letech života do role „integrováných cizinců“, kteří sice byli bráni jak součást společnosti, ale nezapadali zcela do rakouského či švýcarského kolektivu zvaného „my“. I po desetiletích života v zemi, skvělé integraci navzdory, nebyli bráni části majoritní společnosti na stejné úrovni jako rodilí Rakušané nebo Švýcaři.⁸⁵⁴ Jazyk nejenom pomáhal utvářet a udržovat českou skupinovou solidaritu v exilu, ale také část nově příchozích odděloval neviditelnou bariérou od většinové společnosti.

7. 6. 2. Česká kultura

Řada narátorů vedle jazyka spojovala udržování české identity s českou kulturou. Stejně jako identita nebo „paměť“ se i pojem kultura rozpadá do řady definic určených tematickým či oborovým zaměřením jednotlivých badatelů. V této práci však jde o významy, jaké české kultuře dávali ve vyprávěních samotní narátoři, a proto budu vycházet z jejich sdělení

⁸⁵² Tamtéž, s. 106.

⁸⁵³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.

⁸⁵⁴ Výzkumem vlivu cizího přízvuku na integraci do německé společnosti se v současnosti věnuje tým vědců z katedry sociologie z univerzity Otto-Friedricha v Bamberku (Otto-Friedrich-Universität Bamberg). Více: *Foreign accents and immigrants' labor market integration*. In: Lehrstuhl für Soziologie, insbesondere Sozialstrukturanalyse [cit. 2017-01-10]. Dostupné z <<https://www.uni-bamberg.de/sozstruk/forschung/foreign-accents/>>.

zachycených v nahraných rozhovorech. Ladislav Holý definoval českou kulturu jako „komplex mlčky sdílených vědomostí, idejí a představ vyjádřených prostřednictvím znaků a symbolů, které Čechům umožňují vzájemně smysluplně komunikovat“.⁸⁵⁵ Ač se přitom liší kultura jednotlivých regionů nebo různých sociálních tříd, přesto, jak dodává Holý, existuje mezi Čechy „pocit kulturní stejnorodosti“.⁸⁵⁶ Tomuto tvrzení daly za pravdu nahrané rozhovory. Z nich jednoznačně vychází, že pojem „česká kultura“ představoval pro účastníky výzkumu ve všech případech „vysokou národní kulturu“, ztělesněnou českou literaturou, filmem, divadlem či hudbou. Není bez zajímavosti, že narátoři žijící téměř 50 let mimo Československo, vnímali českou kulturu vedle jazyka jako jeden ze zásadních prvků české identity a právě udržování „české kultury“ bylo jednou z hlavních náplní činnosti českých spolků v exilu.

Spolky a kulturní aktivita

Kultura a kulturní aktivity, mající často politický a protirežimní obsah, tvořily hlavní náplň činnosti českých spolků v Rakousku i Švýcarsku po roce 1968. Z pramenů nacházejících se v archivech jednotlivých krajanských spolků⁸⁵⁷ bylo zřejmé, že velké procento jejich činnosti představovaly právě nejrůznější kulturní aktivity – ať již se jednalo o autorská čtení českých spisovatelů žijících v exilu, diskuzní přednášky předních exilových intelektuálů, promítání československých filmů nebo o výstavy českých umělců. Zprostředkování a udržování české „vysoké“ kultury (především té její části, která byla v samotném Československu komunistickým režimem zakázána) bylo jedním z hlavních cílů českých menšinových organizací jak ve Švýcarsku, tak i Rakousku.⁸⁵⁸

Často se s těmito cíli pojila snaha pomáhat nově přicházejícím československým uprchlíkům nebo disidentským skupinám v bývalé vlasti.⁸⁵⁹ Příkladem spolku, jehož náplní byly kulturní aktivity – v řadě případů s politickým podtextem – a pomoc přicházejícím uprchlíkům, byl ve Vídni působící Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku, který si

⁸⁵⁵ HOLÝ, L.: *Malý český člověk*, s. 18.

⁸⁵⁶ Tamtéž.

⁸⁵⁷ Například: Archiv Besedy Slovan, Přehled významnějších akcí, s. 1–58; Archiv Besedy Svatopluka Čecha. Almanach 1910 – 2010. Curych 2010, s. 1–31.

⁸⁵⁸ O aktivitách jednotlivých menšinových organizací viz BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří – STAREK, Jana (edd.): *Videňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006.

⁸⁵⁹ České menšinové spolky v podpoře disidentů výrazně doplnil Rakouský výbor solidarity s ČSSR (CSSR-Solidaritátskomitee), který byl založen rakouským publicistou Georgem Breuerem v roce 1970, a se kterým spolupracovala řada Čechů žijících ve Vídni jako Ivan Medek nebo Zdeněk Mlynář. Za dobu své existence se organizátorům podařilo nashromáždit více než 1,7 milionu šilinků pro oběti represí v Československu. Viz: STAREK, J.: *Česká menšina*, s. 314.

kulturu přímo vepsal do svého názvu. Jeho pozdější člen Ivan Medek vzpomínal na akce Klubu slovy: „*Zásluhou [Přemysla Janýra, pozn. autora] se podařilo vytvořit v Kulturním klubu neobyčejně tolerantní ovzduší a pak ovzduší eminentně kulturní. Programy, které tam dělal, měly zcela záměrně jakoby vyšší úroveň.*“⁸⁶⁰ Pravdou bylo, že pozvání Klubu přijali přední představitelé českého exilu v čele s Karlem Krylem, Erazimem Kohákem, Radomírem Lužou, Pavlem Kohoutem, Zdeňkem Mlynářem, Jiřím Němcem či Karlem Kaplanem a řadou dalších.⁸⁶¹ Klub se díky široké síti kontaktů Přemysla Janýra zařadil v 70. a 80. letech mezi nejvýraznější exilové organizace.

Ve Švýcarsku s přílivem posrpnové uprchlické vlny došlo v krajanském hnutí k velkému rozšíření a diferenciaci spolkových aktivit. Arnošt Skoupý dělí ve své studii spolky do několika typů podle jejich zaměření na spolky: „*sportovní (Sokol), sdružení povahy politické (Západoevropská pobočka Konfederace bývalých politických vězňů), kulturní (SVU), konfesijní (Communo nova bohemika), nadační (Lvičata Lausanne) [...] a odborně stavovské (Česko-slovensko-švýcarskou zdravotnickou společnost a rovněž Československo-švýcarskou společnost právníků v Curychu).*“⁸⁶² Obdobná typologie platila i pro spolky v Rakousku a Vídni a stejně jako tam hrála česká kultura, jak napovídají archivní prameny, nezastupitelnou roli.⁸⁶³ Vedle SVU a tradičních spolků založených na počátku století, pro něž byly besedy, plesy, vzpomínkové akce a jiné kulturní aktivity hlavní náplní činnosti, působil ve Švýcarsku od roku 1975 také taneční soubor *Folklor 75* z Curychu, který sdružoval druhou generaci československých uprchlíků se zájmem o folklorní tance z Moravy, Čech a Slovenska.⁸⁶⁴ V již zmíněném výzkumu Lenky Kosové byla více než polovinou respondentů zařazena na třetí místo důležitosti pro zachování české identity (za český jazyk a tradice) česká kultura – *literatura, výtvarné umění a hudba* (54,4 %). Byla to česká „vysoká“ kultura, kterou se respondenti snažili předat svým dětem, aby v nich upevnili jejich „české já“.⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ BASLER, Helena: *Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 369.

⁸⁶¹ Tamtéž, s. 381–394.

⁸⁶² SKOUPÝ, A.: *Krajanské spolky jako způsob adaptace*, s. 110.

⁸⁶³ Viz Zpravodaj, roč. 1 – 21. Dále pak již zmíněné: Archiv Besedy Slovan, Přehled významnějších akcí, s. 1–58; Archiv Besedy Svatopluka Čecha, Almanach 1910 – 2010, s. 1–33.

⁸⁶⁴ Podle webových stránek souboru se dnes na cvičeních a vystoupeních podílí vedle Čechů, Slováků, Švýcarů i Němců, jeden Belgičan a Američan. Spolek se účastní festivalů a soutěží i v zahraničí a jak je možné se dočíst na stránkách: „tleskají nám na švýcarských či mezinárodních (např. Německo, Francie), veřejných i soukromých pódii.“ Spolek patří mezi nejpopulárnější české a slovenské spolky ve Švýcarsku. Více: *Soubor*. In: *Folklor 75* [cit. 2017-10-14]. Dostupné z: <<https://www.folklor75.ch>>.

⁸⁶⁵ KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace*, s. 106.

Česká kultura v naracích

Obdobné zjištění přinesly i nahrané rozhovory pořizené během terénních výzkumů. Spolu s jazykem to byla česká kultura, skrze kterou tématizovali někteří z narátorů svou českou identitu a skrze niž se identifikovali s českým národem v zahraničí. Takto českou identitu charakterizovala Helena Baslerová:

„[Přemýšlí]. Já bych řekla, že pro českou identitu – i když zase z úředních důvodů je důležité, jakou máte státní příslušnost – ale zůstala bych u toho jazyka. Jazyk je skutečně důležitý. Je potřeba jej aktivně používat. Jsem přesvědčená, že je také důležité, aby člověk neztratil sounáležitost s bývalou vlastí a informoval se o dalším [jejím, pozn. přepis] rozvoji, a to jak na poli kulturním, politickém i hospodářském. To znamená například alespoň číst noviny a české knihy, navštěvovat české filmy či divadla. [...] Jsme přesvědčení, že právě ten jazyk, ta čeština, je velice důležitá. Ten jazyk pomáhá identitě.“⁸⁶⁶

Jak dokládá uvedená narace, i v případě české kultury byl pro mnohé narátory český jazyk tím hlavní poutem, skrze nějž docházelo k identifikaci s vlastním češtvím. Český jazyk vetkán do české „vysoké“ kultury – obsažen v českých knihách, filmech i hudbě – byl nejmenším společným jmenovatelem spojujícím všechny narátory s jejich českými kořeny. Česká identita v exilu byla postavena na udržování českého jazyka prostřednictvím nejrůznějších složek české kultury. Být Čechem v exilu znamenalo zachovat jazyk svých rodičů, jazyk země, ze které člověk pocházel. Dokonce i v případě, kdy dotyční nebyli členy žádných spolků, bylo jejich vzájemné setkávání motivováno udržováním a používáním společného jazyka, jak dokládá následující narace Karla Kukala:

„Asi takhle, co se exulantů týká. Byly případy, kdy se oženili nebo vdaly za Švýcary a ti se částečně i odrodili. Ale jinak Češi, i když třeba nejsou členy žádných spolků, tak rodiny se tu a tam schází, česky si popovídají, zatancují, zazpívají, zahrají si mariáš [smích]. Řekl bych, že si většinou tu řeč a takové to cítění většina z nich udržela.“⁸⁶⁷

„České cítění“ bylo podle výpovědí účastníků výzkumu vázáno do značné míry na používání českého jazyka. Naratoři se považovali stále za Čechy právě proto, že byli schopni i po letech strávených v exilu bezchybně používat český jazyk. A naopak ti, kteří již jazyk nepoužívali,

⁸⁶⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň, 19. 9. 2013.

⁸⁶⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 25. 10. 2013.

nejenže se sami za Čechy považovali jen zřídka, ale navíc nebyli za Čechy bráni ani svým českým okolím, které hovořilo o jejich asimilaci, popřípadě o „odrození“. Ztráta jazyk totiž představovala nejen ztrátu spojení s českou kulturou, ale také ztrátu sociálních kontaktů s ostatními Čechy v exilu. Brubakerovo a Cooperovo „sebe-porozumění“ Čechů jako příslušníků českého národa žijících v exilu bylo výrazně spojeno s českým jazykem. Za Čechy se v exilu považovali (a mohli považovat) jen ti, kteří během integračního procesu neztratili klíč k české identitě – český jazyk.

Složitější situace nastala u druhé generace bývalých českých uprchlíků, již byla země jejich rodičů do značné míry cizí. Nic na tom nezměnil fakt, že rokem 1989 se otevřely její hranice a oni spolu se svými rodiči zemi pravidelně navštěvovali. Nejvýstižněji situaci popsala v rozhovoru Marie Fischerová, která se opakovaně vracela s dětmi po sametové revoluci do Čech:

„A navíc, když byly v Čechách, tak tam byly dost izolované, protože to pro ně byl [přemýšlí] cizí svět. I když jsme mluvily česky! Ale viděly, jak se lidé chovají v obchodech a k sobě navzájem, a bylo to prostě jiné. Nedá se jednoduše říct, že se jim tam líbilo, protože se mnou chodily do ZOO a do kina a viděly: S tebou mě baví svět a takové ty české klasiky. Krtečka například, ten se jim třeba líbil. Ale jinak to pro ně byl úplně cizí svět. Přesto, že měly maminku Češku. V tom je taková určitá tragédie. A nemyslím si, že by se to úplně podařilo, i kdyby byli oba rodiče Češi. Není možné jim tu identitu jen tak předat. Nebo ji v nich probudit, stejně jako nelze jen tak v nich probudit soucit s národem.“⁸⁶⁸

I v této naraci byla česká identita spojena s českým jazykem (*I když jsme mluvily česky!*) a kulturou (*a viděly: „S tebou mě baví svět“ a takové ty české klasiky*), ale zároveň v ní narátorka poukazovala na problém, který byl a dodnes je spojen s životem v zahraničí. Jak zachovat či vytvořit v dětech pocit sounáležitosti s národem a se zemí rodičů? A jak přivést ke spolkové činnosti mladé lidi? Způsobů může být celé řada – od státem sponzorovaných výměnných programů až po zprostředkování studia v České republice – ale výsledek bude vždy, i přes veškerou snahu rodičů, nejistý.

⁸⁶⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern, Švýcarsko 19. 8. 2014.

8. Závěrečné shrnutí

Když jsem před více než sedmi lety s tématem českého a slovenského exilu druhé poloviny 20. století začínal, netušil jsem, o jak rozsáhlou problematiku se jedná, ani kterým směrem se budou přesně ubírat mé kroky. Až v průběhu doby se z možných výzkumných témat přede mnou objevily dvě, které vzbudily můj zájem a následně plně pohltily moji pozornost badatele. Šlo o otázky spojené se začleňováním „československých“ uprchlíků v západních společnostech a se změnou jejich národní identity, ke které docházelo v průběhu integračního procesu. Z důvodu zaměření mojí magisterské diplomové práce na integraci a identitu Čechů žijících po roce 1968 ve Vídni jsem se rozhodl téma rozšířit na český exil v celém Rakousku a porovnat situaci jeho členů se stavem krajanské komunity v zemi, která byla Rakousku nejen geograficky blízka, ale zároveň k Čechům a Slovákům podobně vstřícná. Tou zemí bylo Švýcarsko, které poskytlo v letech 1968 – 1970 právní ochranu a podporu 11 973 uprchlíkům z Československa, což byl v té době největší počet udělených politických azylů československým občanům ze všech zemí demokratického Západu.

Cílem tohoto dizertačního projektu bylo zjištění, jakým způsobem se integrovali členové posrpnové uprchlické vlny v obou zmíněných společnostech a do jaké míry se identifikovali po 50 letech života v zahraničí se svou bývalou vlastí i s českým národem. Již během práce na tématu vídeňských Čechů jsem se setkal s tvrzením, že se Češi a Slováci stali v Rakousku příkladem úspěšné integrace. V této dizertační práci jsem se proto zaměřil jak na důvody a samotnou pravdivost tohoto tvrzení, tak i na kritéria, podle kterých byla integrace hodnocena. K zodpovězení zmíněných otázek jsem se rozhodl využít komparativní metodu porovnávající český posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku, a především teoretický model profesora Friedricha Heckmanna, který mi umožnil detailní analýzu integračního procesu, jímž procházeli členové uprchlické vlny z Československa. Profesor Heckmann spolu s kolegy rozdělil integraci do čtyř vzájemně propojených kategorií, které zachycovaly změny v životě jedince i v chování celé skupiny.

8. 1. Kritéria integrace

Jednalo se o **1) integraci strukturální**, která se týkala přístupu nově příchozích do klíčových institucí hostitelské společnosti a nabývání stejných práv a povinností, jakými disponovala majoritní společnost. Největší pozornost jsem v této části práce věnoval postupu, jakým

uprchlíci získávali politický azyl a státní občanství, jejich přístupu na rakouský a švýcarský pracovní trh, ubytovacím možnostem i otevřenosti vzdělávacích institucí vůči nově příchozím. Ze srovnání obou hostitelských zemí zde byla zřejmá řada podobností: od velmi benevolentně nastaveného procesu udělování politického azyl, přes otevření pracovního trhu a umožnění studia, až po udělování státního občanství. Všechny tyto – oběma vládami schválené – kroky se podepsaly na rychlém strukturálním začlenění posrpnových uprchlíků do rakouské i švýcarské společnosti a na rychlém růstu jejich socioekonomické úrovně, která již koncem 80. let dosáhla úrovně majority. Na tomto jevu se pozitivně podepsala i ekonomická konjunktura konce 60. let, stejně jako sociální skladba (mladých a vzdělaných) „československých“ uprchlíků a jejich vysoká motivace se začlenit vyvolána pocitem, že odcházeli z ČSSR „navždy“.

2) V části věnované *integraci kulturní* popisující osobnostní a behaviorální změny daného jedince jsem se zaměřil na analýzu procesu osvojování druhého jazyka a adaptaci příchozích na kulturní odlišnosti obou většinových společností. I když druhý jazyk na patřičné úrovni ovládali v době příchodu do země jen jednotky procent uprchlíků (ve Švýcarsku jen 2,5 % z nich) a jazyková (ne)vybavenost byla největší překážkou v první fázi začleňování, z pozdějších sociologických průzkumů vycházelo, že jazyk země nebo daného kantonu ovládla na „dostatečné“ úrovni naprostá většina Čechů a Slováků. V obou zemích byla deklarovaná znalost cizího jazyka na obdobné úrovni (přes 80 % účastníků rakouských i švýcarských sociologických šetření), i přestože Švýcarské kantonální úřady oproti Rakousku poskytovaly příchozím bezplatné jazykové kurzy. Na znalosti jazyka se totiž více než jazykové kurzy podepsala možnost začít okamžitě v cílové zemi pracovat nebo studovat.

Předpokládaná geografická a kulturní blízkost Čechů a Slováků s jejich rakouskými a švýcarskými protějšky v konečném důsledku integraci prvně zmiňovaných rozhodně neusnadnila. Vzhledem ke komplikované česko-rakouské historii existovala ve většinové rakouské společnosti vůči nově příchozím řada předsudků a negativních stereotypů umocněných uzavřeným komunistickým režimem v Československu. Po odeznění vlny solidarity vyvolané invazí vojsk Varšavské smlouvy, kdy byli Češi a Slováci nazýváni bratřanci, nastoupila realita „všedního dne.“ Obdobná situace panovala i ve švýcarské společnosti, na které se postupem času začala objevovat únava z neustávajícího proudu československých uprchlíků, který vrcholil v létě 1969. I když švýcarské noviny psaly o příchozích jako o kulturně blízkém národě, ve skutečnosti byly informace o nich ve švýcarské společnosti značně kusé a povrchní, což dokládalo následné soužití, které i přes snahu na

obou stranách ne vždy probíhalo bez problémů. Předpokládaná kulturní blízkost se ve švýcarském, stejně jako rakouském, případě na snadnější integraci nepodepsala.

3) Pro popis *sociální integrace* uprchlíků jsem na základě Heckmannovy teorie vedl analýzu pramenů ve třech rovinách, které z různého hlediska zachycovaly participaci nově příchozích ve společnosti. Jednalo se o členství Čechů v zájmových a církevních organizacích hostitelských zemí, dále o jejich schopnost navázat v novém prostředí sociální vazby, a konečně o četnost uzavřených smíšených manželství. U obou exilových skupin v Rakousku i Švýcarsku ukázala analýza archivních pramenů přímou úměru – s prodlužující se délkou pobytu a rostoucí socioekonomickou úrovní nově příchozích rostlo i jejich aktivní zapojení do života dané většinové společnosti. Spolu s tím se zvětšoval i jejich okruh známých a přátel z řad majority, stejně jako možnost si nalézt partnera. Na základě terénních výzkumů si rovněž dovoluji tvrdit, že smíšená manželství mezi Čechy a Rakušany či Švýcary nebyla výjimečným jevem (například více než polovina narátorů žila ve smíšených manželstvích). Jejich četnost je zároveň dokladem vysokého stupně integrace dané komunity.

4) *Sociální identifikaci* zachycující vytváření pocitu sounáležitosti nově příchozích s hostitelskou zemí, jejími institucemi a obyvateli jsem popsal na základě analýzy orálně-historických pramenů a několika sociologických sond, které jasně zachytily proměnu postojů dřívějších uprchlíků. Od jejich počátečního šoku z cizího prostředí, přes postupné sžívání se s okolím a větší participaci na životě majoritní společnosti, až po „zapuštění kořenů“ a vytvoření si nového domova v dříve cizí zemi. V životopisných vyprávěních zaznívala vděčnost za přístup obou vlád k uprchlíkům i možnosti, které jim hostitelské země nabídly. Z nahraných rozhovorů bylo patrné, že u naprosté většiny narátorů došlo za dlouhá léta strávená v zahraničí k výrazné sociální identifikaci a k vytvoření pocitu domova. Stejně závěry přinesly i sociologické výzkumy z počátku 90. let. V nich odpovědělo přes 80 % dotázaných jak v Rakousku, tak i ve Švýcarsku, že se již nehodlají vrátit zpět do Československa a že jsou se svým životem v nové zemi spokojeni. Napomohl tomu nejen vstřícný postoj obou společností a jejich úřadů k nově příchozím, ale i pracovní příležitosti a vysoká motivace samotných uprchlíků. Z rozhovorů i sociologických šetření jasně vyplynula změna celé jedné sociální skupiny – z československých uprchlíků se stali rakouští nebo švýcarští občané.

Komparace integračního procesu posrpnových uprchlíků ve Švýcarsku a Rakousku odhalila mezi oběma skupinami řadu shodných prvků. Obě země na konci „československé krize“ v roce 1969 udělily na základě tzv. Ženevské konvence politický azyl téměř 12 000 občanům z ČSSR a snažily se pro jejich začlenění učinit maximum možného. Právní ochrana znamenala pro nově příchozí řadu výhod – od poskytnutí základního ubytování, právních

dokumentů (např. uprchlického pasu), finanční podpory či pomoci se zprostředkováním zaměstnání. Zisk statusu uprchlíka byl oním pomyslným odrazovým můstkem k postupnému začleňování do rakouské a švýcarské společnosti. S rostoucí socioekonomickou úrovní nově příchozích se zvyšovala i jejich participace na životě většinové společnosti. Podle kritérií stanovaných v Heckmannově teorii vykazovali posrpnoví uprchlíci z Československa vysokou míru integrace v rakouské i švýcarské společnosti a potvrdilo se tak tvrzení, že Češi a Slováci přicházející do obou zemí po srpnu 1968 představují příklad úspěšné integrace. Samotný průběh integračního procesu ale vždy záležel na konkrétním jedinci, jeho vzdělání, věku i osobní historii. Nicméně terénní výzkumy potvrdily, že téměř 50 let života vytvořilo v bývalých uprchlicích silný pocit sounáležitosti s novou vlastí – ať již s Rakouskem nebo Švýcarskem. Obě země se pro většinu českých exulantů z roku 1968 staly domovem.

8. 2. Solidarita

S mírou integrace souvisela ovšem druhá výzkumná otázka, která se ptala po příčinách zdárného začlenění posrpnových uprchlíků. Co tento úspěch způsobilo? Na základě studia odborné literatury jsem před lety vytvořil hypotézu pracující s teorií solidarity Jeffreyho C. Alexandera:

Příčinou úspěšného začlenění většiny posrpnových uprchlíků bylo především velmi vstřícné přijetí v hostitelské zemi a velká míra solidarity rakouské a švýcarské společnosti k nově příchozím. Ta následně způsobila snadnější identifikaci uprchlíků s hostitelskou zemí.

Rozsáhlé studium archivních pramenů podpořené analýzou nahraných rozhovorů s účastníky posrpnové uprchlické vlny tuto teorii potvrdilo. Již Pražské jaro vzbudilo na západ od československých hranic značný ohlas, o čemž svědčí například zprávy z rakouského a švýcarského tisku. Když byl tento obrodný proces násilně zastaven vojsky Varšavské smlouvy, zvedla se v západních společnostech obrovská míra solidarity s okupovanou zemí. Záběry nenásilně protestujících Čechů a Slováků, kteří beze strachu obklopovali sovětské tanky, vyvolaly zvláště ve Švýcarsku dle některých autorů přímo „československou euforii“. Stranou nezůstalo ani Rakousko, na jehož bedrech ležela největší tíha československé krize, a ve kterém se do pomoci přicházejícím uprchlíkům zapojily nejrůznější složky rakouské společnosti – od vládních organizací až po stovky rakouských rodin. Právě princip solidarity založený na ztotožnění se „s těžce zkoušeným lidem“, jak Čechy a Slováky popisoval v

prvních týdnech po invazi západní tisk, uvolnilo celou řadu bariér a umožnilo tak tisícům posrpnových uprchlíků začít důstojně nový život v hostitelské zemi. Byla to solidarita obou společností s posrpnovými uprchlíky, která jim umožnila stát se součástí rakouského a švýcarského „My“.

8. 3. Navrátilci

Nutno ovšem podotknout, že úspěšný integrační proces se netýkal všech, kteří opustili ČSSR po jejím přepadení vojsky Varšavské smlouvy. Byla zde relativně nepříliš početná, ale rozhodně nezanedbatelná skupina československých občanů (čítající i několik set osob ročně), kteří život v exilu nezvládli a vrátili se domů. Mezi nejčastější příčiny návratu uváděly prameny „rodinné důvody“, stesk po domově, rodině a přátelích, které člověk nemusel vlivem uzavřených hranic již nikdy spatřit. Spolu s těžkými podmínkami v uprchlických táborech jako byl Traiskirchen, kde probíhaly výslechy cizích tajných služeb, a s neznalostí prostředí a jazyka, nebylo divu, že této obrovské stresové zátěži v počátcích integračního procesu řada lidí podlehla a vrátila se zpět.

Státní bezpečnost tyto lidi označovala ve svých dokumentech jako „navrátilce“, a po jejich zpětném přejezdu státní hranice jim věnovala zvýšenou pozornost. Vzhledem k tomu, že porušili §109 trestního zákona o „nedovoleném opuštění republiky“, podle kterého mohli být odsouzeni až k pěti letům vězení, byli pro státní bezpečnost lehce vydíratelní. Probíhalo jejich „vytěžování“, tedy získávání podrobných informací o jejich zahraničním pobytu a v rámci tzv. „preventivně-výchovných opatření“ byli nuceni vystupovat v československých médiích. StB se rovněž snažila v řadě případů získat tyto osoby pro další spolupráci. Ze získaných dokumentů je patrné, jak nelehké bylo rozhodnutí odejít z ČSSR, opustit část rodiny, známé prostředí a přátele a vydat se s nejistými výsledky do neznáma. Realita byla přitom tvrdší, než mnozí očekávali, a i přes řadu výhod, které nabízel politický azyl, museli vynaložit nemalé úsilí, aby začátek integračního procesu v hostitelské zemi ustáli. Prameny z Archivu bezpečnostních složek představují neocenitelné svědectví o těžkostech (nejen) posrpnového exilu a psychické náročnosti integračního procesu, kterým si museli projít všichni exulanti, ale který rozhodně nebyl pro každého.

8. 4. Česká identita jako kategorie praxe

Druhá část mé dizertační práce se zabývala (s odkazem na teorii Rogerse Brubakera) národní identitou českých exulantů jako *kategorií praxe*. Jinými slovy se můj zájem soustředil na otázku, jak samotní exulanti – bývalí posrpnoví uprchlíci – rozumí pojmu česká identita a co pro ně znamená „být Čechem“ po desetiletích života stráveného v zahraničí. V této části jsem plně využil 34 nahraných semi-strukturovaných rozhovorů se členy českého exilu v Rakousku a Švýcarsku, kteří se stále do značné míry za Čechy považovali a tuto sounáležitost s českým národem ve svých životopisných vyprávěních také deklarovali. Nešlo mi ovšem jen o prezentaci pořízených narací. Zajímalo mě spíše, proč byla česká národní identita prezentována daným způsobem a jaké její prvky byly v jednotlivých naracích zdůrazňovány. Abych mohl popisovanou českou identitu analyticky uchopit, rozhodl jsem se přejít – opět na základě studie „Beyond Identity“ – k náhradním termínům, které nejsou zatíženy tolika rozporuplnými interpretacemi jako je pojem identita. Oněmi analytickými pojmy se staly *identifikace* a *sebe-porozumění*, respektive identifikace narátorů se svou původní vlastí a s ostatními členy českého národa a sebe-porozumění narátorů jako Čechů žijících v exilu.

8. 5. Identifikace se státem

Pokud zde byl nějaký faktor, který zásadním způsobem ovlivnil míru ztotožnění exulantů s českým národem, bylo jím beze sporu Československo jako „národní stát Čechů a Slováků“. Analýza orálně-historických pramenů se soustředila na obrazy, jakých nabývala ČSSR ve vyprávěních narátorů a jakou roli v nich jejich původní vlast plnila. Většina narátorů byla narozena během druhé světové války nebo po ní a zažila tak dětství a dospívání v zemi ovládané komunistickou stranou. Ve vzpomínkách se proto Československo objevovalo především jako totalitní stát ovládaný jednou stranou a prostoupený komunistickou ideologií. Narace obsahovaly vzpomínky na politické procesy, znárodnění, kolektivizaci či smrt Stalina a Gottwalda a jejich ústřední motivem byl strach před perzekucemi, nedůvěra k okolí a uzavírání se do rodinného kruhu. Změnu přinesly až tazatelovy otázky na 60. léta, která naopak většina narátorů považovala za „zlatou éru“ spojenou s jejich dospíváním a nabýváním různých svobod. Účastníci výzkumu popisovali, ve shodě s obecně sdíleným narativem české společnosti, 50. léta jako dobu totality a 60. léta jako dobu jejího tání. Podstatná část rozhovorů byla následně věnována Pražskému jaru a především invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, která znamenala zásadní změnu v životech narátorů. V návaznosti na teorii Alessandra Portelliho o tzv. módech paměti, kdy jsou životní

příběhy strukturovány okolo klíčových událostí v životě jedince, si dovolím tvrdit, že právě srpnová okupace Československa znamenala zásadní zlom, okolo kterého byla vystavěna „zápletka“ většiny nahraných životopisných vyprávění.

Identifikace narátorů se zemí jejich původu dostala jejich odchodem do exilu úplně jiný rozměr. Od 9. října 1969 je od ní dělila opět těžce průchozí železná opona, která nejen bránila pohybu osob, ale významně přerušovala rodinné a přátelské vazby exulantů. V první fázi integračního procesu se často dostavovaly pocity nostalgie a ztráty, které činily začleňování v nové zemi obtížným. Československo se stalo zemí, ve které narátoři vyrůstali, a ke které měli citové pouto – o to silnější, že se nemohli vrátit, aniž by byli vystaveni trestnímu stíhání. Výjimku představovaly prezidentovy amnestie, kterých ale využilo jen malé procento posrpnových uprchlíků. Na druhou stranu panoval mezi českými exulanty strach z československých tajných služeb a jejich působení v zahraničí. Narace 70. a 80. let se pak převážně soustředily na popis života v Rakousku nebo Švýcarsku a ČSSR se objevovala ve vzpomínkách jako stát, který nejrůznějšími způsoby (neudělování víz, zamezování slučování rodin apod.) komplikoval exulantům život, a jako země, kam se již nikdy nechtěli vrátit. Řada narátorů zmiňovala rovněž tzv.: „emigrantské sny“, které se jim pravidelně zdávaly v počátcích exilu, ve kterých se ocitali zpátky v ČSSR bez možnosti odchodu. Na podvědomé úrovni znamenal návrat pro mnohé totéž co vězení.

Radikální změnu přinesl až rok 1989, sametová revoluce a opětovné otevření hranic. Byla to doba, kdy všichni narátoři zavítali zpět do republiky, aby si po prožití „obráceného kulturního šoku“ uvědomili, že se do země již vrátit nechtějí, že jejich domov je v Rakousku nebo Švýcarsku. Z narací bylo patrné, že integrační proces byl úspěšně zakončen. Tato závěrečná část životopisných vyprávění se věnovala vzpomínkám na opětovné překročení hranice, na shledání s rodinou a přáteli i nenaplněným očekáváním. Československo, a později Česká republika, začalo být ale popisováno v jiném světle. I přes kritický pohled na řadu aspektů současného politického i společenského života si řada narátorů opět vybuodovala k zemi svého původu vztah. Podle vyprávění došlo k obnovení rodinných vazeb a země se stala vstupem do západních struktur: Evropské unie, NATO i Schengenského prostoru slovy narátorů nejen geograficky blízkou, ale i povědomě opět známou. ***Odpověď na druhou hypotézu této práce: pocit sounáležitosti se zemí původu je u uprchlíků i přes dlouhá léta strávená za jejími hranicemi stále přítomný, je kladná.*** Jak by se situace vyvíjela, nebýt pádu železné opony, je ovšem jiná otázka.

8. 6. Identifikace s národem

Třetí hypotéza této práce se dotýkala vztahu členů posrpnové uprchlické vlny k českým exilovým skupinám a byla vytvořena na základě terénního výzkumu v rakouském hlavním městě. Zdálo se pravděpodobné, že za neshodami mezi jednotlivými exilovými vlnami stálo rozdílné vnímání národní identity. Hypotéza byla proto stanovena následovně:

Bylo to rozdílné vnímání národní identity, které vytvářelo mezi jednotlivými českými skupinami v exilu („osmačtyřicátníci“, „osmašedesátníci“, chartisté) vzájemnou nedůvěru a v některých případech až do dnešní doby přetrvávající antipatie. Ty byly v Rakousku znásobeny existencí a činností prorežimních menšinových spolků a organizací.

Odpověď na tuto hypotézu jsem hledal v archivních i orálně-historických pramenech opět za využití komparativní metody. Očekával jsem vzhledem k podobnostem v integračním procesu českých uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku také shodu v jejich přístupu k dřívějším exilovým vlnám a starousedlíkům. Nicméně analýza získaných pramenů ukázala významné rozdíly v poměrech uvnitř českým komunit ve zmíněných zemích, které měly za následek odlišný postoj posrpnového exilu k nim. V Rakousku, a především ve Vídni, ve které se usadila většina uprchlíků, byla v době invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa stále ještě početná několikatisícová česká menšina, která se velmi aktivně podílela na pomoci přicházejícím Čechům a Slovákům mnohdy v očekávání posílení a oživení menšinového života. Ovšem problémy bránící vzájemné spolupráci se objevily již po opadnutí počáteční vlny solidarity. Řada nově příchozích nechtěla mít v reakci na vzniklé neshody s ostatními Čechy „nic společného“. Důvodů bylo několik. Předně samotná česká menšina byla od roku 1948 rozdělená na dva nesmiřitelné tábory zastávající rozdílný postoj ke komunistické vládě v Československu, ke kterým nutno připočíst i značnou část lidí, kteří stáli mimo oba znepřátelené tábory. Pro posrpnové uprchlíky se jednalo o nepříliš přehledné prostředí. Podle slov narátorů nechtěli mít nově příchozí nic společného s prorežimními spolky, ani nebyli schopni nalézt společnou řeč s protirežimním proudem stojícím na tradicích první republiky, kterou zažil z posrpnových uprchlíků jen málokdo.

Z těchto důvodů se tito lidé snažili po příchodu do Rakouska především co nejdříve začlenit do většinové společnosti. V první fázi integračního procesu bylo pro ně podstatnější získání stabilního zaměstnání a osvojení si znalosti německého jazyka. Řada nově příchozích se také obávala – a podle pramenů z Archivu bezpečnostních složek oprávněně – činnosti

spolupracovníků StB v menšinových organizacích. Starousedlíci ovšem v tomto přístupu viděli „zradu“ národních ideálů a uprchlíky začali ztotožňovat s ekonomickými migranty, kteří nejenže neměli národní cítění, ale byli vážně poznamenáni komunistickým režimem a přijeli na „bohatý Západ“ si hlavně vydělat. Jana Stárková vidí příčiny vzájemného neporozumění jak v generačním rozdílu, tak i výchovou a vzděláním formovaném odlišném „vidění světa“, se kterým Češi a Slováci mladší generace přicházeli do Rakouska. Tato situace počátkem 70. let vyústila v založení nových spolků posrpnového exilu, mezi nimiž vynikal Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku. Především do těchto sdružení posrpnového exilu si následně našli cestu signatáři Charty 77, kteří získali v Rakousku politický azyl. Rozpory mezi jednotlivými skupinami ale přetrvávaly až do pádu železné opony a společnou instituci: Poradní sbor pro českou národnostní menšinu se podařilo založit až v roce 1994. Do té doby znamenala identifikace s českým národem pro členy posrpnového exilu jen výjimečně ztotožnění se s celou českou menšinou.

Odlišná situace panovala v české komunitě ve Švýcarsku. Místní krajanské hnutí, na jehož chodu se v celém Švýcarsku aktivně podílelo jen něco málo přes sto osob, jejichž věkový průměr byl navíc nad 60 let, koncem 60. let pozvolna zanikalo. Příčinou tohoto stavu byla přísná imigrační politika Švýcarského spříseženectví, které i po únorovém převratu v Československu poskytl politický azyl jen minimálnímu počtu „Čechoslováků“ (respektive jen 16 z nich). Vlivem malé členské základny a jejímu vysokému věku zanikly i dva prorežimní spolky a české krajanské hnutí tak bylo oproti rakouskému jednotné. Jeho spolky byly sdružené ve Svazu československých spolků ve Švýcarsku. Jejich členové se také okamžitě s tím, jak do Švýcarska dorazily první zprávy o invazi, zapojili do pomoci přicházejícím uprchlíkům. Jejich příliv byl tak mohutný, že nejenom přinesl „novou krev“ a omlazení dožívajícím krajanským spolkům, ale slovy Arnošta Skoupého doslova přeměnil celou komunitu na „*hnutí posrpnového exilu*.“

Ať již byl příčinou stav krajanského hnutí před srpnem 1968 nebo často v rozhovorech zmiňovanou pomoc nově příchozím v počátcích integrace, výsledkem bylo, že rozpory mezi oběma skupinami byly v porovnání s českou menšinou v Rakousku minimální. I když narátoři popisovali „jistý odstup“ původních krajanů, nikdy se nejednalo o překážky bránící ve vzájemné spolupráci. Švýcarské orgány se navíc snažily rozmísťovat „československé“ uprchlíky rovnoměrně, aby příliš nezatížily úřady jednoho kantonu a zabránily vzniku velkých českých a slovenských komunit. Oproti Rakousku, kde byla hlavním centrem posrpnového exilu Vídeň, začaly počátkem 70. let vznikat nové spolky po celém Švýcarsku. Tato sdružení poskytovala dostatek prostoru pro různé druhy činnosti. Identifikace s českým

národem v exilu tak byla pro exulanty ve Švýcarsku v mnohém snazší. Patrně největší obliby dosáhl místní český Sokol, jehož jednoty vytvořily v roce 1976 samostatnou Sokolskou župu Švýcarskou. Nutno ovšem poznamenat, že i ve Švýcarsku dávali mnozí nově příchozí přednost rychlému začlenění před spolkovou činností. I přesto si cestu do českého krajanského hnutí našlo dostatečné množství osob, které zcela změnilo jeho charakter a existenčně jej zachránilo.

Z výše uvedeného je patrné, že hypotéza stanovená na základě situace české menšiny ve Vídni je hned z několika důvodů problematická. Nejenže primární roli v tamních rozporech hrál postoj jednotlivých spolků k pražskému režimu, který nebyl podmíněn subjektivním vnímáním národní identity, ale hypotéza je rovněž nevhodná pro popis situace krajanů ve Švýcarsku, jejichž hnutí se nacházelo po roce 1968 ve zcela odlišné situaci. Prameny nadto dokládají, že i v samotné Vídni byli jednotlivci z názorově protichůdných menšinových proudů schopni vzájemné spolupráce.

8. 7. Sebe-porozumění

Dovolím si začít tuto závěrečnou část úryvkem z knihy „V národním zájmu“: *„Zápas o jazykový program zanechal, ať se to někomu líbí nebo ne, dlouhodobé důsledky jak ve vývoji mentalit, tak i ve vývoji společnosti. [...] Tam, kde úsilí vytvořit vlastní literární jazyk dosáhlo úspěchu, což nebylo vždy a všude samozřejmé, stal se jazyk výrazem národní identity.“*⁸⁶⁹ Málakterá citace vystihuje závěry této práce jako tato od profesora Miroslava Hrocha. Podle narátorů stála v exilu česká identita především na jedné věci, kterou byla schopnost se i po letech života v zahraničí dorozumět česky. Český jazyk, spolu s českou kulturou, považovali všichni narátoři nehledě na jejich věk, pohlaví, státní či náboženskou příslušnost, za základní kámen české identity. Pokud jej někteří jedinci v průběhu integračního procesu vědomě přestali používat, přestali být zpravidla ostatními považováni za součást českého národa. A nejen to, ztrátou schopnosti používat češtinu se dokonce i oni sami přestali pokládat za Čechy, jak bylo zmíněno v několika rozhovorech. *Sebe-porozumění* narátorů jakožto příslušníků českého národa nezáviselo ani tak na identifikaci se státem nebo dalšími exilovými skupinami, jako na schopnosti se domluvit s ostatními česky. Součástí české identity byla pro narátory rovněž vysoká česká kultura ztělesněná českou literaturou, divadlem, hudbou nebo filmem. I ta byla ovšem přímo závislá na češtině a byl to právě jazyk, který pro narátory

⁸⁶⁹ HROCH, Miroslav: *V národním zájmu*. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě. Praha 1999, s. 71.

představoval klíč nejen k české kultuře, ale k vlastní české „národní identitě.“ Profesor Holý ve své knize uvedl, že se česká sounáležitost, jakožto „*implicitní vědomí společného historického osudu kolektivity nazývané „my“*“, [...] *nevyjadřuje nahlas.*“⁸⁷⁰ Téměř ve všem s panem profesorem souhlasím, až na zmíněný závěr. Čechy se stávají lidé tehdy, když začínají mluvit nahlas – česky.

Summary

Can your “national identity” be lost when you live abroad for half a century? This question was at the core of my interest in the Czech exile. The doctoral thesis deals with the Czech refugees in Austria and Switzerland who fled their motherland after the Soviet invasion of Czechoslovakia in 1968. It is based on various archival materials and recorded semi-structured interviews with narrators who had witnessed the Soviet invasion and became a part of the following exodus. All sources were gathered during field research which was being carried out among Czech communities in Austria and Switzerland from 2011 to 2015. The analysis focused on two main issues which were integral parts of the Czech exile in the second half of the 20th century – 1) the process of integration of newcomers in the host countries and 2) a change of their national identity.

Austria and Switzerland were the first Western states which opened their borders for the Czechoslovak refugees after the Warsaw Pact armies invaded Czechoslovakia on August 21, 1968. Each of the state granted asylum to nearly 12 000 refugees within 2 years. The comparable numbers of accepted Czechs and Slovaks as well as the similar benevolent approach of the both governments to the refugees were the reasons behind my decision to compare the Czech exile in these host countries. I was interested whether the Czechs integrated into the majority well and whether there were any differences between the Czech communities in Austria and Switzerland. Moreover, I was concerned to find out how influenced the integration process their representations of national identity in the interviews. What did it mean for them: “to be Czechs”? The integration and the Czech identity as *a category of practise* had become the key issues of the thesis which was structured accordingly.

Chapter 1) deals with methodology and **Chapter 2)** with theoretical questions. I employed comparative method to analyse archival sources obtained in various archives (such

⁸⁷⁰ HOLÝ, L.: *Malý český člověk*, s. 15.

as the Austrian State Archive, the Czech National Archives or the Swiss Federal Archives) as well as a method of oral history to deal with the questions of national identity of Czechs living in exile. **Chapters 4 & 5)** are focused on a description of the Prague Spring, which was suppressed by the Soviet invasion, and the following exodus of Czechoslovak citizens. **Chapter 6)** is dedicated to the comparison of the integration process of newcomers. I applied a theory of professor Heckmann, who divided the process of integration into 4 different categories – structural, cultural, social and identificational. **Chapters 7 & 8)** are focused on the recorded interviews and the analysis of the changes in representation of the Czech national identity of the former refugees in the interviews. The last chapter of the thesis deals with the Czech identity as a *category of practise*.

Popularity of the reform movement called the Prague Spring in the West as well as a shock out of the invasion of the Warsaw Pact troops in Czechoslovakia, literally, opened the door for thousands of Czechs and Slovaks fleeing the country. The Austrian authorities registered 162 000 refugees within the first 2 weeks after the invasion. The key role in opening of borders for the Czechoslovak citizens played the Austrian Embassy in Prague led by the ambassador Rudolf Kirchschräger. Moreover the Soviet troops followed Brezhnev's orders to let people go because: *"Only the contra-revolutionaries would flee."* The borders remained opened until October 9, 1969. Until then the stream of refugees had continued. People had been leaving the country mainly out of fear of uncertain future which was personified by the Soviet tanks in the streets of their cities and towns. Many people, especially the ones who had been persecuted in the past, took a risk and left the country to build up a professional career in the free world. Altogether there were approximately 70 000 people who fled and stayed abroad at that time.

The Western societies and governments, especially the Swiss and Austrian one, manifested solidarity with oppressed nations and set liberal requirements for the Czechoslovak asylum seekers. As soon as they were given asylum, they were provided by accommodation and got an access to the labour market. The biggest problem in the first phase of the integration process was the lack of language proficiency of the newcomers. Only 2.5 % of them could speak fluently German (or French in case of the Francophone cantons of Switzerland). The refugees who were described by a Canadian observer as *"young, well-educated and skilled – precisely the type of immigrants Canada wanted"*, were highly motivated too. Despite the lack of necessary language skills most of them found a job within a month. It was due to the continuing economic boom in the West in the late 60s. All the factors (the skilled, educated and motivated refugees as well as the benevolent migrant policy and

sufficient amount of workplaces) launched the successful integration process of the Czech refugees. Gradually – as the sociological surveys say – they got better education, appropriate jobs and new friends too. The research conducted in early 90s among Czech communities in Austria and Switzerland showed that most of the former Czechoslovak refugees had reached the socioeconomic status of the Austrian and Swiss majority. For instance their children, the second generation of the refugees in Vienna, scored even higher in ranking of accomplishing the tertiary education (10.7%) than the German-speaking majority (7.7%). All the data gathered during the field research confirmed that Czechs were successfully integrated in the both host countries. Moreover, integration was fulfilled in all 4 dimensions presented in Heckmann's theory, including social identification. It meant the former refugees perceived the host countries as their new home and were proud on the citizenship they had acquired in the integration process. It happened 4 year after their arrival in the case of Austria and 12 years after their arrival in the case of Switzerland. The same findings proved the interviews with narrators which were recorded in Austria and Switzerland in 2013 and 2014.

The last two chapters of the thesis deal with the Czech identity of the former refugees. I decided to apply drafts presented in the well-known article of Rogers Brubaker and Frederick Cooper: *Beyond Identity*. I did not intent to analyse national identity as a self-evident term but in Brubaker's words as the "*category of practise*". I was interested in ways the Czech national identity was represented in interviews with narrators who were participants of the immigration wave in 1968. How did the former refugees understand a term: "*Czech identity*" and what narrations did they use to describe it? These were the fundamental questions. To make the findings more evident I substituted the concept of identity with terms of *identification* and *self-understanding*. These two concepts were used as the *categories of analysis*.

The breakdown focused on two equally important issues in the interviews: 1) Identification of the former refugees with the Czechoslovakia, later the Czech Republic and 2) Identification of the former refugees with the Czech nation, especially with other members of the Czech diaspora. Even though there were 41 participants in the project, all the interviews consisted of narrations which had the same pattern thus allowing me to generalize the findings. The identification of refugees with Czechoslovakia, which was founded as the "national state" of Czechs and Slovaks, has considerably changed during their life-span.

The narrators, who were born between 1940 and 1950, always recollected Czechoslovakia with linkage to the Communist totalitarian regime which had ruled the country since 1948. Narratives describing their childhood in 50s were full of unspoken fear in

families and recalled memories of various injustices they had witnessed. It changed when narrators were recalling their life in 60s. The time was depicted as the “golden age” of narrators’ lives which was nonetheless brutally interrupted by the Soviet invasion. The subsequent stories vividly described experiences with the Soviet troops in the cities of Czechoslovakia which eventually led the narrators to leave the country. At the beginning of their exile there were feelings of loss of the homeland which soon turned to anger due to the political situation in the country where all reforms of the Prague Spring were halted and Alexander Dubcek had to step down in April 1969. As the integration process was successfully taking place, Czechoslovakia was becoming more and more a foreign state for the former refugees. However, it changed once again after the Velvet revolution in 1989 when Czechoslovakia became a democratic state. The borders opened and all narrators could return to restore ties to family members and friends who had stayed in the country. Despite the critical view of many narrators on the political situation, *identification* with their former motherland became stronger. It strengthened even more after the Czech Republic had joined the European Union. Nowadays many of the former refugees have dual citizenship and *identify with* the country of their origin.

The analysis of the interviews showed the same progress regarding *identification* with the Czech nation. At the beginning of the integration many refugees did not want to actively participate in the Czech national clubs or associations, which existed in Austria and Switzerland, partly due to fear of Czechoslovak Secret Service agents who were known for infiltrating them, partly due to reluctance to any collective activity (which the Communist regime in Czechoslovakia enforced). Instead, as they asserted in the interviews, they fully focused on establishing their new existence in the host countries. The already-existing Czech diaspora in Austria regarded this approach of the Czech newcomers as a “betray of the national cause” and refused further cooperation. This led the participants of the 1968 immigration wave to found their own associations. Eventually, it created a huge gap between the two generations of Czechs in Austria. Only after the fall of the iron curtain, when the Communist regime in Czechoslovakia collapsed, the gap slowly started to fade away.

The situation was different for Czechs who put down roots in Switzerland because the Czech community over there was very small (less than 200 active members) due to the strict immigration policy of the Swiss state before 1956. The arrival of 11 973 Czech asylum seekers meant “new blood” for the ageing local Czech community. There were established many new clubs and associations. One of the biggest was the Czech Sokol organisation which had the largest membership. However, many refugees favoured the integration into the Swiss

majority to participation in the Czech clubs as was the case of the immigrants in Austria. It is estimated that only some 10 % of them took an active part in the local Czech community. The rest focused on learning German or French language and getting appropriate jobs or education. In both countries *identification* of the former refugees with the Czech community and the Czech nation became stronger only after the Velvet revolution in 1989. Nowadays, as they claimed in the interviews, they feel to be a part of the Czech nation abroad. What did it really mean to be “a part of the Czech nation” though?

The last chapter of the thesis dealt with the *Czech self-understanding*. The collected data showed that the self-understanding of people living abroad is strongly connected to the Czech language and culture. The narrators represented the Czech identity in the interviews through the perfect knowledge of the Czech language. The reason was that many people ceased to using the Czech language in the integration process and replaced it with German or French. After 50 years they forgot to speak Czech. These people were considered by other members of the Czech community as the ones who lost their “Czechness” and, which is interesting, they did not regard themselves as Czechs either. The *Czech self-understanding* of being a part of the nation was strongly intertwined with the Czech language and the Czech “high culture” such as literature, film and drama which contained the Czech language. **To be a Czech abroad means to keep speaking Czech.**

Seznam zkratk

ABS	Archiv bezpečnostních složek
ADN	Der Allgemeine Deutsche Nachrichtendienst
AV ČR	Akademie věd České republiky
CČES	Centrum pro československá exilová studia
COH ÚSD	Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR
ČSSR	Československá socialistická republika
ČÚZ	Československý ústav zahraniční
EFMS	European Forum for Migration Studies
FF UP	Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
FHS UK	Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

FZHM	Forschungszentrum für historische Minderheiten
ICEM	Intergovernmental Committee for European Migration
JAMU	Janáčkova akademie múzických umění v Brně
JZD	Jednotné zemědělské družstvo
KAW	Kreisky-Archiv Wien
KBSE	Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě
KSC	Komunistická strana Československa
MID	Ministerstvo inostranných del
MZM	Moravské zemské muzeum
MZV	Ministerstvo zahraničních věcí
NDR	Německá demokratická republika
NKVD	Narodnyi Komissariat Vnutrennikh Del
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
ORF	Österreichischer Rundfunk
OSN	Organizace spojených národů
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv Wien
PČR	Parlament České republiky
SBB	Schweizerisches Bundesarchiv Bern
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SFR	Schweizer Radio und Fernsehen
SRN	Spolková republika Německo
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
TGM	Tomáš Garrigue Masaryk
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
USA	Spojené státy americké
ÚV KSC	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSSS	Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu

ÚV NF	Ústřední výbor Národní fronty
WIG	Wiener Internationale Gartenschau
WÖK	Wiener öffentlichen Küchen

Použitá literatura a prameny

I. Archivní prameny

ABS, fond Objektové svazky – Brno, arch. č. OB-41593 Brno, svazek 3.

ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1766 MV, podsvazek 2.

ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3.

ABS, fond Objektové svazky – České Budějovice, arch. č. OB-431 České Budějovice.

ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320.

Archiv FZHM, fond Pozůstalost Karla Mataly.

Archiv MZM Brno, Centrum kulturně-politických dějin 20. století, fond Pavel Kohout.

Archiv ČČES, fond Exilová periodika a publikace, Zpravodaj 1968/1969/1970.

Kreisky-Archiv Wien, fond Länderboxen: CSSR.

ÖStA, Bundesministerium für Inneres 1945-2002, fond Flüchtlingswesen.

SBB, fond Politische Flüchtlinge, Tschechoslowakische Flüchtlinge.

SBB, fond Protokolle und Kommissionsakten (1967–1968).

SBB, fond Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970).

SBB, fond Politische Bewegungen und Zustände. U.a. Einmarsch der Warschau-Pakt-Staaten (1968–1970).

SBB, fond Dossiers concernant les pays - Tchécoslovaquie (1961–1970).

SBB, fond Tschechoslowakei (1966–1969)

Archiv Besedy Svatopluka Čecha. Almanach 1910 – 2010.

II. Edice pramenů

KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008.

LIEHM, Antonín (ed.): *Jaro 1968*. Čítanka pro děti a mládež. Köln 1988.

Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ. Praha: Svoboda 1969.

VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2011.

III. Orálně historické prameny

Rakousko

Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Líbalem, Vídeň, 22. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Annou Žaloudkovou, Rakousko, 15. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Bruno Aignerem, Ballhausplatz, Vídeň, 20. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň, 19. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Ilonou Mühlbergerovou, Steingasse 7, Vídeň 19. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 19. 4. 2015.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf / Schmida, 14. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň, 17. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Beatrixgasse, Vídeň, 13. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň, 21. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem, ml., Vídeň 15. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou, Vídeň, 1. 10. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Zeillergasse, Vídeň, 7. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Archiv FZHM, rozhovor s Janem Brabencem vedl Matěj Kundračik, 8 a 10. 1. 2009. Sbíрка TschechInnen und SlowakInnen in Wien – Identitätskonstruktionen und Migrationserfahrungen.

Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR, rozhovor s Michalem Lionem vedl Lukáš Valeš, 8. 5. 2008. Sbíрка Česko-rakouské souvislosti Pražského jara.

Audiovizuální archiv Technického muzea ve Vídni, rozhovor s Peterem Cejnarem vedl Robert Schlesinger, 22. 6. 2009. Sbíрка Österreichische Mediathek: MenschenLeben.

Švýcarsko

- Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Havelkou, Ženeva, Švýcarsko 13. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen, Švýcarsko 22. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej, Švýcarsko 21. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern, Švýcarsko 25. 10. 2013.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych, Švýcarsko 16. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern, Švýcarsko 19. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župě švýcarské, Zuchwil, Švýcarsko 21. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kračmerem, Ženeva, 14. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva, Švýcarsko 16. 8. 2014.

Česká republika

- Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem Blažkem, Praha, 14. 7. 2013.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalov, Brno 15. 9. 2014.
- Soukromý archiv autora, záznam o rozhovoru s Mílou B., Sloup 15. 3. 2015.

IV. Dobový tisk a časopisy

- Der Landbote. Winterthur 1968.
- Der Spiegel. Hamburg 1968, 1981.
- Die Presse. Wien 1968.
- Horizont. Slovenský nezávislý mesačník. Curych 1973.
- Krajanské noviny. Vídeň 1977
- Lidová demokracie. Praha 1968.
- Neue Zürcher Zeitung. Zürich 1968.
- Politika. Praha 1968.

Rudé právo. Praha 1953, 1968, 1971, 1977.

The Courier-Journal. Louisville 1981.

Time. NYC 1968.

Týden. Praha 1997.

Vídeňské menšinové listy. Vídeň 1968.

Vídeňské svobodné listy. Vídeň 1968, 1977

Zpravodaj. Curych 1968, 1978, 2015

V. Literatura: monografie

ABRAMS, Lynn: *Oral History Theory*. New York 2010.

ALBA, Richard – NEE, Victor: *Remaking the American Mainstream*. Assimilation and Contemporary Immigration. Harvard 2003.

ALEXANDER, C. Jeffrey: *The civil sphere*. New York 2006.

ALEXANDER, C. Jeffrey: *Action and its Environments*. Toward a New Synthesis. New York 1988.

ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities*. London 1991.

ARENDT, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York 1961.

ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku. Praha 2001.

BADE, J. Klaus: *Evropa v pohybu*. Evropské migrace dvou staletí. Praha 2005.

BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří – STAREK, Jana (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005*. K dějinám národnostní menšiny/ *Die Wiener Tschechen 1945–2005*. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006.

BENČÍK, Antonín – DOMAŇSKÝ, Josef: *21. srpen 1968*. Praha 1990.

BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi*. Drama muže, který předběhl svou dobu. Ostrov, 2001.

BENČÍK, Antonín: *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha 2007.

BENJAMIN, Walter: *Illuminations*. New York 1969.

BERGER, Stefan – FELDNER, Heiko – PASSMORE, Kevin (edd.): *Jak se píšou dějiny*. Teorie a praxe. Brno 2016.

BILAK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha 2014.

BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost*. Československo a rok 1956. Praha 2001.

BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK, Michal (edd.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha 2008.

BRAXÁTOR, František: *Slovenský exil '68*. Bratislava 1992.

BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš (edd.): *Migrace a česká společnost*. Výběr textů a diskuse z konference k aktuálním problémům migrací. Praha 2012.

BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*. Praha 2008.

BROUČEK, Stanislav – HRUBÝ, Karel (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Symposium o českém vystěhovalství, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29–30. června 1998. Praha 2000.

BROUČEK, Stanislav (ed.): *Češi v cizině 9*. Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR. Praha 1996.

BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen*. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert. Wien 1980.

BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš: *Bohumil Laušman*. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu. Olomouc 2009.

CALDAS-COULTHARD, R. Carmen – IEDEMA, Rick (edd.): *Identity Trouble*. Critical Discourse and Contested Identities. New York 2008.

CÍLEK, Václav – KAŠÍK, Martin: *Nejistý plamen*. Průvodce ropným světem. Praha 2007.

CIMICKÝ, Jan: *Pěšinky času*. Praha 2007.

ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Emigranti*. Dopisy politických uprchlíků z prvních let po "Vítězném únoru" 1948. Šenov u Ostravy 2008.

DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969*. Anatomie jednoho mocenského zvratu. Brno 2006.

DURKHEIM, Émile: *Společenská dělba práce*. Brno 2004.

DVOŘÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David – VON ARBURG, Adrian (edd.): *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno 2010.

FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (edd.): *Brno Vídni, Vídeň Brnu*. Zemské metropole a centrum říše v 19. století/ *Brünn – Wien, Wien – Brünn*. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert. Brno 2008.

FORMANOVÁ, Lucie – GRUNTORÁD, Jiří – PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika*. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945. Rychnov nad Kněžnou 1999.

- GEHLER, Michael: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besetzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts.* Innsbruck 2005.
- GELLNER, Ernest: *Nacionalismus.* Brno 2003.
- GELLNER, Ernest: *Národy a nacionalismus.* Praha 1993.
- GLETTLER, Monika: *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt.* Wien 1972.
- GOODWIN-GILL, Guy: *The refugee in international law.* New York 2007.
- GRAF, Maximilian: *Internationale Reaktion auf die Intervention der Warschauer-Pakt-Staaten in der ČSSR 1968.* Diplomarbeit. Wien 2008.
- GUIBERNAU Montserrat: *The Identity of Nations.* Cambridge 2007.
- HÁJKOVÁ, Vanda – STRNADOVÁ, Iva: *Inkluzivní vzdělávání. Teorie a praxe.* Praha 2010.
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť.* Praha 2010.
- HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit.* Praha 2008.
- HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin (1895–1938).* Praha 1995.
- HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (edd.): *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence.* Oldenburg 2016.
- HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace.* Praha 2005.
- HOBBSBAWM, Eric: *Národy a nacionalismus od 1780. Program, mýtus, realita.* Praha 2000.
- HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti.* Praha 2010.
- HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů.* Praha 2003.
- HROCH, Miroslav. *Evropská národní hnutí v 19. Století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů.* Praha 1986.
- HROCH, Miroslav: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě.* Praha 1999.
- CHUDOŽILOV, Petr: *Boj o fusekli.* Praha 1996.
- JAHWARI, Reinhold – PELINKA, Anton (edd.): *Wegen Überfremdung abgelehnt: Ausländerintegration und symbolische Politik.* Wien 2006.
- JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50:1.* Hradec Králové 1992.

JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika 1948-1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poučnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996.

JIRÁK, Karel: *Svědectví o roce 1968 v Ostravě. Studie, vzpomínky, dokumenty*. Šenov u Ostravy 1998.

JUDT, Tony: *Poválečná Evropa. Historie po roce 1945*. Praha 2008.

KABÁT, Jindřich: *Psychologie komunismu*. Praha 2011.

KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1948–1953*. Praha 1991.

KAPLAN, Karel: *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha 2008.

KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Praha 2009.

KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997.

KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990.

KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (edd.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008.

KARNER, Stefan – STEHLÍK, Michal (edd.): *Česko. Rakousko. Rozdělení - odloučení - spojení*. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Schallaburg/ Jihlava 2009.

KLAUS, Magdalena: *Asyl – Transit – Integration. Krisen am Eisernen Vorhang 1956 und 1968*. Diplomarbeit, Wien 2013.

KOHN, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York 1944.

KOHOUT, Pavel: *Můj život s Hitlerem, Stalinem a Havlem*. Svazek II. To byl můj život?? Předběžná bilance. Praha 2011.

KOHOUT, Pavel: *To byl můj život?? (Druhý díl) 1979–1992*. Příbram 2006.

KOLÁŘ, Petr: *Matchball*. Hana Sládková-Koželuhová. Praha 2010.

KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006.

KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (edd.): *Studie z dějin emigrace*. Sborník studentských prací. Olomouc 2003.

KOSATÍK, Pavel: *České okamžiky*. Praha 2011.

- KOSATÍK, Pavel: *Fenomén Kohout*. Praha 2001.
- KOSATÍK, Pavel: *Sám proti zlu. Život Přemysla Pittra (1895–1976)*. Praha 2009.
- KRAUSE, L. Oskar: *Snad jsem nezabloudil. Vzpomínky na posledních 60 let*. Pfäffikon 2008.
- KUNDERA, Milan: *Nesnesitelná lehkost bytí*. Praha 2006.
- KUSIN, V. Vladimír: *From Dubcek to Charter 77. A study of 'normalization' in Czechoslovakia 1968 – 1978*. Edinburgh 1978.
- LUCASSEN, Leo – FELDMAN, David – OLTMER, Jochen (edd.): *Paths of Integration. Migrants in Western Europe 1880–2004*. Amsterdam 2006.
- LUTHER, Daniel (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006.
- MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně*. Praha 2005.
- MICHÁLEK, Slavomír: *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*, Bratislava 2008.
- MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988.
- MÜCKE, Pavel – VANĚK, Miroslav – PELIKÁNOVÁ, Hana: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007.
- OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha 2011.
- PAUKERTOVÁ-LEHAROVÁ, Libuše: *V exilu s Olgou Masarykovou-Reivilliodovou*. Praha 2007.
- PAVLÁSEK, Michal: *Promýšlet Veliké Srediště. Etnologická brikoláž sociokulturních aspektů života krajanů v jižním Banátu. Dizertační práce*. Masarykova univerzita. Brno 2013.
- PAYRLEITNER, Alfred: *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*. Praha 2003.
- PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (edd.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998.
- PERNES, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008.
- PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli. Komunističtí Prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha 2003.
- PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (edd.): *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*. Praha – České Budějovice 2014.
- PITHART, Petr: *Osmadesátý*. Praha 1990.

- POLÁČKOVÁ, Zuzana: *Za oponou slovensko-rakúskych vzťahov v 20. storočí*. Bratislava 2013.
- PORTELLI, Alessadro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*. New York 1991.
- POVOLNÝ, Mojmír: *Zápas o lidská práva*. Rada svobodného Československa a Helsinský proces. Brno 2007.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77 (1977–1989)*. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace. Praha – Scheinfeld – Schwarzenberg – Bratislava 1990.
- RAŠKA, Francis: *Opuštění bojovníci*. Historie Rady svobodného Československa 1949–1961. Praha 2009.
- ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (edd.): *Kolektivizace v Československu*. Praha 2013.
- RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Pasová, vízová a vstěhovalecká politika 1848–1989. Praha 2007.
- SEIBT, Ferdinand: *Německo a Češi*. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. Praha 1996.
- DVOŘÁK, Tomáš – KOVAŘÍK, David – VON ARBURG, Adrian (edd.): *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno 2010.
- SCHACTER, Daniel: *Sedm hříchů paměti*. Jak si pamatujeme a zapomínáme. Praha/ Litomyšl 2003.
- SKOUG, N. Kenneth: *Czechoslovakia's lost fight for freedom 1967–1969*. An American Embassy Perspective, Westport 1999.
- SMITH, D. Anthony: *National Identity*. Reno 1991.
- SMITH, D. Anthony: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford 1999.
- SMOLLE-OBMANN, Karl: *Österreichische Volksgruppenhandbücher*. Tschechen. Wien 1996.
- SNYDER, Timothy: *Bloodlands*. Europe Between Hitler and Stalin, New York 2010.
- SUPPAN, Arnold: *Die österreichischen Volksgruppen*. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert. München 1983.
- ŠIMKO, Dušan: *Exil in Basel*. Gespräche mit Flüchtlingen aus der Tschechoslowakei. Košice 2003.
- ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom. Praha 1994.
- TANNER, Jakob: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München 2015.
- TIGRID, Pavel – KOTYK, Petr: *Mně se nestýskalo*. Rozhovor Petra Kotyky. Praha 2010.
- TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990.

TOMEŠ, Zdeněk: *Hospodářská politika 1900-2007*. Praha 2008.

TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*. Od května 1945 do srpna 1968. Olomouc 2004.

TRAPL, Miloš: *Exil po únoru 1948*. Počátky československé organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa. Olomouc 1996.

URBANEK, Margita: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*. Biographische Brüche und Neuanfänge. Dissertation. Wien 2009.

URIÁNEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966 – 1971 (Přehled událostí)*. Chronologie. Praha 1991.

VALEŠOVÁ, Vlasta (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. /Zu Hause in der Fremde*. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert. Praha 2002.

VALEŠOVÁ, Vlasta: *Videňští Češi včera a dnes*. Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni. /*Die Wiener Tschechen einst und jetzt*. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien. Praha 2004.

VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku*. Teorie a praxe orální historie. Praha 2011.

VANĚK, Miroslav: *Orální historie*. Metodické a technické postupy. Olomouc 2003.

VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha 2002.

VESELÝ, Zdeněk: *Světová politika 20. století v dokumentech (1945–1990)*. Praha 2001.

WALDAUF, Jan: *Sokol*. Malé dějiny velké myšlenky. Díl 1. Luhačovice 2007.

WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 2009.

WEBER, Václav: *Osudové únorové dny*. Praha 2008.

WODAK, Ruth – JONES, Paul – DELANTY, Gerard (edd.): *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool 2008.

WONISCH, Regina (ed.): *Tschechen in Wien*. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation. Wien 2010.

ZNANIECKI, Florian – THOMAS, William: *The Polish Peasant in Europe and America*. Monograph of an immigrant group. New York 1918.

VI. Články

BACHER, Gerd: *Hier ist ORF aus Prag!* In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M.

(edd.): *Prager Frühling*. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1095–1100.

BANKI, Christine – SPÄTI, Christopher: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit. In: Goehrke, C. – Zimmermann, W. G. (Hg.): *Zuflucht Schweiz*. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas. Zürich 1994, s. 369–415.

BASLER, Helena: *Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Videňští Češi 1945–2005*. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006, s. 367–394.

BERGER, Stefan: *Komparativní historie*. In: BERGER, S. – FELDNER, H. – PASSMORE, K. (edd.): *Jak se píšou dějiny*. Teorie a praxe. Brno 2016, s. 232–252.

BOGUE, J. Donald: *A Migrant's-Eye View of the Costs and Benefits of Migration to a Metropolis*. In: Brown, A. – Neuberger, E. (edd.): *International Migration. A Comparative Perspective*. New York – London 1998, s. 167–183.

BROUSEK, Karl: *Die falsche Behm*. Vom Widerstand der Wiener Tschechen. In: Wonisch, R. (ed.): *Tschechen in Wien*. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation. Wien 2010, s. 129–154.

BROŽÁK, Miroslav: *Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Videňští Češi 1945–2005*. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006, s. 356–357.

BŘEČKA, Jan: *Brněnský 21. srpen 1968*. K 40. výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa. In: *Vlastivědný věstník moravský* 60, č. 3.3, Brno 2008, s. 242–249.

BUMOVÁ, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983* (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In: Luther, D. (ed.): *E/migrácie a Slovensko*. Diverzita ako faktor transformácií identít. Bratislava 2006, s. 41–74.

ČEŠKA, Ota: *Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Videňští Češi 1945–2005*. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe. Wien – Praha 2006, s. 352–355.

GAW, F. Kevin: *Reverse culture shock in students returning from overseas*. In: *International Journal of Intercultural Relations* 1/2000, Reno 2000, s. 83–104.

GRELE, Ronald: *Movement Without Aim*. Methodological and theoretical problems in oral history. In: Perks, R. – Thomson, A. (edd.): *The Oral History Reader*. London/ New York 1998, s. 38–52.

GRUBER, Jan: *Orální historie mezi aktivismem a akademismem*. In: *Dějiny – Teorie – Kritika* 2/2013, Praha 2013, p. 275–280.

HALLAMA, Peter: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den Tschechen in Wien*. In: Wonisch, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010, s. 155–186.

HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. In: *Securitas imperii*. Sborník k problematice bezpečnostních služeb 9/1. Praha 2002, s. 269–306.

HAVÁČ, Ondřej: *Nelehké soužití – Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948*. In: Pokorná Korytátová, L. – Škerlová, J. – Haváč, O. – Vitko, M. (edd.): *Promýšlet Evropu dvacátého století III. Konflikty beze zbraní*. Brno 2015, s. 127–155.

HAVEL, Václav: *Jak se rodila Charta 77*. In: Prečan, V.(ed.): *Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci*. Scheifeld – Praha – Bratislava 1990, s. 17–23.

HEROLDOVÁ, Iva: *Reemigrace*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 287–299.

CHOLÍNSKÝ, Jan: *Nesmiřitelný rozkol 1948–1956. Politický aktivismus v první etapě českého exilového hnutí*. In: *Securitas imperii* 16/1, Praha 2010, s. 52–87.

KABELA, Miroslav: *Vliv emigrace na psychické problémy a choroby českých emigrantů v Nizozemí*. In: Brouček, S. – Hrubý, K. – Měšťan, A. (edd.): *Emigrace a exil jako způsob života. II. symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha 2001, s. 32–50.

KABELA, Miroslav: *Psychické problémy migrantů*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29. – 30. června 1998*. Praha 2000, s. 112–123.

KOPECKÝ, Jaromír: *Krajanské hnutí ve Švýcarsku za druhé světové války*. In: *Československý časopis historický* 66/6, Praha 1968, s. 911–924.

KOUTNÝ, Ota: *Nová vlast – Rada národnostní skupiny Čechů a Slováků usedlých v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 360–363.

KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29 –30. června 1998*. Praha 2000, s. 101–107.

KUNDRAČÍK, Matěj: *Jiří Chmel. Azylant ve vlastním azylu*. In: Albright, M. – Wittlichová, L. (edd.): *Vzkazy domů. Příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848-1989)/ Messages home. Stories of Czechs who went abroad (emigration and exile 1848-1989)*. Praha 2012, s. 286–295.

KOPŘIVOVÁ, Anastásie: *Osudy ruské emigrace v Československu*. In: *Paměť a dějiny* 02/2015, Praha 2015, s. 27–50.

KOUŘIL, Miloš: *Pomoc Švýcarska československým uprchlíkům v roce 1968*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006, s. 37–41.

KUČERA, Milan: *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*. In: FIALOVÁ, L. – Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Musil, J. – Stloukal, M.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 335–361.

MAHNING, Hans – WIMMER, Andreas: *Integration without Immigrant Policy. The Case of Switzerland*. In: Heckmann, F. – Schnapper, D. (edd.): *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Stuttgart 2003, s. 138–164.

MAŘASOVÁ-HOLÁ, Marie: *Husův sbor Čechů a Slováků a Československá doplňovací škola v Curychu*. In: Pasák, T. (ed.): *Přemysl Pitter. Život a dílo: Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze*. Curych – Praha 1994, s. 72–77.

MAYEROVÁ, Věra: *Češi ve Vídni. Situace po roce 1945*. In: Brouček, S. (ed.): *Češi v cizině 9*. Praha 1996, s. 114–121.

MAYEROVÁ, Věra: *Integrační procesy na příkladu etnických menšin ve Vídni*. In: *Český lid 88*, Praha 2001, s. 123–164.

MAYEROVÁ, Věra: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 278–286.

MAYEROVÁ, Věra: *Tschechen in Wien. Alte und neue Migration am Beispiel des tschechischen Vereinswesens*. In: Heumos, P. (ed.): *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*. München 2001, s. 59–72.

MEDEK, Ivan: *Chartisté v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 323–324.

MIKLOVÁ, Martina: *Hnutí vysokoškolského studentstva v Brně v letech 1968–1969*. In: *Dvacáté století/ The Twentieth Century 1/2009*. Praha 2009, s. 160–174.

MLYNÁŘ, Jakub: *Paměť a narativita*. In: Maslowski, N. – Šubrt, J. (edd.): *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 213–236.

MLYNÁŘ, Jakub: *Vztah paměti a identity v soudobé sociologii*. In: Maslowski, N. – Šubrt, J. (edd.): *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 257–276.

MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha 1990.

ORSÁG, Petr: *Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973)*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Emigrace*.

Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006 s. 42–58.

OBERTREIS, Julia – STEPHAN, Anke: *Die Methodik der Oral History und die Erforschung (post)sozialistischer Gesellschaften*. In: Obertreis, J. – Stephan, A. (Hg.): *Erinnerungen nad der Wende. Oral History und (post)sozialistische Geselschafte*. Essen 2009, s. 9–37.

PORTELLI, Alessandro: *What makes oral history different*. In: Perks, R. – Thomson, A. (edd.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998, s. 63–74.

RATICA, Dušan: *Fenomén emigrácie zo Slovenska v 2. polovici 20. storočia – etnologické východiská*. In: Luther, D. (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 17–40.

RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*. In: Bankowski, M. (ed.): *Asyl und Aufenthalt: die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel/ Frankfurt am Main 1994, s. 239–253.

RYCHLÍK, Jan: *Na západ je cesta dlhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí*. In: *Paměť a dějiny* 03/ 2015, Praha 2015, s. 3–14.

SCHOVÁNEK, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969*. Praha 2005, s. 158–179.

SKOUPÝ, Arnošt: *Krajanské spolky jako způsob adaptace*. Některé poznatky ze studia historie krajanských spolků ve Švýcarsku. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (edd.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29–30. června 1998*. Praha 2000, s. 108–111.

SKOUPÝ, Arnošt: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006, s. 23–36.

SMITH, Anthony: *Etnický základ národní identity*. In: Hroch, M. (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha 2003, s. 270–296.

STÁTNÍK, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty*. In: *Soudobé dějiny* 4/2003, Praha 2003, s. 487–518.

STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 300–323.

STERN, Silke: *Československá emigrace v letech 1968–1969*. In: Karner, S. – Stehlík, M. (edd.): *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy*. Schallaburg – Jihlava 2009, s. 128–131.

STERN, Silke: *Die tschechoslowakische Emigration. Österreich als Erstaufnahme- und Asylland*. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. –

Pozumenščíkov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (edd.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968.* [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1025–1042.

ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí.* Současná bádání v paměťových studiích. In: *Dějiny – Teorie – Kritika* 2/2007. Praha 2007, s. 232–255.

ŠMERAL, Jiří: *Československý křesťansko demokratický exil a křesťanské odbory ve Švýcarsku.* In: Konečný, K. – Motlíček, T. (edd.): *Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací.* Olomouc 2003, s. 158–179.

TOMEK, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces.* In: *Paměť a dějiny* 03/ 2015, Praha 2015, s. 15–24.

TUČEK, Jan: *Paměť.* In: Storchová, L. (ed.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014, s. 244–257.

TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku.* In: Štěpán, J. (ed.): *Sborník prací historických XIX, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica* 1/2002, Olomouc 2003, s. 337–343.

TRAPL, Miloš: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu.* In: Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka* 1/2005, Brno 2005, s. 73–77.

TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci.* Slezský sborník = Acta Silesiaca 3/2003, Opava 2003, s. 361–369.

TICHY, Heinz: *Česká národnostní menšina.* In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (edd.): *Vídeňští Češi 1945–2005/ Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe.* Wien – Praha 2006, s. 275–278.

VALEŠOVÁ, Vlasta: *Českoslovenští uprchlíci a jejich soužití s vídeňskými Čechy.* In: Valeš, V. (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. /Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert.* Praha 2002, s. 54–58.

VALEŠOVÁ, Vlasta: *Die tschechoslowakische Flüchtlinge.* In: Heiss, G. – Rathkolb, O. (Hg.): *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914.* Wien 1995, s. 172–181.

VALEŠOVÁ, Vlasta: *Die Integration der tschechoslowakischen Flüchtlinge in die tschechische Volksgruppe in Wien nach 1968.* In: *Der Donauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa* 1–2/ 2008. Wien 2008, s. 135–143.

VALEŠOVÁ, Vlasta: *"In meinem Herzen bin ich immer noch eine Tschechin..." Das Leben der Tschechen in Wien.* In: Knoz, T. (ed.): *Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft.* Brno 2006, s. 223–239.

VOLBRACHTOVÁ, Libuše: *Der Kulturschock der kleinen Unterschiede.* In: Greverus, I. – Köstlin, K. – Schilling, H. (Hg.): *Kulturkontakt Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden.* Frankfurt 1987, s. 209–218.

Záznam panelové diskuse. Slovenský, český a československý exil po roku 1945. In: Goněc, V. (ed.): Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno 2005, s. 83–98.

ZILK, Helmut: *Zum Beginn des Prager Frühlings.* Die Stadtgespräche Prag–Wien. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščíkov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (edd.): *Prager Frühling.* Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1089–1093.

ŽÁČEK, Pavel: *Činnost Hlavní správy Státní bezpečnosti ve dnech 20–26. 8. 1968.* In: Šanca, O. (ed.): *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro.* Praha 2009, s. 125–159.

VII. Internetové zdroje

1968: Okupace a jednání v Radě bezpečnosti OSN. In: Ministerstvo zahraničí České republiky [cit. 2017-04-28]. Dostupné z:

<http://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/historie_a_osobnosti_ceske_diplomacie/ministri_a_ministerstvo_v_historii/srpen_1968_rada_bezpecnosti_osn_o.html>.

Akční program. In: Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ. Praha: Svoboda 1969, s. 103–146. Dostupné rovněž na stránkách Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-22]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf>.

August 1968 v Košiciach. Unikátne fotky, ktoré ste ešte nevideli. In: Korzár, 21. 8. 2013 [cit. 2017-04-04]. Dostupné z: <<https://kosice.korzar.sme.sk/c/6908806/august-1968-v-kosiciach-unikatne-fotky-ktore-ste-este-nevideli.html>>.

BALÁKOVÁ, Ivana: *Auto půjčil kamarádovi, ale nepamatoval si to.* Zpravodajství Policie České republiky, 3. 10. 2013 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<http://www.policie.cz/clanek/auto-pujcil-kamaradovi-ale-nepamatoval-si-to.aspx>>.

BERRY, John: *Acculturation.* Living successfully in two cultures. In: International Journal of Intercultural Relations 29, 6/2005, s. 697–712 [cit. 2017-01-25]. Dostupné z: <<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014717670500132X>>.

BIDLO, Zdeněk: *Emigrace 1968 ve Švýcarsku.* In: Zahraniční Češi [cit. 2017-08-30]. Dostupné z: <http://www.zahranicnicesi.com/docs/bidlo_sui_68.pdf>.

BLAŽEK, Petr: *První následovník.* Sebeupálení Josefa Hlavatého 20. ledna 1969. In: Paměť a dějiny 1/2013. Praha 2013, s. 95–102 [cit. 2014-04-10]. Dostupné z: <<http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1301/095-102.pdf>>.

BOUŠKA, Josef: *Data místo dojmů aneb jak pracují čeští docenti islamofobie,* Respekt 8. 3. 2016 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<https://www.respekt.cz/politika/data-misto-dojmu-aneb-jak-pracuji-cesti-docenti-islamofobie>>.

BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick: *Beyond Identity.* Theory and Society 29/ 2000, s. 1-47 [cit. 2017-01-24]. Dostupné z: <<http://works.bepress.com/wrb/2>>.

Co tomu říkáte, pane Werich? [cit. 2017-03-29]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1064348637-co-tomu-rikate-pane-werich/26853131363/titulky>.

ČARNECKÁ, Ludmila: *Stručně o Župě Švýcarské*. In: Sokolská župa Švýcarská [cit. 2017-08-25]. Dostupné z: <http://www.sokol.ch/index.php/o-nas>.

Československo 1966–1971 (Přehled událostí). In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-19]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html>.

Dekrety presidenta republiky. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-02-23]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/laws/dek/1081945.html>.

Denní svodka čís. 132. In: Ústav pro studium totalitních režimů [cit. 18-05-2017] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb>.

Erste Live-Sendung zwischen Ost und West. In: News ORF [cit. 2017-03-27]. Dostupné z: <http://newsv1.orf.at/070530-12820/>.

Foreign accents and immigrants' labor market integration. In: Lehrstuhl für Soziologie, insbesondere Sozialstrukturanalyse [cit. 2017-01-10]. Dostupné z: <https://www.uni-bamberg.de/sozstruk/forschung/foreign-accents/>.

FRIED, Johannes: *Erinnerung und Vergessen*. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit. In: *Historische Zeitschrift* 273/3, Oldenbourg 2001, s. 561–593 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/27634257?origin=JSTOR-pdf>.

GÉMES, Andreas: *Deconstruction of a Myth? Austria and the Hungarian Refugees of 1956–57*. In: Dempsey, S. – Nichols, D.(edd.): *Time, Memory, and Cultural Change*. Vienna 2009 [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxv/deconstruction-of-a-myth/>.

HAKAUF, Martin: *20. výročí odchodu sovětských vojsk a ukončení vojenské okupace Československa*. In: Informační centrum vlády [cit. 2017-04-06]. Dostupné z: <http://icv.vlada.cz/cz/tema/20--vyroci-odchodu-sovetskych-vojsk-a-ukonceni-vojenske-okupace-ceskoslovenska--85082/tmplid-560/>.

HAVÁČ, Ondřej: *Videňští Češi po 40 letech*. Národní identita a integrační proces v naraci českých uprchlíků po roce 1968. Diplomová práce. Historický ústav FF MU, Brno 2011 [cit. 2017-07-12]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/180640/ff_m/.

HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. 8. dubna 1975 [cit. 2017-07-12]. Dostupné z: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=clanky&val=71_clanky.html&typ=HTML.

HAVEL, Václav: *Projev k demonstrantům*. Praha 22. listopadu 1989 [cit. 2017-07-31] Dostupné z: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=919_projevy.html&typ=HT.

HAVLÍČKOVÁ, Petra: *Politické procesy z padesátých let minulého století*. Diplomová práce, PF MU 2009 [cit. 2017-02-27]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/74477/pravf_m/dipl.prace.doc?info.

JANÝR, Přemysl: *Rakousko a Pražské jaro 1968*. In: Britské listy, 3. 6. 2008 [cit. 2017-03-27]. Dostupné z: <<http://blisty.cz/art/40976.html>>.

KOHOUT, Pavel: *Jak se posílalo Poselství*. In: Liehm, A. (ed.): *Jaro 1968*. Čítanka pro děti a mládež. Köln 1988, s. 285–288.

KOHOUT, Pavel: *Poselství občanů předsednictvu Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. In: Liehm, A. (ed.): *Jaro 1968*. Čítanka pro děti a mládež. Köln 1988, s. 278–279.

KOHOUT, Pavel: *Ménová reforma 1953, Československo vs. Velká Británie* [cit. 2017-02-28]. Dostupné z: <<http://www.pavel-kohout.cz/clanky/menova-reforma-1953-ceskoslo>>.

LOVIN R., Clifford: *Blut Und Boden*. The Ideological Basis of the Nazi Agricultural Program. In: *Journal of the History of Ideas*, roč. 28/ 2, University of Pennsylvania 1967, s. 279 – 288 [cit. 2017-02-07]. Dostupné z: <<http://www.jstor.org/stable/2708423>>.

MILOTA, Stanislav: *Jan 69*. Dokumentární film. In: Jan Palach. Multimediální projekt Univerzity Karlovy [cit. 2017-04-08]. Dostupné z: <www.janpalach.cz/cs/default/archiv/video>.

NESTÁVALOVÁ, Hana: *Výkon paměťových funkcí u dospělých osob s narušenou komunikační schopností*. Rigorózní práce. Praha 2007 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/125866>>.

NORA, Pierre: *Between Memory and History*. Les Lieux de Mémoire. In: *Representations* 26, Oakland 1989, s. 7–24 [cit. 2017-01-02]. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/2928520?seq=1#page_scan_tab_contents>.

ONDRA, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čsl. rozvědné služby v letech 1945-1955*. Magisterská diplomová práce, Brno 2014 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z <<https://theses.cz/id/ds8p5k>>.

Pražské jaro 1968. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-17]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/>>.

Prohlášení šesti komunistických a dělnických stran socialistických zemí. In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [cit. 2017-03-30]. Dostupné z <<http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/803.pdf>>.

Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.-26. srpna v Moskvě. In: Vondrová, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011 [cit. 2017-04-06]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/826_1.pdf>.

Předpis 115/1969 Sb. In: Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky. Sbírká zákonů [cit. 2017-04-18]. Dostupné z: <<https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=115&r=1969>>.

Rozhovor o StB. Proč stačilo patnáct tisíc příslušníků? In: *Zprávy aktuálně*, 3. srpna 2008 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z: <<https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-o-stb-proc-stacilo-patnact-tisic-prislusniku/r~i:article:612287/>>.

Sbírka zákonů č. 140/1961. In: Ústav pro studium totalitních režimů [cit. 2017-01-23]. Dostupné z: <<https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrceni-hranice/dokumenty/zakon140-1961.pdf>>.

SHAFY, Samiha: *Mein Kopf zeichnet jede Minute meines Lebens auf*. In: Der Spiegel 19. 11. 2008 [cit. 2017-02-01]. Dostupné z: <<http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/frau-mit-perfektem-gedaechtnis-mein-kopf-zeichnet-jede-minute-meines-lebens-auf-a-590935.html>>.

SCHOLZ, Milan: *Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika*. In: Sociální studia 1/2009. Brno 2009 [cit. 2016-01-11]. Dostupné z: <<http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/090723122837.pdf>>.

Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci z 16. března 1977. In: Policie České republiky. Dokumenty [cit. 2017-07-17]. Dostupné z <<http://www.policie.cz/soubor/smernice-o-uprave-pravnich-vztahu-cssr-k-emigraci-z-16-brezna-1977-pdf.aspx>>.

Sokolská župa Švýcarská zpráva pro souhrnnou zprávu ZOS na zasedání SSS v Praze. In: Zprávy ze schůzí Světového svazu Sokolstva [cit. 2017-08-25]. Dostupné z: <www.world-sokol.eu/pdf/svycarsko2008.pdf>.

Soubor. In: Folklor 75 [cit. 2017-10-14]. Dostupné z: <<https://www.folklor75.ch>>.

STATISTIK AUSTRIA: *Statistisches Jahrbuch 2014*. Statistik Austria ©2013 [cit. 2014-04-17]. Dostupné z <http://www.statistik.at/web_de/services/stat_jahrbuch>.

Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ. In: Vondrová, J. (ed.): Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011 [cit. 2017-03-29]. Dostupné z: <<http://www.68.usd.cas.cz/images/stories/prameny/22.jpg>>.

SVOBODA, Michal: *Biografická metoda v antropologii*. In: Antropoweb 2-3/ 2007 [cit. 2017-04-01]. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/webzin/achive_old/webzin_2-3_2007/01_Svoboda.pdf>.

ŠKŇOUŘIL, Evžen: *Koho nejvíce poškodila měnová reforma?* In: iDnes.cz, 28. 5. 2003 [cit. 2017-02-28]. Dostupné z: <http://finance.idnes.cz/koho-nejvice-poskodila-menova-reforma-dx3-/sporeni.aspx?c=A030526_120107_fi_osobni_zal>.

Trestní zákon č. 140/1961 Sb. In: Ministerstvo vnitra České republiky [cit. 2017-04-27]. Dostupné z: <<http://aplikace.mvcr.cz/sbirkazakonu>>.

Úmluva o právním postavení uprchlíků. In: Informační centrum OSN v Praze [cit. 18-05-2017]. Dostupné z: <<http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf>>.

Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 100/1960 Sb. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-02-06]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html>.

Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 150/1948 Sb. In: Digitální

archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-02-06]. Dostupné z:
<https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html>.

Ústavní dekret presidenta republiky ze dne 2. srpna 1945 o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské. 33/1945 Sb. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2017-02-17]. Dostupné z:
<<http://www.psp.cz/docs/laws/dek/331945.html>>.

VACULÍK, Ludvík: *Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem.* In: Liehm, A. (ed.): *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež.* Köln 1988, s. 225–227.

VALEŠ, Lukáš: *Česko-rakouské souvislosti Pražského jara.* In: Ministerstvo zahraničí České republiky [cit. 2013-03-09]. Dostupné z:
<http://www.mzv.cz/file/320573/Cesko_rakouske_souvislosti_Prazskeho_jara.pdf>.

V AŠÁT, Petr: *Kritická diskursivní analýza. Sociální konstruktivismus v praxi.* In: Antropoweb č. 2-3/2008 [cit. 2017-04-01]. Dostupné z: <<http://www.antropoweb.cz/cs/kriticka-diskursivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi>>.

Vladimír Kříž – emigrantské sny. In: Moderní dějiny, 26. 10. 2014 [cit. 2017-07-12]. Dostupné z: <<http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vladimir-kriz-emigrantske-sny/>>.

Vládní nařízení 114/ 1969 Sb. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky [cit. 2016-01-02]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=114&r=1969>>.

Volksgruppengesetz. 7. 6. 1976. In: Das Rechtsinformationssystem des Bundes [cit. 2014-05-18]. Dostupné z: <<https://www.ris.bka.gv.at/>>.

VON GRÜNIGEN, Marianne: *40 Jahre Schweizerische Helsinki Vereinigung. Im Spiegel turbulenter Europäischer Entwicklungen.* In: Schweizerische Helsinki Vereinigung [cit. 2017-08-28]. Dostupné z: <<http://www.shv-ch.org/clubdesk/fileservlet?id=1000045>>.

Zákon o cestovních dokladech 63/1965 Sb. In: Digitální archiv Parlamentu České republiky. Sbírnka zákonů [cit. 2017-04-27]. Dostupné z:
<<https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=63&r=1965>>.

Obrazová příloha

I. Situace v uprchlickém středisku Arsenal ve Vídni (fotografie: Peter Schubert, Edmonton AB, Kanada)

II. Budova Arsenalu v létě 1968 (fotografie: Peter Schubert, Edmonton AB, Kanada)